

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

I. Halvbind

1935

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

AABENRAA

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,**
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Aabenraa bys økonomiske historie

1850—1864.

Af **Gottlieb Japsen.**

Første Afsnit:

Byens erhvervsliv.

Forord.

Herved fremlægges resultatet af en række studier over et saa begrænset og specielt emne som »Aabenraa bys økonomiske historie 1850—1864«. Har en udførlig behandling af dette emne nogen berettigelse?

Udover behandlinger af studehandelens historie og nogle artikler vedrørende tiden efter 1864 har Slesvigs økonomiske historie næsten ikke været genstand for videnskabelige undersøgelser. Frem for alt er perioden 1850—64 et vanrøgtet omraade. idet det næsten udeukkende er den slesvigske sprogordning mellem krigene, der har tiltrukket hele opmærksomheden. Slesvigs økonomiske forhold under denne periode finder man næppe en linje om nogetsteds. Dette er saa meget mere at beklage, som netop Nordslesvigs historie efter verdenskrigen har vist, hvor nøje den nationale udvikling er afhængig af de økonomiske forhold. Ligesom vore dages mange »bevægelser« med deres højtflyvende planer og deres stærkt skiftende antal af tilhængere er aldeles uforstaaelige uden kendskab til efterkrigstidens økonomiske historie, saaledes maa en fremstilling af den udvikling, der førte til den slesvigske befolknings spaltning i to nationale lejre, bygge paa kendskab til tidens økonomiske forhold.

Tiden 1850—64 er som sagt i denne henseende et ubeskrevet blad. Naar nærværende afhandling derfor behandler en enkelt bys økonomiske udvikling i denne periode, har det til en vis grad været nødvendigt at omtale forhold, der vedrørte alle hertugdømmets, eller i det mindste alle Nordslesvigs byer, og paa den anden side vil det fremdragne udførlige materiale om Aabenraa by ogsaa kunne oplyse om forholdene i de andre byer.

Dette baade forklarer og undskylder tildels, at afhandlingen saa indgaaende beskæftiger sig med en enkelt by. Men endvidere kan Aabenraa by i nævnte periode gøre krav paa mere opmærksomhed, end der ellers tilkommer en by af samme størrelse; her fandtes nemlig paa denne tid det danske monarkis største skibsværfter og rhederier. Disse emner har derfor mere end lokal interesse.

Tillige er det meste af det, der siges i denne afhandling, materiale, der fremdrages for første gang.

Afsnittet om byens kommualpolitik, støtter sig næsten udelukkende paa arkivstudier. Forfatteren er her det Sønderjydske Landsarkiv megen tak skyldig. Desværre er Aabenraa bys arkiv kun meget ufuldstændigt bevaret fra denne periode; foruden by- og havneregnskaberne findes kun borgerprotokollen og brandtaksationsprotokollen komplet. Foruden enkelte spredte oplysninger har arkivet dog ogsaa ydet værdifuldt materiale om skibsværfterne samt andre forhold vedrørende skibsfarten. — Den mest anvendte kilde har imidlertid «Freja» været. Om næsten alle emner kan der her findes illustrerende og betydningsfuldt materiale. — Hertil kommer saa de oplysninger, der er tilflydt mig fra privat side. Her maa jeg navnlig takke kaptajnerne Hohlmann, Matthiesen, Schlaikier og Jacobsen, fru Fürstenau og fru Lunn, hr. H. P. Hanssen og sadelmagermester Rosenvold. Uden deres beredvillige hjælp vilde meget værdifuldt materiale været undgaaet mig.

Det er derimod en fejl ved hele afhandlingen, at den slet ikke bygger paa materiale fra centraladministraionen (det slesvigske ministerium).

Forfatteren.

I.

Byens beliggenhed.¹⁾

Det karakteristiske for den jydsk halvø, men specielt for den slesvigske del er, at den som en barriere spærrer mellem to have. Specielt for den slesvigske del, thi mere end landet mod nord og mod syd har dette midterste afsnit paa grund af den ringe afstand fra hav til hav præget af et bolværk, medens Nørrejylland har en saadan udstrækning ikke alene i længden, men ogsaa i bredden, at landjorden danner det eneste grundlag for landets økonomiske liv; og Holsten mod syd har altid været saa nøje sammenknyttet med det store nordtyske sletteland, at det kan betragtes som dets udvækst mod nord.

Alene i Slesvig har havet spillet en betydelig rolle i landets historie.

Fra naturens haand har østkysten faaet de bedste havne, idet den lange række af fjorde med en indbyrdes afstand af 20—30 km. byder skibe glimrende ly. Halvøens vestkyst er derimod kun daarligt forsynet med havne. Den eneste havn af betydning mellem Skagen og Hamborg er kunsthavnen Esbjerg. Denne ejendommelighed har bevirket, at vestkysten indtil vore dage har været halvøens bagside, til trods for, at det netop var alt, hvad der i Europa vendte mod vest, der i aarhundrederne efter Amerikas opdagelse fik deres chance. Østkysten med sin lange række af glimrende havne ligger til gengæld daarligt for trafikken mod vest, og hvad sejladsen paa Østersøen angaar i dette havs inderste krog, borte fra skibenes hovedveje over dette nordiske Middelhav. Men at østkysten fra naturens haand var begunstiget, det fremgaar af, at havnene der i 1851 ejede 20928 C. L., medens vestkysten laa helt nede paa 2466 C. L.²⁾

Det karakteristiske for Sønderjylland er som nævnt den ringe afstand fra hav til hav; fra Aabenraa til Vesterhavet er

¹⁾ Til udarbejdelse af dette afsnit er benyttet: Hinrichs, *Lage und Gestalt der Fördenstädte Schleswig-Holsteins*, Zeitschrift 1919.

²⁾ Statistisk Tabelværk, Handel og Skibsfart, 1852.

der 40 km., fra Slesvig til Husum 33; i ældre tid førte man hyppigt skibene langt op ad floderne, og avstanden fra Østersø til Vesterhav kunde da komme helt ned paa 15 km., thi længere er det ikke fra Slesvig til Hollingsted ved Treene.

Halvøens langstrakte form og den landfaste forbindelse med Mellemeuropa bevirkede, at der gennem hele landet førte en hovedvej fra nord til syd, kendt som Oksevejen. Det er betegnende for datidens tekniske standpunkt, at denne vej skyede den frugtbare, men vanskeligt passable østkyst og i stedet førte over midtlandets heder, men saa nær østkysten som muligt. Endnu da jernbanerne omkring det 19. aarhundredes midte blev anlagt, vovede teknikken sig ikke i kast med østkystens bakker, men fulgte den gamle hærvej. Mellem fjordenes vestlige endepunkt og Oksevejen var der saaledes et mellemrum, der for Aabenraas vedkommende androg 6 km. Senere blev der fremstillet forbindelseslinjer til Haderslev og Flensborg, men helt til 1850'erne laa Aabenraa borte fra hovedfærdselsaaren til lands. Det var de særlig høje, skovklædte bakker her, der umuliggjorde vejanlæg. Først efter 1920 fører moderne chausseer tværs gennem alle hindringer fra Aabenraa mod vest.

Men hertugdømmernes ejendommelighed, at faa mile fastland her skiller to store have fra hinanden, medfører fra naturens haand en opgave, som denne landsdels byer altid har været ivrige efter at løse, nemlig: at formidle varetransporten fra hav til hav. Navnlig i middelalderen, da man helst undgik farten omkring Skagen, fik denne transithandel betydning, og først Slesvig, siden Lybæk blomstrede. Kanalprojekter er blevet drøftet aarhundreder igennem, men først Nord-Østersøkanalen har i vore dage løst problemet. Hver enkelt by har søgt at drage denne trafik til sig og næsten alle var i lige grad kaldede. En gammel tværvej gaar fra Ribe til Haderslev og videre til Aarøsund. Netop i halvtredserne, som her navnlig skal beskæftige os, sattes stærke kræfter i bevægelse for at skaffe Flensborg en god forbindelse med vesterhavsbyerne Husum og Tønning. Aabenraa har derimod aldrig rigtig haft heldet med sig, naar det gjaldt denne transithandel, men det nylig paabe-

gyndte vejanlæg til Esbjerg viser, at interessen for denne opgave er levende endnu den dag i dag.

Hvilke faktorer har nu virket bydannende paa Sønderjyllands østkyst? Lad mig først bemærke, at landets ringe bredde fra øst til vest ikke har tilladt, at der voksede nogen købstad op inde i landet. Men ude paa østkysten skærer fjordene sig dybt ind i landet og skaber derved en række halvøer, hvis indbyggere, naar de til lands vil have samkvem med deres naboer mod syd og nord, kommer til at passere fjordenes inderste vig. Fjordene er ret dybe (Aabenraa fjord med 38 m dybest af alle), og en særlig heldig omstændighed er det, at stranden skraaner stejlest inde i fjordens bund, saa at 10-meterdybden her allerede naas ca. 250 m ude. Hertil kommer endvidere forbindelsen med midtlandet, hvoraf størstedelen er anvist paa østkystens havne, der jo heller ikke er langt borte. Ved fjordenes vestligste del opstaar der saaledes et trafikknudepunkt, der med den naturlige havn som Centrum samler veje fra halvøerne mod nord og syd samt en eller flere fra landet mod vest.

En bys snævrere opland kan i ældre tid anslaaes til at ligge indenfor en radius af ca. 15 km. Da fjordbyernes beliggenhed næsten er lige gunstig overalt, og oplandet overalt er ens sammensat, har disse byer faaet nogenlunde samme størrelse (først i det 19. aarhundredes 2. halvdel er der sket en forandring heri). Kun i hertugdømmets geografiske midtpunkt, i Flensborg, voksede en noget større by frem, der forsynede et stort opland fra Ditmarsken til egnen nord for Haderslev med varer og til gengæld trak landmændenes produkter til sig. Men byernes vækst i Slesvig var afhængig af deres oplands vækst, og dettes begrænsning — selv i det gunstigste tilfælde — medførte, at der her trods mange heldige omstændigheder ikke kunde opstaa storbyer.

Saaledes stækket ad landsiden til, trængtes byerne ved selve deres beliggenhed ud paa havet, hvor afhængigheden af oplandet kun til en vis grad kunde gøre sig gældende.

Naar man anvender det ovenfor udviklede paa Aaben-

raa by, maa man huske paa, at Flensborgs nærhed altid har været særlig trykkende for Aabenraas vedkommende, og at forbindelsen mod vest har været særlig vanskelig. En nærmere undersøgelse af byens beliggenhed gir følgende resultat:

Fjorden skyder sig aaben og bred ca. 10 km ind i landet og gaar i sin inderste del over i et udstrakt engareal, der kun ligger fra 0,5 til 2,5 m over dagligt vande, saa at dele af det endnu i vore dage ved østenvind og kraftig regn ligger under vand. Bag disse enge rejser der sig til alle sider ca. 70 m høje, skovklædte bakker, der gennemskæres af dalstrøg, gennem hvilke vejene snor sig ned mod byen, som de naaar efter at de paa dæmninger — i ældre tid hyppigt broer, jvf. navnet Langebro — har passeret engene. Fra de nordlige bakker skyder der sig en udløber mod syd, og da engene fortsætter nordvest for byen, og et vandløb, Tyvkærbæk, i ældre tid gennemskar forbindelsen med bakkerne mod nord, dannedes der praktisk talt en hvælvet ø midt i engene. Denne indtil 17 m høje bakke strækker sig ca. 1 km mod syd og har en bredde paa indtil 400 m. Paa østsiden falder den stejlt ned mod vandet, der i form af bugten »Kilen« strakte sig langt mod nord. Denne naturlige fæstning var som skabt til byanlæg, og hvor bakken mod sydøst kom fjorden særlig nær, opstod der en havn. (Ved Gjenner bugt, hvor den naturlige havn er fortrinlig, opstod der derimod ingen by, fordi trafikforholdene her var endnu langt vanskeligere end i Aabenraa.)

Nordpaa var det lettest at faa forbindelse og fra denne side har byen da faaet sine sikreste kunder; navnlig Løjt, der næsten bogstavelig hænger over Aabenraaborgernes hoved, er byens umistelige opland, desværre kun ringe af udstrækning. Men ogsaa fra vest maa tte bønderne ned til Aabenraas havn for at hente varer. Løgum kloster fik allerede i 1257 toldfrihed i Aabenraa.¹⁾ Det er værd at bemærke, at Aabenraa amt indtil 1850 foruden Varnæs Birk kun omfattede Sønder Rangstrup og Rise herreder nord og vest for byen. Men hvor vanskelig tilgænge-

1) Trap: De sønderjydske Landsdele, S. 416.

lig byen end var, har den altsaa haft et vist begrænset opland, men ganske vist langt mindre end byerne mod nord og syd, der fra nære store halvøer og ad vigtige handelsveje trak landboer og handlende til sig. I Aabenraa derimod har tekniken først i vore dage helt overvundet vanskelighederne ved at bringe byen i forbindelse med omverdenen.

II.

Tiden.

I 1850 levede man endnu paa de fleste omraader i »de gode gamle dage« i Sønderjylland. Ingen jernbaner trak deres blanke spor gennem landet, der fandtes næppe nok moderne chausseer, de fleste steder bestod endnu det middelalderlige vejnet urørt med sine deligencer og ridende og gaaende vejfarende. Paa havet dominerede sejlskibene fuldstændigt; hertugdømmet Slesvig havde i 1851 kun dampskibe med ialt 114 C. L.¹⁾ I byerne var det lige saa smaat beventd med mekanisk drivkraft, endsig med virkelige industrielle virksomheder. Hvad der fandtes heraf var overvejende koncentreret i Flensborg.

I 40'erne hade der efter de foregaaende aartiers opbygningsarbejde været relativ stilstand i tydelig modsætning til det stærke politiske røre; krigen hade selvfølgelig heller ikke virket fremmende paa det økonomiske liv. Og som forholdene var i Slesvig, hade situationen været rundt omkring paa jorden. Men krigen var næppe forbi, før der fra 1851 begyndte en periode med voldsom økonomisk fremgang, der, afbrudt af kortvarige kriser, vedvarede til halvfjerdsernes midte. Hvad var grunden hertil?

Det er anerkendt af alle, at ædelmetalproduktionens vækst eller nedgang har haft avgørende indflydelse paa det kapitalistiske samfunds udvikling. Da det navnlig er guldproduktionen, der har interesse, skal her efter Riis-Hansens Samfundsøkonomi gengives nogle tal. Guldproduktionen androg

¹⁾Stat. Tabelværk, Handel og Skibsfart, 1852.

o. 1500	4000	kg. aarlig
o. 1600	8—9000	kg. aarlig
o. 1700	13000	kg. aarlig
o. 1830	20000	kg. aarlig

Der hade altsaa gennem fire aarhundreder været en jævn og konstant stigning i guldproduktionen. Denne jævne linje brødes, da man i februar 1848 opdagede guldlejerne i Kalifornien. Faa uger forinden hade Mexico efter en krig maattet avstaa stillehavskysten til USA. De store guldfund bevirkede en saa voldsom tilstrømning af mennesker til Kalifornien, at det allerede den 9. september 1850 optoges som forbundsstat. I 1851 kom hertil yderligere guldfundene i Australien. Resultatet blev, at guldproduktionen i 50'erne i forhold til produktionen o. 1830 steg til det tiobbelte; hvor meget dette betød, vil ses af følgende: Europas samlede pengemængde anslaas i 1848, altsaa før de store guldfund, til ca. 8500 millioner kr — 1849—1856 udførtes fra Kalifornien guld for ca. 1245 millioner kr., og fra Australien kom der fra 1851—1856 for ca. 1100 millioner kr. guld. Denne pengeoverflod fremkaldte i første omgang lavere rentesatser: diskontoen herhjemme holdt sig fra marts 1852 til oktober 1853 paa 4 %, medens den baade før og siden var 5 %.¹⁾ Videre fremkaldte guldmasserne en omfattende »Gründer«periode. Det betydningsfulde ved denne konjunkturperiode er, at aktieselskabsformen nu overalt vinder indpas og at der nu oprettes banker, der har til formaal at finansiere industrielle foretagender. I Danmark oprettes der 1854—57 ikke mindre end 13 provinsbanker.

Saaledes blev det 19. aarhundredes 6. aarti en af kapitalismens mest glansfulde perioder. Og selv om der under de glimrende konjunkturer fra 90'ernes 2. halvdel til verdenskrigens udbrud tjentes endnu større summer og velstanden var langt mere udbredt, har 50'erne paa mange maader en særlig festlig glans og noget friskt, som ganske savnes under højkonjunkturen før verdenskrigen. Thi medens reaktionen netop fornylig hade grebet regeringens tøjler igen, hade borgerskabet, der stadig mere uindskrænket sad inde med herredømmet over det økonomiske liv, endnu alle ungdomstidens idealer i behold. Aandelig, politisk og økonomisk frihed var endnu stadig feltraab, som kapitalisterne i byerne med næsten 100 % tilsluttede sig. Ganske vist skabte vrangsiderne ved denne første kapitalistiske stortid allerede kritikere, men de fleste af dem saa kun selve mang-

¹⁾ cf. Wilcke: Sølvs- og Guldmøntfod 1845—1914. Kbh. 1930. S. 95 ff.

lerne og ikke deres rod, og i den praktiske politik kunde de i deres ivren mod det nye systems fejl komme til at støtte reaktionens talsmænd. Vi vil i Aabenraa faa et eksempel at se herpaa.

Lad mig blandt den økonomiske liberalismes store sejre nævne een, der i den her behandlede periode fik stor betydning for alle søfarende nationer, deriblandt ogsaa Danmark: den engelske navigationsakts ophævelse i 1849. Imidlertid var det jo overalt i Europa, at man, ved saa vidt muligt at fjerne toldgrænserne, søgte at fremme den hurtigt voksende handel. De stadige engelske toldnedsættelser og den engelske toldunion har opnaaet verdensberømmelse, men i Danmark gik bestræbelserne ganske i samme retning. De økonomiske forhold i Danmark og især i Slesvig fortjener at behandles i et særligt afsnit.

Slesvig og Danmark i statistikkens lys.

Slesvigs befolkning udgjorde i 1845 ialt 365426 mennesker. I 1860 var tallet steget til 409709.¹⁾ I kongeriget levede i 1845 205 ‰ af befolkningen i byerne; i 1860 allerede 224 ‰. I Slesvig er de tilsvarende tal for 1845, 1855 og 1860 201, 214 og 213. (Holsten laa helt oppe paa godt 300 ‰). Byerne spiller saaledes kun en ringe rolle i sammenligning med landet, selv om de er i jævn fremgang. Et klarere billede af de slesvigske byers vækst faar man af følgende tal, der viser byernes vækst i procenter:

1840—45 :	3,3 %
1845—55 :	16,5 %
1855—60 :	2,4 %

Man maa her huske paa, at fremgangen efter 1860 var betydelig større end i de nærmest forudgaaende aar.

Men i et land, hvor landbefolkningen omfatter $\frac{1}{5}$ af befolkningen, kan man ikke skrive en bys historie uden først at undersøge de økonomiske forhold paa landet, der nødvendigvis spillede en mægtig rolle for byerne. — Vi behøver kun at nævne

¹⁾ Statistisk Tabelværk II, 12 og III, 1.

enkelte vigtige tal for at karakterisere hele udviklingen: Fra 1847 til 60'erne steg kornproduktionen i Danmark med ca. 50 %, kornpriserne med ca. 33 %.¹⁾ Antallet af husdyr i Slesvig voksede samtidig med 33 % (heste) — 100 % (faar).²⁾ En saadan fremgang paa landet maatte betyde tilsvarende fremgang i byerne.

Er der nu noget, der karakteriserer disse slesvigske byer, der nød godt af deres oplands blomstring, i modsætning til kongerigets og Holstens byer? En gennemlæsning af statistisk tabelværks oversigter viser flere interessante ting. Hvad handelen angaar, staar de slesvigske byer meget langt fremme og vilde, hvis København blev regnet fra, sikkert staa i spidsen. I promille var forholdet for personer, beskæftiget indenfor handelen:

	Slesvig	Kongeriget	Holsten	
1855	134,9	133,9	122,07	hovedpersoner
	15,5	23,24	15,46	medhjælpere
1860	143,0	141,1	127,14	h.
	16,7	22,8	16,9	m.

Svarende til den store rolle, handelen spillede i Slesvig, ligger det nært at vente en lignende plads for søfarten. Nedenstaaende tal viser, at denne antagelse var fuldt berettiget.

»De, som have deres Næring af Søen«, udgjorde i promille i byerne

	i Slesvig	Kongeriget	Holsten
1855	88,76	40,46	37,94
1860	92,17	40,22	39,8

Slesvigs overvægt er her saa klar og ubetinget, at vi roligt tør sige, at vi her har fundet det erhverv, der gav de slesvigske købstæder deres særpræg: søfarten. — For at faa et endnu tydeligere billede gengiver jeg endnu tallene for industri og haandværk:

»De, som lever af Produkters Forædling«, udgjorde i promille i byerne

¹⁾ D. da. Folks Hist. VII, S. 132 og 134.

²⁾ Schrøder: Slesvigs Topographi, dansk Udgave S. XXXIV og Statistisk Tabelværk III, 3.

	i Slesvig	Kongeriget	Holsten	
1855	299,3	253,4	316,39	h.
	123,8	161,4	142,35	m.
1860	296,09	250,42	315,97	h.
	118,44	154,67	151,83	m.

Baade af de sidste tal for perioden 1855—60, som før andre tidligere anførte, vil det ses, at der i dette femaar paa mange omraader har været tilbagegang eller stilstand. Det er den »berømteste« krise før verdenskrigen, (krisen af 1857, der her lader sig spore. Den kom uundgaaeligt efter de foregaaende aars voldsomme økonomiske ekspansion. Her skal ikke gaas nærmere ind paa krisens historie, men kun anføres, at den fra Amerika og England sprang over til Hamborg og derfra videre til det af denne by avhængige København. Men herved kom krisen til at slappe denne avhængighed yderligere, — thi allerede krigen 1848—50 havde givet den gamle forbindelse det første stød og den danske økonomiske politik havde bevidst arbejdet i det samme spor.

Herhjemme gik bestræbelserne ligesom andetsteds ud paa at fremme den spæde kapitalisme. Dette søgte man med held at opnaa, dels ved efter tidens skik at fjerne skrankerne for samhandelen, dels ved at fremme den »nationale« selvstændighed paa det økonomiske omraade overfor udlandets konkurrence. Man fortsatte derfor med nedsættelsen af toldsatserne (her dog navnlig først i 1863), medens punkt to opnaaedes ved først i 1850 at flytte toldgrænsen til Ejderen og dernæst, i 1853, videre ned til Elben, hvor der saaledes rejste sig en spærring lige udenfor Hamborgs mure. Krisen i 1857 løsnede nu yderligere Hamborgs herrestilling i København og dermed i store dele af Danmark, men medførte selvfølgelig samtidig en svækkelse af det økonomiske liv, der først fra omkring 1860 avløstes af fornyet opgang.

Krisen i efteraaaret 1857 deler saaledes klart vor periode i to lige store afsnit, det ene præget af stadig fremgang, medens det andet fra tilbagegang gaar over i fornyet støt opgang. Indenfor den erhvervsgren, der var den vigtigste i de

slesvigske byer, handelen, kan man tydeligt mærke denne krises virkninger.

Vi anfører nedenfor tallene for den slesvigske udenrigshandels beløb i rigsdaler, men maa give nogle kommentarer dertil. Paa grund af toldgrænsens flytninger i 1850 og 1853 gir tallene nemlig ikke den sande omsætning med udlandet, idet tallene kun angir ind- og udførselen til søs. I Trap: Slesvig (S 31) antages det saaledes, at statistikkens tal for indførselen i 1862, der var paa 9,8 millioner rbd., bør forhøjes til ca. 11 mill. rbd. Med udførselen forholder det sig paa samme maade, idet adskillige af Slesvigs produkter udførtes gennem Holsten, og statistikkens prisberegning var forældet. I 1862 beregnedes saaledes værdien for heste og hornkvæg til 75 og 60 rbd., medens den virkelige pris dengang var ca. 250 og 120 rbd. — Her er tallene:¹⁾

	Indførsel	Udførsel
1847	7.876.579	3.876.835
1851	8.463.604	3.900.496
1852	8.008.360	5.690.961
1853	9.909.171	5.188.460
1854	10.429.390	4.784.900
1855	10.116.039	4.636.819
1856	10.616.847	4.013.073
1857	10.123.645	4.354.877
1858	8.105.641	3.684.987
1859	8.934.124	4.910.125
1860	9.405.999	4.893.840
1861	10.135.850	4.862.110
1862	9.804.794	4.571.681
1863	9.883.412	4.970.097

Trods denne statistiks omtalte ufuldkommenhed viser den dog meget tydeligt baade fremgangen og krisens virkning.

Det næste spørgsmaal, der maa søges besvaret, er: hvorhen gik den slesvigske eksport, og hvorfra hentede man varerne? Nedenstaaende tabel, der i procent viser, hvor meget de tre vigtigste omraader betød for Slesvigs udenrigshandel, gir svaret:²⁾

	Hamborg			England			Altona/Wandsbeck		
	Imp.	Eksp.	ialt	Imp.	Eksp.	ialt	Imp.	Eksp.	ialt
1847	40,4	6,0	29,1	4,9	28,7	12,8	12,7	27,6	17,6
1851	55,3	18,3	43,6	8,6	41,8	19,1	5,8	7,2	6,2
1856	49,9	12,6	39,6	13,8	53,6	24,7	9,0	14,0	10,4
1862	53,4	16,0	41,5	10,6	44,2	21,3	9,5	13,3	10,7

¹⁾ Statistisk Tabelværk, Handel og Skibsfart, 1851—64.

²⁾ Stat. Tab., Handel og Skibsfart, 1851—63.

Tal virker i længden trættende, man mister overblikket og faar vanskeligt øje paa sammenhængen. Læseren vil derfor sikkert være indforstaaet med, at jeg nu samler det ovenfor sagte og i store træk paapeger den økonomiske situation i Slesvig mellem krigene:

Vi har at gøre med et udpræget landbrugsland, der er i stærk fremgang, den stigende velstand paa landet genspejles bl. a. i byernes vækst. Disses opland er imidlertid for ubetydeligt til, at nogen af dem er naaet ud over en mellemstor europæisk købstads størrelse, og industrien er af samme grund svag. Til gengæld er handelen og navnlig søfarten betydelig. M ø n: ligesom det langstrakte, smalle, og overvejende tyndt befolkede Slesvig aldrig har formaaet at være i nogen grad politisk selvstændig, saaledes er det ogsaa gaaet med den økonomiske selvstændighed. Af importen leverer Hamborg henimod halvdelen og Altona henved 10 pCt., saa at Hamborgs herredømme er tydeligt. For eksportens vedkommende opnaar England i periodens løb en ligesaa dominerende stilling, ligesom importen fra denne hovedeksportør af industrivarer (især tekstilvarer) er stigende, hvorved man maa huske paa, at størstedelen af importen fra England kom over Hamborg. Men Hamborgs stilling som det vigtigste importland røkkedes ikke paa nogen maade. Krisen i 1857 ses ikke at have ændret dette forhold for Slesvigs vedkommende.

Til Slut nogle tabeller over de enkelte slesvigske byers vækst i periodens løb. Her først en tabel over købstædernes befolkningstal 1803—60:¹⁾

Østkysten	1803	1835	1840	1845	1855	1860	1867
Flensborg	13109	12438	12561	14932	18872	19682	
Slesvig	7823	11040	11204	11551	12411	12197	
Haderslev	2685	5745	6156	6128	7477	8012	8596
Aabenraa	2834	3788	4021	4086	4920	5133	6155
Eckernførde	2921	3908	4058	3817	3931	4325	
Sønderborg	2761	3250	3261	3299	3997	3894	5558

¹⁾ Stat. Tab., folketællingerne 1845, 1855 og 1860. Tallene fra 1867 er taget efter Trap: Sønderjydske Landsdele.

Vestkysten

Husum	3658	3882	3851	3982	5079	4816	
Tønder	2579	2789	2792	2849	2909	3216	3452
Tønning	1923	2433	2412	2701	3077	3069	
Frederiksstad	2207	2238	2272	2467	2449	2347	
Garding	985	1365	1424	1526	1580	1656	

Andre

Burg	1463	1673	1746	1811	2279	2314	
Ærøskøbing	1291	1439	1494	1552	1712	1713	

Udregnet i procent var byernes tilvækst:

	1845—55	1855—60
Flensborg	26,39	4,29
Slesvig	7,45	÷ 1,72
Haderslev	22,01	7,16
Aabenraa	20,41	4,33
Eckernførde	2,99	10,02
Sønderborg	21,16	÷ 5,18
Husum	27,55	÷ 5,18
Tønder	2,11	10,55
Tønning	13,92	÷ 0,26
Frederiksstad	÷ 0,73	÷ 4,16
Garding	3,54	4,81
Ærøskøbing	10,31	0,96
Ialt	16,49 %	2,35 %

Som man ser, er det østkystens byer og blandt dem navnlig Flensborg, der har haft den største fremgang. Men om sidstnævnte by gælder det, at den trods al forkælelse fra regeringens side ikke rigtig vilde blomstre. Det er saaledes betegnende, at byens flaaede naaede sit laveste punkt i 1863. »Man hat den Eindruck«, skriver en tysk forfatter, »dass Flensburg in diesem letzten Jahrzehnt unter dänischer Herrschaft ohne eigene zielstrebige Wirtschaftsrichtung im gewohnten Geleise einer mittleren Gewerbestadt sich sehr dem Charakter einer Beamten- und Konsumentenstadt näherte«. ¹⁾

¹⁾ F. Hähnsen i Nordelbingen, VI, S. 261.

III.

Aabenraa Bys Grænser og Udseende.

Aabenraa købstad har i dag et areal af 1711 ha.¹⁾ og omfatter foruden selve den købstadmæssige bebyggelse store arealer eng, mark og skov (af det sidste 582 ha). I 1850 bestod købstaden kun af selve byanlægget paa bybakken og ikke engang det, thi Slotsgade, en gade i byen som enhver anden, stod under amtets jurisdiktion; 2 huse i Slotsgade og 1 paa Klinkbjerg hørte under overretten. Men over halvdelen af købstadens nuværende areal udgjorde lige til 1900 »Aabenraa Landsogn«, hertil hørte navnlig Kolstrup. — Disse tre bestanddele, der nu er samlede under byens styre, var dog heller ikke dengang fuldt selvstændige, men hade fælles kirke-, skole- og fattigvæsen.

Slotsgades underlige mellemstilling mellem byen og amtet hade allerede i lange tider været saavel myndighederne som byens borgere en torn i øjet, og klagerne over den uheldige tilstand lød bestandig oftere. »...der gaar endnu ingen Flyttedag forbi, uden at en og anden Skomager, Slagter og lignende Haandværker med det Samme han flytter sit Bohave fra Slotsgade til Byen eller omvendt, tilige skifter Øvrighed, Værnething, ja Lovgivning og Retssædvaner /: t. Ex. i Arvforhold og Sportel- anliggender :/ ikke at tale om, at han skal optages i 3—4 Skattemister og udslettes i lige saa mange, maaske for næste Flyttedag at ombytte alt igen.«²⁾ Planen om Slotsgades Forening med byen kunde følges tilbage til 1723, og efterhaanden var fællesskabet blevet udvidet til at omfatte mere og mere, saa at det i 50'erne omfattede kirke-, skole- og fattigvæsen, politi, vejvæsen, brandvæsen, lægds- og jordemodervæsen, »men Bidragene til de fleste af disse Communaløiemed paalignes og opkræves dog bestandig i hver Del for sig, — —.«²⁾

Ved tronskiftet i 1839 blev spørgsmaalet om indlemmelse aktuelt, idet Slotsgade ved denne lejlighed ansøgte om

¹⁾ Trap: Sønderj. Landsdele S. 392.

²⁾ Pakken: Slotsgades Indlemmelse i det sønderj. Landsarkiv. (Indstilling fra bykollegierne til ministeriet 21./8. 57).

konfirmation af sine privilegier, medens byen samtidig bad om gadens kombination med byen. Resultatet blev en kongelig resolution af 1. april 1843, der fulgte byens anmodning, befalede, at indlemmelsen skulde forberedes og fastsatte datoen for denne til 1. januar 1861. Inden den tid hade Slotsgadens beboere imidlertid paa et møde den 30. april 1840 med alle stemmer mod to udtalt sig mod indlemmelse ud fra en forklarlig frygt for, at skattebyrden derved vilde vokse. Nu var Slotsgades avgifter heller ikke lette at hitte ud af, thi fra gammel tid var det en broget samling skatter, der paahvilede beboerne der. I 50'erne var Slotsgade ansat til $2 \frac{1}{8}$ plove, og avgifternes lange liste saa saaledes ud:¹⁾

1) Dalersætning	147 rd. 30 sk.
2) Direkte skatter:	
a. Kontribution	77 - 59 -
b. Husskat	369 - 77 -
3) Staaende Dominialintrader	
a. Canon for inddæmmede stykker af Møledammen	20 - 77 -
b. Canon for byggepladser	7 - 19 -
c. Pligt	188 - 56 -
d. Gammel pligt og jordhyre	2 - 13 -
e. Recognition af realprivil.	3 - 19 -
f. Kaadnerpenge	3 - 20 -
g. Amtsstuegebyrer	4 - 61 -
h. Til penge ansatte tjenesteydelser	64 - 21 -
i. Oppebørselsgebyr for h.	1 - 3 -

Byen betonedede imidlertid stadig, at den ikke lagde saa megen vægt paa en formindskelse eller forøgelse af indtægterne, som paa, »at vort hele Communal- og Regnskabsvæsen endelig engang kan blive fuldstændig ordnet, hvilket altid er til Fordeel — —«.²⁾

¹⁾ Hvor ikke andet er bemærket, er alle oplysninger om Slotsgades indlemmelse taget fra ovennævnte pakke i SLA.

²⁾ Indtil indlemmelsen bestemtes Slotsgades bidrag til byen efter brandtaksationssummen, og i 1852 f. eks. indbetalte slotsgade til byens kasse:

Bidrag til jordemødrene	6 rd. 32 sk.
» » vejomkostninger	6 rd. 20 sk.
» » gadelygter	9 rd. 44 sk.
» » politiudgifter	78 rd. 11 sk.

og paa lignende højde holdt bidragene sig hele tiden igennem.

I Slotsgade voksede altimens stemningen for indlemmelse, og paa et møde i december 1847 sluttede man sig til indlemmelsesplanen. Man opregnede her en hel række fordele, som Slotsgade ved en saadan indlemmelse vilde blive delagtig i; den direkte besparelse blev saaledes anslaaet til 56 rbd 66 sk aarlig, og ogsaa den billige adgang til forpagtning af byens jorder synes at have været et trækplaster.

Efter krigen tog man igen fat paa planerne. Det blev nu en anstødssten, i hvilket forhold Slotsgade skulde deltage i byens udgifter i anledning af krigen, men det blev dog navnlig spørgsmaalet om næringsskatten, der voldte en del uenighed, selv om den sene indlemmelse (man ansøgte flere gange om at faa tidspunktet skudt frem) overvejende skyldes den ministerielle sendrægtighed. I et forslag dateret 30/11 58 foreslog Slotsgade nemlig, at de nuværende næringsdrivende grundbesiddere skulde fritages for næringsskat, medens lejerne derimod skulde svare denne avgift. Byens aktiver og passiver skulde man være fælles om, og Slotsgade skulde vedblive at svare de samme kongelige skatter og afgifter som hidtil. Byen paa sin side holdt (25/3 59) paa, at Slotsgade burde betale næringsskat i stedet for at bevare de mange nuværende afgifter: tilmed vilde Slotsgade derved nærmest slippe billigere. Den 7. november 1860 faldt avgørelsen, der paa alle punkter fulgte byens forslag. Med landsognet (Kolstrup) ordnedes forholdet saaledes, at det skulde deltage med $\frac{1}{10}$ i de fælles udgifter.

De saaledes fastsatte grænser bevarede byen med smaa rettelser lange tider igennem. Spørgsmaalet om byens grænser var dengang ikke blot en bypatriotisk æressag: thi kun naar en ejendom laa paa købstadens grund, kunde man i forbindelse med borgerbrev drive al borgerlige næring, som ikke var bundet til lav. Til dels af denne grund, men mere paa grund af byens beliggenhed paa en af enge omgivet bakke, begyndte det i 50'erne at knibe med byggegrunde.¹⁾

¹⁾ Man maa erindre, at byen fra 1860'erne til verdenskrigens udbrud kun voksede meget lidt (ca. halvdelen af tilvæksten indtil 1914 skyldes Kolstrups indlemmelse), saa at disse vanskeligheder først har vist sig igen efter 1920.

»Alt forud bestaaende af snevre Gader med endnu snevrere Gaardspladser, mangler Byen — — — al Leilighed til at udvide sig og bliver saaledes bestandig mere og mere sammenbygget og forpakket, idet enhver aaben Plads til Gaden, hver lille Hauge, hvori der kan anbringes en Leievaaning, efterhaanden tages til Byggeplads, hvilket ligesaa lidet bidrager til Forskjønnelse af Byen som det er gavnligt i sanitair Henseende, da Adgangen for den friske Luft mere og mere afspærres, og disse Leievaaninger for Byens usædvanlig talrige Arbejderfamilier just af Mangel paa Plads bliver slet indrettede.«¹⁾

Disse borgmesterens ord bekræftes af statistikken. Den gennemsnitlige brandforsikringssum for hver bygning i hertugdømmet Slesvig var nemlig 1427 rbd., for Aabenraa derimod 1861 rbd. (Dette var ganske vist mindre end for Flensborgs vedkommende, hvor det tilsvarende tal var 2200 rbd., men paa den anden side mere end i Sønderborg, Tønder og Haderslev, hvor gennemsnittet pr. bygning var 1121, 1129 og 1724 rbd.) Men for hvert individ af befolkningen var brandforsikringsbeløbet omvendt langt lavere for Aabenraas vedkommende end gennemsnittet for samtlige byer. Dette sidste var nemlig i 1855 236 rbd., medens Aabenraa maatte nøjes med 172 rbd.; til sammenligning tjener, at tallene for Flensborg, Haderslev, Sønderborg og Tønder var henholdsvis 280, 233, 231 og 241 rbd.²⁾

Yderligere kan tilføjes, at den samlede brandforsikringssum for det mindre Sønderborg var adskilligt større end for Aabenraa. Heraf fremgaar da tydeligt, at husene i Aabenraa gennemgaaende var større og menneskene boede mere sammentrængt her end andetsteds. Hvor smaa husene trods dette var, og hvor ringe forskellen i størrelse mellem dem var, belyses af det faktum, at der i 1855 kun var 39 huse, der vurderedes til over 5000 rbd. (1845 25 huse).³⁾

¹⁾ SLA, pakken »Stadtgrenzen« (Indberetning fra Lunn til amtshuset 15:9 54).

²⁾ cf. Slesvigske Provindsialefterretninger, III, Haderslev 1862, S. 113 f. I Sl. Prov. efterr. er tallene for Aabenraas vedkommende forskellige fra mine tal. Jeg har ikke været i stand til at konstatere, hvor fejlen ligger.

³⁾ Brandtaksationsprotokollen 1845 og 1855 i SLA.

Mangelen paa ordentlige byggepladser viste sig i, at haverne udenfor Sønderport (d. v. s. syd for Mølleaaen) bebyggedes i denne periode, skønt de paa grund af fuldstændig mangel paa drikkevand ikke egnede sig til bebyggelse,¹⁾ ligesom der var en del byggeri ved Skibsbroen.

Aabenraa bys arkitektoniske fysiognomi udformedes i det 18. arhundrede, da byens skibsfart havde sin første blomstringstid. »I denne lykkelige Periode udformedes det smaa-borgerlige Aabenraa, hvis gammeldags Ynde smiler os i Møde i de bugtede Gader. I disse venlige Gavlhuse, som gnidret og tæt skyder ud paa Fortovene med Karnapper og pyntelige Døre, med Jerntal, Bogstaver og nydelige Indskrifttavler paa Muren, lever Mindet om hine Dage, da Skib paa Skib for fulde Sejl stod ud af den brede Fjord.«²⁾

Det er den idylliske smaaborgerlighed, der lyser ud af disse gavlhuse med deres uundværlige karnapper og fromme indskrifttavler, paa hvilke det tyske sprog dominerer; thi selv om beboernes sprog var aldrig saa dansk, har honnet ambition altid været en særlig smaaborgerlig udyd.

Man maa dog ikke tro, at disse gamle gavlhuse, der i den grad præger gadebilledet, i antal var dominerende. I 1845 var endnu 38,5 pCt. af husene gavlhuse, i 1855 er de svundet ind til 32,2 pCt., og da aaret 1863 er slut, er der kun 29,7 pCt. tilbage. Vi henviser iøvrigt til nedenstaaende udførlige tabel III.

Inden i alle de større huse af lidt ældre dato saa det ud paa en og samme maade. Paa den knejsende gavlmur var den smukt udstyrede gadedør anbragt. »Den førte ind til en stor Forstue (Framguld), der, hvis det var en Kjøbmandsgaard, var indrettet med en Disk ved den ene Side. Ligooverfor Disken er Døren til Dagligstuen med sit fremspringende Karnapvindue og sine Alkovesenge eller sjældnere et tilstødende lille Sovekammer. Bag Boutikken kommer Gang med Dør til Gaarden, Kjøk-

¹⁾ pakken Stadtgrenzen i SLA. Indberetning 15/9 54.

²⁾ H. Mathiesen: Haderslev og Aabenraa, S. 60 f.

ken og Loftstrappe og længst tilbage Stads- og Gjæsteværelserne.«¹⁾

I de yngre huse var denne bygningsmaade opgivet, men byggepladserne var for smalle til, at fuldt moderne huse kunde opføres, med mindre to sammenstødende grunde blev lagt sammen.²⁾ Dette gir os anledning til at gaa ind paa den hyggevirksomhed der fandt sted i vor periode, for at faa svar paa spørgsmaalet om og i hvor høj grad byens fysiognomi forandrede i disse gyldne aar.

Vi forudskikker, at byen var inddelt i 4 kvarterer (i de officielle papirer nævnes næsten aldrig gadenavne, og bebyggelsen udenfor Sønderport hade overhovedet intet navn), der krydsedes paa Store Torv, saaledes at 1. og 2. kvarter omfatter byen øst for hovedstrøget, begyndende med Hotel Danmark (Jessenius Hansen) og endende ved Sønderport, medens 3. kvarter nr. 1 var vejrmøllen, og 4. kvarter atter avsluttede kredsen ved Nørreport. Ligeledes er Slotsgaden og de andre i 1861 indlemmede grunde medtaget.

For oversigtens skyld er de statistiske resultater samlet i nedenstaaende række tabeller. Det vil af disse ses, at tilvæksten i vurderingssummen fra 1845—55 var 16,7 pCt., fra 1855—63 20,4 pCt. Tilvæksten i begyndelsen af 50'erne skulde herefter være langt mindre end i de senere (gennemgaaende daarligere) aar. Men tabel IV viser, at ikke engang $\frac{1}{4}$ af byggevirksomheden i tiaaret 1845—55 falder forud for 1850, saa at der i de fem aar indtil 1855 i virkeligheden er blevet bygget meget stærkt.

Den ret ringe forøgelse af ejendommenes antal bidrager ogsaa til at illustrere den omtalte ejendommelighed, at byen paa grund af de snævre grænser og de særegne naturforhold kun hade faa udvidelsesmuligheder. Tabel VI gir et indtryk af det byggemateriale, der blev anvendt. Først i 1860 er mere end halvdelen af husene bygget af grundmur (51,7 pCt.), i 1845 kun 43,5 pCt.)³⁾

¹⁾ Pakken Den økonomiske Tilstand i SLA. Udat. brev fra Lunn til Trap.

²⁾ Ovennævnte kilde.

³⁾ Brandtaksationsprotokollerne 1845 og 1855 i SLA.

I.

Brandtaksations- summen	1845	1855	1863
1. kvarter	114780 rbd.	151580 rbd.	181770 rbd.
2. »	119175 »	161980 »	203240 »
3. »	147840 »	197050 »	241240 »
4. »	199360 »	262240 »	292960 »
Amtsjurisdiktion ..	57080 »	72180 »	98040 »
i alt	638235 rbd.	845030 rbd.	1017250 rbd.

II.

Antal af ejendomme	1845	1855	1863
1. kvarter	48	48	48
2. »	75	85	92
3. »	94	105	106
4. »	165	173	174
Amtsjurisdiktionen	39	43	45
i alt	421	454	465

(+ 5 udenfor kvartererne)

III.

Husenes udseende	1845				1855				1863							
	1.	2.	3.	4.	A.	1.	2.	3.	4.	A.	1.	2.	3.	4.	A.	
Kvarterer																
Vaaningshuse	8	31	12	43	6	15	47	29	57	12	15	57	36	65	16	
Gavlhuse	32	25	40	51	14	27	21	38	45	15	27	18	38	42	13	
Tværhuse	8	19	42	71	19	6	17	38	71	16	6	17	32	67	16	

IV.

Om- og nybyggede huse	1845—55	1855—63
1. kvarter	17, deraf 3 før 1850	15
2. »	21, » 3 » »	28
3. »	26, » 5 » »	29
4. »	33, » 8 » »	33
Amtsjurisdiktionen	6, » 0 » »	16

V.

Antal huse med to etager.

1845:	75
1855:	90
1863:	102

VI.

Antal huse af	1845	1855	1863
Brandmur	183	219	238
Blandet brandmur og bindingsværk ..	185	197	198
Bindingsværk med gavl af brandmur	24	18	17
Bindingsværk	29	20	17

Tallene har altsaa fastslaaet vore førsteindtryks rigtighed. Svarende til den almindelige fremgang i velstand forsvinder gamle gavlhuse, og bindingsværk maa vige for moderne brandmurede huse. Byens omfang forandres kun lidt; hvad der kom til af nye bygninger fandt overvejende plads i de gamle gader, men her antog byen ogsaa et udseende, der i vore dages Aabenraa endnu i det væsentlige er bevaret i de fleste sidegader.

IV.

Indbyggerne.

Vi gentar endnu en gang indbyggertallene:¹⁾

1769	2701
1803	2834
1835	3788
1840	4021
1845	4086
1855	4920
1860	5133
1867	6155

Denne betydelige forøgelse skyldes dels den naturlige tilvækst i selve byen, dels tilvandringen udefra. Aaret 1856 kan tages som middelaar for hele perioden. Der fødtes i dette aar 188 mennesker, medens der døde 110. Dette giver saaledes en fødselspromille af 38,2 og en dødelighed af 22,3, — overskuddet udgør altsaa 15,9. Som venteligt er alle disse tal ca. dobbelt saa høje som de tilsvarende i vore dage. Til det nævnte fødselsoverskud skulde svare en aarlig tilvækst paa ca. 80, i løbet af 14 aar altsaa 1120.²⁾

¹⁾ Folketællingslisterne og Trap.

²⁾ cf. Freia 2/2 1856.

Til denne »indre« vækst er saa tilvandringen kommet. En god hjælp er her borgerprotokollen, der indeholder navn og fødested for optagne borgere. Men det resultat, man naar til paa grundlag af disse oplysninger kan kun blive meget om-trentlige: der er kun tale om den mandlige del af befolkningen, og kun husejere eller selvstændige næringsdrivende optoges i denne fortegnelse. Alligevel tilflyder der os ad denne vej op-lysninger af stor interesse.

Efter min optælling fik i disse 14 aar i alt 507 personer borgerret.¹⁾ Disse fordelte sig saaledes paa de enkelte aar: 5, 64, 61, 78, 29, 23, 39, 29, 39, 29, 35, 29, 19, 28. De store tal ved periodens begyndelse skyldes ikke alene den stærke tilvækst, men ogsaa den omstændighed, at adskillige, der var blevet bor-gere under oprøret, fik nyt borgerbrev. Af disse nye borgere kom 166 fra Aabenraa by, 78 fra Aabenraa amt, 115 fra det øv-rige Nordslesvig, 33 fra Sydslesvig, 60 fra kongeriget, 43 fra Tyskland, deraf 19 fra Holsten, 2 fra Norge og 1 fra Sverige. De tre fjerdedele stammede saaledes fra Nordslesvig, 11½ pCt. fra Kongeriget, 2 pCt. fra Holsten og 4 pCt. fra det øvrige Tyskland. Alle disse nye borgere bosatte sig dog ikke i Aabenraa; det var nemlig en regel, at alle skibsførerne paa Aabenraaskibene av-lagde borgered, uanset om de tog bopæl i Aabenraa eller ej. Af 56 skibsførere, der fik borgerret i denne periode var de 22 født i Aabenraa, saa i ugunstigste tilfælde kan der fra ovenstaaende tal fragaa 34, væsentlig hjemmehørende paa Løjt. De nye bor-gere, der kom langvejs fra, var væsentlig smaaaandværkere; dette gælder baade for de fra Holsten og Kongeriget tilvandrede. Udøverne af byens bærende erhverv, skibsfart og skibsbyggeri, var for største delen hjemmehørende i byen og paa Løjt.

Vi har allerede i det foregaaende set, at skibsfart og handel spillede en særlig stor rolle i Sønderjylland. For at be-lyse dette spørgsmaal for Aabenraas vedkommende meddeles

¹⁾ Ifølge landsarkivar Gribsvads tælling (se Festskrift til H. P. Hanssen S. 258 f. kun 498. Den her meddelte fordeling efter fødested er landsarkivar Gribsvads. Forf. af nærværende afhandling er naaet til i ringe grad avvigende resultater.

der her en oversigt over befolkningens fordeling efter erhverv i aaret 1855.¹⁾

Jordbrug	29 eller	0,6 %
Søfart	368 »	7,5 »
Haandværk	2526 «	51,3 »
Handel	716 »	14,5 »
Daglejere og arbejdsmænd	678 »	13,8 »
Almissenydende	96 »	1,9 »

De resterende 10 pCt. falder navnlig paa embedsmænd og rentierer.

Den officielle statistik tillader ikke en anden opdeling af indbyggerne, en opdeling, der i mange henseender er langt vigtigere, nemlig en deling efter økonomiske magtpositioner: klassesdelingen. Tilmærkelssesvis kan en saadan deling dog alligevel foretages.

O verklassen kan næppe regnes at have omfattet mere end de 9 øverste skatteklasser, i hvilke de største købmænd og kaptajner samt nogle af de vigtigste embedsmænd fandtes. I disse 9 klasser var der 1855/56 41 skatteydere²⁾, med familie altsaa ca. 200 eller 4 pCt.

U n d e r k l a s s e n er vanskeligere at avgrænse. Imidlertid er der en del erhvervsgrupper, der i hvert fald maa henregnes til denne klasse. Disse grupper er i Aabenraa følgende:³⁾

¼ af sømændene	276
Tyendeklassen	363
Daglejere og arbejdsmænd	678
Af tyendeklassen uden fast arbejde	31
Af ubestemt næring levede	70
Almissenydende	96
Medhjælpere	
a. i haandværk og industri	982
b. i handelen	83
	2579

XII, 2. ¹⁾ Statistisk Tabelværk, Folketællingen 1855. Ny række,

²⁾ Bilag til regnskabet for Aabenraa by 1855/56 i SLA.

Underklassen skulde saaledes kunne anslaaes til mindst 52 pCt. af indbyggertallet. En sammenligning med nabobyerne er interessant. Udregnet paa samme maade udgjorde underklassen i Flensborg ligeledes 52 pCt., medens den i Sønderborg og Haderslev kun omfattede 47 pCt. Aarsagen til dette stærkt proletariske præg er skibsværfterne. Trækkes de 487 personer, der levede af disse, fra, skrumper underklassen ind til 42—43 pCt. Disse skibstømrere har ogsaa spillet en betydelig rolle i byens historie i det 19. aarhundrede.

Hele den øvrige del af byens indbyggere, ca. 44 pCt., bliver saaledes »mellemstanden» med haandværkere og smaa-handlende som kærne. Flertallet i denne farveløse klasse, der formelt var ligestillet med overklassen, skønt den i økonomiske kaar ikke hævede sig op over store dele af underklassen, har altid sluttet sig til de magthavende eller dem, der var nær ved at blive det. For Aabenraas nationale udvikling har dette været af stor betydning.

V.

Møntforhold.

Da det er pengene, der formidler vareomsætningen, er det baade nyttigt og interessant nærmere at undersøge møntforholdene i vor periode, før man fordyber sig i enkelthederne i det økonomiske samfund.

I kapitalismens spor er overalt fulgt en rationalisering. Efterhaanden som den hastigt voksende internationale samhandel omfattede en stadig større mængde lande, følte den brogede vrimmel af forskellige møntsorter og det store tal af forskellige møntomraader som en generende byrde. Gennem hele det 19. aarhundrede kan man derfor iagttage en udvikling, der har ført til en høj grad af forenkling paa dette omraade. De selvstændige møntomraader blev stærkt formindsket i tal, og næsten overalt har titalssystemet erstattet ældre, langt besværligere inddelinger.

³⁾ Stat. Tabelværk, Folketællingen 1855.

Hertugdømmernes pengevæsen var i 1788 blevet fortrinligt ordnet, i 1813 var rigsbankdaleren imidlertid blevet indført ikke alene i kongeriget, men ogsaa syd for Kongeaaen, Den voldsomme modstand mod denne mønt førte dog til, at den ikke blev tvunget betalingsmiddel hernede. Denne uvilje mod den kongerigske møntfod blev en hovedstøtte for den slesvig-holstenske agitation. Ved den slesvig-holstenske kurantmønt var hertugdømmernes pengevæsen knyttet nær til Hamborg, og ogsaa i dele af Nørrejylland kendte man næsten kun kurantskille-mønt.¹⁾ Til Københavns kamp mod Hamborg svarer derfor bestræbelserne for at fortrænge kurantmønten og skaffe den københavnske mønt eneret i hertugdømmerne.

Da slesvig-holstenerne var kommet i besiddelse af magten, forbød de 16/8 1848 al beregning efter rigsbankdaler ved offentlige kasser; i stedet skulde der fra 1/1 1849 regnes efter slesvig-holstensk kurant i mark a 16 skilling a 12 penning.²⁾ Omvendt: ved bekendtgørelse af 22/8 1850 tilbagekaldtes for Slesvigs vedkommende alle oprørernes møntforordninger, og efter bekendtgørelsen af 28. januar 1852 hørte møntvæsenet til fællesanliggenderne.³⁾ Derpaa rettede man angrebet paa kurantskille-møntfoden. Ved en række forordninger indførtes rigsbankmønten i løbet af aaret 1853 paa en række omraader; ved bekendtgørelse af 11/6 1853 blev det saaledes paabudt de offentlige kasser i Slesvig at føre deres regnskaber i rigsbankpenge, og cirkulæret af 8/7 1853 forbød al regneundervisning i kurant fra 1/10 1853. Endelig indførte man ved to forordninger af 10/2 1854 »rigsmønten« i hertugdømmerne. (»Rigsmønt« var en navneforandring for den upopulære rigsbankdaler). Ganske kort efter satte Hansestæderne al vor kurantmønt ud af kurs der. I Slesvig fortsattes kampen mod kuranten haardnakket, og fra 1. oktober 1855 blev det forbudt at betjene sig af fremmed kurantskille-mønt under straf af konfiskation og saaledes, at halv-

¹⁾ Wilcke: Sølv- og Guldmøntfod 1845—1914. Kbh. 1930. S. 16 f.

²⁾ cf. Wilcke S. 29.

³⁾ cf. Wilcke S. 30f.

delen af beløbet tilfaldt angiveren.¹⁾ Denne langvarige kamp mellem kurantmønten og rigsbankdaleren kan i enkeltheder følges for Aabenraa bys vedkommende og viser mange interessante træk.

Møntforholdene var her som andetsteds overordentlig forvirrede. Al handel foregik i kurant, og man betalte med lybske skillinger og preussiske dalere a 40 skilling kurant.²⁾ De lybske skillinger bestod oven i købet for ca. 60 pCt.s vedkommende af herreløse mønter, nemlig mecklenborgske, der var kasserede i deres eget hjem.³⁾ Hertil kom, at kurantsystemets højeste mønt var 12-skillingen, og ogsaa ved større udtællinger maatte man derfor bruge skillemønt, idet man samlede større beløb i »tutter«.⁴⁾

Rigmøntens indførelse forandrede i begyndelsen næsten intet ved dette forhold. Vel skulde alle priser nu angives i rigsmønt, og borgerne blev desaaarsag kaldt op paa raadhuset, hvor borgmester Lunn læste forordningen⁵⁾ for dem, men følgende to episoder fra denne tid viser, hvor avisende man stillede sig:

» — — Saaledes har i forrige Uge en Bager her i Byen, hos hvem der forlangtes et 9 Skillings Rugbrød og et 3 Skillings Hvedebrød givet 56 lybske Skillinger tilbage paa en Dobbeldaler. Kjøberen var naturligviis ikke tilfreds hermed, da han derved kom til at betale 24 Rigsskilling istedetfor 12 for Brødene. Han sendte derfor et Markstykke, idet han forlangte og fik sin Dobbeldaler tilbage. Men nu gav Bageren kun een Lybsk Skilling tilbage paa Markstykket, og da Buddet kom til ham tredie Gang, svarede han: at man enten kunde bringe ham 4 lybske Skillinger eller Brødet, saa fik denne Vrøvl en Ende. Sagen kom nu for Retten, og Bagerens dobbelte Contra-

¹⁾ cf. Wilcke S. 38 ff.

NB. 1 mark kurant var lig med 3 mark $\frac{3}{5}$ skilling rigsmønt eller lig med 1 kr, $\frac{6}{5}$ øre. Den hamburgerske mark banco var lig med 1,333 kr.

²⁾ Freia 22/4 54.

³⁾ Freia 23/12 54.

⁴⁾ Freia 1/2 55.

⁵⁾ Freia 27/6 54.

vention: lige imod Møntforordningens Bestemmelse, at have forlangt Lybske Skillinger som Betaling, og at have ladet sig betale med 13 Skilling for det Brød, han selv i Brødtaxen havde ansat til 12 Skilling, — havde til Følge, at han blev idømt en Mulct af 20 Rdlr.«¹⁾

»Følgende lille Bidrag til vor Mønthistorie kan tjene som Beviis for hvad det betyder, naar visse Handlende søge at tage de Preussiske Thaler for fuld. En Tjenestepige skulde købe Noget i en Boutik her i Byen og fik til Betaling en Preussisk Thaler med. I Boutikken gav man hende kun lybske Skillinger tilbage, idet man beregnede den erholdte Mønt til 40 saadanne. Men Pigens Hosbonde sendte hende tilbage med Rigmønt og forlangte den Preussiske Thaler igjen, da han ei vilde tage mod Lybske Skillinger. I Boutikken nægtede man at udlevere det afgivne Møntstykke, man sagde, at man tog det til 7 Mk. 12 Sk!!, og gav herefter Rigmønt tilbage. Pigen maatte nok engang afsted, og nu erklærede man at ville modtage den Preussiske Thaler for 7 Mk. 12 Sk.«²⁾

Saaledes nyttede det kun lidt, at bagerne efter rigsmøntens indførelse havde indrettet deres brød efter de nye rigskillinger, »thi mange hænge af gammel Vane ved de kjære lybske Skillinger.«³⁾ Et virkeligt omsving kunde først ske, naar de lybske skillinger blev erklæret for ulovlige; thi efter en forbigaaende tilbagegang for disse mønter efter rigsmøntens indførelse, voksede de snart igen i mængde.⁴⁾

Endog Aabenraa Handelsforening, der var stiftet 1847 af slesvigholstenske handlende, vakttes ved dette røre af sin søvn, og holdt den 26. og 29. Juni 1854 to møder i denne anledning, de to eneste i hele tiden mellem krigen. Paa det første møde vedtog man at tage 1 sk. rm. for 3 sk. kurant, men allerede paa det næste møde, der var blevet indkaldt fordi det hade vist sig, at beslutningen af mange var blevet misforstaaet, viste det

1) Freia 18/8 54.

2) Freia 18/8 54.

3) Freia 15/7 54.

4) Freia 23/12 54.

sig umuligt at naa til enighed, »womit auch der Beschluss am 26ten aufgehoben wurde.«¹⁾

Forvirringen vedblev altsaa. »Man vil ikke af med den engang tilvante Mønt, man gjør alle optænkelige Kunster for at holde paa den og udsætter sig for Fare af Mulkteringer og anden Revselse, hellere end man giver efter — — —». »Den simpleste Bondekarl holder sig fuldkommen berettiget til at bande paa, at det aldrig i Verden kan blive til Noget med Rigmønten og med største Selvtilfredshed hører man den rige Bonde som den fattige Daglejerske udtale deres Glæde over at beholde de »gamle Pæeng«, »rigte Pæeng« — — —«.

Frederik Fischer, der hørte til dem, der klarest saa tidens mangler, forstod ogsaa paa dette omraade, hvad der burde gøres. Kurantmøntens avskaffelse kunde ikke gøre det alene, der maatte indføres fælles vægt over hele riget. Thi til det hamburgske alen- og hulmaal og til det lybske pund, der endnu bestandig anvendtes, knyttede kurantpriserne sig: »hine fremmede Størrelser ere den naturlige Grund, hvortil disse hæfte sig, — — —«. Den dybeste grund til folks sejge fastholden ved kuranten: Hamburgs økonomiske Herredømme, omtaler han flere gange. Skulde Hamburg skride til et forbud mod de fremmede skillinger, »saa vil alt Sydpolarisk — — — øjeblikkeligen bortkaste dem og triumphere. »Nu, da Hamburg gjør saaledes, saa naturligtvis, — men ellers var det ogsaa en Umulighed. Der seer man igjen, hvad vi formaae foruden Hamburg, og hvad dette formaaer i vort Lands Anliggender!«²⁾

Fischers opfattelse bekræftedes snart. Den 8/8 1855 blev i Danmark kurantmønten forbudt fra 1/10 og allerede den 22/8 forbød senatet i Hamborg de mecklenborgske penge fra 31/8.³⁾ Resultatet blev, at ligesaa ivrigt man hidtil hade holdt paa kuranten, ligesaa hidsigt søgte man nu at komme af med den. »Omslaget er skeet i et Par Dages Tid — — —«.⁴⁾

¹⁾ se Handelsforeningens protokol.

²⁾ Freia 8/5 55 og 14/5 55.

³⁾ Freia 10/8 55 og 25/8 55.

⁴⁾ Freia 30/8 55.

Men dermed var den kære kurantberegning alligevel ikke avlivet. I slutningen af 1856 har rigsmønten ganske vist vundet mere indpas, men i korn- og kreaturhandelen bruges stadig kurant, »og det er sikkert kun meget faa Tyender, hvis Løn bestemmes i Rigsmønt.«¹⁾ I 1860 ser det endnu ikke anderledes ud; kun bagatelhandler avsluttes i rigsmønt.²⁾

VI.

Forbindelsen med Omverdenen.

Aabenraas uheldige beliggenhed for trafikken til lands er allerede kort omtalt. Selv om dette forhold — som det nedenfor vil blive paavist — bedredes en del i tiden mellem krigene, saa var dog vanskelighederne stadig for store til, at Aabenraa kunde komme paa lige linje med de andre købstæder. Dette viste sig klart, da længdebanen ved periodens slutning blev lagt uden om Aabenraa (og Haderslev) for som Oksevejens avløser at følge vandskellet ligesom denne.

I det 19. aarhundredes første aartier var landevejene endnu overalt i Danmark miserable. Herom vidner det træk, at en landmand, der rejste fra Aabenraa til Løgumkloster, maatte spørge vej 15 gange, da der ingen vejvisere var. Og endda tilføjes der, at vejene her var nogenlunde.³⁾ I overensstemmelse hermed hade postvæsenet i lange tider ingen fremskridt gjort, og for dem, der lod sig befordre af personposten, var en rejse særdeles ukomfortabel, bekostelig og — ligesom brevtransporten — langvarig. Hvem der vilde hurtigt afsted maatte ride. Chausseer — »Kunstveje« — var der endnu i 1840 ikke noget, der hed. 1835 hade der ganske vist i Rendsborg dannet sig en komite, der med private midler vilde anlægge en kunstvej, der fra Altona over Rendsborg, Slesvig, Flensborg skulde føre til Kolding, og regeringen hade ogsaa paa forskellig maade understøttet sagen.⁴⁾ Men først med vejforordningen af 1. marts 1842

¹⁾ Freia 29/11 56.

²⁾ Freia 3/5 60.

³⁾ Freia 20/4 52.

⁴⁾ cf. Otto Hedrich: Die Entwicklung des schleswig-holsteinischen Eisenbahnwesens. 1915. S. 12 f.

kom sagen i et andet gænge. Denne grundlæggende forordning inddelte vejene i hovedlandeveje, mindre landeveje og biveje. Alle hovedlandeveje skulde efterhaanden omdannes til kunstveje, og disse chausseeanlæg bekostes af staten. Chausseerne stod derfor under opsyn af en afdeling af ingeniørkorpset. Denne forordning blev signalet til en række store og betydningsfulde nye vejanlæg. I aarene indtil oprøret var det navnlig det sydslesvigske vejnet, der blev udbygget, medens man fra arbejdets genoptagelse i 1852 især samlede sig om Nordlesvig. Da imidlertid Flensborgs forbindelseslinjer med omverdenen selvfølgelig kom først, fik Aabenraa allerede 1846—47 chausseen til Flensborg, der byggedes for en samlet sum af 236285 rd. 70 sk. I 1852 fortsatte man denne vej nord paa, og 1853 var chausseen færdigbygget til Haderslev for 201640 rd. 32 sk.¹⁾ Længere naaede man ikke med chausseebygningen i denne periode.

Paa disse veje færdedes deligencerne, der var saa romantiske at se paa. At sidde i dem var derimod alt muligt andet, selvom rejserne dengang var mere begivenhedsrige end nu. Det var langt ind i det 19. aarhundrede meget smaat med personbefordringen paa de elendige veje. Fra 1834 kom der en ugentlig forbindelse fra Hamborg til Aarøsund, og 1840 fulgte en dagvogn fra Haderslev til Aalborg. (Bemærk Haderslevs rolle som knudepunkt for postforbindelsen.²⁾

Foruden statens postvæsen eksisterede der private vognmænd, der til faste tider kørte deres rute. Der fandtes dengang i Aabenraa vognmandsruter til Tønder (2 gange ugentlig), Flensborg og Haderslev, ligeledes gennemgaaende vogne Haderslev-Flensborg, til Løgumkloster (2 gange ugentlig).³⁾ Langt vigtigere var dog postvæsenets ruter. Efter den sydslesvigske jernbanes aabning i 1856 udvidedes postforbindelserne, og fra den tid avgik personposten over Haderslev til Korsør hver dag kl. 2¼. Til Aarhus og Aalborg var der ligeledes daglig forbindelse (avgang kl. 17). Flensborg hade man forbindelse med

¹⁾ Trap: Slesvig, S. 60 f.

²⁾ cf. Hedrich S. 11.

³⁾ cf. Freia 4/5 51, 1/2 51, 11/3 52, 8/10 53, 5/1 56.

to gange daglig. Til det fjerne Sønderborg gik personposten kun tre gange ugentlig (tirsdag, torsdag og lørdag kl. 4), medens man opretholdt en daglig rute til Løgumkloster, skønt den først var oprettet 31/3 1850 med to ture om ugen »formedelst en forspændt Fjedervogn« og mod en betaling af 2 mark 8 skilling.¹⁾ En særlig pækkepost avgik søndag og onsdag til Jylland og mandag og torsdag til Flensborg.

Brevforsendelsen kræver et særligt afsnit. Slesvigholstenerne havde allerede i 1850 indført frimærker,²⁾ og det øvrige Danmark fulgte efter i 1851. Resultatet blev her til lands som andetsteds en voldsom fremgang i brevskriveriet. Endnu i Juli 1851 formaner postmesteren i Aabenraa folk til at nedlægge deres breve »i den ved Posthusdøren i Vinduet anbragte Brevkasse«³⁾ og ikke andetsteds. Men i 1854 slog denne en-somme kasse ikke mere til, og fra 7. maj var der anbragt yderligere 3 postkasser, nemlig paa hjørnet af Søndergade og Sønderport, Hjørnet af Nybro og Vestergade og hjørnet af Vollesgyde og Klinkbjerg.⁴⁾ Paa landet fandtes der i 1850 praktisk talt intet postvæsen, men fra 1852 oprettede man brevsamlingssteder, og 1860 begyndte man at oprette faste landpostruter.⁵⁾ I 1856 havde man omkring Aabenraa brevsamlingssteder i Sivkrø, Kløveres, Felsted, Lundtoft, Hoptrup og Søgaard, hvortil post avsendtes daglig, medens man kun havde forbindelse med Ullerup, Bovrup og Sotrup mandag, onsdag, fredag og lørdag. Til Graasten og Nybøl sendtes breve tre gange ugentlig.⁶⁾ Amtmand Heltzen arbejdede i Rigsraadet for forbedret postgang mellem Aabenraa og Sønderborg samt for oprettelse af landpost.⁷⁾ Dette sidste lykkedes det ogsaa at faa ført ud i virke-

¹⁾ Freia Nr. 962 og for 1/4 50.

²⁾ Heimat 1901, S. 198.

³⁾ Freia 22/7 51.

⁴⁾ Freia 9/5 54.

⁵⁾ Følgen af denne kraftige udvikling var, at postpersonalet havde vanskeligt ved at klare den voksende trafik (cf. Freia 28/6 56) skønt postkontoret var aabent fra kl. 8 morgen til 9 aften. (cf. Freia nr. 962).

⁶⁾ Freia nr 962.

⁷⁾ Freia 20/5 62.

ligheden, idet der 1863 oprettedes landpost 3 gange ugentlig gennem sognene Rise, Hjordkær, Bjolderup, Uge og Ensted.¹⁾

Telegrafens indførelse falder ogsaa i denne periode. I 1853 blev linjen København-Hamborg nedlagt nord og syd for Aabenraa,²⁾ og 1856 udleier byen vederlagsfrit to værelser paa raadhuset til telegrafstation, indtil denne »kan bestaae ved egne Kræfter.«³⁾ Der fandtes nemlig ikke et særligt posthus i Aabenraa.

Bedre end mange ord vil efterfølgende statistik fra Aabenraa formaa at vise den skete fremgang, skønt tabellen kun omfatter halvdelen af de aar, der er tale om. Selv krisen sløp postvæsenet helskindet over, idet den mest gik ud over avisholdet.⁴⁾

Aar	Ankomne breve	Solgte frimærker (ark)	Indbetalt rbd.	Udbetalt rbd.	Aviser (eksemplarer)
1854/55	58,435	341	4,195	1,081	1,289
1855/56	62,649	408	4,325	1,956	1,405
1856/57	67,546	443	4,676	2,202	1,496
1857/58	74,328	464	5,154	2,495	1,604
1858/59	72,197	492	8,079	3,425	1,492
1859/60	76,056	552	10,283	3,830	1,397
1860/61	83,948	642	20,312	7,223	1,409
1861/62	88,458	746	26,170	8,244	1,443

Jernbanen.

Jernbaneanlæg har mere end noget andet fremmet den europæiske sværindustri i dens ungdom. Ogsaa aktieselskabsformen var oprindelig især knyttet til de store jernbaneselskaber. Endnu i 1870 var halvdelen af de papirer, der handledes paa Berlins børs, jernbaneaktier.⁵⁾ I 40'erne og endnu mere i 50'erne bredte der sig til alle lande en sand jernbanefeber. I Danmark hade man før treaarskrigen viet Holsten større Opmærksomhed i denne retning end monarkiets andre dele; efter 1850

¹⁾ Freia 7/2 63.

²⁾ Freia 28/5 53.

³⁾ Borgerprotokollen 21/6 56.

⁴⁾ Freia 27/5 62.

⁵⁾ Sombart: Deutsche Wirtschaftsgeschichte im 19. Jahrh. 1913.

samlede interessen sig om Slesvig og kongeriget. Utallige projekter blev fremsat. Alle købstæder kæmpede for at drage linjerne hen til sig, idet de forudsaa deres bys snarlige undergang, hvis deres ønsker ikke blev opfyldt. I Aabenraa var stemningen ikke anderledes, og her haabede man paa, at en jernbane skulde føre byen ud af sin trafikmæssige isolation. Saafremt banen derimod skulde komme til at gaa uden om byen, »saa er Aabenraa dermed aldeles ødelagt, saa vil dens Opland blive den berøvet og dens vigtigste Handel vesterpaa uigenkaldelig tabt, den vil da lidt efter lidt synke ned til en ubetydelig lille Fiskerby, og de formuende Mænd, der kunne det, ville af Nødvendighed see sig tvungne til itide at flytte bort«.¹) Da der omvendt engang er tale om, at banen skal berøre Mjøl's, hedder det: »har Mjøl's hidtil kun været en ubetydelig By, saa turde der maaske forestaae den en Fremtid, som ingen har drømt om«.²) Kom man blot i forbindelse med jernbanenettet, mente man, at alt var reddet. Kun saaledes forstaar man tilfredsheden med den saa uheldige løsning: stikbane til Rødekro.

Vi forbigaar nu foreløbig de mange store planer, man nærede i de rosenrøde aar lige efter 1850, og omtaler derfor først det, der virkelig skete. Interessen samlede sig naturligt først om hertugdømmets største by: Flensborg. Allerede i 1837 var der her blevet fremsat en plan om at forbinde Flensborg med Husum og Tønning ved hjælp af en jernbane. Allerede 1840 blev strækningen nivelleret.³) Efter 1850 voksede interessen for planen. Fra Tønning fandt der nemlig siden 1846 en stigende kvægdørsel sted til England. Overfarten besørgedes af to selskaber; det ene af disse, »Nordthern Steam Packet Company« i Lowestoft tilbød nu at bygge en bane Tønning-Husum-Flensborg. Bag projektet stod den senere saa berømte Samuel Morton Peto. Den 8. sept. 1852 fik han koncession paa banen. Det er betegnende for regeringspolitikken, at der blev foreslaaet at bruge en anden sporvidde end de holstenske baner. Den 25/10

¹) Freia 6/4 61.

²) Freia 23/9 54.

³) cf. Hedrich S. 27 ff.

1854 aabnedes banen. Ogsaa Flensborg-Rendsborgbanen byggedes paa denne tid.¹⁾

I Aabenraa følte man sig dybt forurettet ved dette jernbaneanlag. »Alt til Flensborg; naar denne By ikke ved saa umaadelige Begunstigelser bliver til en Handelsplads af første Rang, maa det gaa besynderligt til — — —. Medens alle Nabostæder paa en eller anden Maade ere blevne betænkte af Regjeringen, har Aabenraa, saalænge som den har været til, aldrig kunnet glæde sig ved en eneste Begunstigelse.«²⁾ Imidlertid skete der det reelle, at en hr. Miller fra det engelske selskab foretog maalinge i byens omegn.³⁾ I 1856 ansaa man tiden for egnet til at gøre et fremstød fra byens side. Den 26. maj avrejste ældste raadmand, I. H. Middelheus og ordfører i deputeretkollegiet, N. Sørensen, til København for at overrække kongen en adresse i anledning af den paatænkte forlængelse af banen fra Flensborg nordpaa.⁴⁾ I adressen udtryktes byens syn paa linjeføringen. Spørgsmaalet var, hvorvidt banen skulde følge østkysten eller vestkysten. Terrænvanskelighederne er paa grund af sumpe ligesaa store i vest som paa østkysten. Jernbanen maa være en hovedaare for monarkiets handels- og rejsebevægelse; men dette maal naas kun, hvis banen følger den tæt befolkede østkyst, og her burde den passere Aabenraa.⁵⁾ I 1857 sendte man atter en deputation til kongen, da han var i Flensborg, samt til det slesvigske ministerium.⁶⁾ Skulde jernbanen endelig gaa udenom byen, da ønskede man den saa langt væk som muligt, og byens repræsentation holdt derfor paa linjen Tønder-Ribe hellere end paa Tønder-Løgumkloster-Vamdrup.⁷⁾

Endelig i 1860 begyndte planerne at antage fast form. Den 18. december 1860 avsluttedes der mellem regeringen og firmaet Peto, Brassey og Betts en overenskomst om anlæg af

¹⁾ cf. Hedrich S. 66 ff.

²⁾ 23/12 59. (Freia).

³⁾ 16/4 53. (Freia).

⁴⁾ 27/5 56. (Freia).

⁵⁾ 7/6 56. (Freia).

⁶⁾ Borgerprotokollen 24/3 57.

⁷⁾ Freia 23/4 57.

en nordslesvigske jernbane, og 1. maj 1861 meddeltes der »det nordslesvigske Jernbaneselskab« koncession.¹⁾ I 1861 havde regeringen aabnet de interesserede kommuner adgang til at udtale sig; idet der paa pegedes 4 linjer, nemlig to midtbanelinjer og 2 østbaner, deraf den ene direkte fra by til by. Midtbanen samlede overhovedet ingen tilslutning, og den 9. april 1861 udtalte den vestslesvigske jernbanekomite sig enstemmigt mod en siksakbane, der tidligere havde været støttet af regeringen.²⁾ Regeringen meddelte nu Peto, at den ønskede kystbanen bygget, men da denne linje vilde kræve en merudgift paa 1,3 mill. rbd., vilde Peto ikke gaa med til det.³⁾ Han foreslog derimod i begyndelsen af 1862 at bygge en linje over Uge (herfra sidebane til Tønder, Rødekro og Vojens, men uden sidebaner til Aabenraa og Haderslev.⁴⁾ I Aabenraa erfarede man disse planer gennem en skrivelse fra ministeriet af 10. marts. Da bykollegierne fandt byens interesser truet paa det alvorligste, besluttedes det at lade en deputation overrække kongen en adresse, der skulde fremføre kommunalbestyrelsens syn i overensstemmelse med byens forestilling af 26/3 1861, hvori man havde udtalt ønsket om en stambane gennem Aabenraa by eller om et fælles tilknytningspunkt til stambanen for sidebanen fra Aabenraa og sidebanen fra Tønder.⁵⁾ Da det viste sig, at byen i den endelige kontrakt var betænkt med en sidebane, var glæden saa stor, at bykollegierne vedtog en takkeskrivelse til ministeren for Slesvig.⁶⁾

Kontrakten indeholdt følgende hovedbestemmelser: Hovedlinjen skulde være færdig senest 1/7 65; sidst af sidebanerne skulde Aabenraalinjen være færdig, nemlig 1/7 1868. Koncessionen skulde gælde til 1954. Aktiekapitalen maatte beløbe sig til 630,000 Pund Sterling, deraf halvdelen i obligationer. Selskabet fik uden omkostninger terrænet til banen stillet til disposition. Af jord, bygninger og driftsudbyttet skulde der ikke svares av-

¹⁾ Hedrich S. 71 f.

²⁾ Freia 6/8 61.

³⁾ Hedrich S. 74 f.

⁴⁾ Freia 29/3 62.

⁵⁾ Borgerprotokollen 29/3 62.

⁶⁾ Borgerprotokollen 23/5 62.

gift. Aabenraa skulde have forbindelse med hovedbanen to gange daglig.¹⁾

I foraaet 1863 blev der foretaget terrænundersøgelser vedrørende banegaarden,²⁾ om efteraaet var man naaet til Rødekro med arbejderne paa hovedstrækningen.³⁾ Krigen sinkede arbejdet en del. Den 15. april 1864 aabnedes strækningen Flensborg-Rødekro, og den 12. september 1868 kørte det første tog ned til Aabenraa.⁴⁾

Transitplanerne.

Som nævnt gik alle slesvigske byers ærgerrighed i retning af etablering af en trafikrute tværs over halvøen med endepunkt i vedkommende fjordby. Da disse drømme paa mange maader hade fast rod i naturlige forhold og regeringens politik desuden gik i samme retning, er det meget forstaaeligt, at man ogsaa i Aabenraa forsøgte sig med de samme planer. Den 24. maj 1851 indeholdt Freia en stor leder med titlen: »Et vigtigt Veianliggende«. Forbindelsen med England bør gaa over Ribe til Aabenraa med sin ypperlige fjord. »En Chaussee fra A a b e n r a a til R i b e fremstiller sig som et Foretagende, der mere end noget andet vil fremme vor By's Flor. Vi see allerede, at Samfærdselen fra Ribe o. s. v., til Trods for de usle Biveie, der maa passeres, gaaer hertil for at naae videre Syd paa; naar en Kunstvei er anlagt, vil efterhaanden Alt, hvad der directe fra England indføres i vort Hertugdømme og de nærmeste Øer, tage denne Vei, der er nærmere og mindre bekostelig end Omveien over Hamborg og Kiel. Snart ville nye Dampskibsrouter blive kaldte i Live, thi ikke blot Varer og Posteffekter, ogsaa de Reisende, der agter sig til Øerne, Sverige, Rusland kunne ikke finde en lettere og bedre Befordring end ad denne Vei — — —. Hvilken Virksomhed, hvilket nyt Liv en saadan Conflux vil fremkalde, behøve vi sikkerligen ikke at fortælle.« Pengene til dette vejanlæg kunde tilvejebringes ved aktietegning, mente

¹⁾ Freia 6/5 62.

²⁾ Borgerprotokollen 15/4 63.

³⁾ Freia 20/10 63.

⁴⁾ Hedrich S. 71 ff.

det. I stik vestlig retning maatte der komme en vej, maaske endog en jernbane, til Løgumkloster.¹⁾ Hvor det minder om koken med æggene! Og dog var dette mere end journalistdrømme. Bykollegierne indsendte i 1852 en ansøgning om, at en vej fra Aabenraa til et punkt paa Vestkysten optages blandt statsvejene. Til at udfinde dette punkt nedsatte man en kommission paa 2 mand.²⁾ Men videre kom hele denne sag — saavidt jeg kan se — heller ikke. Først i vore dage er projektet ved at blive virkelighed.

Ovenfor er nævnt den skuffelse, det vakte i Aabenraa, da Flensborgs forbindelse med Husum og Tønning var sikret. Her nærede man som sagt vidtgaaende planer i samme retning. Planer, som man nu med egne kræfter søgte at gennemføre.

Det samme engelske selskab, der opretholdt ruten til Tønning, hade ogsaa oprettet en rute mellem Lovestoft og Ballum-Hjerting, hvorfra der 1 gang om ugen avgik dampere.³⁾ Der opstod nu hurtigt den tanke at forbinde østkysten med en af disse anløbspladser. Der blev som nævnt udkastet en plan om et vejanlæg til Ribe, men snart var alles opmærksomhed knyttet til jernbanerne. Man argumenterede i Aabenraa med, at en tværbane var langt at foretrække for en længdebane, der tilstedte »den hanseatiske Suprematie Adgang i vore Commerce.«⁴⁾ En Tværbane med Flensborg som endepunkt vilde staa i fare for at blive taget i fjendens besiddelse. Det er navnlig det sidstnævnte, politiske argument, der atter og atter vender tilbage.⁵⁾

Man mente at vide, at regeringen var interesseret i en jernbane fra Hjerting over Ribe til Aabenraa; herfra skulde der gaa dampere til Korsør, hvortil jernbanen skulde forlænges.⁶⁾

¹⁾ Freia 20/4 52.

²⁾ Freia 20/4 52, og borgerprotokollen 7/4 52.

³⁾ Freia 23/4 51.

⁴⁾ Freia 16/11 52. »Jernbaner synes os kun begrundede i de naturlige Forhold i vort Land, for saavidt som de forbinde begge Have, der begrænder dette. Havet er og vil altid forblive vor Hovedcommunicationsvei, og et forøget Antal Dampskibe, der til bestemte Tider anløbe Havnene paa begge Kyster, vilde sikkerligen uendelig bedre egne sig for os, end Banetog«.

⁵⁾ Freia 16/8 51.

⁶⁾ Freia 9/8 51.

Herved samledes opmærksomheden i Aabenraa om havnen, der nærmere vil blive omtalt nedenfor, og hvis fortrin Freia ikke bliver træt af at rose. »Preussen gav vistnok gjerne en hel Provinds bort, hvis det derfor kunde kjøbe sig en Fjord som Aabenraa Fjord.«¹⁾ Navnlig det, at fjorden saa sjældent fryser til, nævnes som vigtigt. Snart efter følger et konkret forslag om at lade posten fra England gaa over Ballum/Aabenraa. Trods de elendige veje vil et brev kunne komme til København paa den halve tid.²⁾ Selve Morning Chronicle har omtalt denne rute.³⁾ Statsstøtte fik man nu ikke som man hade haabet. Men fra maj 1852 lod den kendte københavnske rheder H. P. Prior et dampskib, Zephyr, gaa i ugentlig rutefart mellem Aabenraa og København, idet man laa natten over i Faaborg. Sejlmager Cornett overtog agenturet i Aabenraa.⁴⁾ Og ikke nok hermed. Vognmand Th. Puggaard, Ribe, lod en ugevogn køre mellem Aabenraa og Ribe med tilslutning til damperen (pris 1 species). Søndag den 4. maj avgik Zephyr første gang fra Aabenraa, medførende en halv snes passagerer. Betalingen for en rejse fra Ribe til København var dermed sænket til 8—9 rigsdaler.⁵⁾ (Zephyrs billetpriser var: 1. plads 7 rbd., 2. plads 5 rbd., dæksplads 3 rbd. 3 mark.)⁶⁾ Der taltes endog om en ugevogn fra Løgumkloster i forbindelse med Zephyr.⁷⁾ Da Zephyr anden gang kom til Aabenraa, var der ikke mindre end 22 passagerer med, medens over 40 tog med damperen til København.⁸⁾

Under drøftelsen af de mange jernbaneplaner udtalte et borgermøde sig for en ilnje Flensborg-Aabenraa-Ballum.⁹⁾ Man har sikkert hurtigt indset, at vejene til vestkysten var for elendige til at der kunde komme nogen nævneværdig trafik i stand, ligesom hele foretagendet viste sig at staa paa svage fødder. Man savnede tilstrækkelig kapital til at gennemføre en saadan

¹⁾ Freia 27/5 52.

²⁾ » 20/3 52.

³⁾ » 17/4 52.

⁴⁾ » 22/4 52.

⁵⁾ » 4/5 52.

⁶⁾ » 18/6 52.

⁷⁾ » 6/5 52.

⁸⁾ » 4/5 52.

⁹⁾ » 20/1 53.

transitrute, der jo var ligesaa »naturlig« som Flensborg-Tønning linjen. Alligevel holdt man ruten i drift i adskillige aar. Hvor længe kan ikke siges; i 1856 eksisterede den dog endnu¹⁾ (om vinteren var ruten indstillet).

Denne store, men daarligt forberedte plan strandede saaledes paa manglende kapital og statsstøtte og endte som en beskeden rute mellem provinsby og hovedstad. Men byen havde et andet smertensbarn: damperen Christian VIII (34 CL). Dette dampskib tilhørte siden 1845 et hjemligt rhederi. Under krigen var det paa en ret dramatisk maade blevet hentet ud af havnen og brugt som troppetransportskib. Den 16. maj 1851 kom skibet i god behod tilbage til Aabenraa.²⁾ Fra 18. Juli blev det sat i rutefart mellem Aabenraa og Kiel (1 gang ugentlig) og Flensborg og Kiel (2 gange ugentlig).³⁾ Dette fremkaldte dog klager, idet skibet derved trak folk til Flensborg.⁴⁾ Næste aar forandrede fartplanen da ogsaa; det gik nu tre gange ugentlig til Kiel og kun 1 gang til Flensborg.⁵⁾ Konkurrencen var imidlertid for haard til, at det kunde klare sig. I 1854 siges det spydigt, at den bedste fortjeneste skibet har bragt sine rhedere, var den godtgørelse, rhederne fik efter krigen.⁶⁾ I 1855 gik det over i et andet aktieselskabs hænder, vistnok for 8000 rbd.⁷⁾

Personbefordringen til København blev til vands besørget af smaa jagter, der medtog nogle faa passagerer, og kunde bringe rariteter som islandske klippfisk og Amager hvidkaal med hjem til Aabenraa.⁸⁾

VII.

Havnen og Handelen.

Det er naturligt her at behandle havnen, der spillede en saadan rolle i borgernes fremtidsdrømme.

-
- 1) Freia 3/6 56.
 2) » 17/5 51.
 3) » 16/7 51.
 4) » 6/8 51.
 5) » 23/3 52.
 6) » 15/8 54.
 7) » 30/6 56.
 8) » 2/4 51, 23/4 51, 9/2 54.

I vore dage er havnen i forhold til byens indbyggerantal særdeles betydningsfuld; men hvordan var det i tiden mellem krigene? Det maa her forudskikkes, at kun selve havneregnskaberne fra denne tid er bevaret, og de er særdeles uoverskuelige; alt andet er forsvundet.

Havneadministrationen var ordnet ved bro- og havneordningen af 15. maj 1841. Havnen havde sit selvstændige regnskabsvæsen, men et eventuelt overskud for havnekassen blev overført til byens kasse. (Havneordningens § 19). I tiden mellem krigene blev det dog paa grund af de udførte arbejder ved havnen byen, der kom til at give tilskud til denne; i alt modtog byen fra havnekassen 1850—63 2079 rbd. 48 sk., medens havnekassen i samme periode modtog 5800 rbd. fra byen.

I spidsen for havneadministrationen stod brofogeden eller havneinspektøren; denne stilling var indtil 1851 besat af Chr. Ottzen, fra da af og indtil 1864 af C. C. Fischer. Regnskabet førtes af broskriveren, først Iversen, fra 1855 Maag. Det daglige arbejde besørgedes af brovægteren (J. Christensen). Lønnen var meget beskeden, indtil 1852 var havneinspektørens løn 133 rbd. 32 sk. (250 mark kurant), derefter 250 rbd. (NB. Paa grund af de stigende priser var alle tjenestemandslønninger i opgang i disse aar). Broskriverens løn voksede efterhaanden fra 110 rbd. til 200 rbd., og brovægterens fra 16 rbd. om maaneden til 260 rbd. aarlig.¹⁾

I 1850 var forholdene ved havnen endnu ret primitive. I dette aar synes der for første gang at være tændt en havnellygte.²⁾ Den brændte dog kun om vinteren og kun til kl. 1 om natten.³⁾ I tiden mellem krigene forbedredes havnen imidlertid paa to vigtige punkter. (Kilens udtørring foretoges ogsaa for havneadministrationens regning, men arealet overdroges derpaa til byen og vil derfor blive omtalt senere.) Det første større arbejde var, at det gamle træbolværk erstattedes af et nyt af sten. For finansaaet 1856/57 bevilgedes 2515 rbd. til et stenbol-

¹⁾ Havneregnskaberne, SLA.

²⁾ Freia 1/1 51.

³⁾ Freia 24/9 51.

værk fra vippen og udefter.¹⁾ Det følgende aar fortsatte man dette arbejde ud til lygtepælen og fik samtidig lagt ny stenbro paa søndre skibsbro, hvilket i alt kostede 2009 rbd. 20 sk.²⁾ 1859/60 var man naaet til nørre skibsbro, og udgifterne i dette aar beløb sig til 1306 rbd. 58 sk.³⁾ Endnu 1862/63 fortsattes arbejderne her.⁴⁾ Bolværket var nu overalt i bedste stand. Havnens dybde ca. 13 fod.⁵⁾

Paa dette tidspunkt var den nordslesvigske jernbane ved at blive til virkelighed. Man ventede sig store ting af denne bane, og navnlig haabede man, at havnen vilde nyde godt af den. Men her var der ikke plads til mange skibe. Store dele af havnearealerne var nemlig optaget af skibsværfterne. For enden af havnen laa Niels Jacobsens (tidl. Mads Michelsens) og Skifter Andersens værfter. Reimers værft laa yderst paa havnens nordside, og en ny mand, Gustav Raben, ansøgte paa denne tid om en egnet plads til et værft. Skulde der skaffes mere plads til skibe i havnen maatte værfterne flyttes til et mere bekvemt sted. Løsningen fandt man i at udvide søndre skibsbro ved opfyldning paa dens sydside, saaledes at skibsværfterne efterhaanden kunde forlægges dærhen, og paa den maade, at skibshellingernes udløb vendte mod syd, hvor der skulde graves en rende af passende bredde. Forslaget vedtoges den 8. december 1860⁶⁾ og der bevilgedes 2500 rbd. til dette formaal for aaret 1861. — I efteraaret 1862 var disse arbejder saa langt fremskredne, at de nye værftpladser kunde fordeles, og i 1863 var man nær ved arbejdets fuldendelse. Vedføjede kort viser havnen, som den saa ud i 1866 efter skibsværfternes flytning; Skifter Andersens værft ligger endnu paa sin gamle plads. (Ved fordelingen i 1862 havde han faaet udsættelse, da han var syg, men senere flyttedes det ud ved siden af Rabens værft.)

Det er nævnt, at der før 1863 ikke var megen plads til lossende skibe ved havnen, og at grunden til værfternes flytning

¹⁾ Borgerprotokollen 28/1 56.

²⁾ Borgerprotokollen 9/1 57 og havneregnskabet 1857/58.

³⁾ Havneregnskabet 59/60.

⁴⁾ Havneregnskabet 62/63.

⁵⁾ Trap: Slesvig, S. 335.

⁶⁾ Borgerprotokollen.

var den forventede større trafik efter jernbanens aabning. Heraf skulde man kunne slutte, at skibstrafikken i havnen ikke har været af synderlig betydning. I denne tro bestyrkes man, naar man ser, at borgmesteren paa et offentligt kommunalmøde paa et økonomisk saa fortrinligt tidspunkt som sommeren 1857 tilstaar, at udsigterne for havnen er langtfra lovende. —

For at muliggøre en mere nøjagtig bedømmelse er her vedføjet tabeller over ind- og udklarerede skibe, havnens indtægter, toldindtægterne og de vigtigste ind- og udførte varer.¹⁾ Tabellerne gir alle indtryk af den stærke fremgang efter 1850, men viser tillige stagnationen efter 1857, en stagnation, der for havnens vedkommende ikke synes at være blevet avløst af nogen ny fremgang af betydning; og de 16—18 000 tons, der gennemsnitlig indkom om aaret, er i forhold til byens størrelse meget lidt.

Hvad de indførte varemængder angaar, falder det tydeligt i øjnene, i hvor høj grad det er raavarer og halvfabrikata til brug ved skibsbygningen. Dette gælder ogsaa posten »Linnedvarer«, der ikke er medtaget her; i 1856 indførtes saaledes 37,037 pund linnedvarer, men heraf faldt 28,857½ pund paa gruppen: ubleget lærred, sejl- og presenningsdug. For jernvarer (f. eks. »Jernkæder og Ankere«) er dette forhold ligeledes klart, men navnlig den relativt betydelige tømmerimport peger tydeligt hen paa dette erhverv. De fleste lagerpladser ved havnen var da ogsaa tømmer- og trælagre. En liste over dem oplyser om en række af byens større købmænd. I 1854 var der følgende trælagre:

J. Ahlmann	154 ² / ₃ favne	
Joh. Lorentzen	88 ¹ / ₃	»
J. J. Voetmann	115 ² / ₃	»
F. C. Raben	29 ¹ / ₃	»
J. Lorentzen	205	» (+ 28½ favne midlertidig lagerpl.)
B. B. Jessen	55 ¹ / ₂	»
I. C. Jørgensen	14	»

¹⁾ I de samlede havneindtægter er indbefattet byens tilskud til havnearbejder.

Hertil kom endnu 7 tømmerlagre, hvis indehavere var: T. A. Andersen (2), Storm, Schmoock, J. Nielsen B. Jacobsen, M. Michelsen.

Idag er Aabenraa havn ganske overvejende en importhavn. I 1850'erne var det anderledes. I 1853 fandtes der i told-distriktet 22 teglværker, der beskæftigede 177 arbejdere.¹⁾ Deres betydelige produktion blev for største delen udført ad søvejen. (Jeg henviser her til vedføjede tabel.) Skibenes proviantering har aabenbart ogsaa betydet en del: i hvert fald ligger udførslen af brød langt over nabobyernes, og eksporten af kød og flæsk er ligeledes betydelig. — I 50'ernes begyndelse hørtes der mange klager over, at kornudførselen, der jo var landets største eksportvare, kun var saa ringe. »Med et opland af 16—20,000 indvaanere egner vor By sig ved sin heldige Beliggenhed fremfor andre til at drive Kornhandelen i det Store«, hedder det i 1854.²⁾ Men i stedet maa man se »det sørgelige Syn, at Landboerne fra Nord for vor By drage til Flensborg, — — —«³⁾ Men allerede i de nærmest følgende aar kom der god fremgang i kornudførselen, der efterhaanden steg til 14—15,000 tdr. i 60'ernes begyndelse.

Havnens samlede Indtægter.

1847	2476	rd. kt.	17¼	sk.
1850	6688	mk. kt.	10¼	»
51	6560	»	2¼	»
52	6965	»	2¼	»
53	10030	»	14½	»
54	5162	rbd.	11	»
55	6645	»	20	»
56	8376	»	80	»
57	4543	»	43	»
58	3854	»	33	»

Havnens samlede Udgifter.

1847	2349	rd. kt.	41¼	sk.
1850	6338	mk. kt.	10	»
51	6110	»	1½	»
52	5912	»	4¼	»
53	8732	»	3¼	»
54	4405	rbd.	3	»
55	6454	»	82	»
56	8240	»	54	»
57	5057	»	18	»
58	3674	»	76	»

¹⁾ Freia 2/2 54.

²⁾ — 22/2 54.

³⁾ Kornhandelen var forøvrigt fra gammel tid organiseret paa samme maade. Mod en aarlig avgift indrømmede Magistraten retten til »kompagniet«, som var en slags kornbørs, idet der af alt korn, der indførtes til søs, skulde indlægges prøver hos den, der hade kompagniet. I 50'ernes begyndelse hade gæstgiver Loff denne ret, men da han opsagde den, var der ingen andre, der vilde have den. Paa dette tidspunkt hade den ogsaa mistet al betydning, idet der hade etableret sig flere kornhandlere i byen. (cf korrespondance i anledning af byregnskabet for 1854/55, SLA.)

59	3894	rd. kt.	18	sk.	59	3863	rd. kt.	56	sk.
60	3647	»	67	»	60	3439	»	23	»
61	4665	»	37	»	61	4161	»	37	»
62	7639	»	8	»	62	7571	»	43	»
63	5141	»	17	»	63	5119	»	48	»

Indtægter af skibene.

	Havnepenge				Bropenge				Sportler til Brofogeden			
	994	rd. kt.	10	sk.	983	rd. kt.	42	sk.	125	rd. kt.	47	sk.
1847	994	rd. kt.	10	sk.	983	rd. kt.	42	sk.	125	rd. kt.	47	sk.
50	2356	mk. kt.	14	»	2022	mk. kt.	4	»	374	mk. kt.	3	»
51	2735	»	8	»	2528	»	2	»	299	»	15	»
52	3008	»	0	»	2625	»	9	»		?		
53	5320	»	5	»	3450	»	8		592	»	8	»
54		?				?				?		
55		?				?				?		
56	1872	rbd.	40	»	1784	rbd.	24	»		?		
57	1898	»	83	»	1710	»	69	»	285	rbd.	63	»
58	1418	»	9	»	1309	»	49	»		?		
59	1400	»	92	»	1331	»	51	»		?		
60	1394	»	15	»	1366	»	52	»		?		
61	1664	»	80	»	1537	»	83	»		?		
62	1591	»	65	»	1535	»	69	»		?		
63	1653	»	48	»	1730	»	70	»		?		

Indklarerede skibe.

	Indenrigs		Udenrigsk	
	fart		fart	
	Antal	CL	Antal	CL
1852	941	6716	60	3030
53	889	6115	79	3170
54	928	6216	86	3114
55	1063	8335	105	3708
56	959	8088	97	3445
57	846	6116	92	3708
58	835	5339	62	2267
59	818	5244	75	2669
60	891	5952	72	2570
61	770	6329	73	3156
62	657	4152	97	3689

Udklarerede skibe.

	Indenrigsk		Udenrigsk	
	fart		fart	
	Antal	CL	Antal	CL
	976	7186	54	2620
	906	6369	74	4089
	907	6787	85	3528
	1034	7555	107	4248
	935	7571	99	4857
	824	6401	80	4091
	840	5900	52	2518
	814	5355	70	3673
	860	5606	67	3095
	754	5109	81	4117
	638	4259	88	4275

Efter Freia: 22/2 53, 2/2 54, 1/2 55, 5 2 56, 10/2 57, 18/2 58, 1/3 59, 18 2 60, 7/2 61, 20/2 62, 10/2 63.

Indførselen

af forskellige vigtige varer til Aabenraa havn (efter Freja)

	Stang- jern Pd.	Stål Pd.	Jern- varer Pd.	Jern- søm Pd.	Jern- kæder og ankre Pd.	Jern- plader Pd.	Jernblik Pd.	Metal, stænger og plader Pd.	Tømmer	rå- tobak Pd.
1852	398.780	?	16.273	9.141	20.241	?	?	16.677	147.419½ kbf	33.639
1853	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1854	550.826	11.471	39.644	13.039	93.775	3.166	10.398	60.738	118.868 kbf + 1559 CL	35.934
1855	415.551	6.063	17.217	8.181	10.262	3.508	8.356	76.295	132.012 » + 1697 »	53.225
1856	754.221	7.763	17.612	10.282	105.189	12.990		70.520	228 CL finsk + 1688 CL andet	47.684
1857	549.964	5.707	17.190	6.464	77.286	6.355		66.334	774 » » + 1153 » »	47.685
1858	364.117	10.529	20.732	6.638	42.874	5.271		59.189	404 » » + 634 CL » 80800 kbf	35.974
1859	437.865	10.689	8.282	7.569	32.996	14.578		9.833	530 » » + 967 CL » 103862 kbf	12.179
1860	439.666	11.205	8.045	7.145	53.554	16.510		4.817	587 » » + 662 CL » 88373 kbf	24.920
1861	422.612	9.772	15.647	7.222	70.601	15.406		41.605	840 » » + 808 CL » 101968 kbf	12.047
1862	544.965	12.832	18.440	6.960	63.011	22.580		42.911	1004 » » + 770 CL » 109487 kbf	10.806

Toldindtægterne:				Deraf brændevinsafgift:			
1851	95	170	mk. 18 sk. 3 pg.				
52	55	031	rbd. 31 sk.	10	279	rbd. 88 sk.	
53	65	095	» 74 »	13	981	» 40 »	
54	74	773	» 0 »	19	707	» 56 »	
55	79	101	» 50 »	27	039	» 8 »	
56	83	942	» 76 »	26	237	» 88 »	
57	81	700	» 15 »	29	867	» 40 »	
58	67	292	» 70 »	25	266	» 80 »	
59	70	451	» 67 »	24	557	» 0 »	
60	69	743	» 66 »	24	034	» 64 »	
61	73	101	» 66 »	22	223	» 0 »	
62	73	711	» 68 »	21	659	» 5 »	

Udførselen af nogle vigtige varer fra Aabenraa havn

	Bog- hvede Pd. ¹⁾	Hvede Pd. ¹⁾	Gryn Pd. ¹⁾	Mel Pd. ¹⁾	Brød Pd. ¹⁾	Flæsk Pd. ¹⁾	Kød Pd. ¹⁾	Mur- sten Stk. ²⁾	Tagsten Stk. ²⁾
1854	7963	0	8943	843	7222	10807	14683	484000	
1855	7696	5668	10963	1270	19061	10671	23720	69000	
1856	3150	2420	16253	6469	18088	13546	29193	—	
1857	1000	4150	13498	2776	14382	12598	17626	3791400	116050
1858	1260	1750	7770	4802	9717	10535	12565	1934650	57650
1859	4530	5550	12075	6200	18367	18826	25018	1593700	—
1860	—	9334	10250	2000	10647	7457	7589	1366200	45300
1861	4536	8062	15175	4515	22130	10707	13274	655100	31200
1862	9640	1246	7400	—	25848	13829	17674	562800	9800
1863	—	6046	12350	5400	19820	12796	17435		

Blandt dem, der levede af handel, var der bl. a. 37 købmænd, 4 tømmerhandlere, 3 høkere og 25 gæstgivere.³⁾ Handelsstandens førende mand var Jørgen Lorentzen, der under 10/7 1861 udnævntes til kommerceraad.⁴⁾ Han var paa dette tidspunkt helt ovre i de danske rækker; da i 1862 Heltzen fejredes ved et festmaal, aabnede Jørgen Lorentzen samværet

¹⁾ Statistisk Tabelværk, Handel og Søfart.

²⁾ Freja.

³⁾ Stat. Tabelværk, Folketællingen 1855.

⁴⁾ Freja 25/7 61.

med en skaal for kongen¹⁾ Efter 1864 svingede han hurtigt tilbage til den tyske side, navnlig efter at hans to døtre var blevet gift med preussiske officerer.²⁾ Sine penge tjente han navnlig ved handel med træ og stangjern, men ved siden af drev han baade rhederivirksomhed (1861 ejede han 593 CL)³⁾ og pengeudlaan. Han ejede huset, hvor nu Magasin du Nords herreafdeling paa Storegade ligger. Lige overfor, hvor nu Magasin du Nord har sin dameafdeling, boede en anden af byens store købmænd, J. Ahlmann. Han handlede navnlig med kolonialvarer,⁴⁾ men i 1861 købte Jørgen Lorentzen denne ejendom til sin gamle.⁵⁾ Jørgen Lorentzens bror, Johan Lorentzen, drev en blandet forretning, hvor nu borgmester Fink bor. Paa hjørnet af Skolevej og Ramsherred boede købmand Ditlev Damm, en af byens danske støtter, konsul og magistratsmedlem og gift med en datter af murermester P. Callesen; han handlede især med jern og støbegods. Skraas overfor ham boede Jens Nielsen, hvis gamle forretning navnlig søgtes af bønderne.⁶⁾ (I 1860 betalte Jørgen Lorentzen skat efter 3. skatteklasse, Joh. Lorentzen efter 5. klasse, tømmerhandler J. Voetmann og købmand Jens Nielsen 6. klasse, J. Ahlmann 7. klasse og Ditlev Damm 9. klasse).⁷⁾ Paa Søndertorv laa der nogle mindre forretninger, baseret paa landhandel⁴⁾ (Detlefsen og Hartmeyer).

Agent Bertram Møller, Graasten, der fra 1862 var lærling hos D. Damm, har i »Vor Hjemstavn« skildret livet i en gammel købmandsgaard paa denne tid. I Damms forretning var der tre lærlinge og to butikssvende. Bønderne spændte fra i gaarden; andre forretninger havde ofte beværtning i forbindelse med butikken. »Varerne fik vi dels fra Hamborg, dels fra mellemtyrke Fabrikker. De engelske Varer, vi fik, kom som Regel over Ham-

¹⁾ Freia 20/5 62.

²⁾ Oplyst af fru Fürstenau.

³⁾ Freia 23/7 61.

⁴⁾ cf Vor Hjemstavn I, 1927, S 66.

⁵⁾ Skyld- og panteprotokollen for Aabenraa by.

⁶⁾ cf Vor Hjemstavn I, 1927, S 63 og 66.

⁷⁾ Bilag til byregnskabet 1860.

borg og førtes til Aabenraa pr. Sejlskib«. Med København var der ikke megen forbindelse.

Der kan kun gisnes om, hvorfra byen fik sine vigtigste kunder. Meget tyder paa, at de (bortset fra Løjt) mindre kom fra syd og nord end fra vest. Som argument herfor synes ogsaa byens kreditorer at kunne bruges. Byens laan rejste man nemlig ganske overvejende hos forbindelser i byen og dens omegn (navnlig det sidste). Og her er det karakteristisk at se, at omkring 1860 hørte af 129 obligationer kun 8 hjemme i Sundeved (7 i Varnæs og 1 paa Felstedmark), de andre gik (bortset fra købstaden) til nabosognene mod vest og nordvest; alene i Bjolderup sogn fandtes 23 obligationer.

Paa denne Tid kunde den lokale handel endnu ikke fuldstændigt tilfredsstille publikum. Den suppleredes derfor af de faste handlendes forløbere: markederne, der endnu omkring 1850 var samlingsstedet for handlende langvejs fra. Ligesom endnu i vore dage afholdtes de vigtigste af disse markeder i juli og oktober maaneder. — Annoncer i Freia gir et indtryk af, hvad det var for varer, der falbødes paa disse markeder. Til sommermarkedet 1852 finder vi saaledes:¹⁾

Tobias Selig, der udstiller manufakturvarer hos P. Paulsen paa torvet.

Carl Witte fra Gera med isenkram og galanterivarer i det store telt paa torvet udenfor købmand Paulsens hus.

Gravør Guttman fra Altona, der logerer hos gæstgiver Krause i Vestergade.

I. F. Riechel fra København udstiller skotøj hos Hoffgaard.

Til efteraarsmarkedet samme aar møder vi bl. a.:²⁾

Jacob Meier med manufakturvarer, bor hos gæstgiver de Voss paa torvet.

M. Bærens fra København udstiller herreklæder hos N. Sørensens.

Carl Witte fra Slesvig med legetøj, bor hos hr. Richelsen (nu Weber jun.).

I apoteker Karbergs porthus fremvises en levende gems og en stenhøne.

¹⁾ Freia 20.7 52.

²⁾ — 16/10, 19/10, 21/10, 1852.

Der kom altsaa endnu i 1852 en del handlende til krammarkederne, men det gik i disse aar stærkt ned ad bakke med deres betydning som salgsmesser. I 1855 konstaterer Freia, at de er »blevne hovedsaligen forvandlede til Forlystelsedage begribeligt nok, da den Trang, der har givet Markederne deres Oprindelse, nemlig Umuligheden til enhver Tid at kunne erholde til Kjøbs paa Stedet de Varer, som falbødes paa Markedet, forlængst er ophørt«. ¹⁾ I 1859 faar vi en skildring af sommermarkedet, saaledes som det efterhaanden kom til at se ud; det var i dette aar særlig lille. »De gamle Lirekasser repræsenteres aldeles ikke, istedetfor 3 Carouseller findes denne Gang kun 1, derimod findes der en Masse Køge, Legetøj og Husboutikker, ligesom Fremstillerrinden »af hele Verden«, der tillige for 4 sk. skal kunne skue ind i den dunkle Fremtid. Klarinetterne, Optikerne af forskjelligt Slags, »uforfalsket Leinwands«-Kræmmere mangle heller ikke — —». ²⁾ Det er altsaa forstaaeligt, at byraadet i 1862 paa en forespørgsel fra amtshuset udtaler sig til fordel for fuldstændig avskaffelse af krammarkederne; dog saaledes, at det tillades skomagere, rebslagere og andre, som sælger selvforarbejdede varer, at opslaa boder paa kvæg- og hestemarkederne. ³⁾

Men Hamborg-købmændene mente byraadet ikke, man kunde komme uden om. Saalænge de hjemlige købmænd ikke kan bringe de samme varer til samme priser som hamborgerne, vil man intet foretage sig overfor prøvehandelen. ⁴⁾

VIII.

SPAREKASSEN.

Naar en næringsdrivende i Aabenraa savnede kapital i sin erhvervsvirksomhed, maatte han i almindelighed laane hos private, navnlig naar det drejede sig om et kortfristet laan. Fhv.

¹⁾ Freia 27/10 55.

²⁾ — 23/7 59.

³⁾ — Borgerprotokollen 12/8 62.

⁴⁾ — Pakken Hyrekontrakter i SLA. Svar paa en forespørgsel fra ministeriet, dat. 25/9 51.

havnemester Jacobsen har fortalt mig, at naar hans far, skibsbygmester Niels Jacobsen, skulde bruge penge, blev han sendt op til kommerceraad Lorentzen, der saa i sit kontor aabnede for store kister, fulde af penge. Skibsbygningsindustrien havde avgjort brug for en bank, men først i 1872 aabnede den Nordslesvigske Folkebank sine lokaler. — Som en ringe erstatning hade man siden 1819 en sparekasse, nu Danmarks ældste; men man hade allerede længe en følelse af, at den var utilstrækkelig, og den mening udtales, at der burde oprettes en diskontokasse.¹⁾

Sparekassen i Aabenraa bestyredes af 3 administratorer, som samledes 2 gange ugentlig og aarligt avlagde regnskab for en direktion, der bestod af borgmester og raad.²⁾ Denne direktion hade fungeret siden 1850, da magistraten ved den overordentlige regeringskommissærs reskript af ²¹/₁₂. 1850 var blevet bemyndiget til at undersøge spare- og og laanekassens tilstand. Først i vinteren 1852/53 kom man i besiddelse af de direktionen vedkommende protokoller og dokumenter, og da man af generalforsamlings beslutning af ⁴/₆ 1839 saa, at direktionen supplerede sig selv — og den tidligere bestyrelse var frattraadt — valgtes Lunn, Middelheus, Bahnsen, Damm og Fischer til direktion.³⁾

Det mindste beløb, sparekassen modtog, var 2 rbd. 64 sk., og indskuddene forrentedes med 3 pCt. p. a. Beløb under 50 rbd. stod paa 14 dages opsigelse, beløb over 300 rbd. paa 6 maa neders opsigelse. Udlaan ydedes mod hypotekarisk sikkerhed, haandfaaet pant eller selvskyldnerkaution. Overskuddet var bestemt til at anvendes til almennyttige indretninger i byen. Sparekassens sikkerhed bestod i dens formue.²⁾

De vedføjede tabeller viser indskuddenes størrelse 1847—62, laanekassens udlaan 1847—60, sparekassens overskud og fonds 1854—60, og hvorledes kassens kapital var anbragt. Der var gennem aarene en jævn vækst i antallet af konti, idet antallet af disse var:

¹⁾ Freia 13./11. 56.

²⁾ cf. Slesvigske Pro. efterr. II, 1862; Sodemann: Om Sparekasserne S. 495.

³⁾ Protocoll ueber die Verhandlungen der Direktion der Spar- und Leihkasse, i Sparekassens arkiv.

1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862
392	433	522	579	545	596	662	706	809

Samtidig sank kontis gennemsnitlige størrelse fra 135 rbd. i 1854 til 93 rbd i 1862, idet konti paa over 200 rbd avtog i antal, medens de smaa indskud var i voldsom vækst.¹⁾ En sammenstilling, der viser sparernes levevej er ligesaa oplysende:

	Børn	Tjenestetyende af Mandkøn	Tjenestetyende af Kvindkøn	Arbejdsfolk, daglejere etc.	Haandværkere	Handlende	Søfarende	Selskaber	Militære	Gaardmænd	Husmænd	Forskellige
1854	90	41	43	30	6	0	34	15	3	7	25	98
1857	94	130	120	11	22	4	39	25	12	21	24	77
1860	145	142	125	27	16	2	35	33	1	14	20	102

Dette vil sige, at de tre grupper, børn og tjenestetyende, der i 1854 sad inde med godt 44 % af alle konti, i 1860 var i besiddelse af knap 62 %, medens grupperne: haandværkere og handlende kun raadede over et par procent. Sparekassen kunde

Indskud i Sparekassen

ult.	1847	32.841	rbd.	4	mk.	14	sk.
»	50	24.957	»	2	»	14	»
»	51	32.495	»	3	»	10	»
»	52	40.636	»	0	»	10	»
»	53	46.900	»	1	»	14	»
»	54	53.009	»	0	»	2	»
»	55	65.177	»	0	»	15	»
»	56	74.505	»	1	»	8	»
»	57	75.606	»	2	»	0	»
»	58	67.231	»	5	»	3	»
»	59	65.208	»	1	»	14	»
»	60	64.744	»	2	»	14	»
»	61	67.392	»	4	»	3	»
»	62	75.186	»				

Sparekassens overskud og fonds.

12.200 mk.

12.611 »

13.696 »

7.925 rbd. 3 mk. 12 sk.

8.466 » 1 » 7 »

8.985 » 0 » 8 »

9.892 » 5 » 15 »

10.855 » 3 » 14 »

11.564 » 2 » 13 »

12.178 » 2 » 1 »

12.784 » 2 » 4 »

¹⁾ Alle statistiske oplysninger ang. Aabenraa sparekasse er fundet i sparekassens arkiv, idet dog oplysningerne fra 1852 er taget fra Stat. Medd., bd 2.

Sparekassens udlaan:

i alt:		pr. aar:
ult. 1847	71.035 mk. kt.	
50	55.432 » »	800 mk. kt.
51	73.228 » »	5.613 » »
52	86.991 » »	24.140 » »
53	53.574 rbd.	17.195 rbd.
54	59.850 »	13.720 »
55	71.231 »	23.572 »
56	82.751 »	28.204 »
57	82.782 »	20.135 »
58	76.471 »	17.127 »
59	75.474 »	9.966 »
60		8.926 »

tydelig nok ikke imødekomme erhvervslivets krav. Heller ikke i sin udlaansvirksomhed synes den at have været til videre nytte for erhvervene. Agent Bruhn laante saaledes kun een gang, i 1856, 1000 rbd. af sparekassen, medens det af skyld- og pante-protokollen ses, at han samtidig laante langt større beløb af private.

IX.

Søfarten.**En episode.**

Skibskaptajn Hans Matthiesen var født i Dyrhave ved Aabenraa fjord i 1818. Hans far, Johan Conrad Matthiesen, der stammede fra Sundeved, ejede her en mellemstor gaard. Men denne gaard var købt for penge tjent paa søen, thi Johan Conrad, selv landmandssøn, havde i sine yngre dage været kaptajn. Dette gode resultat virkede dragende paa sønnerne, der alle fire tog til søs. To blev paa søen, men de andre to, Hans og Johan, blev begge kaptajner og drev det vidt.¹⁾

I efteraaret 1856 rejste Hans Matthiesen hjem paa besøg. Han var da kun 38 aar gammel, men havde allerede i 12 aar ført

¹⁾ Disse oplysninger skyldes især kaptajn Hohlmann, Aabenraa. I øvrigt er dette afsnit udarbejdet paa grundlag af en kopibog over breve fra Hans Matthiesen til sine rhedere. Det første brev i kopibogen er skrevet 1844, det sidste 1866.

skib paa de store have. Først som kaptajn paa barken Orion, siden — fra 1851 — som fører for fregatten Wodan.

Med denne tilsyneladende usædvanlige karriere forholdt det sig saaledes: Stillingen som kaptajn paa Orion havde Hans Matthiesen overtaget efter sin far. Da han saa var hjemme 1850/51, havde han tjent saa meget, at han baade kunde købe $\frac{1}{4}$ part i Wodan og gifte sig med en datter af Boy Bendixen i Stentoft, der var bror til skibets rheder, Jacob Bendixen paa Stolligaard. Dermed var han tillige kommet i nøje forbindelse med Aabenraa og hele monarkiets største skibsrheder, agent Jørgen Bruhn, der var svoger til Jacob Bendixen.

Nu var han altsaa atter hjemme, og hans sammensparede udbytte var vokset godt i de forløbne fem aar; tiderne var gode, han selv kendt for sin dygtighed, og han var fuld af lyst til at arbejde sig videre frem. Vel havde krigsaarene 1848—50 været meget vanskelige, og de første aar med Wodan havde heller ikke syntes ham tilfredsstillende, men senere var det blevet bedre, og alene i 1855 havde han kunnet remittere 2000 Pd. St. Hans rhedere kunde nok være tilfredse med ham. Hvad enten tiderne var gode eller daarlige, altid forstod han at være blandt de skibsførere, der fik de bedste fragter. Han bedømmer en situation klart og nøgternt og lader sig ikke rive med; da i 1851 hundredevis af skibe flygter fra det daarligt betalende Sydamerika til nye jagtmarker i de kinesiske farvande, blir han roligt tilbage i Valparaiso, beslutter sig til hellere at sejle med salt og i yderste tilfælde at sejle til Batavia i ballast. Dette blev ikke nødvendigt, han fandt snart igen en god indtægtskilde i fragtfart mellem Sydamerika og Australien. Tilsidst, i de første maaneder af 1856, akcepterede han en fragt fra Melbourne til Batavia og derfra til Bremen. I juli havde han her avmønstret folkene, og nogen tid senere var han hjemme.

Her var saaledes alt, hvad man kunde forlange, hvis man vilde avancere yderligere: gode tider, en dygtig mand, tilstrækkelig kapital. Dette maatte udnyttes. Men hvorledes frugtbar gøre denne aandelige og materielle kapital? For en

løjtinger paa denne tid var der slet ingen tvivl. Selvfølgelig bygge et skib og tjene endnu flere penge.

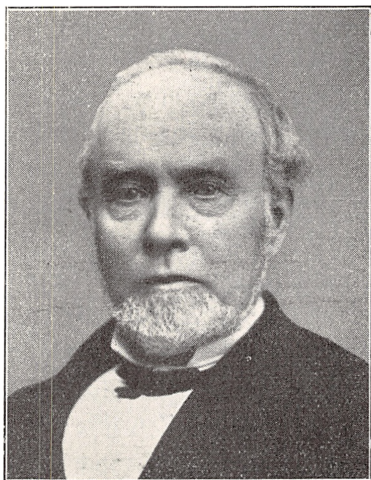
Wodan, der var bygget i 1838, var paa 116 CL; dets kaptajn blev nu Hans Matthiesens bror, I. C. Matthiesen. Det nye skib skulde være betydeligt større, man tænkte paa 180 CL. Boy Bendixen skulde være korresponderende rheder; Hans Matthiesen selv, der tog $\frac{1}{4}$ part i skibet, kaptajn. En officiel rhederfortegnelse vilde ikke have indeholdt andre navne. Men i virkeligheden fandtes der endnu to parthavere: en dansker, der levede i London, D. Lange, og en hamborgsk mægler, W. Braun. Den første, med hvem man var kommet i forbindelse gennem det dansk-engelske mæglerfirma Grønsund i London, tog $\frac{1}{6}$,¹⁾ Braun, efter hvis datter Caroline skibet fik navn, $\frac{1}{3}$. Aabenraas ældste firma i skibsbygningsindustrien, Paulsen, skulde bygge skibet. Men lad Matthiesen selv fortælle læseren det med de ord, han brugte i et brev til Lange, dateret Apenrade d. 3/2. 1857:

»Min Svigerfader B. Bendixen og jeg og en Ven mere ere Deres eneste Medrhedere, og jeg haaber, at dersom vi maa have nogenledes Held, at vi alle skal tjene gode Penge, thi det bliver et udmærket stærkt og godt Skib, alt bygget af dansk Eeg, som nu er en stor Fordeel. Skibet bliver cirka 180 Commerzlæster, 500 Tons, Bygmesteren faar for hver Læst 224 Rbdlr. som De vil see i Contrakten, derfor leverer han Skibet i Vandet, siden har vi selv at anskaffe Kobber, Tauværk, Seil, Ankere, og Kjeder pp. Skibet vil komme paa 320 Rbdlr. pr. Læst færdig til Søes, med Udprovantering og 2 Maanedspenge udbetalt, og Assuranse, maaskee lidt mindre eller mere, som nu ikke kan beregnes saa helt nøie«.

Men alle disse penge kunde trods rhedernes velstand ikke skaffes til veje saa helt let. 180 CL og 320 rbdlr. pr. læst gir

¹⁾ Brev til Lange 3/2 57: »Nu maa De ogsaa skrive mig, om De vil være nævnt i Rhederbrevet som Medrheder for Deres Andeel, dette kan kuns skee, dersom De endnu er dansk Borger. Hvis De ikke er dansk Borger, da faar De af Herr Bendixen en Reverse, hvori benævnes, at De, efter at have indskudt Beløbet for Deres Andeel, faa for samme Summe for Dem og Deres Arvinger $\frac{1}{3}$ Deel i ovennævnte Skib. Anderledes kunne vi ikke gjøre det, og vores Medrheder, som heller ikke er dansk Borger, har det ligeledes, nemlig en Reverse.«

jo ogsaa den ganske anselige sum af 57 600 rbdlr, saa at alene Langes ottendedel beløb sig til 800 Pd. Stl. Baade Bendixen og Matthiesen maatte da gribe til laan, navnlig da det til slut viste sig, at skibet faktisk blev paa 196 CL. Boy Bendixen, »Skibsrheder og Toftboelsbesidder i Stentofte«, laaner da af kapt. I. H. Jessen i Aabenraa 1600 rbd. til 3% %.¹⁾ Hans Matthiesen, der efter sin Hjemkomst hade købt et »Ejendomssted« i Stentoft af forhenværende kaptajn Jes Jessen Ravn for 5630 rbd., (hvoraf han hade betalt de 4209 kontant),¹⁾ maa kort efter af gaardmand Jes Jespersen Ebsen i Barsmark laane 2400 rbd. Størstedelen af pengene hade de altsaa liggende parat hjemme.

Kaptajn Hans Matthiesen

Men nu maatte der ogsaa passes paa under et saa kostbart foretagende, som dette skibsbyggeri var. Hele ens formue var jo sat paa spil. Hvad gavnede gode fragter og en god kaptajn, hvis skibet var daarligt. Vel var »Mester Paulsen« kendt for sit gode arbejde, men han var jo da heller ikke helt uinteresseret i, at saa lidt tømmer som muligt gik til spille. Men Hans Matthiesen skulde nok passe paa, og daglig spadserede han derfor ud til tømmergaarden ved Sønderport og saa tømmermændene — værftsarbejderne vilde vi sige — paa fingrene, saa hvert stykke daarligt træ blev kasseret.

Paa disse daglige spadsereture til Sønderport var der nok, der kune fængsle øjet. Denne travlhed paa selve tømmergaarden! Firsindstve tømmermænd i arbejde! Ikke alene ved Caroline, thi hvor stort og stateligt det ogsaa skulde være, blev det dog langt overgaaet af et andet skib, der samtidig stod paa

¹⁾ Skyld- og Panteprotokollen for Ris og Sønderrangstrup Herreder.

stabelen, et af de største, der var blevet bygget i Aabenraa, fregatskibet Himalaya (287 CL), der byggedes for Jacob Bendixen paa Stolliggaard. — Jo, der var penge blandt folk. Naar Hans Matthiesen gik fra Sønderport langs Strandvejen (vore dages Nyvej) om til Skibbroen, var der ligesaa fuldt af travlhed der. Thorkild Andersen havde to skibe under arbejde, en bark paa 154½ CL og en brig paa 71; nord for ham arbejdede Niels Jacobsens folk med det første skib, denne byggede paa egen haand, en bark paa 186 CL. Men foruden disse gammelkendte værfter var der i denne blomstrende tid skudt flere nye i vejret. Den unge Mads Holm fra Mors, der det foregaaende aar havde bygget en lille skonnert, var til lettelse for de andre skibsbyggere rejst igen, men Lund, der ligeledes var begyndt i 1856, prøvede lykken endnu en gang og var i færd med en brig paa 80 CL. Og nu i aar var smedemester Reimers begyndt paa at bygge skibe der yderst paa havnens nordside. Betænkssomme borgere rystede paa hovedet ad dette foretagende. Han kendte jo ikke selv noget til konstruktionen og maatte derfor lønne en konstruktør fra København. Dette var nøgen pengespekulation og ikke velset hos nogen. Men entreprenant var han, selv om han i aar til en begyndelse havde nøjedes med en stor skonnert paa 61½ CL.¹⁾

Ude paa tømmergaarden skred arbejdet paa Caroline godt fremad. Den ¹⁰/₁ 57 kan Matthiesen skrive til Lange, at skibet allerede i 14 dage har staaet i spant. »For øjeblikket er Perioden kuns flau«, skriver han, men han har erfaring nok til at vide, at netop i de daarlige tider maa man forberede fremstødet for at kunne udnytte højkonjunkturen til bunds, og han er derfor uforsagt: thi han fortsætter: »De skal see, at naar vores Skib er færdig, saa have vi allerede bedre Tider, især dersom Krigen med England og China skulde gaa for sig«. Kapitalister har til alle tider været interesseret i de profitgivende krige. Ud paa sommeren, den 27. juli, beretter han til London, at der kun er ca. 4 uger til skibet skal løbe af stabelen, og han

¹⁾ cf pakken »Skibsbyggeriet 1845—60« paa SLA.

tilføjer, at man allerede har sikret sig fragt fra Hamborg til San Francisco. Den 15. sept. skete stabelafløbningen, og den 25. oktober ankom Caroline til Hamborg for at lade til San Francisko. Det er et godt skib, og det skyder en fart som nogen clipper, thi »det har gjort 14 Miil, og meget let.«

I december 1857 forlader Caroline Hamborg for San Francisco, men det bliver ingen rekordrejse; alt er imod. Under den engelske kyst laa de med svære storme fra 10. december til 13. januar og senere i fulde 7 uger ved Kap Horn. 184 dage efter avsejlingen fra Hamborg, den 11. Juni, ankom de i god behold til deres bestemmelsessted. Men skibet har bevist sin sødygtighed, det er nyt, kaptajnen er dygtig, og endnu samme aar — efter en rejse til Melbourne med blandet fragt og en rejse tilbage til San Francisco med passagerer — kan Hans Matthiesen sende sine glædestraalende rhedere vekslers paa ialt 1920 Pd. Sterl. Lad der saa ogsaa komme et par mindre gode aar, det retter sig hastigt igen, og det er derfor ikke overraskende, at vor kaptajn i 1863 sir søen farvel — og sætter sig til ro? Ingenlunde. En 45-aarig med forstand paa søen og kapital til sin raadighed blev i de tider skibsrheder, og denne udvikling fra selvstændig købmand — thi det var en kaptajn den gang — til finansoperatør er ikke alene karakteristisk for en heldig sejlskibskaptajn fra datiden, den giver en miniature et billede af et aarhundredes økonomiske historie. I 1863 begynder Hans Matthiesens skibsrheder-periode, men den hører ikke med til vort tidsavsnit, og først i 1904 avsluttes denne mands liv.

Han var kun een blandt mange andre foretagsomme kaptajner, der i næsten 200 aar satte deres præg paa Aabenraa by, bestemte dens økonomiske udvikling paa godt og ondt, og i henvend et par menneskealdre gjorde dens navn kendt i fjerne farvande.

— — —

Desværre — det bevarede kildemateriale om datidens erhvervsliv er (bortset fra talmaterialet) saa ringe, at en fyldig skildring som den ovenstaaende blir en undtagelse, men som saadan ganske vist saa meget mere værdifuld, og Hans Matthie-

sens kopibog tillader en række slutninger om søfartens almindelige forhold.

Statistik.

Som tidligere nævnt levede i Aabenraa i 1855 368 personer eller 7,5 pCt. af søfart. Til sammenligning tjener, at i Flensborg og Sønderborg levede 8,4 og 10,5 pCt. af søfart. Forholdet blir dog noget anderledes, naar man kun tar hovedpersonerne med. Aabenraa staar her som nr. 1 med 3,8 pCt., dernæst Flensborg med 3,4 og endelig Sønderborg med 2,4 pCt. Alligevel er disse tal saa lave, at en forundring over, at Aabenraa saa hyppigt er blevet kaldt en udpræget søfartsby, synes berettiget. Men den gamle sætning er alligevel begrundet, thi det var skibsbyggeriet og rhederivirksomheden, der bar hele byens næringsliv. Men flertallet indenfor skibsbesætningerne kom ikke fra selve byen. For kaptajnernes vedkommende er det allerede i afsnittet om indbyggerne blevet paavist, at af 56 nybagte kaptajner i vor periode var kun de 22 født i Aabenraa by, og hvad hele mandskabet angaar, oplyser folketællingen i 1845¹⁾ os om, at 619 eller 11,9 pCt. af Rise herreds beboere levede af søfart, medens sømændene i de andre herreder kun udgør en forsvindende brøkdæl. Af disse 619 har sikkert det store flertal været hjemmehørende paa Løjt.

Det sikre udgangspunkt for en behandling af byens skibsfart er en oversigt over de i byen hjemmehørende skibe, deres antal og drægtighed. Her følger derfor en oversigt over antallet af skibe, fordelt efter størrelse (efter faktisk tabelværk, handel og skibsfart); halve kommercelæster er kun taget med i det samlede tal:

Det imponerende her er ikke saa meget det store antal skibe og den betydelige tonnage, som den vægt, de store skibe har. Dette træder stærkt frem ved en sammenligning med hele hertugdømmets flaade. Fra 1858—63 var denne paa ca. 30,000 CL. Aabenraa ejede altsaa henimod $\frac{1}{5}$ af den. Det samlede an-

¹⁾ Statistisches Tabellenwerk, zweites Heft. Folketællingen 1855 gir desværre ikke oplysninger om de enkelte herreder.

	0—2		2—15		15—30		30—50		50—100		100—200		200—		i alt	
	Antal		CL.												Antal CL.	
1851															92	4933¼ CL.
1852															91	4843½ CL.
1853	5	9	34	179	5	105	9	385	18	1377	14	1801	5	1541	90	5398½ CL.
1854	6	11	33	170	3	59	9	361	17	1272	13	1685	6	1775	87	5335¾ CL.
1855	5	9	35	183	3	59	9	361	14	1057	12	1639	5	1307	83	4616¼ CL.
1856	4	7	38	205	2	43	7	277	11	858	12	1620	6	1877	80	4888 CL.
1857	4	7	36	202	2	43	7	277	10	763	14	1971	6	1890	79	5154¼ CL.
1858	4	7	34	194	2	43	6	243	11	834	14	2000	6	1890	77	5213¼ CL.
1859	5	9	33	192	2	43	6	243	11	834	17	2407	8	2508	82	6237¼ CL.
1860	5	9	33	191	2	43	7	285	10	727	18	2555	6	1934	81	5745½ CL.
1861	6	11	33	191	2	43	8	326	9	664	19	2709	5	1675	82	5620¾ CL.
1862	6	11	33	191	2	43	8	326	8	506	19	2757	5	1675	81	5601¼ CL.
1863	6	11	32	182	2	43	7	279	9	656	20	2826	6	1876	82	5874¼ CL.

tal skibe i hertugdømmet var i 1860 1543, den gennemsnitlige størrelse af et skib altsaa ca. 20 CL. I Aabenraa var dette tal imidlertid paa det samme tidspunkt næsten 71 CL. Af skibe paa over 200 CL. findes der i 1860 i hele hertugdømmet 8 paa 2541½ CL.; Aabenraa alene ejer af dem de 6 paa 1934½ CL. Saa store skibe bygges kun til langfart. Men forinden vi gaar nærmere ind paa, hvor det var, skibene fik deres fragter, er der ædskelige andre spørgsmaal, der maa klares. Først er det nyttigt at foretage en sammenligning med nabobyerne Flensborg, Sønderborg og Haderslev.

	1851	1857	1863
Flensborg	5958¼ CL	5559 CL	4902 CL
antal i alt	137	116	114
deraf over 100 CL	20	17	14
Sønderborg	1495½ CL	1978 CL	2728½ CL
antal i alt	79	92	96
deraf over 100 CL	3	6	8
Haderslev	958½ CL	1350¼ CL	1108¼ CL
antal i alt	58	75	74
deraf over 100 CL	0	2	1
	1853		
Aabenraa	5398½ CL	5154¼ CL	5874¼ CL
antal i alt	90	79	82
deraf over 100 CL	19	20	26

I 1863 har Aabenraa altsaa Slesvigs største handelsflaade. Men langt mere forbavsende er den flensborgske handelsflaades stadige tilbagegang i denne periode. Tiden mellem krigene var for Flensborg en stagnationens tid, ogsaa paa andre omraader. Til gengæld er Sønderborgs flaade, der i tidligere tid var større end Aabenraas, i stærk fremgang og fordobles i de her behandlede 14 aar. Men der var endnu en lang vej til Aabenraas 26 skibe over 100 CL i 1863.

Det er endnu fuldt og helt sejlskibenes tid. Antallet af dampskibe vokser ganske vist, men meget langsomt. I 1851 fandtes der i hertugdømmet dampskibe med i alt 114 CL og 204¼ H. K.; i 1863 var der 360¼ CL med 565 H. K., og de var nu i alt 16 i tal. Man kan vist bedst kalde disse smaaskibe for lo-

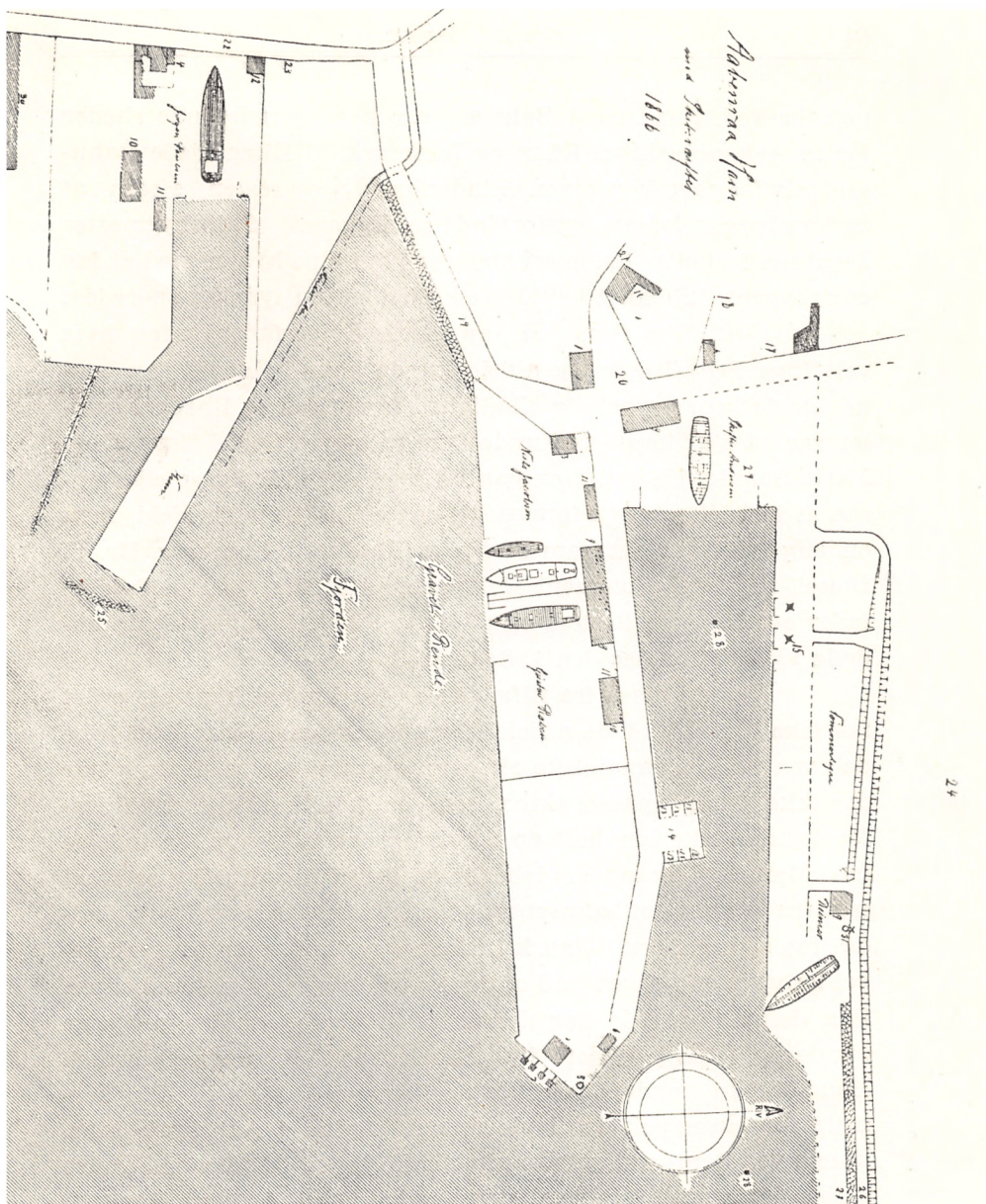
køle attraktioner; de brugtes næsten kun til passagertransport; til fragtfart duede de slet ikke. Til det brug hade man sejlskibene. Her optog ingen maskine en stor del af lastrummet, her skulde der ikke bruges plads til kul og tid til at laste dem. Ja, men farten? Nej, ogsaa paa dette punkt kunde sejlskibene nemt følge med. Netop i 50'erne naaede sejlskibsbygningen sit højdepunkt med de efterhaanden sagnomspundne »Clippere«, der med et øpbud af sejl som hverken før eller siden godt kunde skyde en fart af 15 mil, saa paa dette punkt kunde sejlskibene nemt følge med. Netop i gæld var størrelsen ret begrænset, men heller ikke dampskibene var større. Først senere, da dampskibsbygningen hade gjort yderligere fremskridt og en fragtdamper var blevet i stand til at fragte mange gange mere end et sejlaskib, blev sejlskibene slaaet ud. En sammenligning mellem et moderne dampskibs kapacitet og Aabenraas hele handelsflaade for 100 aar siden viser tydeligt, hvor uundgaaeligt dette var. »I Aaret 1825 besad Aabenraa f. Eks. 51 skibe med 2549 danske Kommercelæster a 2550 kg eller 6500 Tons Lasteevne og 398 Mands Besætning. Disse 51 skibe kunde paa to aarlige Rejser til en mellemeuropæisk Havn, naar der sejlede hen med Ballast og tilbage med Lading, befordre ca. 13,000 Tons aarligt — svarende til den daværende Tid kan man som Gennemsnit kun regne to saadanne Rejser om Aaret. I Dag formaar et Dampskib af hin samlede Størrelse med en Besætning paa 30 Mand aarligt at yde mindst det 10—15-dobbelte.«¹⁾ Aabenraaflaadens blomstringstid falder altsaa sammen med sejlskibsfartens bedste aar og er derved saa meget mere interessant.

Parthaverne.

Paa spørgsmaalet om, hvor disse skibe byggedes, skal jeg her kun forudskikke det næppe uventede svar: ganske overvejende i Aabenraa selv.

Det næste spørgsmaal blir det ulige vanskeligere: hvem ejede skibene? Om skibet Carolines rhedere har vi ovenfor faaet

¹⁾ Schlaikier: Aabenraa Søfarts Historie S. 61.

Planen over havnen: 1. Toldbod. 2. Brovægten. 3. N. Jacobsens beboelse. Jürgen Paulsens beboelse. 5. Dampskibspavillonen. 6. Dampskibspakhuset. 7. Badeise. 8. Rødt fyr. 9. Planhuse. 10. Dampsavværker. 11. Dampkister. 12. Smedje. 13. Sandisser. 14. Brovippen. 15. Gangspil til kølhaling af skibe. 16. Jørg. Cornetts sejmagerft, forhen »Kommunen«. 17. Frimanns skibssmedje. 18. Tønningens skibssmedje. 19. yvej. 20. Skibsbroen. 21. Skibbrogade. 22. Sønderport. 23. Køminsel, beværtning. 24. Kiligene. 25. Break-water. 26. Dæmning og vej til Lindsnakke. 27. Gammel vej. 28. Duc Albe. 29. Forhen M. Michelsens værft. 30. Paulsens lange hus, arbejderboliger. 31. Mølle.

Skibene paa N. Jacobsens værft er barkskipet »Sophie Helene« af Hamborg og onnerbriggen »Johann« af Aabenraa.

nøje besked. Raadmand Bahnsen var korresponderende rheder for to Aabenraaskibe: Ellen og Danmark. I Ellen ejede Bahnsen selv $\frac{9}{32}$ part, kaptajnen (Lindenhan) $\frac{1}{4}$ og resten ejedes af en hamburgsk forretningsforbindelse, Eggers.¹⁾ Skibsbygmester Jacobsen fortæller i sine erindringer²⁾ om sine kvaler med at faa et nybygget skib solgt i 1859, da krisen endnu tydeligt sporedes:

»Min den Gang 55 Aar gamle Svigerfader, uden hvis velvillige Pengehjælp jeg aldrig kunde have holdt ud saa længe, havde længe gjort sig Ulejlighed for at faa et Rhederi samlet, saaledes at han selv kunde tage en større Part i Barkskibet Marie Sophie, 176½ CL, og gaa ud med det som Fører eller ogsaa at faa det solgt til fremmede, dog alt hidtil uden Held; men endelig lykkedes det ham at faa et Rhederi i Hamborg, Hr. F. Diesel, til at tage omtrent Halvparten i Skibet. — Min Svigerfader overtog selv Resten, og til dette Rhederi solgte jeg da endelig »Marie Sophie« den 1. Sept. 1859 — — —.«

Alene i disse tre tilfælde har jeg kunnet konstatere det faktiske forhold. I de officielle papirer nævnes som sagt ikke de eventuelle udenlandske rhedere, og efter alt at dømme har der ikke været mange skibe, som en hamburgsk forretningsforbindelse ikke har haft en betydelig part i. Denne forbindelse med Hamborg og afhængigheden af denne mægtige by er klart fremtrædende i det bahnsenske rhederi, der saa aabenbart skulde staa som nationalt-dansk (skibenes navne!), men hvor alligevel halvparten i hvert fald af det ene skib ejes af en hamborger. Paa den anden side har denne afhængighed af den mægtige handelsby virket avgjort fremmede paa Aabenraas skibsfart. Hamburgske handels- og mæglerfirmaer, Bolten og Pinckernelle for eksempel, der hade anlagt kapital i Aabenraa-skibe, kunde ved deres indflydelse ofte skaffe bedre fragter, end andre skibe, der maatte undvære dette solide rygstød, var i stand til at opnaa. Omvendt hade Aabenraa rhederne i almindelighed deres penge staaende i hamburgske handelshuse, og kun krisen

¹⁾ Bahnsens kopibog, for tiden i H. P. Hanssens varetægt.

²⁾ »Til Minde om Hundredeaarsdagen for Skibsbygmester Niels Jacobsens Fødsel. 1828—1928.« Trykt som manuskript.

i 1857 rokkede en overgang ved »den gamle nedarvede Tro, at hvad der er betroet i Hamborgernes Hænder var ligesaa sikkert og disponibelt, som hvad der laa i den egne Kasse — — —«.¹)

Men en anden omstændighed er lige saa interessant. Smaabyer som Aabenraa og Sønderborg stillede et betydeligt kontingent af skibe til den oversøiske fart, og det saaledes, at ikke alene var skibet selv bygget i hjemstedet, men ogsaa besætningen fra kaptajn til skibsdreng havde hjemme sammesteds. Betydningen af de hjemlige sømands- og skibsbyggertraditioner var endnu saa stor, at det ikke betalte sig for handelskapitalen at koncentrere værfter og rhederier der, hvor den selv havde hjemme. Først de store jernskibes opkomst, der krævede langt større opbud af kapital og teknik end træskibene, gjorde det nødvendigt at koncentrere skibsbygningen paa faa steder efter finans- og industrikapitalens disposition. Og med kapitalens koncentration i storstæderne fulgte dernæst rhederivirksomhedernes forlæggelse til disse kommandoposter. Men paa en tid, da mester Paulsen og hans svende byggede stolte oceanfarere, laa alt dette langt ude i fremtiden. Det var, før provinsen blev til et udbytningsobjekt for storstædernes kapital.

Her skal endnu nævnes nogle eksempler, der viser, hvorledes den i skibet anbragte kapital var fordelt. NB.: det er officielle lister, og der maa saaledes gøres det ovennævnte forbehold.²) En gammel bekendt, Hans Matthiesens gamle skib, fregatten Wodan, havde ca. 1855 følgende rhedere:

Hans Matthiesen	$\frac{4}{16}$	(tillige kaptajn)
Boy Bendixen	$\frac{11}{16}$	
H. Davidsen	$\frac{1}{16}$	

Fregatskibet Hindostan:

Bendix Bendixen	$\frac{3}{4}$	(tillige kaptajn)
Jacob Bendixen	$\frac{1}{4}$	

Fregatskibet Hindoo: (kaptajnen var Hans Bendixen)

Jacob Bendixen	$\frac{9}{16}$
Nis Hohlmann	$\frac{7}{16}$

¹) Freia 15/12 57.

²) Pakken »Hyrekontrakter« i SLA. »Fortegnelse over meddelte Skibscertifikater under den orientalske Krig 1854. 55 og 56.«

Boy Bendixen	$\frac{1}{8}$
Peter Jespersen	$\frac{1}{16}$

Barken Otto:

Gustav Raben	$\frac{1}{10}$
Otto Fr. Ahlmann	$\frac{1}{10}$
Nis Peter Ahlmann	$\frac{1}{10}$
Otto Fr. Ahlmann jun.	$\frac{2}{10}$
C. P. Koch	$\frac{2}{10}$
C. G. Drescher	$\frac{1}{10}$
Jørgen Ahlmann	$\frac{1}{10}$
Johan Ahlmann	$\frac{1}{10}$ (tillige kaptajn)

Barken Danmark, hvis korresponderende rheder som nævnt var

M. Bahnsen:

Nis L. Elberg	$\frac{7}{12}$
Martin Bahnsen	$\frac{1}{6}$
Christoffer C. Koch	$\frac{1}{12}$ (tillige kaptajn)
Jespersen, Stollig	$\frac{1}{16}$
Sejlmager Cornett	$\frac{1}{24}$
Smed I. M. Holst	$\frac{1}{32}$

Barken Concurrent: (kaptajnen var Paul Davidsen)

Herman Davidsen	$\frac{3}{2}$
Boy Bendixen	$\frac{1}{6}$
Jørgen Paulsen	$\frac{1}{6}$
Nis Hohlmann	$\frac{1}{6}$

Det falder i øjnene, hvor personligt forholdet mellem parthaverne var; det er næsten overalt slægt og venner, der har sluttet sig sammen om at bygge et skib understøttet af et hamborgsk firma. Stundom er dog ogsaa skibets bygmester impliceret i foretagendet (saaledes f. eks. Paulsen i Concurrent), men ikke altid med sin gode vilje. »Omtrent samme Tid«, [1860], skriver saaledes Niels Jacobsen, »solgte jeg endelig Skonnerten »Margrethe«, dog saaledes, at jeg selv maatte beholde $\frac{3}{4}$ Part i den. Jeg tjente kun lidt ved at bygge dette Fartøj og havde heller ingen Penge til at sætte i en Skibspart, men jeg var nødsaget til at gaa ind paa denne Handel, dels fordi der ingen anden Køber indfandt sig, og dels for at Skibet ikke skulde ligge og tabe alt for meget i Værdi.« Ogsaa flere gange senere maatte Niels Jacobsen gaa med til at blive parthaver.

Fragtmarkedet.

Hvorhen gik saa rejsen med de færdigbyggede skibe? Her skal jeg overvejende beskæftige mig med de skibe, der gik i oversøisk fart, det vil sige omtrent det samme som de skibe, der var over 100 CL. De mindre skibe holdt sig væsentlig til farten i Østersøen og Nordsøen. Kun et lille mindretal var beskæftiget i indenlandsk fart.

Statistisk tabelværk (handel og skibsfart) gir bl. a. ogsaa oplysninger om det antal danske skibe, der af danske konsulater er rapporteret i fremmede havne. Beretningen er ikke fuldstændig, men meget oplysende.

For de sydamerikanske havnes vedkommende ser tallene saaledes ud, idet kun de indgaaende skibe er medtaget her:

1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863
227	147	180	138	227	202	189	181	242

For den sydamerikanske havn, der oftest besøgte af danske skibe, Rio de Janeiro, er billedet tilsvarende:

1851	1852	1853	og 54	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863
73	65	?	?	80	51	71	64	78	56	79	72	93

Altsaa: det ret betydelige antal danske skibe, der gik i fragtfart paa Sydamerika, var i tiden mellem krigene nærmest stagnerende. Vender vi os dernæst til de østasiatiske havne, faar vi her et tydeligt billede af stadig fremgang.

	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863
Asien i alt	15	95	46	66					
Kina alene					70	102	147	158	327

Fra omkring 1860 strømmer altsaa danske skibe i stigende tal ud til det kinesiske fragtmarked. Det betaler sig at se lidt nærmere paa nogle af de enkelte havne.

	1851	1852	1853	og 54	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863
Shanghai					1	19	8	16	11	11	46	50	70
Amoy									9	17	24	34	78
Fuchow									9	13	17	16	22
Hongkong	6	11	?	?	0	49	30	32	42	61	60	58	141

Men nu Aabenraa-skibene? Fulgte de den almindelige strøm, eller gjorde der sig særlige forhold gældende her? Skibs-lister, offentliggjort i Freia, hjælper til at besvare dette spørgs-maal, selv om de langt fra er fuldstændige.

Efter disse lister ankom i 1852 29 Aabenraa-skibe til sydamerikanske havne, 7 til kinesiske havne og 12 til andre over-søiske havne. I 1853 er forholdet lignende: 12 til Sydamerika, 5 til Kina og 7 til andre oversøiske havne. Aabenraas skibsfart søgte altsaa i 50'ernes begyndelse fortjeneste sammesteds som andre danske skibe.

Men i 1859 ankom efter samme kilde kun 9 Aabenraa-skibe til sydamerikanske havne, medens 38 anløb kinesiske og 24 andre oversøiske havne. I maanederne marts-juli 1863 er re-sultatet lignende: 1 skib til Sydamerika, 21 til Kina og 10 til andre oversøiske havne. Ogsaa skibsfarten til de andre over-søiske havne har ændret retning. De skibe, der i 50'ernes be-gyndelse kom til denne gruppe af havne, anløb navnlig for- og bagindiske havne, medens det omkring 1860 var Australien, der laa i spidsen.

Der sker saaledes i løbet af disse 14 aar fra 1850—64 en fuldstændig skiften fra eet fragtmarked til et ganske andet. Det gamle sydamerikanske marked, der var gammelkendt af Aa-benraa-kaptajnerne, blev forladt, og det vældige Kina, som det endnu i dag er kapitalismens store drøm at kunne udbytte til bunds, trak paa et tidligt tidspunkt de fleste skibe til sig, idet dog ogsaa det nye guldland Australien tiltrak en del.¹⁾

De faa konkrete eksempler, jeg er i stand til at fremdra-ge, er i god overensstemmelse med det ovennævnte. Wodan, Hans Matthiesens gamle skib, der da han var dets kaptajn holdt sig til de amerikanske farvande, møder vi i 1860 igen Amoy²⁾, og i foraaret 1861 sælges det sammesteds for 8000 dollars incl. en fragt til Penang paa 2200 doll.³⁾ »Ellen«, der endnu omkring 1860 holdt sig til de amerikanske farvande, gaar i begyndelsen

¹⁾ cf Schlaikier S. 60 f.

²⁾ Freia 31/1 61.

³⁾ Freia 30/5 61.

af 1863 til Singapore og Hongkong,¹⁾ og i disse farvande gik det endnu samme aar under med mand og mus paa en rejse fra Hongkong til Ningpo.²⁾ Da barken Danmark omkring 1860 er i en saa elendig forfatning, at den for enhver pris maa holdes borte fra europæiske havne, er rhederne mest stemt for at faa det ud til de kinesiske farvande og solgt der. Takket være kap-tajnens uduelighed blir man imidlertid i 1861 nødt til at sælge det i England for 1880 Pd. Sterl.³⁾

Da det saaledes kun var forholdsvis faa havne, der søgtes af Aabenraa-skibene, kunde disse til visse tider godt samles i stort antal i en enkelt havn. I 1847 (da forholdene her var som i de første aar efter 1850) skriver Hans Matthiesen fra Montevideo⁴⁾: »Apenrader Schiffe sind hier Jupiter, Odin, Colibri, Succours, Caroline Amalie, Adeline, Androcles, Adelheid.« Senere, da Kina blev centrum, tog ogsaa skibsfarten her et saadant omfang, »at man sommetider kunde træffe et helt Dusin i Hongkong havn«.⁵⁾

Handelstraktater.

For en saa betydelig flaaede som Aabenraas maatte det nødvendigvis spille en stor rolle, at der blev avsluttet gunstige handelstraktater, navnlig naar det var et nyt marked, man vilde trænge ind i. Ved adskillige lejligheder tog Aabenraa-rhederne selv initiativet, og formaaede ogsaa ved den rolle, de spillede, at øve en betydelig indflydelse.

Endnu i 50'ernes begyndelse var opmærksomheden naturligvis samlet omkring Sydamerika. »Hvilken Betydenhed denne Fart har for vort Land, kan skjønnes deraf, at der i dette Øieblik befinde sig henimod 40 Skibe herfra Byen deels paa den amerikanske Vestkyst, deels er underveis derhen.«⁶⁾ Da derfor Chile indførte den ny ordning, at skibe fra lande, der ikke var

¹⁾ Bahnsens kopibog, brev til Bolten 21/1 63.

²⁾ » » » til Sauerland Gebr., Hbg. 31/1 64.

³⁾ » » » af 1/11 og 23/12 60, 8/3 61,
2/4 og 19/4 61.

⁴⁾ H. Matthiesens kopibog, 15/12 47.

⁵⁾ Schlaikier, S. 61.

⁶⁾ Freia 21/6 51.

mestbegunstigede, skulde betale betydelige ankerpenge (1 pia-ster pr. ton) og ladningen desuden svare en 10 pCt. højere told, henvender en række rhedere med agent Bruhn og kaptajn Fischer i spidsen sig til regeringen, der endnu samme aar (1851) kan meddele dem, at der er udvirket begunstigelse for danske skibe i Chile.¹⁾

Da fragterne paa grund af krisen i 1857 gaar ned, søger man straks efter nye markeder. Det er først Japan, der tiltrækker opmærksomheden. Kaptajner og skibsrhedere i Aabenraa indledede derfor skridt for at formaa regeringen til at søge avsluttet en handelstraktat med dette land, ligesom en række andre lande allerede hade gjort. Ved at faa adgang til dette marked, forventedes der »et Opsving i vor Fragtfart, der vil være saa meget betydeligere, som det skeer tidligt og førend andre søfærende Nationer have taget Fløden af den nye Fragtfart.«²⁾

Ogsaa angaaende aabning af de kinesiske havne maa der omtrent samtidig være avsendt et andragende, thi i 1862 høres der klager over, at regeringen maa anvende al sin kraft mod Tyskland, saa at dette problem endnu ikke er løst, skønt et andragende er avsendt for tre aar siden.³⁾ Paa samme tid var spørgsmaalet blevet akut igen. »Chico« og »Canton« var nemlig i efteraaret 1861 sejlet opad Jangtsekiang til Hankov, hvor et engelsk handelshus engagerede »Chico« til vedvarende fart paa Jangtsefloden. Men dette blev forbudt af de kinesiske myndigheder, da der ikke eksisterede nogen tilstrækkelig handelstraktat mellem Danmark og Kina. Kun »Canton« slap af sted med halv ladning, da man hørte, at forbudet vilde komme næste dag. Ulemperne ved den bestaaende ordning medførte endog, at et par danske skibe indledede skridt for at komme til at sejle under preussisk flag. Med Japan var forholdet heller ikke ordnet endnu. Følgen blev, at man fra aabenraask side den 6/2 1862 sendte et andragende til Heltzen som amtets repræsentant i rigsraadet.⁴⁾ Allerede den 14. tog Heltzen ordet i rigsraadet. Uden-

¹⁾ Pakken Hyrekontrakter i SLA og Freia 21/6 51.

²⁾ Freia 23/12 58.

³⁾ Freia 28/1 62.

⁴⁾ Freia 11 2 62.

rigsministeren svarede, at der i sidste rigsraadssamling var bevilget 10,000 rdl. til en ekspedition til Kina-Japan under forudsætning af, at Sverige/Norge gjorde det samme. Da dette ikke var sket, var der aabnet forhandlinger gennem den hollandske regering. Da Jangtsekiang fornylig var blevet aabnet for nogle nationer, hade man henvendt sig til den engelske regering og gjort gældende, at danske skibe mest sejlede for engelsk regning.¹⁾ Først et aar senere kom der atter fart i sagen. Den 14/2 1863 ankom Raasløff til Hongkong for at rejse til Peking for at forhandle om en handelstraktat;²⁾ nogle maaneder senere, den 28. juni avsluttedes traktaten; danske skibe maatte nu gaa op ad Jangtsekiang.³⁾ Altsaa først faa maaneder før adskillelsen fra Danmark kunde Aabenraa-skibene deltage som fuldt berettigede i farten paa Kina.

Fortjenesten.

Men kærnepunktet i en skildring af søfartens kaar maa blive spørgsmaalet om fortjenesten. Skibenes i almindelighed ringe fart og ringe størrelse og den i forhold hertil store besætning samt den betydelige risiko førte med sig, at fragterne i forhold til vore dage var meget høje. Det viser sig da ogsaa, at var blot konjunkturerne nogenlunde, kunde de fleste kaptajner i løbet af forholdsvis faa aar tjene en betydelig sum penge. Og byens stadig voksende flaade viser ligeledes, at skibsfarten var et erhverv, der med sine gode profitchancer trak stadig mere kapital til sig.

For at belyse disse forhold med et konkret eksempel, tyer jeg atter til kaptajn Matthiesens kopibog og anfører paa næste side de fragter han hade, da han førte Orion fra 1844—50.

Man ser: det var ikke special-skibe, der sejlede dengang; brænde, okser, mel og passagerer tog man med, eftersom lejlighed bød sig. Og losse- og lastetiden varede gerne flere uger! Passagerer var næsten den mindst behagelige ladning. »Caroline« gik den 7/11 58 fra Melbourne til San Francisco med

¹⁾ Freia 18/2 62.

²⁾ Freia 31/3 63.

³⁾ Freia 16/1 63.

1.	Fra Buenos Aires	13/10	44	med kød	til Havanna	ankommet der	23/12.
2.	» Havanna	13/ 4	45	» sukker	» Falmouth (London);	»	» 19/ 5.
3.	» London	9/ 8	45	» stykgods	» Montevideo	»	» 10/10.
4.	» Mantevideo	8/11	45	» ballast	» Rio Grande	»	» 20/11.
5.	» Rio Grande	28/11	45	» okser	» Montevideo	»	» 7/12.
6.	» Montevideo		?	» ballast	» Kysten af Patagonien	»	» 10/ 1.
7.	» Kysten af P.	6/ 3	46	» guano	» Amsterdam	»	» 25/ 6.
8.	» Amsterdam	25/ 7	46	» ballast	» Lissabon	»	» 6/ 8.
9.	» Lissabon	11/ 9	46	» salt	» Rio de Janeiro	»	» 26/10.
10.	» Rio de Janeiro	13/12	46	» kaffe	» Antwerpen	»	» 17/ 2.
11.	» Antwerpen	4/ 4	47	» passagerer	» New York	»	» 15/ 5.
12.	» New York	30/ 6	47	» mel	» London	»	» 30/ 7.
13.	» London	16/ 8	47	» ballast?	» Isle Salo	»	» 4/ 9.
14.	» Isle Salo	3/10	47	» salt	» Montevideo	»	» 6/11.
15.	» Montevideo	14/ 1	48	» huder	» Antwerpen	»	» 30/ 3.
16.	» Antwerpen	3/ 5	48	» passagerer	» New York	»	» 10/ 6.
17.	» New York	3/ 7	48	» passagerer og salt	» Funchal og Buenos Aires	»	» 5/10.
18.	» Buenos Aires	10/12	48	» kød	» Bahia	»	» 31/12.
19.	» Bahia	3/ 2	49	» sukker m. m.	» Buenos Aires	»	» 24/ 2.
20.	» Buenos Aires	3/ 6	49	» huder	» New York	»	» 15/ 7.
21.	» New York	25/ 8	49	» ?	» Lissabon	»	» 30/ 9.
22.	» Lissabon	28/10	49	» vin, salt, løg	» Rio de Janeiro	»	» 4/12.
23.	» Rio de Janeiro	16/ 1	50	» ballast	» Santos	»	» 20/ 1.
24.	» Santos	2/ 2	50	» brænde	» Montevideo	»	» 22/ 2.
25.	» Montevideo	ca. 10/ 4	50	» ballast	» Paranaqua	»	» 15/ 4.
26.	» Paranaqua	15/ 4	50	» brænde	» Montevideo	»	» 7/ 6.
27.	» Montevideo	3/ 7	50	» ballast	» Rio de Janeiro	»	» 19/ 7.
28.	» Rio de Janeiro	13/ 8	50	» sukker	» England		

80. passagerer. Rejsen forløb vel og skaffede Caroline et godt navn som passagerskib. Hvordan det maa have staaet til paa de skibe, der ikke var saa heldige som Caroline, kan man slutte sig til af følgende udtog af et brev fra kaptajnen, dat. San Francisco 17/2 59: »Mit unsern Passagieren ging alles so weit gut ab, freilich machten sie es bisweilen etwas zu schlimm, bliessen die Lampen aus und schlugen sich mit Revolvers und Messern, doch kamen sie mit dem Leben davon und gaben der Caroline einen guten Ruf hier, was uns viel geholfen hat, wieder Passagiere zurück zu bekommen — — —«

Orions overskud til rhederne var i aarene 1845—50 følgende:

1845:	861	Pd.	St.	10/2
1846:	696	»	»	6/
1847:	670	»	»	4/
1848:	780	»	»	2/4
1849:	329	»	»	7/6
1850:	188	»	»	17/

ialt: 3526 Pd. St. 7/

Undtager man 1850 da hele fortjenesten for dette aar ikke er angivet, giver dette et aarligt udbytte paa godt 665 Pd. St., altsaa ca. 13.000 kr. For aarene med Wodan (1851—56) og Caroline (1858—63) er angivelserne ikke fuldstændige, men alligevel med Wodan naar udbyttet i 1853 op paa 967 Pd. St. og i 1855 op paa 2000 Pd. St. Da saa Caroline i 1858 begynder at tjene ind, vokser fortjenesten yderligere:

1858:	1920	Pd.	St.
1859:	1098	»	»
1860:	1860	»	»
1861:	?		
1862:	2821	»	»
1863:	1500	»	»

ialt: 9199 Pd. St.

Da Hans Matthiesen allerede forlod skibet i april 1863 og der ikke findes sikre opgivelser for 1861, fraregner jeg disse to aar, og det aarlige gennemsnit blir da 1935 Pd. St. eller ca.

35,000 kr. Man maa her ikke glemme, at Caroline var dobbelt saa stor som Orion, men fremgangen er jo stadigvæk klar, og man forstaar, at kaptajnen efter disse glimrende aar kunde holde op med at sejle i 1863.¹⁾

Mandskabet.

Rhederne har altsaa tjent gode penge. Men mandskabet? Ja, at det her ikke kunde blive til store ting, viser den kendsgerning, at af de styrmænd, der i 1854 betalte personlig skat i Aabenraa, var der 1 i 20. klasse, 2 i 21., 1 i 21., 1 i 22., og 9 i 23. klasse.

Paa de store fregatskibe regnes 1. styrmandens løn at have været ca. 40 rbd. om maaneden, 2. styrmandens 25 rbd. Tømmermandens hyre laa paa disse skibe omkring 30 rbd. Kokkens løn var mindre stabil og varierede mellem 12 og 25 rbd. Matroserne fik godt 20 rbd., letmatroserne fik godt 5 rbd mindre, jungmændene ca. 12 rbd. og skibsdrengene 5—6 rbd.

Paa mindre skibe (o. 100 CL.) var lønnen adskilligt lavere. Var der kun een styrmand, fik han ca. 40 rbd., var der to henholdsvis ca. 30 og 20 rbd. Tømmermanden fik henimod 20 rbd, matroserne 16—20 rbd, letmatroserne o. 10 rbd og drenge 5—6 rbd.¹⁾

¹⁾ Enkelte yderligere eksempler paa avsluttede fragter fra samme tid: Wilhelmine: Kanton-Sidney 7000 doll. Hongkong-Shanghai 2050 doll. Shanghai-Svatov og retur 3900 doll. (Freia 1/9 60, 20/6 61, 17/8 61) Jørgen Bruhn: Kanton-Siam og retur 9000 doll. (Freia 16/2 61), Canton: i maanedesfragt 5 maaneder a 1000 doll. (Freia 1/8 61). Farvel: 1600 doll. pr. maaned (2/10 63).

¹⁾ Eksempler paa mandskabshyrer (Pakken Hyrekontrakter SLA):

Fregatskibet Himalaya. Kontrakt af juli 1857.			
1. styrmand	39 rbd.	1 skibsdreng	8 »
2. »	26 »	3 matroser	a 18 rbd.
kokken	25 rbd. 57 sk.	4 letmatroser	a 16 »
baadsmand	25 » 57 »	1 jungmand	12 »
1. tømmermand	32 rbd.	1 jungmand	10 »
2. »	19 »	1 kahytsdreng	6 »
3 matroser a 22 rbd.	38 sk.	2 skibsdreng	a 6 »
Fregatskibet Caroline. Kontrakt af okt. 1857.			
1. styrmand	38½ rbd.	1 letmatros	15 rbd.
2. »	40 rbd. 70 sk.	1 jungmand	12 »
tømmermanden	27 » 16 »	1 kahytsdreng	6 »
kokken	12 rbd.	1 skibsdreng	7 »
4 matroser	a 22 rbd. 38 sk.	1 »	9 »
1 letmatros	17 » 48 »		for 1½ maaned.

Før man avsejlede, udbetaltes der penge paa haanden for 1 a 2 maaneder; indtil skibet atter kom i kongelig dansk havn, hade ingen krav paa mere; dog kunde der gives forskud. I udlandet maatte ingen forlange sin avsked. Dette bringer i erindring, at behandlingen om bord ofte var meget daarlig. Niels Jacobsen fortæller i sine erindringer, at han som tømmermand i 1848 sejlede til Amerika med skonnerten Coquet, men i 1850 forlod skibet i San Francisco paa grund af den mishandling, han havde været udsat for fra kaptajnens side; flere var da allerede deserteret undervejs. Følgelig var det nødvendigt at indføje skrappe paragrafer om desertion i hyrekontrakterne, der dog næppe har hjulpet stort,¹⁾ navnlig ikke for de skibe, der anløb San Francisco, hvor folkene ofte i skarevis løb bort til guldminerne.

Kosten var ikke bedre. Om bord paa Himalaya gjaldt følgende reglement, der er næsten enslydende med det paa de andre skibe gældende:

Ugentlig 1 pund kaffe pr. 4 mand og 1 pund the pr. 10 mand. Smør: de første 6 maaneder 1 pund pr. mand, senere $\frac{1}{2}$ pund pr. mand samt $\frac{1}{2}$ pund sukker eller melasse. Naar smør ikke kan faas, gives 1 pund sukker eller melasse eller 1 pund svinefedt. Naar ranson gives, faar hver mand daglig avvekslende enten 1 pund kød eller $\frac{3}{4}$ pund flæsk (hvorimod der af

Briggen Hieronimus. Kontrakt af okt. 1863.

1. styrmand	32 rbd.	1 letmatros	12 rbd.
2. »	20 »	1 letmatros	10 »
tømmermanden	18 »	1 »	8 »
kokken	12 »	1 dreng	5 »
2 letmatros	a 16 »		

¹⁾ Fregatskibet Hindostans rømningsparagraf lød saaledes (1853): »Skulde det imod Forventning hænde, at enkelte af Mandskabet, paa en udenrigsk Plads skulde desertere fra Skibet, saa lover og forpligter det øvrige Mandskab sig til ei at gjøre sig opsætsig imod Capitainen, men uden særlig Godtgjørelse villig at gjøre, hvad han af os i Skibets Tjeneste maatte forlange og forpligter den af os, der i Udlandet hemmeligt maatte forlade Skibet sig desforuden til at godtgjøre samme ald den Udgift hans Desertation maatte foraarsage og navnlig derved at Skibet maatte være nødsaget til at antage en anden Mand i hans Sted, indtil det er returneret til en Kongelig dansk Havn. — For Erstatningen af saadanne Udgifter indestaar enhver især herved med sin bevægelige og ubevægelige Eiendom, indtil Alt er tilbagebetalt, og skal den Bortløbnes tilgodehavende Hyre desuden være forbrudt som Straf.« (Pakken Hyrekontrakter, SLA).

Skipperskatliste for 1858.

		<i>borgered.</i>		<i>kautionist.</i>		<i>(anmærkningerne gælder for 1857).</i>	
J. Andresen	Løjt Kirkeby	26/10	52	Agent Bruhn	4	rbd.	(har faret som styrmand)
J. Ahlmann	Aabenraa	16/ 5	55	» «	24	»	(hele aaret)
Wolle Aubeck	Skovby	27/ 7	55	J. Enemark	3	»	(ikke været i fart)
J. Abrahamsen	Fanø	19/ 4	56	P. Tyroll	6	»	(hele aaret)
B. Bendixen	Stollig	3/11	40	Agent Bruhn	30	»	
Hans Bendixen	Stollig	21/12	54	H. Davidsen	30	»	(fra juli maaned)
E. Bock	Aabenraa	16/ 2	33				(hele aaret)
Chr. Backmann	Løjt	18/ 7	47	Agent Bruhn	6	»	(har ikke faret)
Jes P. Boysen	Aabæk	15/ 9	38	R. Richelsen	24	»	(faret hele aaret)
I. V. Bruhn	Kolstrup	15/11	52	Agent Bruhn	30	»	(har ikke faret)
Eskild Boysen	Aabæk	16/ 4	42	H. Bruhn	30	»	(faret hele aaret)
Hans Bruhn	Nymølle	22/ 6	36	»	8	»	(har ikke faret)
H. P. Brodersen	Tiset	27/ 6	55	Agent Bruhn	4	»	(faret som styrmand)
Chr. Christensen	Barsmark	20/ 2	39	R. Richelsen	4	»	(7 mdr. som styrmand)
Nis Closter	Dyrhave	23/ 2	52	C. J. Koch	14	»	(10 mdr.)
Fr. Callesen	Aabenraa	19/ 2	56	Ag. Fischer	20	»	(hele aaret)
J. J. Dahl	Nordborg	4/ 2	43	J. H. Jessen	16	»	(» »)
Paul Davidsen	Aabenraa	5/11	55	H. Davidsen	24	»	(» »)
F. Fischer	Aabenraa	15/11	47	F. Fischer	24	»	(til 1/10)
N. G. Grønbeck	Aabenraa	28/ 1	36	»	30	»	(10 mdr.)
J. P. Grau	Barsø	25/10	50	Jes Hansen	16	»	(hele aaret)
L. C. Hjersing	Aabenraa	31/ 3	41	H. Ingemann	8	»	(boet i byen hele aaret)
Nis Hohlmann	Stollig	20/ 7	40		30	»	(hele aaret)
Jes Iversen	Løjt	10/10	40	Chr. J. Koch	4	»	(ikke faret, nu styrmand)
J. C. Jepsen	Aabenraa	21/ 2	51		4	»	(6 mdr.)
J. N. Ingermann	Aabenraa	9/ 6	58		24	»	
Mathæus Kragh	Barsmark	16/ 1	52	Agent Bruhn	10	»	(siden ult. april)

J. C. Kruhl	Barsmark	27/ 9	46	F. C. Raben	3	»	(faret som styrmand)
J. J. Kjær	Adsbøl			J. Cornett	20	»	(hele aaret)
Eschel Krabb	Barsmark	2/ 4	53	Agent Bruhn	12	»	(under fremmed flag)
C. C. Koch	Aabenraa	7/10	46	B. C. Koch	24	»	(hele aaret)
J. P. Kopperholdt	Aabenraa	23/ 2	52	Agent Bruhn	30	»	(hele aaret)
E. F. Kersting	Straagaard	26/ 6	57	T. A. Andersen	30	»	(6 mdr.)
H. H. Lund	Aabenraa				fri		(ude af farten)
S. Lindenhan	Aabenraa	1/ 8	53	M. Bahnsen	20	»	(hele aaret)
J. Moos	Stollig	11/ 4	52	J. Lorentzen	12	»	(4 mdr.)
J. C. Matthiesen	Stentoft	29/ 3	44	H. Bruhn	30	»	(fra okt. maaned)
A. Madsen	Aabenraa				1	»	
J. Mathiesen	Dyrhave	22/ 7	56	H. Davidsen	30	»	(hele aaret)
P. Ottesen	Løjt	29/10	55	J. Hansen	12	»	(farer som styrmand)
J. Paulsen	Barsmark	13/10	43	A. J. Cornett	2	»	(ikke faret)
P. A. Petersen	Aabæk	7/ 4	51	Agent Bruhn	16	»	(farer fra Altona)
H. Paulsen	Aabenraa	30/ 8	55	Agent Bruhn	6	»	(ikke faret)
N. M. Petersen	Barsmark	20/ 2	57	Kapt. Elberg	12	»	(10 mdr.)
Hans Riis	Bodum	27/ 6	50	J. Cornett	6	»	(i alt 7 mdr.)
Gustav Raben	Aabenraa	18/ 3	46	F. C. Raben	8	»	(ikke faret)
J. Rasmussen	Løjt	16/12	58	H. Davidsen			
Wolle Schmidt	Skærrev	4/ 5	40		6	»	(ikke faret)
N. Schou	Løjt Kirkeby	12/ 2	51	C. F. Guldager	2	»	(hele aaret)
A. J. Schæffer	Stollig	9/ 5	51	Agent Bruhn	6	»	(styrmand paa Himalaya)
A. M. Schmidt	Løjt Kirkeby	12/ 9	56		30	»	(hele aaret)
Chr. Thomsen	Aabenraa	9/ 2	47	J. Lorentzen	26	»	(6 mdr.)
Nic. Tyroll	Aabenraa	10/ 2	45	J. Tyroll	6	»	(6 mdr.)
Nic. Uck	Kolstrup	28/ 1	47	L. Karberg	10	»	
L. F. Schade	Aabenraa				16	»	(hele aaret)
Schultz	Aabenraa				1	»	

brød, ærter, mel eller lign. gives ubegrænset). Hvis der gives ranson af brød, faar enhver 6 pund ugentlig. Brændevin kun efter hvad kaptajnen lejlighedsvis finder for godt; derimod 1 flaske eddike ugentlig pr. 4 mand.

Kaptajnerne.

Blandt kaptajnerne var der selvfølgelig en del, der, som vist ved Matthiesens eksempel, tjente gode penge, men til virkelig storartede indtægter var det kun meget faa, der drev det. Skatelisterne (SLA) viser dette tydeligere end mange ord. Af de i Aabenraa bosatte kaptajner var i 1854

1 i 5. klasse	2 i 11. klasse	4 i 16. klasse
1 i 6. »	1 i 13. »	1 i 18. »
1 i 8. »	2 i 14. »	1 i 21. »
2 i 9. »	4 i 15. »	1 i 22. »

Det var solid middelstand, de fleste af dem. Men flertallet blandt dem hørte som nævnt ikke hjemme i Aabenraa, men i Løjt; kun et lille mindretal hade hjemme andetsteds. I 1853 var saaledes af 72, der betalte skipperskat, de 23 fra Aabenraa, 40 fra Løjt og 9 andre steder fra.¹⁾ I 1859 var forholdet 21 — 31 — 4.²⁾

Disse skipperskatlister gir et ganske godt indtryk af kaptajnernes økonomiske forhold. Den her avtrykte liste er fra 1858, medens de tilføjede bemærkninger, der viser, at kaptajnerne ikke altid var i fart, angiver forholdet i 1857.³⁾ Kautionisten er næsten altid lig med hovedrhederen.

Der er grund til at se lidt nærmere paa nogle af disse kaptajner, der jo udgjorde byens toneangivende del. Hvilken social klasse tilhørte de? Løjtkaptajnerne er her avgjort de interessanteste. Det kan fastslaaes, at det gennemgaaende var sønner eller i hvert fald efterkommere af større gaardmænd, der blev kaptajner; det var jo nødvendigt at have kapital for at erhverve en skibspart, og uden en saadan blev man ikke kap-

¹⁾ Bilag 34 til regnskabet for 1853. (SLA).

²⁾ Bilag 32 til regnskabet for 1860. (SLA).

³⁾ Bilag 33 til regnskabet for 1859 og bilag 32 til regnskabet for 1858.

tajn. Hyppigt var det den ældste søn, der fik gaarden, medens de andre gik til søs. Naar de hade tjent en passende sum penge, vendte de tilbage og købte sig en større eller mindre landejendom, som de saa drev som en art bierhverv. Men denne skiften mellem sømandsskab og landbrug har næppe været til gavn for landbrugsteknikken paa Løjt. Da de alle stammede fra det samme lille stykke land og tilmed ofte var beslægtede ved indbyrdes giftermaal, udgjorde disse kaptajner en særpræget race. Større kulturelle interesser synes de ikke at have haft.

Nogle eksempler:

Nis Hohlmann stammede fra en stor gaard i Løjt Kirkeby. Da far'en døde, blev gaarden udstykket, og alle sønnerne kom til søs. Han blev gift med en datter af Jacob Bendixen, og i 1855 solgte denne for 4800 rbd. godt 18 tdr. land til sin svigersøn til oprettelse af et familisted. Her byggede Hohlmann gaarden »Valhalla«, og i 1862 købte han yderligere et stykke land for 2650 rbd. Sine penge anbragte han desuden bl. a. i Gustav Rabens skibe.

Hans Matthiesen købte under sit ophold hjemme i 1857 avdøde kaptajn Jes Jessen Ravns ejendomssted i Stentoft for 5630 rbd.

Kapt. N. H. Schmidt, hvis hustru var født Hohlmann, overtog gaarden i Kirkeby efter sin far.

Kapt. Eschel Boysen købte 1861 den Metta Kjestina Krag tilhørende gaard i Barsmark for 5200 rbd.

1866 overtog Matthæus Krag sin fars gaard.

1851 køber J. Holdt fhv. kapt. Eschel Eschelsens gaard paa $\frac{3}{4}$ plov.¹⁾

Rhederne.

Men op over den almindelige klasse af kaptajner hævede sig et faatal af familier, der var kapitalstærke nok til at slaa ind paa rhederivirksomhed.

Hans Matthiesen er allerede nævnt. Fra sit lille sted i Stentoft ledede han gennem mange aar et rhederi. Men det var efter 1864.

Blandt de rhedere, der hører hjemme i vor periode, er Jacob Bendixen et fortrinligt eksempel. Han var født den 18. februar 1788 i Stollig, hvor han i 1813 overtog et toftboelssted efter Nis Bendixen. 1809 blev han fører for en galease fra Hel-

¹⁾ Efter mundtlige oplysninger af kapt. J. Hohlmann og efter Skyld- og Panteprotokollen for Rise og Sønderrangstrup Herreder.

singør, senere førte han flere danske og norske skibe, indtil han i 1824 sammen med Jørgen Bruhn, hvis søster Margrethe Marie (født 15/5 1792) han var blevet gift med i 1813, byggede fregatskibet Creole (143 CL), dengang Aabenraas største skib, som han derefter førte i en aarrække. Han gjorde nogle rejser med den mellem Hamborg, Bremen og Rio de Janeiro med passagerer (400 pr. gang).¹⁾ I Rio lagde kejser Pedro I mærke til ham, og han kom til at overføre hele kejserens hvervede garde, i alt 15—1600 mand fra Hamborg. »Han var en speciel Ven af Kejser Pedro I i Rio og naar vi laa i Havnen, var Kaptajn J. B. hver Søndag indbudt til Middag paa hans Slot i St. Christoffer. — — — Kejseren forærede ogsaa min Onkel en pæn Gave, nemlig en Landstrækning langs med Kysten nordfor Cap Trio mellem Rio de Janeiro og Bahia. — —« Saaledes fortæller Hans Bruhn i sine Erindringer²⁾ — 1829 købte han den betydelige gaard Stolligaard for 4800 rbd.³⁾ og drev den fra 1832, da han forlod søen indtil 1862, da han overlod den til sin søn. Samtidig paabegyndte han en betydelig skibsrhedervirksomhed. Som saadan var han bl. a. rheder for fregatskibene Wodan (116 CL) bygget 1838, Napoleon (151 CL) bygget 1841, Hindoo (235 CL) bygget 1849, Hindostan (259 CL) bygget 1853 og Himalaya (296 CL) bygget 1857. I 1858 var han paa denne maade ejer af 1067 CL og dermed monarkiets næststørste rheder.⁴⁾ Ikke alle skibe indbragte gode penge. Hindostan var saaledes daarligt, men til gengæld tjente Hindoo godt og før Jacob Bendixens død købtes det af Nis Hohlmann, der hade ført det som kaptajn. Paa den tid kunde Jacob Bendixen ogsaa nok trænge til penge, thi hans sidste og største nybygning, Himalaya, ødelagde ham. For at skaffe kapital laante han først hos forskellige i alt 11,200 rbd. Skibet blev dernæst bygget hos Paulsen, men det var vistnok et svagt skib. Værst var det imidlertid, at hans søn Bendix, der blev dets kap-

¹⁾ Freia 4/7 63.

²⁾ Her efter Schlaikier S. 91.

³⁾ Skyld og Panteprotokollen.

⁴⁾ Freia 1/7 58.

tajn, førte det saa daarligt, at Jacob Bendixen var en fattig mand, da han døde.¹⁾

Men Jacob Bendixen blev langt overgaaet af sin svoger, Jørgen Bruhn, der har spillet den største rolle i Aabenraa bys historie i det 19. aarhundredes første halvdel. Hans slægt kan følges langt tilbage i tiden. De ældste Bruhner, vi møder, er præster. Først i Sottrup, derefter i Østerløgum og Løgumkloster. Men en søn af Løgumklosterpræsten, Jørgen Bruhn (1699—1786), forlader den gejstlige stand og bliver ejer af Bruhnsgaard i Løjt. Hans søn Hans Bruhn (1730—1800), avancerer yderligere, idet han, der blev gift med en datter af provst Bargum, blev ejer af Straagaard. Her fødtes hans ældste søn, Jørgen Bruhn, den 14. maj 1781.²⁾

I sit 13. aar kom han til søs som skibskok og i 1801 blev han anden styrmand. Samme aar blev han presset til at tage tjeneste paa et engelsk orlogsskib, men han kom snart fri igen og sejlede derefter som første styrmand, indtil han i aaret 1806 »ved sin egen, sin Moders og Søskenes Midler, som ogsaa ved flere gode Venners Hjælp bragte det saa vidt at han kunde bygge sig et lidet Fregatskib i Stenbjerghaf ved Flensborg Fjord«. Men allerede aaret efter blev skibet taget af engelskmændene, og Jørgen Bruhn kom selv i et toaarigt haardt fangenskab, indtil han ved en blanding af list og vel anvendt bestikkelse flygtede sammen med en ven. Næppe var han kommet hjem, før hans vovemod fik ham til at kaste sig ud i kaperfar-ten, der netop blomstrede dengang. I aaret 1809 eller 1810 kom han paa grund af slet vejrlig til Norge, hvor han stiftede bekendtskab med sin tilkommende hustru Marie Borse (1791—1852); en datter af Joachim A. Borse i Arendal. Efter krigen købte han for sine prisepenge et nyt skib og en saakaldt licens (som vel maa være købt før Freden), saa at han nu, saalænge krigstilstanden varede, kunde sejle i en konvoj, beskyttet af engelske krigsskibe.

¹⁾ En del af disse oplysninger skylder jeg kapt. J. Hohlmann.

²⁾ Kirkebogen og oplysninger om slægten af Fru Fürstenau, cf. vedføjede slægtstavle.

»Fragterne var paa den Tid og for disse Ture meget lønnende, undertiden efter Faders sigende, 13 Pd. Sterling pr. Ton foruden 10 sh. pr. Ton Gratifikation til Kaptajnen, naar lykkeligen og vel ankommen til Bestemmelsen, Skibet og Ladningen i god Behold udlosset — —«. En række aar vedblev Jørgen Bruhn nu at føre skib, sidst førte han »Indiske Paquet«, der var bygget for skibet Meyer og Trier, København. Med dette skib sejlede han især paa Indien og Australien. Paa en hjemrejse forliste skibet ved Kap.¹⁾

Efter denne hændelse, der maa være sket o. 1820, opgav Jørgen Bruhn søfarten og bosatte sig i Aabenraa. Det faldt naturligt og selvfølgelig, at Bruhn herefter slog sig paa skibsrhederivirksomhed. Men rhedervirksomhed var, som Jacob Bendixens eksempel viser, en saare omskiftelig sag, og Jørgen Bruhn forstod at skaffe sig et sikkert og fast økonomisk rygstød ved siden af. Den nødvendige stabile indtægt fandt han i mølledriften. Han rustede sig ved i sin hustrus navn at laane 10,880 rdlr. af købmand Paul Davidsen i Aabenraa.²⁾ Samme aar paabegyndte han sine møllekøb³⁾ og skal ifølge traditionen efterhaanden have erhvervet 7 møller. Blandt disse var i hvert fald Nymølle og Slotsmøllen, som han købte i 1823³⁾, vejrmøllen i Aabenraa, som han købte paa en auktion i 1827, samt Knappen, købt 1829,²⁾ hvor han 1835 byggede Stenbjerg mølle. I 1826 hade han købt ejendommen nr. 30 i 3. kvarter²⁾ og i 1844 kom hertil nr. 29; tilsammen udgjorde de hans kendte ejendom paa Storetorv.

I sin skibsrhederivirksomhed var han ligesaa omsorgsfuld og nøjedes ikke med simpelthen at bestille et skib i den traditionelle udførelse, men indførte her den moderne amerikanske skibsbygningsteknik og indledede dermed samtidig de aabenraaske skibsværfters glansperiode. Men hele denne side af hans virksomhed vil vi behandle udførligere i det følgende kapitel om værfterne.

¹⁾ cf. Schlaikier S. 91—96.

²⁾ Skyld- og Panteprotokollen.

³⁾ Schlaikier S. 97.

Det første af hans skibe efter denne nye konstruktion var fregatskibet »Caravane« (91½ CL), bygget 1823.¹⁾ Efter det fulgte en lang række af 31 skibe, som han for størstedelen var enerheder af. Indtil 1850 havde han været ejer af 26 skibe paa i alt 2759½ CL. I 1824 sejlede hans brigskib »Perlen« (80 CL) som det første danske skib rundt Kap Horn til vestkysten af Amerika, hvor det blev solgt samme aar.²⁾ Fregatskibet Christien VIII (149½ CL), bygget 1840 hos J. Paulsen regnedes dengang for et af de smukkeste og bedstsejlende danske skibe.³⁾

Tiden fra 1850 indtil hans død den 11. marts 1858⁴⁾ er paa grund af hans skibsbyggeri paa eget værft en ny periode i hans rhedervirksomhed. Hans nye skibe 5 ialt, er langt større end tidligere, tilsammen 1876 CL. Det yngste af hans skibe, Jørgen Bruhn, var dog ikke færdigbygget, da han døde.⁵⁾

Paa denne maade endte Jørgen Bruhn med at blive monarkiets største skibsrheder.⁶⁾ Samtidig var han Aabenraa bys største skatteyder. Allerede før 1848 var han blevet udnævnt til agent, og under oprøret var han det eneste magistratsmedlem, der blev i byen og i denne tid faktisk styrede den alene. Naar Frederik VII paa denne tid overnattede i byen, skete det selvfølgelig altid hos Jørgen Bruhn.⁷⁾ Han var idealet af en kapitalist: dristigt paagaende og køligt beregnende paa samme tid, indifferent i national henseende, men umættelig i sin ekspansionstrang. Da han er omkring de 70, gir han sig i lag med sit livs største projekt: Kaløværftet, benytter sig af krigstidens retsløse forhold til at faa planen ført ud i livet udenom myndighederne og bygger her indtil sin død en række skibe, der ved deres størrelse og glimrende konstruktion vakte opsigt overalt paa jorden. Man undres derfor ikke over, at denne mand aaret efter at hans kone er død, den 9. september 1853, giftede sig igen med Eline Thomsen, enke efter avdøde skibskaptajn Jesper

1) Schlaikier S. 182.

2) » S. 183.

3) » S. 188.

4) Kirkebogen.

5) Schlaikier S. 191 f.

6) Freia 4/6 55.

7) Oplyst af fru Fürstenau.

Thomsen.¹⁾ Men hele denne mægtige kraft synes at være udtømt med ham. Hans sønner, 6 ialt, stod langt tilbage for ham. Den 15. marts 1858 blev han begravet. Han fulgtes til graven af et følge paa 300 personer. I spidsen for sørgetoget blev der baaret to danebrogsfaner indhyllet i flor. Til byens udkant blev kisten baaret af tømmerfolk, derfra og til kirkegaarden af haandværksmestre og det sidste stykke af kaptajner.²⁾ Ude paa Nymølle, hos Hans Bruhn, brændte sønnerne hele far'ens korrespondance og alle hans papirer.³⁾

Men hans død kom til at avsløre, hvad man allerede længe hade anet: Hans store, talrige foretagender stod og faldt med ham.⁴⁾ Møllerne og den øvrige faste ejendom blev delt mellem børnene. Hans fik Nymølle, Adolph huset paa Storetorv, Ludolph Jørgensgaard Teglværk, Georg Straagaard, Anton kom til at bo paa Kalø og Ingvard vedblev at være kaptajn, medens svigersønnen, kapt. Jacobi Wildfang, fik Vejrmøllen i Aabenraa.⁵⁾ Derimod førtes rhederiet og værftet paa Kalø videre al alle sønner og svigersønnen i forening under navnet »Jørgen Bruhns Søønner«. Der gik ikke mange aar, før baade værft og rhederi var likvideret. Den sidste aktive sømand indenfor slægten, et barnebarnsbarn af Jørgen Bruhn, Hans Bruhn fra Straagaard, forliste med sit lille kystfartøj med mand og mus ved den pommerske kyst i aaret 1927. Skibets navn var »Kalø«.⁶⁾

Det er nævnt, at skibsbygmestrene hyppigt med eller mod deres gode vilje blev parthaver i de skibe de havde bygget. Hade de tilstrækkelig kapital til deres raadighed, kunde de blive til betydelige rhedere. Et eksempel herpaa er skibsbygmester T. A. Andersen, der i 1859 ejede 290 CL i barkskibene Therese, Heros, Thurisko, Agnes og briggen Mephisto. Disse parter repræsenterede en kapital paa henved 90,000 rbd.⁶⁾

¹⁾ cf Gram Herreds Skyld- og Panteprotokol og Aabenraa kirkebog.

²⁾ Freia 18/3 58.

³⁾ Oplyst af fru Fürstenau.

⁴⁾ Aabenraa amts journal 1852 IX nr 77.

⁵⁾ Schlaikier S. 100.

⁶⁾ Freia 12/7 59.

Med Jørgen Bruhn var man naaet til toppunktet af, hvad man kunde drive det til i datidens Aabenraa, og det var avgjort respektindgydende. Rhederne var de sande herskende i byen, og den kreds af personer — og endnu mere den kreds af familier — der ejede majoriteten af skibsparterne og derfor hade et ord at sige, var meget snæver. Af disse store rhedere var ikke alene hundreder af søfolk avhængige; hele skibsbygningsindustriens trivsel og dermed andre hundreders velfærd var avhængig af, om hovedrhederne ansaa sejlskibsfarten for profitabel.¹⁾ Aabenraa søfart hade haft sin styrke i den tredobbelte snor: Hjemlige søfolk, hjemlige skibe og hjemlig kapital. Den hamborgske kapital store (og stigende ?) indflydelse bragte lidt efter lidt denne front til at vakle, trak byens skibsfart ud af sin hjemmegroede stilling og bragte den i den nøjeste avhængighed af den internationale rhederkapital. Naar sejlskibene engang distanceres paa verdenshavene, vil man uden betænkning trække den livgivende kapital bort fra byen, som man nu ikke mere har brug for, og lade den synke ned til en gemen lille anden rangs provinsby med en smule landhandel og en række stolte minder som trøst. Da man skrev 1880 var denne nedgangstid inde.

Vi staar nu overfor spørgsmaalet: Hvad var grunden til det voldsomme opsving i Aabenraas skibsfart fra 1820—80? Hvorfor sejledes nu pludseligt Sønderborg, ja selv Flensborg agterud? Det kan næppe have været Aabenraa-kaptajnernes større dygtighed, i hvert fald var det smaat bevendt med den teoretiske uddannelse. Der fandtes i næsten hele perioden ingen navigationsskole i Aabenraa; først i 1863 grundlagde Julius Ebsen en privat navigationsskole i Aabenraa, hvor man dog kun krævede et meget ringe fønd af kundskaber.²⁾ Før den tid un-

¹⁾ »Men for Tiden ere Fragter næsten ikke at faae, i alt Fald kun til saadanne Priser, at, naar Folkehyre, Proviant, Slitage og Driftsomkostninger fragegnes, bliver Lidet eller Intet tilbage — og, ophøre Remisserne til Skibsrhederne, ophøre Bestillinger paa nye Skibe af sig selv —« (Pakken Hyrekontrakter i SLA, udateret ansøgning).

²⁾ Schlaikier S. 66; cf. Borgerprotokollen 5/11 62 og 4/9 63; byen bevilgede til oprettelse af skolen i alt 300 rbd.

derviste en privatlærer, Peter Boysen, i navigation i Løjt Skovby. »Den værdige Navigationslærer P. Bojsens Skole i det nærliggende Loyt Skovby, er Sommer og Vinter stærkt besøgt af unge Søfarende fra alle Landets Egne; vistnok flere hundreder Sø-mænd have hos ham hentede deres Kundskab om at føre Skib over det sporløse Verdenshav.«¹⁾ Grunden til den voldsomme tilstrømning var, at eksamen i hertugdømmerne var langt lettere end i kongeriget, saa at der herfra aarligt rejstes 2—300 søfolk derned for at tage eksamen der. Af autoriteterne ansaas skolen i Skovby for meget uheldig. Fr. Fischer, der ikke holdt af skoler, holdt derimod paa, at de slesvigske søfolks dygtighed viste, at undervisningen var god nok.²⁾ Og søfolkenes praktiske resultater var ogsaa fine. Jeg minder om den rekordrejse, Cimber foretog til San Francisco, og jeg skal her endnu nævne den rejse, briggen »Mephisto« (71 CL) i 1858 foretog fra Hamborg til Singapore, og som kun tog 68 dage, »hvilket endnu ikke nogetsomhelst andet Skib, indenlandsk eller udenlandsk, har gjort.« Bemærkelsesværdigt er det, at kaptajnen, Julius Andersen, (en søn af skibsbygmester T. A. Andersen) næppe var 20 aar gammel.

Men netop af dette eksempel vil man tydeligt kunne se, at det ikke var kaptajnen, her næsten en dreng, men selve skibets hensigtsmæssige bygning, der førte til disse sejre paa søen. Mere nøjagtigt: Siden foregangsmanden Jørgen Bruhn (og Jacob Bendixen) omkring 1820 indførte den amerikanske skibsbygningsteknik i Aabenraa, tog skibsfarten her et stærkt opsving, Støttet til den fortrinlige flaade, der byggedes paa de hjemlige værfter, lykkedes det en lang række skibsførere at være blandt de første, der kom til at udnytte det sydamerikanske og det kinesiske fragtmarked. Det er derfor ikke mærkeligt, at Sønderborg og Flensborg ikke mere kunde følge trop. Disse Aabenraa-værfter kan gøre krav paa en nøje behandling.

¹⁾ Freia 5/8 56.

²⁾ Freia 1/8 og 15/8 57.

Aabenraa-skibe paa over 50 CL.

ult. 1857.

(Freia 23/2 1858)

		CL	Kaptajn	Rheder
Fregatskib	Cimber	570	I. C. Bruhn	Jørgen Bruhn
» »	Calløe	296	T. P. Kopperholdt	»
» »	Himalaya	296	H. Bendixen	J. Bendixen
» »	Hindostan	259	B. Bendixen	»
» »	Hindoo	235	N. Hohlmann	»
» »	Helvetien	234	C. Boysen	E. Boysen
» »	Caroline	196	H. Matthiesen	B. Bendixen
» »	Cecrops	171	I. P. Boysen	Jørgen Bruhn
Barkskib	Cecilie	170	A. M. Schmidt	Jørgen Lorentzen
» »	Danmark	168	C. C. Koch	N. L. Elberg
» »	Therese	154	E. Kersting	E. Kersting
» »	Wilhelmine	143	Ries	C. F. Thomsen
» »	Otto	142	J. Ahlmann	G. Raben
Fregatskib	Androcles	141	C. Bachmann	H. Bruhn
Barkskib	Otto	121	N. C. Grønnebeck	N. C. Grønnebeck
Fregatskib	Wodan	116	J. Matthiesen	J. Bendixen
Brigskib	Agnes	114	J. Moos	T. A. Andersen
Barkskib	Concurrent	119	P. Davidsen	H. C. Davidsen
» »	Camilla	108	C. Ipland	G. Raben
Brigskib	Sidon	103	F. Holstein	J. Borchard
Barkskib	Preciosa	99	J. J. Kjer	J. Kjær
Brigskib	Ellen	96	S. Lindenhan	I. Thomsen
» »	Anna og Cecilie	94	F. Fischer	F. Fischer
» »	Chico	89	F. Callesen	F. Callesen
» »	Margrethe	81	Schade	J. Ahlmann
» »	Immanuel	81	L. E. Hjersing	L. C. Hjersing
» »	Emilie	73	?	H. Bruhn
» »	Courier	62	P. A. Petersen	Jørgen Bruhn
» »	Triton	62	I. I. Dall	I. H. Jessen
Skonnertbrig	Mathilde	61	H. H. Clausen	G. Raben
» »	Bothilde	55	N. M. Petersen	N. L. Elberg

Familien Bruhns stamtavle.

(Oplyst af Fru Fürstenau).

Bruno, præster i Sottrup.

Canutus Bruno (1622—88) Pastor i Østerløgum.

Christian Bruno (1658—1722) Pastor i Løgumkloster.

Jørgen Bruhn (1699—1766) Bruhnsgaard.

Hans Bruhn (1730—1801) Straagaard,

g. m. Maren f. Bargum.

Jørgen (1781—1858) g. m. Marie Borse og Eline Thomsen.

Margrethe g. m. J. Bendixen

Anna g. m. kapt. Richelsen

Hans (Høgebjerg) g. m.. norsk dame

Jacob (Dalholt)

Jørgen Bruhns børn:

1 Hans (1813—93) 2 Adolph (1815—73) 3 Ludolph (1817—95)

4 Anton (1822—93) 5 Georg (1822—94) 6 Ingvard (1824—70)

7 Maren (1826—95) g. m. J. Wildfang.

Sagn og Tro knyttet til Gravhøjene på Als.

af

Inger Margr. Boberg.

Der kendes o. 800 Oldtidsgrave paa Als, nemlig o. 80 Dysser, d. v. s. Stengrave med eller uden Beskyttelse af opkastet Jord, og Gravhøje, hovedsageligt bestaaende af Jord uden noget Stenkammer i Midten. Stengravene stammer overvejende fra Stenalderen, mens de fleste Gravhøje er yngre, fra Broncealderen. Det er dog kun et Mindretal af alle disse Oldtidsgrave, der er bevaret. Især Jordhøjene er det i Tidens Løb gaaet ud over; de er i Reglen ikke saa store, og de har været lette at jævne med Plov og Harve. Stengravene har naturligvis været mere modstandsdygtige, desuden mere fremtrædende i Landskabet, saa de allerede derved har tiltvunget sig Opmærksomhed og en vis Ærefrygt hos Almuen. Denne Ærefrygt, der dels skyldes det mærkelige ved deres Tilstedeværelse og Herkomst, dels vel ogsaa, at de er vore Forfædres Grave og derved kan fremkalde samme Følelser som Kirkegaarden, har ogsaa været en af Aarsagerne til de Sagn, der har dannet sig om mange af dem, og de mange Fortællinger om, hvilke besynderlige, overnaturlige Oplevelser, man har haft ved dem. At saadanne Sagn overhovedet har kunnet opstaa, viser jo, at der har været knyttet en vis Tro til Højene, men direkte Vidnesbyrd om en saadan Tro har vi kun faa af. Ej heller ved vi meget om, hvilken Rolle de kan have spillet i Fortidens Gudsdyrkelse, det er kun Navnene paa Højene, der af og til synes at give et Fingerpeg i den Retning: Naar en ualmindelig stor og smukt beliggende Høj ved Høruphav hedder Torshøj, er der Sandsynlighed for, at Tor har været dyrket her, og Lundebjerg i samme Sogn har maaske Navn af en hedensk Offerlund. Men det er mere end usikkert, om Solbjerg paa Kegnæs og i Svenstrup har noget med Soldyrkelse at gøre, som visse Forskere har ment.

Mens alt, hvad der fra Mund til Mund er blevet fortalt om vore Forfædres Gudsdyrkelse og Bedrifter, til alle Tider har kunnet glæde sig ved stor Interesse baade hos lærd og læg, er det først i de sidste hundrede Aar og især fra Svend Grundtvigs Tid, at Sagn om mytiske Væsener, Højfolkene i Højen, Aamanden i Aaen, Havfruen og Havmanden, Nissen i Stalden og hvad de nu allesammen hedder, er begyndt at fange ikke alene Folkets, men ogsaa Videnskabens Opmærksomhed. Før Sv. Grundtvig er J. M. Thiele den eneste i Danmark, der systematisk har samlet og optegnet Folkeminder ogsaa af den Art. Og efter Sv. Grundtvig er det især Evald Tang Kristensen, der har indlagt sig Ære ved at samle og udgive adskillige Tusinde Sagn, som den mundtlige Overlevering har bevaret dem. Blandt de Folkeminder, disse tre har samlet, findes imidlertid kun faa fra Als, der jo i sin Tid, da Indsamlingen var ivrigst, stod under tysk Herredømme. Imidlertid har vi fra 1857 og følgende Aar en Del alsiske Folkeminder i Pastor Chr. Knudsens haandskrevne Samlinger til Als' Historie, der findes i 36 smaa Bind paa det kgl. Bibliotek i København (Ny kgl. Saml. 4to 2683 og 2684). Knudsen var født i Ketting 1828 som Søn af Kromanden dér og blev, efter at have taget theologisk Embedseksamen, ansat som personel Kapellan hos Biskop Hansen i Egen. Og der blev han boende ogsaa efter 1864 og bistod Hansen, der blev som Præst, til Knudsen selv i 1871 kaldtes til Præst paa Avernakø. Baade paa Als og Avernakø har han benyttet sin Fritid til at afskrive gamle Dokumenter fra Præste- og Sognearkiver og efter Folks Fortælling nedskrevet mangt og meget af, hvad der endnu gik fra Mund til Mund. De Folkeminder, han har optegnet, findes især i 3. Bind af hans Samling, en Del af dem har han i sin Alderdom afskrevet og foræret til Dansk Folkemindesamling paa det kgl. Bibliotek.

I nyeste Tid har Museumsinspektør J. Raben i Sønderborg samlet et betydeligt Antal alsiske Sagn baade fra Folkemunde og Arkiver — de sidste delvis de samme som Chr. Knudsen har benyttet. De har været trykt baade paa Tysk og Dansk, i Heimats-Blätter für Sonderburg, Dybbøl-Posten og Hejmdal og

er desuden udsendt som Særtryk: »Folkesagn fra Als og Sundeved« 1923 og »Fra Als og Sundeved« I—II 1926 og 1928. I andre mere almindelig sønderjydske Sagnsamlinger findes derimod kun faa Folkeminder fra Als.

Foruden Pastor Knudsens og Museumsinsp. Rabens Materiale, og hvad der ellers har været at finde i folkløriske og topografiske trykte Kilder, har jeg ogsaa benyttet de faa Oplysninger, der har været at hente i Nationalmuseets Beretninger om antikvariske Undersøgelser paa Als i Aarene omkring 1930, i Stednavneudvalgets Samlinger samt i Dansk Folkemindesamling (fork. DFS), hvor Axel Olrik i sin Tid har samlet det sønderjydske Sagnstof til en paatænkt UdgaVe i Forbindelse med Pastor C. Ludvigsen, hvis Optegnelser ogsaa er deponeret her. De Tal, der er føjet til i Parentes ved hvert Sogn, angiver det Topografinummer, hvorunder Dansk Folkemindesamling rubricerer alt Stof fra vedkommende Sogn.

Kegnæs Sogn (Top. 3251).

I Kegnæs Sogn træffer vi straks paa et af de alleralmindeligste Sagn om Gravhøje her i Danmark. Det er et af de saakaldte Højbrudssagn, dvs. Sagn om hvilken Straf der rammer den, som er saa formastelig at bryde Højens Fred, hvad enten det nu er for at finde Guld i den eller blot for at lægge den Jord, den optager, til sin Mark: »De Gravhøje skulde Fanden flytte«, siger Harlekin i St. Hansaftens Spil, »de staar og gør ikke den mindste Nytte!« Alligevel har man tit kviet sig ved at ødelægge dem, enten af ubevidst Ærbødighed for dem eller direkte af Angst for Følgerne. Lige op til vore Dage har denne Angst gjort sig gældende, og den er Skyld i, at der dog er bevaret saa mange af de gamle Grave, som der er. Den Høj, der her er Tale om, er en lille Langdysse ved Nygaard, den eneste, der er tilbage af en Samling paa 7 Høje, her engang laa. »Denne Dysse maa ikke forstyrres, og Stenene ikke føres bort; thi hvis det sker, skal Gaardens Folk dø«. Saaledes hørte Dr. H. Ussing Sagnet fortælle, da han i 1909 sammen med Dr. Marius Kristensen og et Par andre rejste rundt paa Als for at studere Øens Maal

og Minder. Ogsaa Museumsinsp. Raben har optegnet det, men med den Ændring, at saa skulde Ejerens Gaard brænde. Dette er et Udslag af en meget udbredt sønderjydske Tro paa, at visse Stene og Træer er »Brandstene«, »Brandtræer«, hvilket vil sige, at deres Ødelæggelse vil have til Følge, at den Gaard eller By, hvis Brand er »sat hen i dem«, brænder. Det er i Virkeligheden ganske forbløffende, hvor mange Brandstene og især Brandtræer, der findes hernede; ogsaa i den sydlige Del af Jylland kendes saadanne, men paa de danske Øer har vi kun enkelte Eksempler paa denne specielt sønderjydske Tro. Endnu i 1909 stod den nævnte lille Langdysse altsaa urørt, hvor den for over 1000 Aar siden var blevet rejst, men i 1930 begyndte Ejeren alligevel, trods al Overtro, at sløjfe den; denne Gang traadte Fredningsnævnet imidlertid til og fik den fredlyst, saa den nu forhaabentlig kan faa Lov at blive staaende.¹⁾

Foruden den er Salomons Grav paa Hjortholms Enge ved Høruphav den eneste bevarede Oldtidsgrav paa Kegnæs. Det er en stensat Gravkiste vistnok fra Stenalderen, lagt lige ned i Engen uden Spor af nogensinde at have været dækket af en skærmende Jordhøj og saa lavt, at den ved Højvande fyldes med Vand fra den lille Sø, nærved hvis Bred den ligger. Navnet Salomons Grav lyder jo ikke meget olddansk, men det beror nok ogsaa paa en Misforstaaelse af »æ sælle (sølle) Mands Grav«. Og dette skal ikke forstaaes som nogen Fattigmandsgrav — en saadan vilde der ikke være blevet gjort saa megen Stads af — nej, den der ligger begravet, har ikke været sølle i Betydningen fattig og simpel, men i Betydningen ulykkelig, usalig, idet han — som en Mand i Nærheden endnu i Sommeren 1933 vidste at fortælle — var blevet overfaldet og dræbt der paa Stedet.²⁾

Den ovenfor nævnte Høj ved Nygaard kaldes i Følge Nationalmuseets Optegnelser K e g n æ s h ø j. Det er dog ellers til den Højde, hvor Fyret staar, dette Navn knyttes, og Folk fortæller, med et af den Slags sene Sagn, der mangfoldige Steder er opstaaet for at forklare Stednavne, at den har Navn efter en Sørøver eller Næskonge — to Udtryk, der aabenbart har dæk-

ket hinanden! — Andreas Kaj, der boede her og i mørke Nætter lokkede fremmede Skibe til at strande ved at hejse en Lygte op. Sin Borg havde han lidt Nordøst for lige ved Enden af Drejet, hvor der endnu er Spor af Volde og Grave fra den gamle K a j - b o r g og af Brønden, K a j s k i l d e n, der hørte til.³⁾ Det ældste autentiske Minde, vi har om Borgen, er en Tegning paa et Kort i Danckwerths Neue Landesbeschreibung der Herzogthümer Schleswich u. Holstein 1652, tegnet af Frederik IIIs dygtige Mathematicus Johs. Meyer. Om Kajs Bedrifter fortælles forskellige Ting, de har dog ingen Interesse i denne Forbindelse, da det jo er Gravhøjene og de Sagn, der specielt er forbundet med dem, der skal behandles.

Da Sagn knyttede til naturlige Bakker altsaa medtages, saa vidt de lige saa ofte fortælles om Gravhøje, maa her anføres, at der paa S a b j e r g skal være begravet en hovedløs Præst, og at Kegnæs Kirke først skulde have været bygget paa D a m - b j e r g i Damkobbøl, men maatte flyttes, fordi det, der blev bygget om Dagen, hver Nat blev revet ned igen, til man endelig bestemte sig for at forsøge der, hvor Kirken nu ligger.⁴⁾ Det sidste er et Sagn, der næsten fortælles om alle Kirkerne paa Als og i det hele taget er meget udbredt i Norden. Hvad der egentlig ligger bagved det, er ikke sikkert, men Sagnet er vist forholdsvis nyt og digtet for at forklare de Rester af gamle Kirkebygninger, man mange Steder har fundet eller troet at finde, eller ogsaa for at begrunde, hvorfor en Kirke er kommet til at ligge et saa ubeqvemt Sted, som den ligger, saa langt fra den By, den hører til: ja, den skulde egentlig ogsaa have ligget midt i den By, men saa var det, at det skete som ovenfor fortalt — —.

Lysabild Sogn (Top. 3252).

I Lysabild Sogn er der efter Nationalmuseets Undersøgelser fundet Spor af o. 65 Grave fra Oldtiden. Men kun to er nogenlunde bevaret, to endda halvt ødelagte L a n g d y s s e r ved M o m m a r k og L y s a b i l d. I den ved Lysabild er der ligesom i den ved Nygaard »Brandstene«, og det er Kryhlmands Gaard, der efter Sagnet skal brænde, hvis den ødelægges. I æl-

dre Tid vovede Byens Ungdom ikke at betræde Kammeret efter Solnedgang, da Niels Puk boede derinde, og en Mand, der gravede i den, blev sindssyg. Muligvis er det den samme Høj som den Hovburk (Hovborg), hvorom Aug. Sach fortæller, at der er sat Brand hen.⁵⁾

En stor Del af Højene her i Sognet har ligget i en Række ned gennem den nordlige Del over Sarup, Lysabild og Fjelby Marker. Paa Hans Hansens Mark i Fjelby laa saaledes tre D e g n h ø j e (Sach: Degnhøj, udtalt Dienhøj), de to af dem er dog nu overpløjede og den tredie helt sløjfet, skønt man engang i fordums Tid, da man ogsaa var begyndt at pløje hen over dem, stødte paa en Kiste og saa »af Angst for Følgerne«, som der staar i Indberetningen til Nationalmuseet, holdt op — til vor Tid har Angsten dog ikke evnet at værne om Højen. Paa en anden Mark i Fjelby laa en L y s h ø j (Sach: Lyshøj) — Marken kaldes endnu Lyshøj efter den; her har før været tændt Bavn som paa Bavnebjerg i Hørup, senere Midsommerblus som paa Lyshøj i Viby og Lunden. (Sjy. Maanedsskr. VIII 31).

Mens Lyshøjs Navn altsaa sikkert siger, hvad det siger, saa har vi i Lysabild ogsaa et Eksempel paa, hvordan et Stednavn kan narre: Det er B u l l e b r a n d, en udpløjet Knold i Sarup, som man fortæller om, at den har Navn, »fordi der skal være brændt en pavelig Bulle«! Det er en ligesaa godtkøbs Forklaring, som naar M a n h ø j i Avnbøl skal have Navn af, at Førbrydere manedes ned der, og Udbyggerstedet F l i s h ø j i Ragebøl oprindeligt skal hedde Flyvhøj, fordi det har Navn efter en Høj, som der hver Nytaarsnat fløj en Ugle op af og varslede Lig.⁶⁾

Før vi forlader Lysabild, er det rimeligt at nævne, at P ø l s R e v efter Sagnet skal være Resterne af en Bro, som en Kæmpe vilde bygge over til sin Fæstemø paa Ærø; men da han kom ud i Dybet, druknede han. Herover græd hans Brud Strømme af Taarer, og af dem dannedes Sundet mellem Als og Sundevad. Paa samme Maade fortælles, at W i t z k e s R e v paa Kegnæs er Begyndelsen af en Dæmning over til Høruphav.⁷⁾ Saa danne Sagn, der er digtet for at forklare Tilstedeværelsen af et

eller andet mærkeligt i Naturen, som her de to Rev, fortælles særlig ofte om Høje og Bakker, der kan være tabt af en Kæmpes Rygsæk eller rystet ud af Taaen paa hans Træsko, men tilfældigvis er der ikke optegnet Sagn af denne Art om nogen Høje eller Bakker paa Als.

T a n d s l e t S o g n. (T o p. 3 2 5 3).

De eneste Oldtidsmindesmærker i Tandslet Sogn, der er bevaret, er ogsaa to S t e n g r a v e, som der er sat Brand hen i. De ligger begge i Ertebjerg, den ene lige ved en stor Kristtjørn: »Naar Dyssens Sten fjernes, eller naar Kristtjørnen hugges om, brænder Ejerens Gaard«. Lige i Nærheden staar en gammel Hvidtjørn, der bruges som Sømærke, og som der ogsaa er sat Brand hen i.⁹⁾

Om Kirkeblokken Nord for Elholm, en naturlig Bakke og det højeste Punkt i Sognet, fortælles det samme Kirkebygningssagn, som vi traf paa Kegnæs: Der var man i Færd med at bygge Sognets Kirke, men om Natten ødelagde en usynlig Haand det, som var bygget op om Dagen. Da det havde gentaget sig flere Nætter, indsaa man, at det var en højere Magt, som forbød Kirkens Bygning paa dette Sted, og byggede den i Stedet paa den Høj, hvor den nu ligger. Enkelte har ogsaa vidst at fortælle, at det var en vis Henning Linthe paa Elholm, en Person, der for Resten ikke er historisk kendt, der byggede den som Tak for, at han efter lang Tids Sygdom var blevet helbredt. Den, der om Natten rev det ned, der var bygget, skal da have været en hvid Hest, der slæbte Materialet hen til det Sted, hvor Kirken i Stedet byggedes. »Da Kirkeklokkerne ringede for første Gang i den nye Kirke, travede en hvid Hest ind i Borggaardens paa Elholm. Hvad dette skulde betyde, har vel ingen erfaret, men i dette Øjeblik lukkede Henning Linthe sine Øjne for ikke at vaagne mere. Han var den første, som blev begravet i Tandslet Kirke«. Den hvide Hest har da her været Helhesten, der varsler Lig, hvor den viser sig. Sandsynligvis er Tandslet Kirke bygget op over en Hest, som det i fordums Tid skal have

været Skik at bygge Kirker over (levende) Dyr, som saa blev deres Vare, dvs. Varsel.⁹⁾

H ø r u p S o g n (T o p. 3254).

I Hørup kunde det heller ikke blive til noget med Kirkebygningen, før man en Nat lagde sig paa Lur og opdagede en hel Masse Nisser, som ved Midnat begyndte at nedbryde Kirkens Mure. For hver Sten, de tog ned, sagde de: »Højere op, højere op!« og deraf forstod Folket, at Kirken skulde bygges højere oppe. Den næste Dag begyndte de saa at bygge Kirken paa Højen, og nu fik de Ro til deres Arbejde. Eller det var en Stemme fra selve Bakken, ved hvis Fod man byggede, der raabte: »Højere op!« I hvert Fald blev dette Raab Skyld i, at Kirken kom til at hedde Højerup, senere Hørup. Pastor Knudsen, der er en af dem, der har optegnet Sagnet, fortæller, at det var paa L u n d e b j e r g, Kirken først skulde være bygget. Lundebjerg er en Bakke paa Vejen mellem Hørup og Majbølle; den maa have Navn af en Lund, her har ligget, og Sagnet om, at her engang har været en Kirke, eller i hvert Fald Begyndelsen til en, kunde tyde paa, at der har været en hellig Lund med en hedsensk Helligdom.¹⁰⁾

Pastor Knudsen nævner en Række Navne paa Høje her i Sognet, og til nogle af dem knytter han Bemærkninger om deres Oprindelse: R a v n h ø j i Mintebjerg skal saaledes have faaet sit Navn, fordi der fra Arildstid havde staaet nogle gamle Ege, hvor nogle Ravne altid sad og skreg. S k r æ d d e r h ø j ved Majbølgaarden hed tidligere Thabergs-, Toborrigs-, Tobris- eller Taaferoyhøj, men fik sit nye Navn af en Hans Skrædder, som fandtes myrdet her med bundne Hænder og Fødder. Ikke langt fra ligger Skrædderdam, der har Navn af samme Begivenhed. Det raades til ikke at gaa forbi dette Sted i Midnatstimen, da Morderen gaar igen, og det skal være uhyggeligt at se ham.¹¹⁾ Sagn om større historiske Begivenheder er knyttede til de mange H ø j e v e d M i a n g S ø paa Skellet mod Tandslet og Ketting: en svensk Konge, der paa Erik af Pommerns Tid kom sejlene ad Søen, der dengang gik ud i eet med Havet, faldt

i et stort Søslag der og skal være begravet i en af dem, maaske i Kongehøj eller Kongens Høj ved Tovrup Maj paa Gammelgaards Mark; Pastor Knudsen fortæller dog, at det er en indfødt Kong Nidding, her ligger, som faldt i Strid med en fremmed Konge. Fra Snapshøj nær Majleddet beskød man den svenske Flaade. Af Højene ved Miang nævner Pastor Knudsen endvidere Lodenhøj, Grimshøj, Thorhøj og Agehøj (1778 Aghøj, Gaarden Aghøj hed tidligere Skrueborg) samt Bakkerne Skiverbjerg, Trumbjerg, Højbjerg, Solunen Bjerg, Troldebjerg, Lodenbjerg og Bondebjerg.¹²⁾

Der kan ikke være Tvivl om, at Troldebjerg har faaet sit Navn, fordi man har ment, der boede Trolde i. Men naar Knudsen vil sætte Torhøj og Grimshøj i Forbindelse med Guden Tor og Jætten Trym, er han, der dog ellers er ret forsigtig i sine Gisninger, paa gale Veje. Skiver- eller Skiefbjerg betyder det skæve Bjerg, og de mange danske Lod(d)enhøje og -bjerge har lige saadan Navn efter deres Udseende, Loddenhed, dvs. det Krat der vokser paa dem.

Videnskaben regner almindeligt med, at Gudenavne, der indgaar som første Led i Stednavne, skal have Ejefaldsform, altsaa for Tors Vedkommende ende paa s. En Torsshøj, der altsaa virkeligt nok kunde have Navn efter Guden Tor, ligger der i Lambjerg Indtægt, lige til Venstre, naar man fra Høruphav kommer ind i Skoven, paa Toppen af en Skrænt, der gaar stejlt ned til Havet, saa nær at den yderste Halvdel af Højen er styrtet ned. Ogsaa Menneskene har været med til at ødelægge den og fjernet Stenkammeret i Højens Indre, der endnu under Krigen 1864 benyttedes af de danske Feltvagter som Opbevaringssted for Kød og Flæsk — Højen kaldes derfor ogsaa Flæskhøj: Thorshøj, d. e. Flæskhøj, siger Knudsen.¹³⁾ Selve Højens Beliggenhed, stolt knejsende paa Toppen af Strandbrinken med den prægtige Udsigt over mod Kegnæs og »æ Trill« synes ogsaa udmærket egnet til en Helligdom. Trillen — Navnet træffes ogsaa i Oksbøl — er en isoleret Banke paa Landtangen nedenfor Indtægten, vist oprindeligt en Ø; der er fundet en Oldtidsboplads paa den. Tidligere har den heddet

Store Vaarbjerg, et Navn som Knudsen vist med Rette forklarer som »et Sted, hvorfra man holder Udkig eller Vare og saaledes herfra har holdt Øje med enhver Fjende.«¹⁴) Lidt længere oppe i Landet Øst for Augustenborg ligger et B a u n e b j e r g, dvs. et Bjerg eller rettere en Bakke, hvor man i Krigens Tid har tændt Bavn for at advare Folk længere inde i Landet, naar det fra Vaarbjerg var iagttaget, at en Fjende nærmede sig. Saa langt Bavnen lyste, vidste man da Besked, og nye Bavne tændtes og spredte Budskabet videre og videre, virkende som en Slags optisk Telegraf. Endnu i 1907 har Gd. A. G r a u i Bro optegnet en Beretning til Stednavneudvalget om, hvordan man i sin Tid, da Svenskerne drog igennem Landet, tændte Ild i en hel Dynge Halm og Træ, som man havde slæbt op paa Barnhøj i Sebbelev. Det er sikkert historisk, hvorimod det næppe er andet end et Sagn, at det skete for at aflede Svenskernes Opmærksomhed fra Byen, saa de kunde tro, at den allerede brændte. Barnhøj er da uden Tvivl en Fordrejning af Bavnehøj, Barn og Bavn udtales i mange Dialekter ens. Ogsaa i Svenstrup og Egen ligger en Bavnehøj, den sidste ogsaa skrevet Barnehøj, det er en forsvunden Gravhøj, ved Nordborg et Bavnebjerg. Varbjerg og -høje findes i Egen og Oksbøl Sogne, ved Hart Sø og Pøl.

Højfolk har der i Hørup boet i M a d h ø j og i K r a g e h ø j, nu begge forsvundne. I den ene hørte man ofte Nis buldre, ved den anden, »fandt engang en Dreng, som vogtede Køerne, en Brødstage, som bruges til at skubbe Brødet ind i Ovnen med. Da han næste Dag kom hen til det samme Sted, laa der et friskbagt Brød. Han spiste af Brødet, og det smagte godt. Drengen vilde give en anden Vogterdreng ved Navn Niels, som kom til Stede, noget af Brødet, men denne forsmaaede det. Følgen deraf blev, at Niels til Straf blev behæftet med en langvarig Sygdom.«¹⁵) Dette Sagn er typisk dansk, optegnet herhjemme Masser af Gange, udenfor Danmark kun undtagelsesvis, i Nordtyskland og det sydlige Sverige. Naar man ser paa disse andre Optegnelser, mangler der aabenbart noget i den alsiske, nemlig at det var til Tak for, at han reparerede den Brødstage, han fandt,

og som var itu, at Drengen fik det friskbagte Brød stukket ud. Saaledes fortælles Sagnet ogsaa i Sundeved, mens det i Optegnelser fra Hagenbjerg og Egen er som Tak, fordi Højfolkene havde laant en Skydsel og en Rage til deres Bagning. I Høruphav kom de undertiden ind i Chr. Jørgensens Lade og stjal af Halmen, og ogsaa ind i Stuen, hvor Børnene laa og sov. Der er dog ikke andre end en gammel Kone, der her har set dem, hun beskrev dem nøje som smaa Mænd med spidse Huer og lange Skæg!¹⁶⁾

Ulkebøl Sogn (Top. 3255).

Skønt her kendes o. 150 Gravhøje, er det kun ganske faa, der er bevarede, det er nogle, der ligger i Skov og derved ikke været saa udsatte for Ødelæggelse. En af dem er Bukkehøj paa Abildgaards Mark ved Krumom, paa tyske Generalstabskort har den faaet det flotte Navn *Grazienhügel*.

Om en af de Høje, der ligger til Venstre for Vejen fra Sønderborg, fortælles, at en Mand en Aften saa den hævet paa nogle Støtter rundt om i Kanterne og en hel Del Nisser sidde derinde og holde Drikkegilde. De raabte til ham, »at eftersom han var den eneste her fra Sognet, der havde set dem holde Gilde, saa maatte han drikke et Bæger med dem, og saa rakte de ham et Guldbæger fyldt med Puns. Manden var imidlertid bange for, at de havde ondt i Sinde med ham, og smed det bagover sig ud over Hesten i Stedet for at drikke det. Men Guldbægeret vilde han have med sig, han kunde jo ikke modstaa Fristelsen, og skyndte sig saa at give Hesten af Sporerne. Men Nisserne var jo raske Folk, og et Par af dem faar fat paa Halen af Hesten, og ihvor stærkt han lod den løbe, kunde kan ikke ride fra dem. Saa red han straks tværs over Agrene, hvor der var mange Grøfter, og der faldt Nisserne i, saa han kom fra dem. Nu var det Bægeret. Han vidste nok, at hvis han beholdt det, saa vilde han faa Fortræd af Nisserne, der nok vilde komme igen. Derfor skyndte kan sig op til Ulkebøl Kirke og fik Bægeret sat derind, for han vidste nok, at der havde de ingen Magt over det. Det er det Bæger, vi har brugt

til Alterbæger nu i mange Aar, men nu for et Par Aar siden er der kommet et nyt, da det gamle var saa forslidt. Saadan er der fortalt mig af Hjuler Peder Hansen Møller i Vollerup«, fortæller Peter Kaad i Vollerup 1910.¹⁷⁾

Det, der redder Rytteren, er altsaa hans Idé at ride ind paa tværs over Markerne, andre Steder er det Kirkens Hellighed, idet han flygter ind paa dens Grund og saa til Tak skænker den Bægeret. Paa den Maade findes Sagnet fortalt om en Mængde danske Kirker, især i Sønderjylland og paa Øerne. I det hele taget er det et velkendt Sagn i den germanske Verden. I Klinting Høj skal Nis Puk have boet, fortæller en Høj-skoleelev 1925 til Lærer A. Uhrskov.

Ketting Sogn (Top. 3257).

De fleste Høje i Sognet har ligget samlede i to Grupper, ved Skakkenborg og Ketting By. Igehøj (Egehøj) Syd for Ketting samt Uglehøj og Skakshøj til Venstre og Højre for Vejen til Skakkenborg var endnu paa Knudsens Tid bevarrede. I alle Højene ved Skakkenborg skal der have boet Nisser, men de er flygtet, efterhaanden som Højene blev sløjfede.¹⁸⁾ Da en Pige engang tidligt om Morgenen sad paa en af Præstens Marker mellem Ketting og Skakkenborg og malkede Køerne, hørte hun lige med eet en dejlig Musik i Højen ved Siden af sig. Kort efter kom et underligt Fruentimmer ud til hende for at indbyde hende til at overvære deres Lystighed, hvilket hun af Frygt afslog, hvorpaa dette igen forsvandt; og dermed ophørte Musikken. Saaledes fortæller Knudsen (III 102 og 83) og tilføjer, at en anden Høj, Store Deirehøj, i den vestlige Ende af Ketting — den blev udgravet, da Bispegaarden byggedes i det 18. Aarh. — ofte er blevet set hvilende paa fire gloende Søjler, og neden under plejede da at herske megen Støj og Allarm, det var det Unnevæstøj, som da heldigvis til sidst her som andre Steder blev fordrevet ved en almindelig Klokkringning, som de ikke kan taale at høre. De forlod da deres gamle Høje, som nu staar tomme, og udvandrede til Norge og Bornholm.

Højen, der staar paa gloende Pæle, er en velkendt dansk Sagnforestilling, den beror formentlig paa visse Lysvirkninger i Naturen, opfattede af en ensom Vandrers ængstelige Øjne i den mørke Nat. Udenfor Danmark kendes den næsten ikke. Men her er det til Gengæld en af de alleralmindeligste, bl. a. fortælles i Sagnet om det røvede Bæger saa godt som altid, at Højen stod hævet paa gloende Søjler, mens de smaa derinde sad og holdt Gilde, gerne Julegilde, da Rytteren kom forbi. I Ketting fortælles dette Sagn af Knudsen om en nu næsten ud-slettet Høj nær Blæsborg Mølle (mellem den og Mads Davidsen Bol, det er Knudsen, der fortæller): Da Karlen omtrent var midt ud for Højen, kom en af Dværgene, der morede sig med Dans og Lystighed derinde, løbende hen til ham, stand-sede Hesten og bød ham drikke af et Sølvbæger, som han bragte med sig. Karlen tog imod Bægeret, men da han ikke troede disse Folk for vel, drak han ikke deraf, men slængte det hele Indhold bagud over Hesten, og hvor et Par Draaber faldt paa denne, gik Haarene straks bort. Han galopperede nu af Sted, alt hvad han kunde, med det tomme Bæger, bestandig forfulgt af de underjordiske, indtil han kom til Ketting Kirkegaard. Der frelste han sig ind for dem, hvorfor de maatte lade ham og Bægeret i Fred, da de ikke havde Magt at komme ind paa den vie-de Jord. Bægeret skænkede han til Kirken, hvor det endnu bestandig bruges som Kalk.¹⁹⁾

Paa en Gaard i Sebbelev var en Pige en Søndag Morgen ved at gøre rent i Stuen, da pludselig en lille Nisse stod foran hende og spurgte, om hun vilde se en Brud. Det vilde hun nok, og Nissen sprang hen og aabnede Døren. Der kom en lille Karret, trukket af fire hvide Mus, kørende ind i Stuen. I Vognen sad en pyntet Nissebrud. Da Vognen kørte forbi Pigen, fløj et Stykke af Brudens Slør bort, og det blev hængende paa Pigens Forklæde. Vognen kørte et Par Gange rundt i Stuen og forsvandt sammen med Nis ad samme Dør, hvor den var kørt ind. Pigen vilde nu tage Fligen af Forklædet og opdagede da, at den var af det reneste Guld. Inden Aaret var omme, blev en Brud pyntet i samme Stue. Saaledes fortæller Sagnet, noget uklart.²⁰⁾

Sagn om Mennesker, der ved en eller anden Begunstigelse faar et Bryllup blandt de underjordiske eller Højfolkene — som der vel her menes med Nisser — at se, er ikke ualmindelige, men der siges i Reglen ikke noget om, at et Menneske derfor selv kommer til at holde Bryllup, saadan som Tilfældet er her, hvor Guldet formodentlig sætter Pigen i Stand til omgaaende at gifte sig. Hun er endda kommet til det helt uden nogen Fortjeneste; ellers skal man dog gerne have givet de smaa en Haandsrækning paa en eller anden Maade, som ved at laane dem en Saks til at klippe Bryllupsstadsen med eller ved at reparere deres Brødstage, men der ser ud til at være glemt et eller andet i Optegnelsen. Det er imidlertid den eneste alsiske, vi har, saa vi maa nøje os med den. Den er optegnet af Museumsinsp. Raben.

Ogsaa et andet kendt Sagn er paa Als alene optegnet i Ketting af Raben, om en af de store, nu forsvundne Gravhøje ved Skakkenborg; den laa lige ved Vejen omgivet af en stor Stenring og med Stenkammeret dækket af en stor flad Sten med en Jernring i. En Kone, der kom forbi, saa pludselig Stenen blive skubbet til Side og en lille Mand med langt hvidt Skæg og en rød Hue paa Hovedet og med guldbeslaaede Træsko træde ud af Højen. Dette ejendommelige Væsen — det var Nis Puk — løb Konen imøde og bad hende om at komme med ind i Højen for at hjælpe sin syge Kone. Hun gik ogsaa med, og der laa den syge Madam Puk, som lige havde bragt en lille Puk til Verden. Konen hjalp, saa godt hun kunde, gjorde Hulen ren, lavede Mad og svøbte den lille. Da hun var færdig, gav Nis Puk hende en Kurv fyldt med Hyben, som hun fik med hjem. Hun vovede dog ikke at bruge dem til Mad, og da hun var kommen saa langt frem, at Nis Puk ikke kunde se hende, kastede hun Bærrene i Grøften. Men da hun kom hjem, saa hun et ejendommeligt Skær i Kurven: det var nogle faa Bær, der var blevne tilbage og viste sig at være forvandlede til de prægtigste Ædelstene. Naturligvis løb hun straks tilbage for at lede efter dem, hun havde kastet, men lige saa naturligt var de nu ikke mere til at finde, ej heller lod Nis Puk sig mere kalde til Syne.

I Stedet for Hyben kan Højfolkenes Penge ogsaa have Form af Kulstumper, visne Blade eller Høvlspaaner, som da en vis Maren Kogekone engang havde sat sig til Hvile paa en Høj imellem Skelle og Gammelgab, hun var paa Vej til et Bryllup med en Kurv fuld af Kager og var saa faldet i Søvn; da hun vaagnede, havde Nis Puk, der boede i Højen, taget alle hendes Kager og i Stedet fyldt Kurven med visne Blade og Høvlspaaner; Maren gik grædende hjem, men hendes Sorg forvandlede sig til Glæde, da hun med et opdagede, at det var bare Sølv og Guld, hun havde faaet i Kurven. Det var ogsaa med Høvlspaaner, to Piger, der et Sted paa Als var bedt til Barnedaab hos nogle Nisser, blev belønnet som Gengæld for den Ære, de havde vist dem, fortæller Marie Johansen, Bøffelkobbøl, til Tang Kristensen.²¹⁾

Af alle de mange Høje, der har ligget ved Skakkenborg, er nu kun een bevaret, den fredlyste Knoldhøj, hvor den gamle Nissekonge Knold har sin Bolig, hvor ogsaa Nis Puk er set, og hvor Kirken ifølge Knudsen først skulde være bygget, paa en af Præstens Marker, der kaldes Knold: men herved foruroligedes Troidene i de mange nærliggende Høje, og hvad man derfor begyndte paa om Dagen, blev igen forstyrret om Natten, og alting henbaaret til en anden Bakke. Et andet Sted siger Knudsen imidlertid, at det var paa Galgehøj mellem Ketting og Skakkenborg, Kirken først skulde være bygget. Det er vel det samme som det »Galliebjerg eller Store Kierkehøj«, som nævnes i Sognebeskrivelser fra 1666 og 1730, i Jordebogen 1680 Kirkehøj.²²⁾ For Resten fortælles samme Sagn her i Sognet ikke alene om Kirken, men ogsaa om Sønderborg Slot, der først skulde have været bygget ved Stavnshølle Fjord, men hver Nat blev forstyrret, til man bestemte sig til at flytte det derhen, hvor det nu ligger. Allerede Danckwerth nævner i 1652 dette Sagn, og den lidt yngre danske Topograf P. H. Resen mener, paa Grundlag af Danckwerths Angivelse, at den saakaldte Svenskeskansen ved Bromølle maa være Resterne af denne første Begyndelse. Svenskeskansen er dog et gammelt Befæstnings-

værk, Navnet har det sikkert først faaet, efter at det har været brugt som Skanse i Svenskekrigenes Tid, i det 17. Aarh. Selve Anlægget er langt ældre, omend fra historisk Tid — Resen kender jo ogsaa godt nok Skansen, blot ikke noget Navn Svenskeskanse, i hvilket Fald han sikkert havde anført det og ikke betragtet Skansen som Rest af det paabegyndte Slot. Præsten Johs. Monrad anfører i sine Dagbogsoptegnelser fra 1653—82 Marknavnet Burrcagger ved Bro, og en lokalkendt Mand som Grau i Bro kalder den i en Indberetning til Stednavneudvalget simpelthen for »Volden«, og det er sandsynligvis den ægte, gamle Betegnelse. Svenskeskanse er ogsaa et Navn, der er blevet paahæftet flere gamle Volde, som f. Eks. Smølvold ved Broager, der er en gammel Bygdeborg, og vistnok opkastet til Værn mod Venderne; ogsaa ved Eideren og ved Raisdorf mellem Kiel og Preetz ligger der »Svenskeskanser«. ²³⁾)

Der er en Slags ellers meget almindelige Sagn, som vi endnu slet ikke har truffet paa Als. Det er Sagn om, hvordan man har gravet efter Skatte i de gamle Høje, med mere eller mindre Held. Det fortælles her om Store og Lille Klokkeshøj Vest for Ketting Kirke. Højene skal ifølge Knudsen have Navn af, at en af Kirkeklokkerne engang fløj ud af Taarnet og lige derned, i Virkeligheden er det nok snarere af, enten at en Klokke engang er bleven støbt her, eller af Plantenavnet Klokke. Engang havde to Karle fra Byen faaet i Sinde at grave Klokken op af Jorden igen, et Arbejde, som skulde gøres stiltiende. Men da de var i fuld Gang med det, kom en Karet kørende forbi ad Herrevejen, og paa Vognen myldrede det af Rotter og Mus. Den ene Mand kunde da ikke holde sig længere, men raabte til den anden: »Nej, se, se!« Da sank Klokken straks dybere ned i Jorden. Det hele var altsaa et Blændværk, ene og alene skabt med det Formaal at faa Skattegraverne til at tale og dermed bryde Betingelsen for, at deres Arbejde skulde lykkes. Om Kistehøj ved Sebbelev, eller efter andre om Kistesager, fortælles ogsaa, at man, engang man gravede der, fandt en Kiste — med Skatte haabede man — men den sank som ved

Klokkehøj i Jorden igen, da en af Mændene kom til at sige noget.²⁴⁾

Foruden Galgehøjen mellem Ketting og Skakkenborg ligger der ogsaa en Galgebakke ved Rumohrsgaard i Marken N. Galgekobbøl. Det er slet ikke saa længe siden, den er blevet benyttet til Henrettelser. Om den sidste, der henrettedes, fortælles, at han kom til at fornærme Hertugindeu af Augustenborg ved ikke at tage Hatten af for hende, da han mødte hende paa Vej til Galgen. I sin Harme forlangte hun da, at man skulde hugge flere Søm ind i hans Hoved! Næsten i alle danske Sogne har der ligget en Galgebakke og knejset, højt skulde de arme Syndere til Vejrs, der havde forbrudt sig mod Landets Ret, vidt omkring skulde Synet af deres afsjælede Legemer ses som afskrækkende Eksempler. Ogsaa naar det var Hekse, der skulde brændes, skulde det helst ske paa en Høj eller Bakke, hvor Bluset rigtig kunde syne. I Ketting blev saaledes to Søstre Engel og Lop i det 17. Aarh. brændte paa Askhøj (1680 Aschhøi) for Hekseri, endnu i lang Tid derefter kaldtes Markerne deromkring »de brændte Agre«. Ved samme Høj var det, Pastor Stephen Thomsen engang mødte Fanden i en sort Puddelhunds Skikkelse og tvang ham til at gaa som fjerde Hjul under sin Vogn helt hjem til Ketting.²⁵⁾

I Galgebakken skal der for Resten være begravet en Høvding, der engang faldt i et Sølslag i Ketting Fjord. De altsiske Sagn viser, hvad der sikkert er ganske historisk, at Øen i sin Tid maa have lidt meget under Indfald af fremmede Vikiuger, der er kommet hid ad Søvejen til den rige og saa temmeligt ubeskyttede Ø. Snart var det Svenskerne, som det fortælles i Tandslet, snart endnu mere nærboende Frænder som Fynboerne: i Sivertshøj (1796 Siwartshoy), i Munkeskobbøl lige ved Landevejen mellem Gammelgaard og Vertemine, skal der saaledes ligge en fynsk Vikingehøvding Sivert begravet; han havde hjemsogt hele Landet fra Kettingskov til Munkgaarde, en fordums Herregaard, hvis Ejer var hans gamle Fjende, som han havde svoret en blodig Hævn. Men Junkerne paa Gammelgaard

og Munkgaarde var Venner, og med forenede Kræfter slog de Sivert og hans Folk tilbage. Sivert, som lige vilde styrte sig paa sin Dødsfjende, Junker Hartvig til Munkgaarde, blev slaaet til Jorden af en af Gammelgaards Karle. Om Natten kom Vikingerne tilbage for at søge efter Siverts Lig. Der, hvor de fandt det, gravede de det ned og opkastede den Jordhøj over det, som siden kaldtes Sivertshøj; saa trak de sig tilbage uden at forsøge noget nyt Angreb. Bag den romantiske Udpyntning og de opdigtede Navne skimtes gamle Dages Fejde. Ogsaa i Kongens Høj paa Tovrup Maj ved Gammelgaard skal der ligge en Konge begravet, ved Navn Niding. I en egebevokset Høj paa Vertemines Eng (det skal vist være Gammelgaards) Øst for Mjang Sø endog 6 Konger.²⁶⁾

Asserballe Sogn (Top. 3258).

Ogsaa her findes Minder om røveriske Indfald paa Als. Ved Lyboslang, Lyboernes gamle Landingssted, ligger en Rytterhøj, hvor der skal have staaet et Vagthus, der benyttedes — af Ryttere! — til at holde Udkig mod Stranden, om Fjender nærmede sig.

Det er ellers ikke meget, der fortælles om Højene i Asserballe Sogn. I en meget smuk og velbevaret Stendysse paa Vertemines Mark er der sat Brand: hvis den eller den Hyld, der vokser paa Østsiden, fjernes, skal Vertemine brænde. Indtil 1888 laa der to Dysser paa samme Høj. Det Aar blev imidlertid den nordlige, som der ogsaa var sat Brand hen i, taget bort. Faa Dage efter slog Lynet ned paa Vertemine, og den store Kostald brændte. Hvis Stendyszen havde faaet Lov at blive staaende, var dette vel ikke sket — siger man.

Om den store Langdysse ved Blomeskobbel fortælles ogsaa, at en Ejer kom af Dage — ved Løbskkørsel — fordi han ødelagde det ene Kammer. Der er ellers gravet efter Skatte, men en Mængde Mus, der myldrede frem, fik de gravende til at le og ødelagde saaledes Gravningen.²⁷⁾

Om flere Høje fortælles dog forskelligt Spøgeri: I Arnekulgaard har man saaledes været meget plaget af »over-

naturlige Væsener« fra en nærliggende Kæmpehøj, der spøjte i Lader og Stalde. Gaardhunden for ofte op ved Midnatstid, og selv om det var blikstille, kunde der da komme som en susende Storm gennem Gaardsrummet, saa Porte og Døre klaprede. Bagefter begyndte det saa at rumstere i alle Udhuse, Køerne brølede, og Hestene sparkede mod Bisningen; men det hele varéde kun kort Tid. Tit og ofte fandt man saa bagefter to Køer bundne sammen i een Klove. Det fortælles ogsaa, at der hver Nat paa Slaget 12 kommer en og rusker i Stuedøren. Disse Beretninger minder om Sagnene om den vilde Jæger, der ved Natte-tid farer gennem visse Gaarde paa sin evige, natlige Jagt; saadan rider paa Als Hertug Hans gennem Gammelgaard, og Junker Karo eller Kof over Tomten af sin Junkergaard paa Slotsbjerg ved Kettingskov; i Sundeved Fru Magdalene Blome over Markerne ved Braadborg; andre Steder Kong Abel eller Volmer eller Gud Odin selv. Men det kan ogsaa være Bjergfolkene, der paa deres Vej fra Høj til Høj maa gennem en Gaard og derved volder Spøgeriet.²⁸⁾

Notmark Sogn (Top. 3259).

I Nørreskoven, der strækker sig ned langs Kysten gennem det meste af Notmark Sogn, ligger der endnu hist og her bevarede Oldtidsgrave baade fra Sten- og Bronzealder. Det er Skoven, der har frelst dem fra at blive tilintetgjort af Bondens flittige Plov, men den upaaagtede Beliggenhed har ogsaa gjort, at Højene ikke er kommet til at spille nogen Rolle i Beboernes Fantasi der paa Egnen, saa der næsten ingen Sagn fortælles om dem. I de mange smaa Høje ved Helved siger man dog, at der skal være begravet en Del døde fra et Søslag, her stod paa Erik af Pommerns Tid udfor Dørstoft.²⁹⁾ Men at der skal have boet Bjergfolk i nogen af Højene, vides her ikke noget om, skønt Navnet Troldhøj, som en af dem hedder, tyder paa, at man dog engang har troet paa noget i den Retning. Engang saa Fru Cecilie Magdalene Hansen i Notmarkskov og hendes Sønner da ogsaa noget, der kunde tyde paa, at der endnu findes Bjergfolk paa Egnen: det var en smukt udskaaren, fladlaaget Kiste, der

kom drejende hen over Vejen og videre ud over nogle Pløjeagre; da imidlertid hendes Søn vilde løbe efter den, formanede hans Brødre ham til at lade være, »for han kunde let blive syg af at have med saadan noget at gøre, men han rendte lige godt en Tid efter den. De havde jo Tro til, at det var Bjergfolk, der var ved at flytte med noget af deres Tøj. For der har i sin Tid været Bjergfolk der omkring, men de kunde ikke taale at høre Kirkeklokke-Klang«. Her er dog ikke Tale om nogen bestemt Høj, Bjergfolkene skulde bo i; lige saa lidt som i en Fortælling om, at Alterbægeret i Notmark Kirke skulde være kommet fra dem: det var nogle Nisser, der engang da Hertugen af Sønderborg kom ridende forbi den lille Granskov mellem Notmark og Fynshav, kom ud og bød ham en Drik af et Sølvbæger. Han vilde imidlertid ikke drikke, men kastede Indholdet bort. Nogle Draaber faldt paa Hesten, og det viste sig senere, at Hestens Haar var sveden paa disse Steder. Hertugen galopperede bort med Sølvbægeret, og da han kom forbi Notmark Kirke, kastede han det over paa Kirkegaarden, hvor Nisserne ikke kunde hente det igen, da de ikke kan træde paa hellig Jord.³⁰⁾

Det mærkeligste Oldtidsminde her i Sognet er uden Tvivl den fredlyste Dysse T r o d s t e n ved Katrød. Der fortælles, at det er en gammel Offersten, og Skoven, den ligger ved, har saa været Offerlund. Men det er nu noget, der fortælles om mange lignende Dysser, at de har været Offerstene, gamle hedske Altere, og det er nok egentlig ikke saa meget Folketro som Resultatet af Spekulationer over, hvad de mærkelige Dysser kan have været brugt til, før man ret var klar over, at de i Virkeligheden ligesom Kæmpehøjene er gamle Gravsteder. Det er dog sandsynligt, at Trodstenens Dæksten, før den blev anvendt i Dyssen, virkelig har været Offersten; der findes nemlig paa den en Mængde smaa skaalformede Fordybninger af den Slags, som i Sverige kaldes for »älvkvarnar« og helt op til vor Tid har været brugt af Almuen til at lægge Skillinger og Knappenaale i eller til at smøre med Fedt som Offer til Ellefolket. I Lysabild Kirke er der indmuret en saadan Sten i Grundsoklen. Det er ogsaa værd at mærke sig Dyssens Beliggenhed nær ved Helved, dvs.

den hellige Skov (1643 skrevet Helwitt). Man har derfor ogsaa forsøgt at sætte Navnet paa Dyssen i Forbindelse med gammel hedensk Gudsdyrkelse, kaldt den Trosten eller Torssten og fortalt, at Kirken skulde være bygget der; Knudsen siger: den »Traasten, som man har gjort til »de tre Stene«; Trandsten i I. v. Schröders Topographi des Herzogthums Sleswig og i I. N. Schmidts Slesvigs Land og Folk (1852) skyldes vist fra først af en Trykfejl.³¹⁾

Egen Sogn (Top. 3261).

Ligesom i Notmark er over Halvdelen af alle de Oldtidsgrave, her overhovedet kendes — det er o. 50 —, bevaret, fordi de ligger inde i Skoven. Deriblandt er Hønsenhøj i en Æblehave ved Elstrup (sml. Hønsenhøjen i Mintebjerg) og en Rest af Firhøjene, ogsaa i Elstrup, paa en Mark som har faaet Navn efter dem; oprindelig har der været hele fire Høje her, hvorfor man ogsaa har villet aflede Navnet Firhøje af Talordet fire; det er dog mærkeligt, at Knudsen kalder dem, der endnu i 1857 er bevaret, for Firhøj eller Fyreshøj, og muligvis er det sidste det rigtige, og Firhøj kun en Folkeetymologi, fordi der netop var fire Høje paa den Mark; der har for øvrigt været brændt Blus St. Hans Aften paa Fir- eller Firidshøj.³²⁾

Mellem Elstrup og Hundslev ligger en Kæmpehøj, og Folk paastaar, at der endnu holder Nisser til i Højen. Nis viser sig dog kun een Gang for hver Ejer af Gaarden, som Højen hører til. Det er ikke ret mange Aar siden, den nuværende Ejer en Nat sad og passede en So, der havde faaet Grise. Han hørte da, at Stalddøren blev lukket i, og saa en lille Mandsling med en rød Hue paa Hovedet, der stod og betragtede ham. Det varede dog ikke længe, før Nis gik ud af Stalden igen, efter at han havde set, at alt var i Orden i Gaarden. Her synes dog ikke saa meget at være Tale om en Bjergmand som om den lille Nisse, der ellers plejer at holde til i Stalden og tage sig af Bedriften i Gaarden. En typisk Højbeoer er derimod den Nis Puk, der boede i Pukhøj paa Wrangs Mark ved Skovvejen, skønt han ogsaa optræder med den røde Hue, der ellers er Hus-

nissens særlige Kendetegn: Han gjorde ikke Folk Fortræd, naar de kom forbi Højen, eller naar de traf ham i Skoven. Men Nis Puk havde den slemme Vane, at han undertiden stjal Høns og Æg paa Gaardene derude paa Stolbroløkke.³³⁾ Der findes en Mængde Sagn om, hvordan Bjergfolkene stjæler Levnedsmidler omkring hos Folk, de har i Tidens Løb faaet Skyld for meget i den Retning, selv smaa Børn skal de have stjaalet, bjergtaget, eller forbyttet med nogle af deres egne stygge Unger. Fra Als er det dog forbavsende faa Eksempler, vi har paa denne Tro.

I Egen kendes et lignende Sagn som det i Hørup om Højfolkenes reparerede Brødstage, blot er der her i Stedet Tale om at laane en: Der var engang en Mand, der gik og arbejdede ude i Marken ved Kræn Skrædders Bjerger. Saa kom der en Mand til ham fra Bjerget af, det er ude i Sjellerup efter Nørreskoven til, og sagde til ham, om han vilde laane ham hans Skydsel og Rage, at han kunde faa sine Brød i Ovn. Bonden gik hjem efter det. Lav han saa havde været hjemme til Middagsspise og kom i Marken igen, saa laa Skydsel og Rage oppe ved Bjerget, og der laa en Skrabekage ved Siden af Saggerne. Manden havde sin lille Dreng med. Han vilde ikke spise Kagen, men Manden spiste, og det smagte ham godt. Drengen blev syg, men Manden fejlede ikke noget.³⁴⁾

Med Egen Sogn er vi fra Als Sønderherred kommet ind i Nørreherred. Grænsen mellem de to Herreder dannes af Tingstedbæk, der ligesom Tingstedvej maa have Navn af, at der er blevet holdt Ting i Nærheden — Egen Herredsting eller maa ske et fælles Ting for begge Herreder. Lidt Nordøst for Bækken ligger ogsaa en Tinghøj ikke langt fra Brændhøj og Tyvkær, alle tre Navne der minder om ældre Tidens Retspleje. Paa Tinghøj stod der endnu i 1766 en Stendysse. Knudsen, der kender baade Thinghøj og Brendhøj, mener dog, at Egen Herredsting holdtes om ikke just ved dem saa dog i hvert Fald under aaben Himmel, nemlig paa den aabne Plads ved Kirken, og at det først flyttedes ind i Kroen, »da Herredsfogdens Frue ikke kunde finde sig i de gamle Skikke, naar man f. Eks. sluttede et Skøde, at Herredsfogden da plejede at faa en Græstørv

over Hovedet«. Raben mener, at man paa Brændhøj har brændt Folk, det har dog maaske kun været Blus ligesom paa Brandbjerg i Ulkebøl. Sit Rettersted har Sognet i hvert Fald nok haft paa Galgebjerg eller Galgehøj — det var fra først af en Gravhøj paa Toppen af en naturlig Banke, men Højen selv er nu pløjet ud — paa Kjellerup-Guderup Mark nær ved Kirken, en Mark dør kaldes endnu Galleagre. Forskellige Henrettelser for Kirkeran og for Mord, fra Aarene 1634, 1764, 1765, 1767 og 1791, er antegnet i Kirkebogen for de paagældende Aar.³⁵⁾

En ret udførlig Opregning af de Gravhøje, der kendes i Egen Sogn, findes i tredje Del af Knudsens Als-Samling. Saa vidt muligt har han ogsaa noteret sig Navnet paa hver enkelt Høj samt dens nærmere Skæbne. Saaledes nævner han en Troldhøj baade i Østerskov og i Skovkobbøl ved Østerholm (Sach: Troldhyg), en overpløjet Kisthøj (Sach: Kisthyg) og Kallehøj ved Stolbro, hvor Raben for Resten har hørt, at den sidste Ulv paa Als skal være blevet dræbt. En Meddeler til Stednavneudvalget mener dog, det skulde være paa Ulbjerg ved Nordborg. Om Voldstedet Gammel Østerholm fortælles forskellige Sagn om Skatte: En Kone paa Chr. Esbensen's Sted drømte engang som Pige, at hun ovre paa Holmen saa en stor Sten, som Skatten laa skjult under. Hun havde aldrig været der før og gik saa derhen; hun fandt ogsaa Stenen, men turde alligevel ikke give sig til at lede paa det fremmede Sted. Da Slottet i 1735 nedbrødes, fortæller man, at en Del af Kobberpladerne rullede ned i den brede Grav. Ved Gravning kan man mærke Grunden, der formentlig er Kælderens, i hvilken der efter Sagnet skal ligge en Guldkæde skjult af den Længde, at den kan række omkring hele Als. Om Voldstedet fortælles ogsaa ligesom om flere Kirker paa Als og andetsteds, at Østerholm først skulde have været bygget der, men »det blev altid om Nat-ten forstyrret«. ³⁶⁾

Svenstrup Sogn (Top. 3262).

I Svenstrup Sogn kendes kun henimod en Snes Grave fra Oldtiden. De af dem, der er bevaret, ligger som sædvanlig

mest i Skov, i Stevning Skov saaledes en Gruppe paa 8 Smaahøje foruden to større. I den ene af dem, ved Vejen fra Fiskerhytten ved Sandvig op til Stevning, fortæller Sagnet, at der ligger en Sypige ved Navn Katrine begravet. Hun elskede en fornem Junker Ravn i Stevning, men blev ved Fru Karen Holcks paa Rønhave Træskhed falskeligt beskyldt for Tyveri og druknede sig i Fortvivlelse derover i den Dam, der siden kaldtes for Trindøffel; det skal være afledt af hendes Navn Katrine, ligesom Ravnsdam af Junkerens. En lignende romantisk Historie fortæles om en Gravhøj paa Engen ved Sandvig. Her skal det være en ung Junker fra Melvedgaard, der er begravet; han havde ogsaa forelsket sig under sin Stand og blev saa sendt paa Vikingetogt til Fyn for at glemme hende, men vendte kun hjem for at dø af sine Saar, hvorpaa Pigen græd sig ihjel paa hans Grav. Efter Junkeren, der hed Sander, kaldtes Bugten siden Sandvig — et af Folkefantasiens yndede Forsøg paa at lægge en historisk Begivenhed til Grund for et Stednavn, i Stedet for noget saa ligefremt som det Sand, Vigen bestaar af!³⁷⁾

I Dødmandsgrav skal der ligge en Møller, der blev myrdet og udplyndret.

Af naturlige Bakker i Sagnet nævner et stedligt Vers »Bøgebjerres An og Bavnhøjs Ban«, hvilket hentyder til, at man har haft Blus (Arne) tændt paa Bøgebjerg og hørt et Barn græde ved Bavnhøj. Det om Barnet fortæles Landet over om en Mængde Bavne-, Barnehøje, idet man tror, første Led er Ordet Barn og sætter det i Forbindelse med almindeligt udbredte Sagn om dræbte eller udsatte Børn, hvis Graad bliver ved at lyde i natlige Timer. Første Led kan dog ogsaa være Bane = ufrugtbar Forhøjning i Marken, Sach skriver ogsaa Banhyg (og Bøgehyg). Paa Toppen af Egebjerg skal der være nedmanet en Trolde i Pugpyt. Paa Kirkebjerg skulde Svenstrup Kirke egentlig være bygget —.³⁸⁾

Hagenbjerg Sogn (Top. 3263).

I Hagenbjerg Sogn er der optegnet et Sagn, som vi endnu ikke har truffet paa Als, men som ellers er godt kendt i hele

det nordlige Europa, og i Oldtidens Grækenland optegnet af Plutark. Det meddeles 1840 som Bidrag til den »Morskabslæsning for den danske Almue«, som H. K. Rask, en yngre Halvbroder til vor berømte Sprogforsker, i nogle Aar udgav, her fortalt om Stakkelhøj, et Højdepunkt ved Hovedlandevejen i Hagenbjerg: Det var i fordums Tid bekendt, at der paa dette Sted, ligesom paa mange andre Steder, opholdt sig de i denne Egn saakaldte »Unnevæstøj« (Underverdenstøj), vistnok af Ellefolkens nærmeste Slægt, dvs. et Slags smaa Væsner, som boede i Bjergene. Disse underjordiske var vel i hin spøgefulde Tid ikke af den slemme Slags, da de ikke tilføjede Menneskene saa stor og voldsom Skade; men det ubehagelige, som de især forarsagede, bestod fornemmelig i smaa Tyverier, blandt andet f. Eks. at de var usynlige tilstede ved Bryllupper og borttog Suppen af Fadene, uden at Bryllupsgæsterne vidste, hvor den blev af. Nu hændte det sig engang, saa fortæller Sagnet, at en Mand en Aften sildig vandrede over bemeldte Stakkelhøj efter Hagenbjerg til. Som han nu kom midt paa Højen, hørte han derinde en Stemme, som sagde: »No is Pippe Kong dotd!« »Hvad disse Ord egentlig vil sige, det er Meddeleren endnu ubekendt; imidlertid tror han, at det er en Fordrejning af de tyske Ord: »Nun ist Pippe König tot.« Manden studsede vel ved denne underjordiske Tale, men fortsatte dog sin Gang til Hagenbjerg, og da han kom ind til en Bonde der, fortalte han straks, hvad han havde hørt. Nu var det netop et Sted, hvor Bjergfolkene jævnlig kom, og hvor de var velkendte ved deres snedige Tyverier. Endnu samme Aften kom en af disse Bjergfolk hen til Bondens Gaard for at hente Øl i en Sølvkande; men da Øltyven hørte Mandens Ord, blev han saa forskrækket, at han i sin Angst lod Kanden staa, flygtede ud af Huset og raabte: »Is Pippe Kong dot, is Pippe Kong dot!« Efter denne Begivenhed forsvandt Bjergfolkene af Stakkelhøj, og Egnens Beboere kunde da i Ro selv spise den kraftige Bryllupssuppe, og den gæve Husmoder kunde nu synge sidde ved den fredelige Arne og pleje Ilden for at tillave Livets Fornødenheder uden at ængstes ved den Tanke, at maake en af disse uforskammede skulde finde Vejen til Spisekammeret.

Ogsaa Pastor Ludvigsen har hørt dette Sagn fortælle: Da Nissen løb sin Vej, skal han have raabt: »Stakkels Høj!« uden at der synes at foreligge anden Grund til dette Udbrud, end at det skal forklare Navnet paa Banken: Stakkel(s)høj!³⁹⁾

Paa en Mark Øst for Brandsbøl Skov ligger en Langdysse med aabne Gravkamre. Her saa en Pige tit Nis Puk sidde og sole sig, naar hun gik ud at malke. En Dag svarede Nis paa hendes »Godaw, Nis!«: »Hør, Ann'stin, ka do vælt den stue Steen de øw'e å e Mark, saa ska do faa en Dukat!« Ann'stin lo, men alligevel vilde hun vise den lille Purk, at hun kunde, og hun gik over og væltede den om paa den anden Side. Til sin store Forbavselse fandt hun et Guldstykke under Stenen, og det skal endnu være i Familiens Eje ovre paa Sundeved, baaret som »Stikkenaal« ved festlige Lejligheder.⁴⁰⁾

Fra Hagenbjerg stammer endelig det eneste alsiske Sagn om Bjergtagning, som jeg kender. Ved Lauritz Schmidts Bol i Brandsbølle findes der i en Mark, som tilhører samme Mand (Marken hedder ifølge Nationalmuseets Opgivelse »Likten), 4 Høje, som fører Navnene Sillehøj, Langhøj, Stufhøj og Brændtoft. Om den første fortælles hos Rask, at et lille Barn ved Navn Sille engang er bleven bortstjaaet fra dette Bol og af de underjordiske ført ind i Højen, hvoraf den da fik Navn. Knudsen tilføjer, at Byen engang skal have ligget her. Sille er jo en Forkortelse af Cæcilie, men for øvrigt har Højen vel nok snarere, som ogsaa Sach mener, Navn efter Planten Sille, ligesom Stufhøj eller Stubhøj efter de Buske, der vokser og i Egnens Sprog kaldes Stubbe. Fra Langhøj har man en prægtig Udsigt over Bundsø, den er ved festlige Lejligheder blevet benyttet til Danseplads; for Resten skal der være Spor af en gammel Skanse, siger Knudsen.⁴¹⁾

En anden Høj i Sognet, hvor Raben har hørt, at der skal bo Undervætter, er Kilsbjerg, der er blevet set staaende paa fire gyldne Søjler, mens Pukkerne sad i fesligt Lag ved et langt Bord. Bonden, der saa det, blev imidlertid bange og løb op til Hagenbjerg for at hente Præsten, men da de saa kom tilbage til Højen, var der ærgerligt nok ingenting at se.

Længere ned ad Stevning til ligger **B r a n d s h ø j**, hvor Kæmpen Brand skal være begravet. Efter Dr. Ussing er Brands-høj et helligt Offersted, St. Hans Aften tændes der endnu Blus paa Højen og danses omkring den af Egnens unge. Den kaldes ogsaa for Brandhøj, og der er Mulighed for, at Højen har Navn af det Blus, der er blevet brændt, men ellers mest Sandsynlighed for, at det virkelig kommer af det Personnavn Brand, som man har tillagt den slumrende Kæmpe. Ved **T r o l d h ø j** paa Hagenbjerg Bymark har Dr. Ussing hørt, at Hundene, der om Natten plejede at jage sammen med Krybskytterne, altid blev bange, hvad enten det nu var for Troldtøj eller noget andet.⁴²⁾

O k s b ø l S o g n (T o p. 3 2 6 4).

I Oksbøl Sogn er der ikke bevaret en eneste Gravhøj eller Dysse, skønt der dog har været op imod 70, de er næsten sporløst forsvundet allesammen. Af Sagn om Høje kendes her kun et Par Beretninger om Vikinger, der er gaaet i Land for at plyndre: Paa »Knuden« ved den tidligere Brandsbøl Fjord, nu Bundsøen, boede saaledes en Høvding ved Navn Gert, han faldt i Tvekamp med en Høvding fra Sundeved og blev begravet paa Stedet; den store Høj, der kastedes over ham, kaldtes siden **G e r t s h ø j** og laa paa Melsmark, til den o. 1880 jævnedes, og Stenene fra Gravkammeret blev slaaet i Stykker og brugt til Byggemateriale.⁴³⁾

Om Kirken fortælles det sædvanlige Sagn, at man ikke kunde blive enig om, hvor den skulde ligge, og lagde saa en Tværbjælke over Ryggen paa en Okse og byggede, hvor Oksen lagde sig til Hvile; efer dens Brøl kaldtes først Kirken og siden Sognet Oksebrøl, hvilket senere blev til Oks(e)bøl!⁴⁴⁾

N o r d b o r g S o g n (T o p. 3 2 6 5—66).

Ogsaa om Nordborg Kirke fortælles dette Sagn. Den skulde først have ligget paa **R a v n e b j e r g**, en Flyvesandsbakke ved Holm, men »et Troldparti«, som maaske har opholdt sig der i Nærheden, kunde formodentlig ikke taale at se en kristen Kirke staa der; thi Sagnet fortæller nu videre, at Bygnings-tømmeret, som hver Dag førtes derhen, forsvandt om Natten,

saa at man til sidst maatte opgive Planen om at bygge en Kirke paa dette Sted, og søge en anden Bygningsplads. Kirken blev nu bygget ved den nordvestlige Ende af Nordborg paa en Højde, som kaldtes Antonytoft, hvorfor ogsaa Kirken i gamle Haandskrifter ofte findes omtalt under Navnet Tundtoft Kirke. Siden efter har Meddelelsen — det er til Rask — ikke hørt noget fortælle om, at Spøgelse eller Troldmænd har vanhelliget dette Sted med deres Nærverelse. Knudsen har hørt, at det var paa Kirkebjerg, der ligger paa den anden Side af Bækken, der løber forbi Kirken, at denne først skulde være bygget, Aug F. Schmidt, at det var paa Bavnebjerg og blev en Korskirke, fordi man i Stedet byggede den, hvor man saa to Halmstraae ligge over Kors.⁴⁵⁾

Hermed tror jeg, at jeg har fremlagt det vigtigste af, hvad Folkeoverleveringen paa Als har vidst at fortælle om Øens Høje. Det meste er saakaldte historiske Sagn, Beretninger der giver sig ud for at handle om historiske Personer og Begivenheder, som dem om Ravn og Sander i Svenstrup og deres Kærlighedshistorier, om Henning Linthe paa Elholm og hans Kirkebyggeri, ligesom ogsaa de andre Fortællinger om, hvordan Kirkerne paa Als blev byggede, fra Kegnæs, Hørup, Ketting, Svenstrup, Oksbøl og Nordborg, og om Sønderborg Slot og Gammel Østerholm i Egen. Historisk Sandhed er der næppe megen af i disse Sagn. Derimod er de talrige Sagn om Vikinger eller Sørovere sikkert Udtryk for en bitter Virkelighed, som har sat dybere Spor i Lokalhistorien end i Fædrelandshistorien.

Foruden historiske Sagn er det naturmytiske Sagn, der er knyttet til Højene, her som andensteds. Dvs. Sagn om de Væsener, der i Følge al primitiv Tankegang bor i Naturen. Højfolkene i Højene er netop særlig fremtrædende i dansk Sagnoverlevering, i Modsætning til f. Eks. Sverige, hvor det mere er Skovens Vætter, eller Norge, hvor det er Bjergriserne. Hverken Skov eller Bjerg spiller nogen større Rolle her i Danmark, derfor heller ikke den mytiske Verden, der gemmer sig i dem, i Stedet er det de runde Gravhøje, ofte højt beliggende paa Bakker og Brinker ud imod Havet, der har fanget Øjet og Fantasiens og tiltrukket de naturmytiske Sagn. Derinde har man udmærket kunnet tænke sig de smaa Højfolk boende, i hvert Fald indtil Kirkeklokkerne drev dem bort (Ketting, Notmark); men Kæmper har der ikke været Plads til, og mindes Fortællinger om saadanne, saa anses de for at være døde og kun at have Højene

som sidste Hvilested (Hagenbjerg). De smaa Højfolk har derimod været levende nok, mere end man ofte har skøttet om, og stjaalet baade Halm og Madvarer, ja selv Børn rundt om i Gaardene (Hørup, Egen, Hagenbjerg); dog kender jeg ingen alsiske Sagn om Skiftinger, Børn som Troldene har forbyttet, der ellers er saa almindelige i germansk Sagnoverlevering. Nis Puk, som Højmanden med et særligt sønderjydske Navn ofte kaldes, kan dog ogsaa være venlig nok: fylder ens Kurv med Guld (Broager) eller overtager Gaardnissens Rolle som Vogter af Gaard og Kvæg (Egen). De typiske Højfolk har ellers travlt med at rejse Højene paa gloende Pæle om Natten, i hvert Fald naar de skal have Gilde derinde (Ketting, Hagenbjerg), og da er det, det kan ske, at en tilfældig Rytter, der kommer forbi, faar tilbudt en Drik af deres kostelige Bæger og derved faar Lejlighed til at røve det og skaffe sin Kirke en herlig Alterkalk, der ikke alene udmærker sig ved Kostbarhed, men ogsaa paa Grund af sin Oprindelse indgyder en ganske særlig Ærbødighed (Ulkebøl, Ketting, Notmark). Ogsaa om andre Ting har man fortalt, at de stammede fra Højfolket, saaledes om den Sølvkande i Hagenbjerg, som de smaa fra Stakkelbjerg glemte, da de hørte, at Pippe Kong var død. Højfolkene kan dog ogsaa selv overlade det Menneske, der har vist dem en Tjeneste, noget af deres Eje, f. Eks. af det nybagte Brød, da de har faaet en Brødstage repareret eller laant til deres Bagning (Hørup, Egen). Det er alt sammen karakteristiske danske Højsagn, saa vel som dem om Konen, der heintes til Barselhjælp i Højen, og om Pigen, der faar Lov at se Undervætternes Bryllupsgilde (begge fra Ketting). Og det skyldes formodentlig kun mangelfuld Optegning, naar vi ikke har nogen alsiske Eksempler paa almindelige Sagn som det om Stalden, der maa flyttes, fordi der bor Undervætter lige neden under, som Køernes Udgydelser i høj Grad generer, og det om Drengen, der ved at laane Højfolkernes gamle Hat bliver usynlig og faar Held til at komme med til et Gilde, som ellers var gaaet hans Næse forbi; det første kendes i hvert Fald i Sundved. Som Beboere af Højene holder Højfolkene naturligvis ikke af, at man ødelægger disse; Højbrudssagn er dog ikke særlig fremtrædende paa Als eller i det hele taget i Sønderjylland, vist fordi Troen paa Brandtræer og Brandstene, der ikke kan beskadiges, uden at en Gaard, et Hus eller en hel Landsby brænder, har trængt andre Sagn om Ulykker tilbage. Sagn om Skattegravning, der i nørrejydske Sagnoverlevering spiller en stor Rolle og gerne fortælles med mange fantasifulde Enkeltheder, repræsenteres paa Als af en enkelt Beretning fra Ketting og indskrænker sig ellers til et Par karrige Bemærkninger om, at der er fundet en Kiste i Kistehøj (Lysabild, Ketting), og at der ved Gammel Østerholm skal ligge en Guldkæde, paa Hagenbjerg Mark og i Hellesø ved Holm en Guldkaret.

I det store og hele maa man dog sige, at de Sagn, der kendes om Gravhøjene paa Als, omtrent er de samme, som i den øvrige Del af Kongeriget. Men Overleveringen er ikke videre god, saaledes at Sagnene ofte fremtræder i en temmelig afstumpet Form. Af tysk Indflydelse er der ingen videre Spor, bortset fra Pippe-Kong-Optegnelsen fra Hagenbjerg.

Noter til »Sagn og Tro knyttet til Gravhøjene paa Als«.

¹⁾ Danske Studier 1909 S. 149—64, Fra Dansk Folkemindesamling 1909 S. 63—71, H. Ussing: Det gl. Als 1926 S. 221, Raben: Folkesagn S. 75, Fr. Hansen: Kajnæs Sogns Hist. 1933 S. 7.

²⁾ Dybbøl-Posten 13/9 1921 og 12/5 1923. Raben 74, Fr. Hansen 8.

³⁾ E. Pontoppidan: Danske Atlas VII 433, Archiv f. Staats- u. Kirchengesch. der Herzogthümer IV (1840) 292, K. Müllenhoff: Sagen, Märchen u. Lieder (1845) Nr. 38, Heimatblätter f. Sonderburg II 5, Dybbøl-P. 5/5 23, Raben 74, Fr. Hansen 14 og 64—65.

⁴⁾ Danske Studier 1909, 163, Det gl. Als 226 og 242, sml. Sjy. Maanedsskr. IX 139.

⁵⁾ Heimat-BI. I 171, Dybbøl-P. 5/5 23, Raben 72, Det gl. Als 221, Danm. Folkeminder Nr. 39, 349, Sach: Das Herzogthum Schleswig II (1899) 99 (Sjy. Maanedsskr. VIII 31).

⁶⁾ Indb. til Nationalmus., D. F. S. 1906/23: 3243 A. Vedel 1913, Dybbøl-P. 26/5 23.

⁷⁾ Knudsen III 78, Raben 72, Fr. Hansen 45, DFS. 1906/1: 3246 Ussing 1909.

⁸⁾ Dybbøl-P. 21/4 23, Raben 62 og 64, Det gl. Als 220, Da. Folkeminder 39, 350, Sjy. Maanedsskr. VIII 158.

⁹⁾ Dybbøl-P. 14/4 23, Raben 60, Det gl. Als 243, Heimat-BI. I (1913) 156, Hejmdal 4/5 22.

¹⁰⁾ D. F. S. 1906/23: 3254, Müllenhoff Nr. 537, Raben 51, Det gl. Als 243, G. Fr. Meyer: Schleswig-Holsteiner Sagen (1929) 99.

¹¹⁾ Dybbøl-P. 7/4 23, Raben 57, Det gl. Als 228.

¹²⁾ Knudsen III 103, 112, 163, XI 123, XVI 7—8, 99—102, XVII 30, DFS. 1906/1: 3246 og 3251, Det gl. Als 238, Sjy. Maanedsskr. IV 176.

¹³⁾ Knudsen XVI 4, Dybbøl-P. 10/10 21.

¹⁴⁾ Knudsen XVI 4, 7, 102. Anderledes Raben 58 og i Dybbøl-P. 7/4 23, og Marius Kristensen i Namm og Bygd 1928: til Ore.

¹⁵⁾ Heimat-BI. I 36, Dybbøl-P. 7/4 23, Raben 59.

¹⁶⁾ Sjy. Maanedsskr. VIII 32, Heimat-BI. I 36.

¹⁷⁾ E. T. Kristensen: Da. Sagn I (1928) Nr. 607.

¹⁸⁾ Det gl. Als 238.

¹⁹⁾ DFS. 1906/104 Nr. 6 Knudsen. Det gl. Als 244. A. Grav fortæller 1907 Sagnet om Højen G u m b e m o s e, i Indb. t. Stednavneudvalget 1912.

²⁰⁾ Sjy. Maanedsskr. VIII 186, Det gl. Als 235.

²¹⁾ Raben 26 og 114, Heimat-BI. II 141. E. T. Kristensen: Da. Sagn I (1928) Nr. 491, Det gl. Als 235.

²²⁾ Det gl. Als 238. Sjy. Maanedsskr. XI 66, Indb. t. Udvalg f. Folkemaal, Knudsen III, 83 og 103, XI 12, 49 og 79.

²³⁾ Danckwerth: Neue Landesbeschreibung d. Herzogthümer S. u. H. 100, Pontoppidan: Theatrum Daniæ 1730 og Da. Atlas VII 429, Resen: Atlas Danicus i Uldall Fol. 186 V 416, Raben 3, Raben: Sønderborg Slot 1920 6 og i Heimat-BI. I 33, Archiv f. Staats- u. Kirchen-

gesch. IV (1840) 277, Müllenhoff Nr. 139, Knudsen III 109—12, Det gl. Als 241.

²⁴⁾ Knudsen III, 104, Sjy. Maanedsskr. II 128, Det gl. Als 240, DFS. 1906/1: 3246 S. 25, Stednavneudv. Indb. 1912.

²⁵⁾ Knudsen III 86—144, 93—94 og 103, Raben: Fra Als og Sundved II 46, Det gl. Als 210, Sjy. Maanedsskr. II 192.

²⁶⁾ Sjy. Maanedsskr. II 160 og IV 176, Raben 25, E. T. Kristensen: Da. Sagn IV (1932) Nr. 16.

²⁷⁾ Knudsen V 77 og 81, XI 134, Dybbøl-P. 21/4 23, Raben 66, Det gl. Als 220—21, Danm. Folkeminder 39, 350, Sjy. Maanedsskr. XI 66.

²⁸⁾ Det gl. Als 224 og 252, Heimat-Bl. I 124.

²⁹⁾ Stednavneudv. Indb. 1912.

³⁰⁾ E. T. Kristensen: Da. Sagn I (1928) Nr. 905, Raben 26.

³¹⁾ Det gl. Als 222, Danm. Folkeminder 39, 350, Knudsen III, 63, Sjy. Maanedsskr. V, 160.

³²⁾ Det gl. Als 131, DFS. 1906/1: 3246 S. 6, Knudsen III 102.

³³⁾ Hejmdal 27/4 27, Raben 35—36.

³⁴⁾ E. T. Kristensen: Da. Sagn I (1928) Nr. 323.

³⁵⁾ Heimat-Bl. II 41 og 92, Hejmdal 12/4 og 27/4 27, DFS. 1906/1: 3246 S. 4 og 6, Knudsen I 171, III 102, 130—132 og 152, Raben 30, Sjy. Maanedsskr. I 10 og 31, VI 15. Om Skikken med Græstørven se Matzen: Den danske Panterets Hist. (1869) 491, Kalckars Ordbog II 445.

³⁶⁾ Knudsen III 114—15, Hejmdal 23/4 og 27/4 27, Det gl. Als 230.

³⁷⁾ Det gl. Als 248, Raben 38—40, Heimat-Bl. I 39 og 175.

³⁸⁾ Indberetninger til Stednavneudv. 1912, Det gl. Als 226 og 233, Hejmdal 12/4 28.

³⁹⁾ Rask 736, J. M. Thiele: Danm. Folkesagn² II, 207, Müllenhoff Nr. 399, C. C. Lorenzen: Rejseskildringer (1877) 122, H. Rasmussen: Sjy. Sagn (1899) 10, Jg. Hansen: Nordschlesw. Sagenbuch (1931) 50, Det gl. Als, 243 og 235.

⁴⁰⁾ Sjy. Maanedsskr. VII, 112, Raben.

⁴¹⁾ Rask, 1840, 737, Knudsen III 84, DFS. 1906/1: 3246 S. 14.

⁴²⁾ Raben 44, DFS. 1906/1: 3246 S. 17 og 15, Det gl. Als 131, Sach II 97.

⁴³⁾ Raben 46 og 76 og Fra Als og S. I 76.

⁴⁴⁾ Knudsen III 106, Det gl. Als, 241, Rask 1840, 735.

⁴⁵⁾ Rask 1840, 734, Knudsen III 82 og VII 58, Det gl. Als 242, DFS. 1906/23: 3265 Schmidt 1921.

Landbrugskrisens Indflydelse

paa

Gaardejerstanden i Sønderborg Amt.

I.

I et saa udpræget Landbrugsland som Danmark vil Landbrugsstandens økonomiske Forhold være af afgørende Betydning for hele Landets Tilstand. Og af den samlede Landbrugsstand er atter Kernen i den: Gaardejerstanden den, hvis Trivsel eller ikke Trivsel alle Dage er taget som et Barometer for Fremskridt eller Tilbagegang for Landet som Helhed.

Ogsaa uden nærmere Undersøgelse er enhver klar over, at den Landbrugskrise, som i Verdenskrigens Kølvand har hærget Danmark i de senere Aar, har reduceret baade Indtægter og Formuer for Landmændene i høj Grad. Men hvis man ikke vil nøjes med enkelte Stikprøver, og dømme derudfra om hele Landbrugsstandens Forhold, saa er man nødt til at undersøge hver enkelt Landmands Forhold, og ved at finde Gennemsnitsværdien for de ligestillede Landmænd kan man saa ud fra disse Værdier bedømme Krisens Virkning paa en objektiv og uangribelig Maade.

Som Basis for en saadan Undersøgelse kan man benytte Landmændenes Skatteligning. En Gennemgang af Skattelisterne viser, at man maa udskille Husmandsklassen fra en saadan Undersøgelse, da deres Ansættelse, særlig for Statshusmændenes Vedkommende, baade med Hensyn til Indtægt og Formue gennemgaaende er Nul; de negative Svingninger kan ikke læses ud af Skattelisterne. Deres økonomiske Forhold kan bedre bedømmes udfra det Omfang, i hvilket de tilsvare deres Ydelser overfor Statskassen, og negativ i hvilket Omfang de begærer og erholder Akkord.

Undersøgelsen maa derfor nødvendigvis — hvad ogsaa var Hensigten — begrænse sig til at omfatte den selvejende Bondestand. Spørgsmaalet er saa, hvor skal Grænsen sættes, og hvad skal benyttes som Skel. Efter nogle Forsøg blev Grænsen mellem Gaarde og Husmandssteder sat til 25.000 Kr. Ejendomsskyld, som her i Amtet svarer til ca. 10 ha. Derefter delte man Gaardejerstanden i tre Grupper, de mindre Gaarde med hver 25.000—50.000 Kr. Ejendomsskyld, de større Gaarde fra 50.000—100.000 Kr. Ejendomsskyld og de store Gaarde med over 100.000 Kr. Ejendomsskyld.

Paa dette Grundlag har man bearbejdet det foreliggende Materiale. Man skal i det følgende gøre nærmere Rede for de udvundne Resultater.

II.

Bøndergaardenes Antal og deres Fordeling.

For at finde det rene Landbrugs Indtægt og Formue har man udskudt alle de Landbrugsejendomme, hvor Landbruget var et Bierhverv ved Siden af et andet, altsaa hvor Ejeren som Hovederhverv var Haandværker, Købmand, Møller, Teglværksejer eller lign. Ved at udskyde disse blandede Bedrifter blev Materialet mere ensartet.

Endvidere udskød man de Landbrug, som ejedes af Staten, Kommunen, Sognet eller andre juridiske Personer. I disse Tilfælde var det ikke muligt at konstatere Indtægten af det Landbrug, som drives, ej heller den Formue, som skattemæssig kunde sammenstilles med en tilsvarende Gaard i Privateje.

Tilbage blev saa alle Gaarde, som ejedes af Private, det vil sige den selvstændige Gaardejerklasse, fra den mindste lille Gaard paa 25.000 Kr. til den største Gaard: Måjbølgaard 340.000 Kr. Ejendomsskyld, (1927—1932 291.500 Kr. Ejendomsskyld). I Skatteaaret 1929—30 fandtes der paa Als (Als Skatte-kreds) 347 Gaarde med fra 25.000 Kr. — 50.000 Kr. Ejendomsskyld, 425 Gaarde med fra 50.000 Kr. — 100.000 Kr. Ejendomsskyld og 23 Gaarde med over 100.000 Kr. Ejendomsskyld. For Sundeveds Vedkommende var de tilsvarende Tal: 120, 156 og 21, ialt 1092 Ejendomme. I 10 Tilfælde var to Ejendomme paa samme Haand, saa Ejeren derved kom op over de 100.000 Kr. Ejendomsskyld; disse Ejendomme er skattemæssigt stillet i Gruppe med de Ejendomme, som alene har over 100.000 Kr. Ejendomsskyld.

I 1934/35 var Ejendommenes Fordeling saaledes:

	Gruppe I	Gruppe II	Grupp III	
Als	383	349	17	} Ialt 1036
Sundeved	126	146	15	

Ved den almindelige Vurdering i 1932 blev Landejendommene sat ned med 5—10 pCt. Det medførte en Forskydning indenfor de ovennævnte Grupper fra oven nedefter. Det samlede Resultat er dog kun, at 60 Ejendomme glider ud, idet de gaar ned under Vurderingsgrænsen paa 25.000 Kr. Medens der ikke knytter sig nogen særlig Interesse til Forskydningerne i Gruppe I og II, er det modsatte Tilfældet med Hensyn til Forskydningerne i Gruppe III: de store Ejendomme over 100.000 Kr. Ejendomsskyld. Af disse er tre gledet ud af Gruppen paa Grund af Ejendommens Deling eller Frasalg af større Arealer fra Gaarden; der er optaget to nye Ejendomme, idet Hovedparcellerne af Domænerne Rumohrsgaard og Vertemine er kom-

men i privat Eje, medens 11 er gleden ud paa Grund af Nedgang i Vurderingen. Kun i fem Tilfælde findes der nu to Ejendomme paa samme Haand med over 100.000 Kr. Ejendomsskyld. Der har saaledes funden en større Nivellering Sted, svarende til den almindelige Tendens i Nutiden.

III.

Indtægtsforhold.

Aarene 1928 og 1929 var gode Aar for Landmanden. Med 1930 sætter Nedgangen ind, 1931 og 1932 er meget daarlige Aar, hvorefter der følger en Bedring i 1933. Kalenderaarenes Udbytte giver sig Udslag i de følgende Skatteaar; til 1928 svarer Ligningen i 1929/30 og saa fremdeles.

Hvorledes og i hvilket Omfang lignes nu Landmændene i de gode Aar?

Af de 347 mindre Gaardejere paa Als lignedes i 1929/30 kun 245; af disse udgik 15 som Skatteydere, da Ligningen var mindre end Forsørger- og Børnefradraget, saa kun 230 betalte Indkomstskat.

Paa Sundeved var der i denne Gruppe, som omfattede 120 Gaardejere, 66 Indkomstskatteydere.

I 1930/31 var Antallet af Skatteydere paa Als stegen til 250 og paa Sundeved til 83.

Af de større Gaardejere (Gruppe II 50.000—100.000 Kr. Ejd.) fandtes i 1929/30 som nævnt paa Als 425, deraf var 361 lignet til Indkomst og 328 betalte Indkomstskat. Paa Sundeved var der 156 større Gaardejere, hvoraf 115 var lignet og 110 betalte Indkomstskat.

I Skatteaaret 1930/31 var Antallet af Skatteydere paa Als stegen til 366 og paa Sundeved til 146.

Af de 44 Gaarde med over 100.000 Kr. Ejendomsskyld i 1929/30 ejedes to af Personer, som boede udenfor Amtet, af de resterende 42 var 29 lignet til Indkomst og 28 svarede Indkomstskat. Alle de 10 Gaardejere, som ejede to Gaarde med tilsammen over 100.000 Kr. Ejendomsskyld, svarede Indkomstskat.

I 1930/31 var der kun to af disse Storgrundejere, som ikke svarede Indkomstskat.

Hvorledes ligger Ligningsforholdet nu, efter at Landbrugskrisen har hærget?

For Skatteaaret 1934/35 er der lignet 198 af 383 Gaardejere i Gruppe I paa Als, men kun 176 svarer Indkomstskat. Paa Sundeved er der lignet 43 af 126, men kun 34 svarer Indkomstskat.

I Gruppe II er der paa Als 349 Gaarde, men kun 230 er lignet og kun 200 betaler Indkomstskat. Paa Sundeved er der lignet 83 af 146, men kun 78 betaler Indkomstskat.

Storgrundejernes Antal er dalet til 32; af de 30 bosiddende er 15 lignet til Indkomst, deraf en med mindre end Forsørgerbeløbet, saa han slipper for at betale Indkomstskat. De 5 Ejere af to Gaarde svarer alle Indkomstskat.

Vi gaar nu over til at betragte de samlede Indkomstskattebeløb indenfor hver Gruppe.

Paa Als stiger den paalignede Indkomst i Gruppe I fra 587.550,— Kr. i 1929/30 til 700.450,— Kr. i 1930/31 og falder til 390.850,— Kr. i 1934/35.

For Gruppe II stiger Indtægten fra 1.086.900,— Kr. til 1.360.550 Kr. og falder til 509.500 Kr.

Gruppe III stiger fra 83.950 Kr. til 147.850 Kr. og falder til 18.050 Kr.

Sammenligner man Indtægterne i 1930/31 og 1934/35, saa ser man, at Indtægten af de mindre Gaarde er falden til 56 pCt., og af de større Gaarde til 37 pCt. Nedgangen i Gruppe III er endnu noget større; en Procentberegning vil dog paa Grund af de store Forskydninger i denne Gruppe være misvisende. Af 17 Storgaarde paa Als er kun 5 lignet til Indkomstskat.

Paa Sundeved er Opgang og Nedgang for de samme Skatteaar:

Gruppe I	152.200 Kr.	241.800 Kr.	74.000 Kr.
Gruppe II	380.000 »	538.306 »	197.000 »
Gruppe III	131.250 »	171.300 »	46.750 »

Omsat i Procenter er Nedgangen for de tre Grupper henholdsvis til 30 pCt., 37 pCt. og 27 pCt.

Hvis man ikke sammenligner med 1930/31 men med 1929/30, saa er Nedgangen gennemsnitlig omtrent Halvdelen.

Fordeler man Indtægterne paa Als i Gruppe I paa de lignede Personer, saa faar man 2400,— Kr., 2670 Kr., 2000,— Kr.; fordeler man dem paa Ejendommene, bliver Tallene 1700,— Kr., 2000,— Kr., 1000,— Kr.

Fordeler man Indtægterne i Gruppe II paa samme Maade paa de lignede Personer henholdsvis paa Ejendommene paa Als, saa faar vi Tallene 3.000 Kr., 3.660 Kr., 2.210 Kr. og 2.560 Kr., 3.240 Kr., 1.460 Kr.

I Gruppe III bliver Indtægterne for de lignede Personer: 5.000 Kr., 6.160 Kr., 3.000 Kr.

De i Gruppe I paa Sundeved lignede Personers Indtægter er i Gennemsnit for Skatteaarene 1929/30, 1930/31 og 1934/35: 2.200 Kr., 2.800 Kr., 1.700 Kr. Fordøles Indtægten pr. Ejendom, bliver Tallene 1.200 Kr., 2.000 Kr., 590 Kr.

For Gruppe II's Vedkommende bliver Indtægterne pr. lignet Person: 3.300 Kr., 3.700 Kr., 2.400 Kr. og pr. Ejendom: 2.400 Kr., 3.400 Kr., 1.350 Kr.

I Gruppe III er Indtægten pr. lignet Person: 6.000 Kr., 6.800 Kr., 3.300 Kr.

Som Helhed var Indtægterne for Sundeveds Vedkommende ifl. Ligningen for 1934/35 halvt saa store som for 1929/30 og $\frac{1}{3}$ af 1930/31.

IV.

Formuesforhold.

Den Gaardejerstanden paa Als paalignede Formue var:

	1929/30	1930/31	1934/35
Gruppe I	5.039.000 Kr.	5.104.000 Kr.	3.962.000 Kr.
Gruppe II	14.269.000 »	14.300.900 »	7.708.500 »
Gruppe III	1.925.200 »	2.092.000 »	1.018.100 »
	21.233.200 Kr.	21.497.800 Kr.	12.688.600 »

Paa Als stiger Gaardejernes Formue altsaa med 260.000 Kr. fra 1929/30 til 1930/31, men falder med 8,6 Millioner Kr. til 1934/35.

Paa Sundeved er Gaardejerne lignet med følgende Formuer:

	1929/30	1930/31	1934/35
Gruppe I	1.005.000 Kr.	1.001.500 Kr.	540.500 Kr.
Gruppe II	4.008.000 »	4.039.200 »	2.415.900 »
Gruppe III	2.146.200 »	1.743.300 »	824.200 »
	7.159.900 Kr.	7.084.000 Kr.	3.780.600 Kr.

Formuen er omtrent uforandret de førstnævnte Skatteaar, men falder derpaa med 3,3 Millioner Kr. indtil indeværende Skatteaar.

Ialt har Gaardejerstanden i Sønderborg Amt under Landbrugskrisen mistet 12 Millioner Kroner eller 42 pCt. af Formuen i 1930/31.

Fordeler vi Formuerne paa de lignede Personer, saa faar vi følgende Gennemsnitsbeløb paa Als:

	1929/30	1930/31	1934/35
Gruppe I	28.000 Kr.	26.000 Kr.	26.000 Kr.
Gruppe II	53.000 »	45.700 »	40.800 »
Gruppe III	100.000 »	100.000 »	170.000 »

Disse til Dels overraskende Tal finder deres Forklaring i, at Antallet af Formueejere svinger op og ned med Tiderne, saa Gennemsnittet nogenlunde bliver det samme. For Storgaardenes Vedkommende er Antallet af Formueejere falden fra 19 i 1929/30 til 6 i 1934/35; da de største Formuer har holdt bedst, bliver Gennemsnittet større.

Paa Sundeved findes følgende Gennemsnitsformuer:

	1929/30	1930/31	1934/35
Gruppe I	25.700 Kr.	27.000 Kr.	27.000 Kr.
Gruppe II	47.000 »	45.000 »	41.000 »
Gruppe III	102.000 »	92.000 »	63.000 »

V.

Indkomstskat og Formueskat.

Den Gaardejerstanden paa Als paalignede Indkomstskat fordeler sig paa følgende Maade:

	1929/30	1930/31	1934/35
Gruppe I	3.087 Kr.	4.849 Kr.	1.140 Kr.
Gruppe II	10.730 »	18.326 »	2.490 »
Gruppe III	2.853 »	4.876 »	162 »
Ialt	16.670 Kr.	28.051 Kr.	3.792 Kr.

Antallet af Indkomstskatteydere var:

Gruppe I	230	250	176
Gruppe II	328	366	200
Gruppe III	17	25	6

Gennemsnittallet af Indkomstskat var derefter:

Gruppe I	13,40 Kr.	19,40 Kr.	6,50 Kr.
Gruppe II	32,70 »	50,00 »	12,45 »
Gruppe III	168,00 »	195,00 »	27,00 »

Paa Sundeved skulde Gaardejerstanden svare følgende Indkomstskattebeløb:

Gruppe I	789,00 Kr.	1.564,00 Kr.	248,00 Kr.
Gruppe II	4.481,00 »	7.308,00 »	1.307,00 »
Gruppe III	4.329,00 »	5.509,00 »	431,00 »
Ialt	9.599,00 Kr.	14.381,00 Kr.	2.013,00 Kr.

Antallet af Indkomstskatteydere var:

Gruppe I	66	83	34
Gruppe II	110	146	78
Gruppe III	21	25	13

Gennemsnittet af Indkomstskatten bliver saa:

Gruppe I	12,00 Kr.	19,00 Kr.	7,30 Kr.
Gruppe II	40,70 »	50,00 »	16,80 »
Gruppe III	205,70 »	220,00 »	33,00 »

I Formueskat svaredes der paa Als:

	1929/30	1930/31	1934/35
Gruppe I	3.716,00 Kr.	4.242,00 Kr.	2.825,00 Kr.
Gruppe II	17.933,00 »	21.314,00 »	10.012,00 »
Gruppe III	4.985,00 »	6.001,00 »	2.471,00 »
Ialt	26.634,00 Kr.	31.557,00 Kr.	15.308,00 Kr.

Antallet af Formueskatteydere var i:

Gruppe I	180	187	150
Gruppe II	268	313	189
Gruppe III	19	20	6

Gennemsnitsbeløbene paa Formueskatten bliver saa:

Gruppe I	20,60 Kr.	22,70 Kr.	18,80 Kr.
Gruppe II	67,00 »	68,00 »	53,00 »
Gruppe III	262,00 »	300,00 »	410,00 »

Paa Sundeved var de paalignede Formueskattebeløb:

	1929/30	1930/31	1934/35
Gruppe I	662,00 Kr.	813,00 Kr.	299,00 Kr.
Gruppe II	5.011,00 »	6.270,00 »	3.149,00 »
Gruppe III	6.131,00 »	6.557,00 »	2.252,00 »
	11.804,00 Kr.	13.640,00 Kr.	5.700,00 Kr.

Antallet af Formueskatteydere var:

Gruppe I	39	37	20
Gruppe II	85	89	59
Gruppe III	21	19	13

Gennemsnitlig svarede altsaa enhver Formueejer i Formueskat:

Gruppe I	16,70 Kr.	22,00 Kr.	15,00 Kr.
Gruppe II	59,00 »	70,00 »	53,00 »
Gruppe III	292,00 »	345,00 »	123,00 »

VI.

Resumé.

Als og Sundeved har i Tiden før Krigen haft det Ry at have det bedste og mest intensivt drevne Landbrug. Jorden var god, Gaardene smaa, Værdien stor, Privatforbruget beskedent. Der var jævn Velstand over det hele, mange Steder store Formuer. Der lagdes Penge til Side hvert Aar. Derfor kunde Sønderborg Amt hurtigt overvinde de økonomiske Rystelser, som i Halvfemserne krævede Millionbeløb.

De store Markformuer gik tabt ved Markens Fald, kun hvad der var investeret i Jord, Bygninger og andre Guldværdier, blev til Kroneværdier, Valutareguleringen kunde kun bøde lidt paa Tabet af de likvide Markformuer.

De første Aar efter Genforeningen gav store Indtægter, men saa faldt Priserne. Omlægning af Driften, de lave Kreditforeningskurser, den »ærlige« Krone og andre Fejlpositioner øgede Gælden og formindskede Formuerne. Saa kom der nogen Bedring i Aarene 1928—30. Men Krisen med Prisfald for alle Landbrugsprodukter og med Exportvanskeligheder rystede Landbruget i sin Grundvold.

De forskellige Kriselove har dels ydet direkte Støtte, dels væltet Udgifterne over paa de andre Erhverv og Befolkningsdele, dels muliggjort, at Landmændene til Trods for manglende Betalingssevne kunde blive siddende paa Ejendommen, enten med eller uden Nedskæring af Gælden. Paa den anden Side har Kriselovgivningen begrænset Landmandens Handlefrihed, den har dels gjort ham afhængig af Statsmagten, dels svækket Viljen til at svare enhver sit.

Omfanget af den Nedgang i Indtægt og Formue og i Skatteevne, som har ramt Gaardejerstanden i Sønderborg Amt under Landbrugskrisen, er nærmere dokumenteret i det forudgaaende.

Nedgangen af den lignede Indtægt til det halve i Sammenligning med Indtægten for Skatteaaret 1929/30 maa ses i Forbindelse med Nedgangen i Skatteydernes Antal fra $\frac{3}{4}$ til Halvdelen af Ejendommenes Antal og med Nedgangen af Skatteevnen til $\frac{1}{4}$, ja hvis man sammenlignede med Toppunktet i 1930/31, saa falder Indkomstskatterne til $\frac{1}{7}$.

Medens en Nedgang i Indtægter under forandrede Vilkaar, hurtig kan opvejes af en tilsvarende Opgang, er det ikke muligt, naar Formuen er reduceret i tilsvarende Grad. En Formuenedgang fra 28 Millioner Kroner til 16 Millioner Kroner er saa dybtgribende, at den betyder en alvorlig Svækkelse for den Stand, den rammer. Selv om en Del af Formuenedgangen skyldes Vurderingen i 1932 — jeg antager, at denne Omvurdering har nedskaaren 2 Millioner af Gaardenes Værdi — saa vil den resterende Nedgang paa 10 Millioner Kroner ikke kunne genvindes, uden at Landbruget gennem en lang Række Aar faar gode Høstaar i Forbindelse med gode Afsætningsforhold.

Medens der i 1928 var 624 Gaardejere, som var skattepligtige af deres Formue — det vil sige, den var over 10.000 Kr. — saa var der i 1933 kun 437, som var formueskattepligtige. Var Antallet af disse Skatteydere saaledes dalet med $\frac{1}{3}$, saa var deres Skatteevne derimod dalet til Halvdelen af deres Tilsvarende overfor Statskassen i Skatteaaret 1929/30.

Betragter man de forskellige Grupper af Ejendomme, saa ses det, at Ejere af Ejendomme i Gruppe I — fra 25—50.000 Kr. Ejendomsskyld — forholdsvis har bevaret deres Indtægter og Formuer bedst. Ejerne af Ejendomme i Gruppe II — fra 50.000—100.000 Kr. Ejendomsskyld — er bleven ramt meget haardere af Krisen. Værst er det dog gaaet ud over de store Ejendomme med over 100.000 Kr. Ejendomsskyld.

Indenfor denne Gruppe har Gaardejerne med de største Formuer klarer sig bedst. Derimod er det gaaet haardest ud over de Gaardejere, som havde en mindre Formue; denne Formue er forsvunden og vel i mange Tilfælde bleven negativ. Thi lige som gode Aar, og særlig naar det ogsaa betyder høje Kornpriser, skæpper mest til de store Gaarde, saa svier de daarlige Aar og særlig lave Kornpriser haardest til disse Ejendomme.

Medens det til Nød kan gaa at drive en Gaard til 25,000 Kr. Ejendomsskyld uden Formue, kun ved Hjælp af laante Midler og med ens egen Arbejdskraft som væsentlig Indsats, saa er det sikkert nærmest umuligt at drive en Ejendom paa over 100.000 Kr. Ejendomsskyld uden Formue med Udbytte; ved en saadan Ejendom betyder Ejerens Arbejdskraft meget lidt, kun hans Ledelse betyder noget.

Naar Halvdelen af Amtets Storgaarde i Dag drives uden egen Formue, saa er det kun et Tidsspørgsmaal, hvornaar Ejerne maa opgivet Ævred; kun særlig Dygtighed i Forbindelse med stigende Konjunkturer kan muligge Bevarelsen af disse Gaarde i deres nuværende Omfang. Hvis landbrugsmæssige Hensyn tillader en delvis Udstykning af disse Ejendomme, saa vilde det sikkert gavne baade Ejerne og Samfundet.

Dette Overblik over Gaardejerstandens Indtægts- og Formueforhold i Sønderborg Amt i de senere Aar viser, hvor haardt Landbrugskrisen har ramt denne vigtigste Stand. Ved Siden af de økonomiske Tab er Gaardejerstanden udsat for Tab af Selvstændighed og Uafhængighed.

Danmark og særlig Nordslesvig har altid været stolt af at have en dygtig, selvstændig og økonomisk uafhængig Bondestand. Landbrugskrisen har ramt den haardt. Lad os haabe, at vi nu gaar lysere Tider imøde, saa baade de økonomiske og aandelige Værdier, som skabes af og er knyttet til en selvstændig Gaardejerstand, kan generhverves og gøres gældende til Gavn for Standen og for hele Landet.

J. Smith.

Stemninger og Tilstande i Haderslev under Verdenskrigen.

Ved H. V. Clausen.

1917.

3. Jan. De Allierede har svaret paa Tysklands Fredsnote, udmærket kraftigt. Alt er medtaget, som kan belyse Tysklands Skyld i Krigen. Saa svarer de et ubetinget Nej.

4. Jan. Hørte af en Sygeplejerske fra Flensborg, at det dær er forfærdelig knapt og at det navnlig gaar ud over Børnene. Hun havde selv om Morgenen mødt Børn paa Vejen til Skolen og underholdt sig med dem og spurgt, hvad de havde faaet, før de gik hjemmefra. Jo Kaffe. Og Brød? Nej, det var spist op om Aftenen. Hvad de havde med i Skole? Saa havde de vel Brød med? Nej, Roer havde de med. De maa være langt nede, naar det skal være Børns Ernæring hele Formiddagen lige til Middag, og hvad faar de saa? I Hamburg har Børnene faaet tre Ugers Ferie paa Grund af Kulmangel til Opvarmning af Lokalerne.

5. Jan. Schmidt fra Vojensgaard her til Middag, Tog tidlig hjem, nu gaar der ingen Tog efter 7, og Togene er ikke opvarmede.

8. Jan. Nu har altsaa Batocki [Præsident for Ernæringsværket] spillet Fallit, nu henviser han til Kommunerne, der selv maa ordne, købe og tage Affaire, men hvor skal Levnedsmidlerne komme fra?

12. Jan. Hørte i Dag om en Kone og Pige paa Landet, der havde spillet Kort med en stakkels Krigsfange (Russer), der arbejdede paa Gaarden: Fængselsstraf og Bøde. Nu koster Kaffe 6 Rmk. Pundet, og man maa være glad, hvis man overhovedet kan faa lidt. En Sild koster 40 pg.

17. Jan. Vi har nu faaet Kort fra alle dem, vi sendte Julepakke til, og alle taler de om deres Længsel efter Fred og fortæller om, hvor knapt de har det. Ogsaa Paul skriver om den utilstrækkelige Forplejning. Her er kommet en Masse Soldater, vi fik pludselig i Nat ti Heste og otte Mand. Hele Linjen fra Bevtoft til Skærbæk er befæstet, og der er bygget Jærnbaner til Transport. Ubegribeligt hvad de venter her?

18. Jan. Ganske mærkelig Notits i Ribe Stiftstidende, at Tyskerne forsvinder fra København og Hotellerne staar tomme. Mon de har faaet Avis, at der er noget i Gære? Soldaterne er allerede komne bort fra os; derimod vrimler det inde i Byen. De stakkels Heste her fik intet før om Middagen, og det efter tre Dages og Nætters Rejse og Marchtur fra Vojens, hvor de blev udladede. At Karlen ikke gav dem noget, kan jeg ikke forstaa. De kom hertil [Kl.] 4 Morgen, de stakkels forkomne Dyr.

22. Jan. Nu har vi 21 Heste i Indkvartering, de staar i Stalden og Laden. Vi har faaet Kakkellovnen rensset i Karlekamret og Sengen i Stand, til Staldvagten skal bo dær, han faar saa sin Middagsmad her og Kaffe om Morgenen.

23. Jan. Der er ligesom Stilstand ved Vestfronten, man har Fornemmelsen som foran et Uvejr, man føler det i Luften.

24. Jan. Var hos Frk. Skjold og hos Fru Lindstrøm, bragte dem en Ubetydelighed Smør og gik saa til Boysens med det samme som forrige Uge. Desværre bliver det vist ogsaa saa knapt for os, at vi ikke kan gøre det saa tit. Byen vrimler af Soldater, man siger, der er kommet en Division hertil, og der ventes flere endnu. Hvad er Meningen?

25. Jan. H. P. Hanssen her i Eftermiddag. Meget interessant at høre hans Udtalelser og Tanker. Han mente, at der nu næsten var samlet to Divisioner heroppe og langs med Grænsen, han fortalte om den store Hast, hvormed de bygger Smaabaner. I Dag blev en Stikbane indviet fra Arnum, der arbejder 1000 Fanger ved disse Anlæg. Han mente, at de under et eller andet Paaskud vil beskyldte Danmark for at have krænket sin Neutralitet, muligvis vil de benytte det Moment, hvis Englænderne og Russerne kommer ned i vore Farvande (der har været et Præcedens, dengang, den russiske Flaade i den russisk-japanske Krig fik Lov til at passere Bæltet), til at besætte Jylland. Naturligvis tager de dær alt hvad de kan faa; selv om det kun er en Maaned, det hjælper dem, saa er Tid vundet, alt vundet. Saaledes raisonerer de nu i deres Desperation. Han mente, det var umuligt, at de netop nu, da de samler alt, hvad de kan rage og skrabe sammen af Mandskab ved Fronterne, at de nu skulde sende en saa betydelig Styrke herop uden Maal. Han fortalte, Nøden var stor i Berlin, og blev Kulden og Kulnøden ved, kunde der ventes Uroligheder. I Aabenraa var nok alle Ernæringsforhold meget slet ordnede, de havde en Landraad Siemon, som ikke havde sørget for noget. Kartoffler har de ikke Spor af, og det Udsalg, som Byen har og som gaar under Navn af Siemons Butik, indeholder ikke andet end sure Sild og deslige. I Skolen er det forbudt Børnene under streng Straf at sige »Siemons Butik«. Ruderne var blevet slaaget ind i Butiken, og det sidste er, at man har flaaet en Kat, hængt den op paa Døren og skrevet underneden: »Bist du nicht für die Bürger ein Vater eller: Sorgst du nicht für die Bürger als Vater, wird es dir gehen wie diesem Kater«.

Penge- og Skattespørgsmaalet mente han vilde blive efter Krigen saa slet og uoverkommeligt, at man maatte ordne Gælden paa den Maade, at $\frac{1}{3}$ eller $\frac{1}{4}$ af al Formue beslaglægges. — Han saa en Del ældet ud, men hvem gør ikke det.

26. Jan. Vi har nu 22 Heste i Stald og Lade og een Mand, som bor i Karlekammeret og spiser her. Mere og mere knapt med alt. Slagteren gør Fordring paa Smør, hvis han skal give os et ordentligt Stykke Kød til Søndagen, og alle Steder fra kommer der Anmodninger om Smør; men vi kan jo ikke, alt bliver saa nøje kontrol-

leret. Naar vi endda havde Mælk, men den bliver knappere og knappere, og endnu er der en Maaned til den ene [Ko] skal kælvne.

28. Jan. Man siger, at Officerer og Underofficerer her har faaet udleveret Kort over Jylland, men der er saa megen Sladder.

29. Jan. Var ovre i Stalden at se Hestene, ogsaa i Laden, afpillede stakkels Dyr, kun een god Hest: »Es ist auch Schwadronpferd«. Soldaterne klumper sig sammen i den forholdsvis lune Stald, og Hestene gumler triste paa muggent Hø, og saa har de det endda langt, langt bedre end de Stakler i den kolde Lade. Det er en Ynk at se dem. Jeg kan næsten ikke holde ud at tænke paa alle de Lidelser, Hestene har gennemgaaet i denne Krig, og mon Menneskene ikke skal staa til Regnskab derfor? Og hvem? Thomsen var her i Dag med den sidste Forordning; nu skal Mejerierne aflevere al deres Skummetmælk, det bliver et drøjt Slag for fattige og Børn. Der skal laves Ost deraf. De maa være langt nede nu. — Læst: »Das deutsche Reich auf dem Wege zur geschichtlichen Episode. Eine Studie Bethmannscher Politik in Skizzen und Umrissen von Junius Alter. Streng vertraulich«. De nægter dem intet i Retning af Fornærmelse og Ringeagt mod Rigskansleren.

1. Febr. Tyskland erklærer »Unbeschränkter U-Boot-Krieg«. Jeg er alligevel bange. Naar bare England kan holde ud. Hos Boyssens med Smør.

3. Febr. I Danmark begynder man at blive urolig. Børsen er lukket. Stemningen er alvorlig.

4. Febr. Der er kommet mere Militær hertil, men ogsaa afgaaet en Masse Soldater, Heste, Kanoner Vesterpaa.

5. Febr. Rose rejste med H. P. Hanssen til Møde i Øsby.

9. Febr. Efterretning om Torpederingen af »Lars Kruse« — 17 Mand omkomne, deriblandt Captajnen. Den sejlede med Levnedsmidler til det stakkels Belgien, kom fra Amerika, vidste intet om, at efter 5. begyndte den hensynsløse U-Baad-Krig. Møde hos Lebeck i Dag. H. P. Hanssen vil give Fremstilling af de sidste Begivenheder. Der er kommet mange vesterfra for at høre ham.

10. Febr. Mødet i Gaar forløb temmelig uinteressant. maa-ske fordi Hanssen havde fortalt det meste her. Det vigtigste var, at den sænkede Tonnage ikke var større 1916 end 1915 og at rimeligvis den heller ikke vil blive større 1917 tiltrods for al deres Skraalen og Hooveren.

12. Febr. En stor Zeppelin kom langsomt over Byen i Dag. I Hamburg skal være frygtelige Forhold, ligefrem Hungersnød, og de stakkels Børn er udsultede. — Jeg maa notere, at i forrige Uge om Natten fik den ene Ko to Kalve. Kristen var der jo ikke, men vor Indkvartering tog Affære, sikken en Lykke, han var der, hvad skulde ellers det stakkels Dyr være blevet til. Jeg fik ham straks over til Kaffe om Morgenen, og han fortalte hele Nattens Hændelser og hvorledes han havde klaret det hele, og hvor betuttet han var blevet, da han mærkede, der var to Kalve. Jeg takkede ham jo og roste ham og sagde, jeg forstod ikke, at han kunde alene ordne det, og han sva-

rede simpelt og troskyldigt kun det: »Ich liebe das Vieh«, og det var jo Forklaring nok. Han var ellers lidt aandelig uudviklet, det forstod jeg paa de andre, de kalder ham for »den ollen« og gør lidt Nar af ham; han er 42 Aar; men sine Heste passer han og sørger uhyre godt for dem. Vi har givet ham en god Seng til at ligge i i Karlekamret, og han kan fyre saa meget han vil, og The faar han om Aftenen, og nu faar han ogsaa Middagsmad.

14. Febr. Det kniber nu gevaltigt med Smørret, vi maa indskrænke os. Ogsaa med Kul og Kokes.

15. Febr. Det kniber at skaffe Boysens det Pund Smør og Fru Lindstrøm det $\frac{1}{2}$ Pund; nu faar vi kun 6 Pund om Ugen fra Vojens. Vi hørte i Dag fra troværdig Kilde, at Dødsanmeldelser i Bladene af Børn under 7 Aar er forbudt. I Dag Forbud mod at opvarme Kirker og andre Lokaler. Alle Varieteer og Biografer er lukkede, Skolerne ogsaa.

16. Febr. I Dag pludselig Ordre til Soldater og Heste at stille til Afrejse. De mener selv, de skal til Frankrig, de har faaet Brød udleveret til tre Dage. De stakkels Heste, der nu atter skal have en lang Jernbanekørsel. Gruelig Hurlumhej inden de blev færdige, stor Afskedsscene med Pigerne og Karen; »de olle« var fortvivlet: »Kriege ich wieder ein so schönes Quartier«, stakkels Fyr. Den unge, som er smuk, men fræk (hvor mange Gange har jeg ladet ham forstaa, at jeg ikke ønskede hans Nærværelse i Køkkenet), sagde Farvel og takkede mig og rakte Haanden frem. Mærkværdigvis følte jeg en pludselig Aversion mod at tage den, men bekæmpede den, da jeg saa paa hans frejdige, sorgløse, selvfølgelige Ansigt. Pigerne og Karen var ved Toget for at vinke til dem. Da de kom tilbage, kunde jeg ikke dy mig og sagde: »Naa, var De ude at sige Farvel til de tyske Soldater; det havde jeg dog ikke troet«. Christine svarede meget spidst: »Ja, det var vi rigtignok, og det kan jo heller ikke skade noget«. »Ja, naar De raisonerer saaledes, er der jo intet at sige til den Ting«, svarede jeg, og dermed var den Sag afsluttet.

14. Febr. Mangel paa Kokes, vi lever ved halv Varme, jeg sidder med Tæppe om Benene og Pels paa; man lever kun halvt, naar man fryser.

23. Febr. Indkvartering. To Dragoner kom Kl. 10, fik Kaffe, som de var glade for.

26. Febr. Det er ligesom jeg slet ikke mere har Lyst til at føre min Journal; altid kun at lade sine Tanker kredse om det samme, sløver.

28. Febr. Vi havde i Dag Visit af Paasch, der er hjemme paa Orlov og lige kommet ud af Lazarettet. Han har mistet den ene Finger og faaet den anden stærkt læderet, saa han kun kan regne med de tre Fingre paa højre Haand. Han er altsaa nu uskikket til sin Gerning, var før Krigen paa Kontoret i Vojens, men dog var han taknemlig og tilfreds. »Efter alt det, jeg har set og oplevet ved Somme, maa jeg sige, jeg er godt sluppet«. Deraf kan man slutte, hvad de maa have gennemgaaet. Han fortalte rystende Ting derude fra.

Haavde nu ligget sidst paa Lazaret i Flensborg. Fortalte om Stemningen blandt Soldaterne, naar de skulde til Fronten. Fornylig skulde der afgaa en hel Del, og de blev som sædvanlig førte op til Stationen med Musik og flyvende Faner, og Generalen stod parat og holdt den sædvanlige bombastiske Tale til dem, men blev afbrudt mange Gange med: »Wir wollen lieber Essen haben«, »Schafft uns Essen«, saa han maatte afbryde. Demonstranterne forsvandt og kom ikke med Toget dengang, og det var mange, om de blev fundne bagefter, vidste han ikke. Paa Lazarettet blev der hver Uddelingsdag taget 10—15 Gram af Soldaternes Smørportion, det stak Feldweblerne tilside, der blev ogsaa 25 Pund Smør stjaalet, der var Undersøgelse endogsaa i alle Patienters Senge, og dog vidste alle nøje Besked med, hvor det var gaaet hen. Saaledes var der en Masse, som gik i Svang.

1. M a r t s. Scheidemann, Hoffmann og Ledebour har talt og ikke stukket noget under Stolen, særlig de to sidste. Ledebour har endogsaa den Dristighed at kalde Kejseren den Herre, der kom med de berygtede Ord fra Kina-Opstanden: »Pardon wird nicht gegeben«, og sagde, de skulde fare frem som Hunnerne. Han siger ogsaa ligefrem, at Grunden til, at de gjorde Polen til et Kongerige, var for at faa Soldater.

2. M a r t s. Nu har vi kun Gas nogle Timer daglig, og det er rent galt med Kul og Kokes. Folk sidder nu og fryser, og vi er ikke langtfra. Jeg maa sidde godt indpakket, hvis jeg skal læse eller skrive. Menneskene gaar omkring med jordfarvede Ansigter, tavse, og forknytte.

3. M a r t s. Her i Byen er alle Butiksvinduerne tomme, jeg søgte allevegne forgæves spiselige Ting, de eneste jeg traf, var Citroner, Ansjoser og Fiskeboller. Nu er der udkommet Forordning, at Skolebørn, Dreng og Piger, paa 12—14 Aar skal bruges ved Landarbejde; de har at melde dem og Arbejdsgivere ogsaa. Gud ved om der er mange, der melder dem, ti Bysbørn til Landarbejde, det giver ikke meget, og saa Føden i disse knappe Tider.

4. M a r t s. Stærk Østen-Snestorm og Kulde. Vi kunde ikke faa varmt noget Steds. Det er en Misère, og saa de Stakler, der haade maa sulte og fryse.

5. M a r t s. Den unge Fru Boysen fortalte, at deres Indkvartering mente, at Freden absolut maatte komme nu i Foraaret, Folket kunde ikke holde ud længere, og gjorde de ikke Miner til at slutte Fred, blev der store Revolter i alle store Byer; i det hele udtalte Soldaterne sig uhyre skarpt om Regeringens Ernærings-Kontor, og de generede dem ikke; endogsaa i Toget kom de med Udtalelser, som absolut ikke tydede paa Begejstring eller Tro, snarere Had til de styrende. Saa det ulmer vist allevegne; naar vil det bryde løs?

7. M a r t s. Der har været en Kvinde-Revolte i Gaar nede paa Raadhuset, de fordrerede Brændsel, de kunde ikke haade fryse og sulte. Politi og Militær maatte splitte dem ad. Stærk Østenstorm med 5 Gr. Kulde. De stakkels Mennesker. 8. M a r t s. Snefog og

Østenstorm. Vi sidder og fryser. 10. Marts. Soldaterne kommet bort. 11. Marts. Vi fryser. Udenfor Landraadens var to Damer og et Par Drenge og Piger ifærd med at rense Fortovet; i Byen var der nogle Koner og Børn ifærd med det samme, der var jo en Opfordring fra Borgmesteren, at Folk skulde værsgaaartig tage fat selv og betragte det som et Offer paa Fædrelandets Alter. Hvor der ødsles med højtravende Ordskvalder i denne Tid. Peter Skau er død den 7., 91 Aar, en god dansk Mand, velbegavet, trofast i al sin Færd, et Eksempel for vore Landsmænd og en Prydelse for sin Stand.

12. Marts. Der er sandelig knapt med alt. Ratenburg sagde i Køkkenet, han vilde nemlig have Limpotten varmet. «Aa» sagde jeg, »vil De nu tage vor Ild, vi har jo ingen Gas nu«. »Nej«, sagde han meget polisk, »men vi har jo Roer».

18. Marts. I Dag melder Deutsche Tageszeitung, at der vil blive prædiket i Jerusalemskirken i Berlin over Texten: Det sjätte tyske Krigslaan i religiøs og moralsk Belysning. Hvis det ikke er Blasfemi, saa ved jeg ikke. — I Dag en Krigsbededag. 23. Marts. Gudskelov vi har faaet et Læs Kokes fra Vojens og faar et til. 25. Marts. Min gamle tyske Kone var her igen før Middag, og jeg varmede en Pande Kartoffler og Flæsk til hende, og den Betoning, hvormed hun sagde: »Ach Kartoffeln«, da hun saa, hvad jeg havde til hende, fortalte mere end mange Ord om hendes Savn. 26. Marts. Ribe Stiftstidende er tilbageholdt to Dage, der er naturligvis noget i den, som Folk her ikke maa faa at vide.

2. April. Fru Thomsen fortalte om sin Broder, der var hjemme paa Orlov. Hvad han har beskrevet om de ødelagte og af Tyskerne nu forladte Egne, er trøstesløst, det vidner om en Brutalitet uden Lige, hvor maa Franskmandene ikke være opfyldte af Had og Hævnerrighed.

5. April. Paul er kommet paa Orlov. Rose fik Telegram i Dag, stor Glæde. 10. April. En Gaardejer, som de var kommet til med dette Enten-Eller [Krigslaan eller af med de russiske Fanger], svarede: »Tag da Russerne, jeg tegner ingen Krigslaan«. Ogsaa en kendt Gaardejer, der var hjemme paa Orlov, havde ti Dage, erklærede Nej, og da de saa slog paa, at han godt kunde blive kaldt til Fronten, førend de ti Dage var forbi, sagde han: »Krigslaan faar De ikke«. Det er skandaløst, som de gaar frem med dette Krigslaan. Hvis de tegner dem, faar de Orlov bevilget. En Soldat kom ind i Sparekassen og havde 1000 Rmk. og sagde: »Det er til Krigslaan for fem Dages Orlov. Men man tager den jo, man ved jo ikke, hvor længe man er i Live, og om man faar Brug for de Penge«. Der bliver holdt Foredrag for Soldaterne om Fordelen ved Krigslaanet, og de, der er skikkede dertil, bliver udtagne for at agitere for Sagen mellem Kammeraterne. Soldaterne faar i Lønning 33 Pg. om Ugen [?], derfra bliver nu fradraget 1 Rmk. [?] pr. Mand til Krigslaan, Børnene i Skolen bliver tvunget til at tegne, Præsterne gaar omkring til Sognebørnene og agiterer for Tegning.

12. April. Thomsen var her og fortalte flere Ting, som

Hanssen havde fortalt ham i Paasken. Bladet har allerede nu faaet Ordre til lidt efter lidt at forberede Publikum paa Englændernes Sejr i Mesopotamien og paa Tyrkernes Nederlag, men paa den Maade, at det intet havde at betyde, at Stillingerne ikke var saa vigtige og i den Aand. 15. April. Præsterne er i Dag befalede til i Kirken at tale om Krigsaaen og lægge Folk det paa Sinde. Bankerne er i Dag (Søndag) aabnede fra 12 til 2. Og det lader Præsterne sig bruge til.

16. April. Nu er Sommertiden indført. Paa Landet retter de dem efter den gamle Tid, det passer bedre for dem. Dette nye Paa-bud er forstyrrende baade for Malkningen og for Høsten, og saaledes de hundrede af deres Paa-bud.

18. April. Frøken Stemann paa Visit. Stemningen mat, vi undgik alt hvad der havde Hentydning til Krigen. Hun om Rosen, hun havde haft (Gürtelrose), og sagde, det var umaadelig smærtfuldt, og hun vilde ikke ønske sin værste Fjende det, saa rettede hun sig: »det skulde da være Grey«. Allerede en saadan Udtalelse gør jo enhver Samtale umulig, jeg mener, ud over de sædvanlige Høflighedsformer. Fru Thomsen fortalte, at Landdagsmand Brütt [Frikonservativ, stod i godt Forhold til Julius Nielsen og H. P. Hanssen, se denes Tilbageblik] var kommet med en karakteristisk Udtalelse til Hanssen, omtrent saaledes: »Ja Englænderne vil naturligvis have Kielerkanalen gjort international, og det maa vi vel tage imod, men vi vil værge os imod [at faa] Augustenborgere [til Fyrster i et Schleswig-holstein]«. Se det er jo en anden Snak end al deres Skraalen om Krigsskadeserstatning og Annexioner.

19. April. Vi fryser alle, ingen Kokes at faa. 22. April. Fru Lindstrøm fortalte dramatisk om sin Rejse. Den har i Sandhed været spændende; godt det gik saaledes. Man faar ret Indtryk af, hvor Moralen er slappet ved Grænsen, baade dansk og tysk er lige god, gælder kun Smørelsen. Hvad der havde gjort et meget stærkt Indtryk paa hende, var Mødet med en Soldat i Toget fra Fjelstrup. Han kom fra Arras, havde rejst uafbrudt fire Dage og Nætter, havde Orlov, var lige ankommet, et Telegram ventede ham og en Gendarm ligesaa, og øjeblikkelig maatte han efter Rekvisition tilbage til Arras uden at have set sit Hjem, sine Kære.

27. April. Revision i Dag af Korn, Mel og Brød. Spisekamret blev ikke forskaanet, og han snusede og vejede alt. Ledsaget af to Soldater var han (en Politimand) her en Timestid; jeg gemte Smørret i Pigesengen.

6. M a j. Vi kørte ned til »Slottet« [et Hus lejet ved Vilstrup Strand] i Enspænder; den gamle Fiskehest luntede afsted. Vi brugte næsten to Timer, maatte jo gøre Omvej gennem Vilstrup for at faa Passet. En ubehagelig, ubehøvlet Person, denne Underofficer, tysk brutal, sagde hverken bu eller bæ. Tre assisterende havde han; indstalleret i en Bondegaard var han, hvor de naturligvis havde taget det bedste Værelse til Skrivestue. Det tog os ½ Time, vi skulde jo skrive under. Paa Vejen maatte vi frem med det Pas for en anden Størrelse; det var for mig tre Gange for at komme derved: først Raadhuset om Lørdagen.

7. M a j. Marie Hagen fra Stepping her, hendes Mand hjemme atten Dage paa Orlov. Stakket, nu gruer hun for Skilsmis­sen. Han er i Rusland ved Pinsk. Han har fortalt, at flere af hans Kammerater, hjemmehørende i Sydtyskland, havde faaet Orlov, men var kommet tilbage før Orloven var udløbet paa Grund af Hunger derhjemme, Marie Hagen havde taget nogle gode Rundtenommer med, da hun hentede sin Mand paa Stationen, og det var han rigtignok glad ved; i lange Tider havde han ikke været møt; han vilde saa gerne tage ordentligt fat derhjemme, men han kunde ikke, han blev straks afkørt og var helt ødelagt den Aften, det var den daarlige Forplejning.

9. M a j. Hørte i Dag om Falle Jørgensen i Fredsted. at da de kom ind til ham for at opfordre til at tegne sig for Krigs­laan, sagde han Nej, det vilde han ikke, og da de saa sagde, at det skulde han dog betænke, han havde jo Russere, og noget maatte man jo ofre, svarede han: »Synes I ikke, at jeg har ofret nok, en Søn har jeg ved Fronten, og en Søn har jeg bragt paa Kirkegaarden, og hvad de Russere angaar, vil jeg dog spørge Landraaden, om det er med hans Vilje og Vidende, at de saadan truer Folk til at tegne.« Saa blev de bange og sagde, det maatte han endelig ikke, men sine Russere beholdt han.

12. M a j. I Haderslev Dagblad har jeg læst følgende inderlige Dødsannonce, der i al sin sorgfyldte Naivitet betog mig:

Underofficer Jørgen Christensen er falden paa Forpost ved Natten mellem 22.—23. April- knap 30 Aar gammel. I dyb Sorg. Didde Christensen, født Møller, og Familie, Blansskov, 9. Maj 1917:

De svandt saa hastig hen, de lykkelige Dage,
mit veltilfredse Sind med dem svandt hen,
da du i Krig langt bort fra Hjemmet maatte drage,
min allerbedste, dyrebare Mand.

Dog trøstig gik vi frem, med Haabet fast for Øje,
det Haab, at vi dig dog fik hjem igen.

Ja, hvor vi bedet har til Herren i det høje,
at du dog maatte komme til os hjem.

Dog dette Haab, mit sidste, jeg maa nu opgive,
da Efterretningen saa tung mig naaet har,

at du ved nu maatte blive,
min kære, gode, dyrebare Mand.

Men aldrig vil vi glemme dig hernelen,

saalænge vore Hjerter endnu slaa,

og altid vil vi Herren ydmygt bede,
at vi engang med dig hist samles maa
for aldrig mer at skilles.

Ja der kan Sorgen stilles.

19. M a j. Hørte i Dag om en Sygeplejerske, der havde sendt 85 Pund Kartoffler til sine nødlidende Slægtninge og angivet dem som »Hausgeräthe«. Derfor blev hun dømt, men Straffen eftergivet, hvis

hun vilde lade dem gaa til Hindenburg-Spenden. Hvor ender de Kartofler? Naturligvis hos en eller anden højere Embedsmand. En Corruption uden Lige fra de laveste til de højeste Klasser. Sikken Fortjeneste Kriegsernährungsgesellschaft beregner sig alene paa Smør og Fedt, som Fader da kender.

23. Maj. Hørte i Dag om to gamle Folk paa 80 og nogle og 80, der syntes deres Fedtration var for lille og henvendte sig til Kommuneforstanderen for at faa lidt forhøjet Ration; han viste dem til Doctoren for at faa Lægeattest, men denne Hædersmand svarede: »Nein, durchaus nicht, Ihr gehört dem Kirchhof«.

27. Maj, Pinsedag. Havde en Ærgrelse igen. Havde sendt den lille Pige ned paa Raadhuset for at faa mit Pas paategnet til Vilstrup Skov. Kom først hjem 6½ med den Besked, at jeg selv skulde komme derned; telefonerede, men ingen svarede, men derimod sagde de paa Telefonstationen. at der var lukket Kl. 6. Sendte saa Christine derned blot for at faa mit Pas igen, selv om det ikke blev paategnet; men Politibetjenten turde ikke udlevere det, og Damen, der havde gjort Vrøvl og hvor Christine var, sagde, jeg maatte komme selv derned, jeg havde ikke afmeldt mig forrige Gang. Da Christine saa fortalte hende, at den lille Bypige først var kommet hjem 6½, og at vi havde ringet op straks, at ingen havde svaret, sagde hun, jeg kunde jo høre herved i Morgen Formiddag altsaa i Dag. Kl. henad 11 traskede jeg af, gik først for en Sikkerheds Skyld op til Fru N. [gift med Politibetjent], da det var paa Vejen. Ja, mente hun, det var jo muligt, at Politibetjenten vilde udlevere mig det, men jeg mærkede straks, at det hele vist ikke var saa let som jeg havde troet, fortalte hende, at forrige Gang, jeg var ved Vilstrup Strand, altsaa den eneste Gang, havde jeg sendt den lille Pige ned med det, og hun fik det paategnet med tilbage uden Vrøvl, at jeg i Fjor, den eneste Gang vi havde været i Sølyst, havde jeg gjort ligesaa og ikke havde afmeldt mig. Naa, jeg gik jo saa paa Raadhuset, hvor der sad en Politibetjent, der var aldeles uimodtagelig for Fornuft, han vilde intet udlevere, »der maatte være noget meget muggent ved den Historie«, siden der stod: »Keinen Pass ausliefern«. Jeg fortalte ham det hele, men den Torsk vilde eller kunde intet forstaa, ja jeg kunde jo prøve, om jeg kunde faa Fru N. til at gaa derhen og tage Ansvar paa sig. Dette vigtige Ansvar!!! Jeg sagde, han var en meget uvillig Mand, og tøjlede saa hen til Fru N. igen, og hun lovede saa at gaa derhen og telefonere til os, hvis hun kunde faa det i Orden. Kom træt og anstrengt hjem, men afsted kom vi, da hun telefonerede, at jeg kunde hente det før 2. Naa vi holdt saa for, og jeg fik det værdifulde Dokument udleveret med Paalæg at afmelde mig, naar vi kom tilbage. Kørte saa op i Vilstrup til Paskommandanten, som i Gaar viste sig at være en mere høflig Mand, fik vort »Ausweispass« og jollede afsted i Enspænderen, saa vise det til Vagtmand og derefter kunde vi frit køre ned til Stranden. Da vi kom hjem, holdt vi ved Raadhuset og jeg gik op og meldte mig af. 30. Maj. I Dag nyt Pasvrøvl. Harder var her og afhentede mit Pas, det lader til, denne Fru N. har skrevet

en lang Klamamus om min store Forbrydelse ikke at have afmeldt mig. Gud ved, hvad der nu skal gøres.

31. Maj. Fru Thomsen og den engelskfødte Fru Winther [Se Hanssens: Fra Krigstiden I 252] her paa Visit. Hun fortalte en hel Del om Nøden og Elendigheden i Berlin. Hendes Datter, en ung Pige paa 15 Aar, er inviteret til Kloppenborg Skrumsager for hele Sommeren, hun skal være blevet forskrækkelig afmagret og elendig, fortalte Sophus Thomsen, saa det er en Hjælp i Nøden. Sønnen, der er 18 Aar og meget tysk, er som »Hilfsdienst« paa et stort Gods; ogsaa en Udvej. Tyskerne skal nok benytte alt. Fru W. meget sympatisk, munter og fornøjelig og ser ud som en ung Frue paa et Par og tredive. 1. Juni. Kniber med Sukkeret. Da Fru Winther og Datter kom fra Berlin, talte hun i Toget med en Matros og spurgte ham en hel Del om Søjtenesten og Behandlingen ombord, fordi hendes Søn havde ytre Tilbøjelighed til at aftjene sin Værnepligt som Mariner. Det blev bemærket af en tysk Mutter, der sad i Nærheden, og ved Ankomsten til Hamburg angav hun hende som Spion, og til Fru W.s store Forskrækkelse kom der en Herre hen til hende og sagde: »Ich bin Kriminalbeamter, machen Sie keine Umstände und gehen Sie still mit mir«, førte hende og Datteren ind i et Værelse, og der blev hun krydsforhørt; han havde endogsaa den Frækhed at spørge hende, hvorfor hun havde giftet sig, og stakkels Fru W. svarede helt forvirret: »Aus Liebe«. Alt maatte hun gøre Rede for, endogsaa hendes Forældres Forhold i England, om hun havde Penge? Om Manden var velstaaende? Det blev skrevet op, ogsaa hendes Samtale med Matrosen, og hvergang Datteren vilde komme Moderen til Hjælp hed det: »Stillschweigen«. Heldigvis kom der en overordnet Embedsmand til, og han beordrede straks, at hun blev løsladt, men uden en Undskyldning eller noget. Fru W. helt syg og elendig bagefter, Forhøret havde varet over to Timer. Hun tager nu ogsaa ud til Kloppenborg Skrumsager.

4. Juni. Jeg var alene om Tøjophængning og klarede det hele godt. Det var en stor Vask, men noget af en Nydelse at være i Haven og høre Droslen synge. 11. Juni. I Dag var Harder her med en »Vorladung« til Torsdag den 14. Kl. 3¼ »persönlich einzufinden«. 12. Juni. Rødtjørnen blomstrer, Stærerne har Unger og den sødeste lille Rødkælk har jeg at more mig med ved Drivhuset. Syrenerne er færdige, Acasierne begynder, alt har saa gruelig travlt og visner saa hurtigt paa Grund af Varmen. Travlt med at vande flere Timer hver Aften, Rose og jeg.

14. Juni. I smeltende Varme paa Raadhuset. En yngre Mand forhørte mig, skrev Side op og Side ned om min store Forbrydelse, maatte navngive mine Forældre, om jeg var straffet, mine to Mænd var døde, hvad min Moder var født osv. Jeg tror nok, jeg har sagt en Masse Løgn med Hensyn til Dødsaar og Gifteaar, jeg har jo ikke Tallene i Hovedet. Saa skrev han et Slags Forsvar for mig, som han saa læste op og spurgte, om jeg var fornøjet med, det maatte jeg saa underskrive, og saa gaar det til Flensborg. Hvad der saa kom-

mer ud af det, ved man ikke. Han gjorde mig ogsaa til svag, ja, sagde jeg, jeg har gaaet tre Aar med Tarmkatarr, kan skaffe Lægeattest, men det mente han var unødvendigt.

15. Juni. Nu har vi ikke i to Dage faaet Ribe Stiftstidende.

18. Juni. Ribe Stiftstidende beslaglagt. 22. Juni. R. St. forbudt. Nogle væmmelige Artikler af Karl Larsen om Tysklands Hungerblokade. Løgn det meste for os, som kender Forholdene, men bestilt for at vildlede de neutrale Lande.

24. Juni. Ved Vilstrup Strand (Slottet). Havde haft en Forskrækkelse i Middagstunden, hvor Kommuneforstanderen forlangte to Rum til Soldater. Men Lise lod sig ikke forbløffe og sagde, det var umuligt. »Unmöglich giebt es nicht im Kriege«, sagde Kommuneforstanderen, og den Militære spurgte uforkammet: »Sollen Sie hier auch durchaus wohnen?« Men saa havde hun da sin Lægeattest at stikke ud. Hun anbefalede dem Barakkerne ved den nedlagte Grusgrav, tilsidst tog de mod Raison og forsvandt og sagde saa senere, da de gik forbi, til Christine, at nu tog de Barakkerne. Det er Vagtmandskab, som skal passe paa ved Stranden.

30. Juni. Faaet Melet hjem fra Slotsmøllen, fuldt af store Orm, havde givet sund og god Hvede ned til Maling. Fader mener, det kan ikke nytte noget at gøre Vrøvl. Vi maa jo sigte det, Ormene kan vi da ikke spise, men Melet maa jo alligevel være fuldt af Midder og andre Uhumskheder. Og andet Brød er der ikke at faa for os, der er Selvforsynere. Boysens Mølle [Tørning] er jo lukket.

12. Juli. Kejseren har lovet almindelig Valgret. Snebolden er begyndt at rulle. Her bliver der sagt, at der er blevet skudt paa Kejseren ved Fronten, at han vil abdicere, men det er vel kun Rygter. 15. Juli. Har hørt fra sikker Kilde, at der har været store Uroligheder i Flensborg, alle Bagerbutikker og Brødfabrikker blev plyndrede, og hvor der var spiseligt, blev alt røvet.

16. Juli. Thomsen her og fortalte forskellige Ting fra Rigsdagsmøderne. I det store Finansudvalgsmøde begyndte efter Rigskanslerens Tale de tre Socialdemokrater med at udtale deres Mangel paa Tillid til Regeringen, som de beskyldte for Løgn og Fordølgelse. Erzberger sluttede sig saa til dem og begyndte straks med U-Baadskrigen, som var forfejlet. Regeringen havde udtalt, at efter seks Maaneders U-Baadskrig vilde England være færdig, og se nu — Overflod af Levnedsmidler. Tilstandene i Østrig forfærdelige, ingen Hjælp af den Forbundsfælle, dertil kom, at der nu var Mangel paa Ammunition og Mandskab derude; de 17-aarige befolkede kun Lazaretterne. Saa var der Ernæringsvanskeligheder i allerhøjeste Grad. Daarlig Høst. Der blev ligefrem Panik efter den Salve og frygteligt Røre og Skænderi. Et Medlem nævnede foragtelig Lloyd George: »Der alte Kriegshetzer«. Erzberger riposterede straks og sagde, at den Mand havde vist, han duede noget, i denne Tid rejste han rundt og talte paa Møder til Arbejderne, 10,000 havde hørt ham og kraftigt havde han agiteret, kunde man nogensinde tænke sig en preussisk Minister i den Situation. Ludendorf og Hindenburg var enige med de Partier, der havde opsat Fredsspørgsmaalet.

21. Juli. Saa er det sandt. Den stakkels Russer, der har været et Aarstid hos Jepsens og har været Krigsfange i næsten tre Aar, vilde flygte over Grænsen ved Christiansfeld sammen med en Søn af Jepsens Nabo (Gaarden mellem ham og Thygesen). Det mislykkedes. Vagten skød Russeren og nappede den anden. Den elendige Soldat, der har gjort det, gid han maa bøde derfor, hvorfor kunde han ikke skyde forbi, er det de 50 Rmk., der har fristet ham? Gid de maa tyngte hans Sjæl, saa han aldrig faar Fred. En ung, kraftig, pæn Mand, gift, lider af Hjemve, hvem kan undres derover, saa lader han staa til — og saa Døden, Mordet kalder jeg det nu. Hans Kone havde sendt ham en Pakke fornylig, hun faar jo nu intet at vide om hans Skæbne, og han er nu begravet paa Aller Kirkegaard. Man taler meget derom og alle er bedrøvede, han var saadan et flinkt Menneske, jeg har set ham flere Gange, havde et godt Ansigt.

24. Juli. Modtaget »Vorladung« til at møde paa Raadhuset den 27., hvad mon der nu er i Gære. Tager det hele med en vis Sindsro, de kan jo ikke andet end idømme mig en Bøde eller udvise mig. 27. Juli. Paa Raadhuset i glødende Varme. Det hele var kun nogle yderligere Oplysninger i den famøse Pashistorie, fordret af Generalkommandoen i Flensborg: om jeg den mindeværdige Dag 8. Maj havde været dernede paa en flere Dages Tur eller ej. Saa blev der atter skrevet en lang Klamamus, som jeg maatte underskrive. Jeg dyede mig ikke for at sige, at det var drøjt for en gammel Dame at piske derned af den Grund, og hvorfor de ikke skriftlig kunde bede mig om de Oplysninger. Nej, jeg skulde underskrive i deres Paa-syn. Men han trøstede mig med, at nu var det vist sidste Gang. Forbitret over deres Smaalighed. Optegnelser fra 25. [Juli] til 9. Aug. i min franske lille Bog [er ikke fundet]. 2. Septbr. Havde en ækel Overraskelse paa Raadhuset; mit Pas var ugyldigt, de tolv Maaneder udløb den 28. Aug. Den ækle Karl har naturligvis kun luret derpaa. Det var med Skadefryd, han sagde det, og han beholdt Passet trods mine Indvendinger. 4. Septbr. Var paa Raadhuset for at faa mit Pas tilbage, det skal sendes til Hamburg for at fornys tilligemed et nyt Fotografi. Hvorfor beholdt han det i Søndags, kun Chikane?

5. Septbr. Riga er taget, og man flager nok til at gøre en syg og elendig. Fader trøster og siger, det hele er saa uvæsenligt, og de er i det sidste Stadium. Gardinbøjler, Ringe, Kroge, alt af Messing bliver nu taget. 10. Septbr. Mit Pas kommet fra Hamburg. 11. Septbr. Paa Raadhuset med det for at underskrive det dær og faa Stempleet sat paa.

19. Septbr. Nu er alt det Rytteri, 2500 Mand, der har ligget i Haderslev og Omegn, taget sydpaa, 150,000 Mand har været anbragt i Slesvig og Holsten, parat til at gaa over Grænsen, saasnart Befalingen kom.

26. Septbr. Fru Lindstrøm her med Hilsen fra København. De har været slemme mod hende i Vamdrup, det er sørgeligt, at det er vore egne Landsmænd, der optræder saa brutale og ubehagelige. $\frac{1}{4}$ Pund The blev taget fra hende, et lille Stykke Roquefortost,

ligesaa Sæbe, kort sagt alt, og alt endevendt paa den mest brutale Maade, og ikke maatte hun sende det Konfiskerede tilbage, og medens det gaar for sig, ser Fru Lindstrøm den ene tyske Tolder efter den anden tage imod Masser af tunge Pakker, som Danskerne bragte ind i deres Tog (Smugleri altsaa).

2. Oktbr. Hindenburg-Fødselsdag. Flagning. Ikke morsomt at se. 6. Oktbr. Susse Refslund var den eneste af de danske Piger, som ikke gik med til Hindenburgfesten. Lærerne holdt en Tordentale til hende bag efter og sagde: det skulde ikke glemmes hende.

7. Oktbr. Lundbeck [se om ham Harmoniens Festskrift 1934] sidder i Harmonien ved et Spillebord, Fader ser til. Pludselig hvisker han til Fader: Hvor mange Pund? Fader: 50, og dermed var den Sag afgjort. Det var Sukker, som Lundbeck havde tilbudt, og Fader sagt, han vilde forhøre sig hjemme hvor meget. 4 Rmk. Pundet. 8. Oktbr. Koldt, vi fryser med Anstand, vi maa spare, det bliver en drøj Vinter. 10. Oktbr. Nu koster en Hat 50 Rmk., ja Fru O. har givet 100, Ungpige hatte 30—45, og de rives væk. Folk har nok Penge (Papir) og vil af med det, efter Krigen har det vel intet Værd.

11. Oktbr. Her i Haderslev holder Treplin [Præst paa Løjt] to Foredrag om »Fred for enhver Pris«; han er ogsaa Altysker og Hverver for Fædrelandspartiet. Gad nok høre, hvad han har sagt. Det ene er i Kirken, det andet i Gymnastiksalen. Tante Christiane vil skaffe mig Underretning.

13. Oktbr. En Smuglerhistorie volder megen Opsigt i disse Dage. Det drejer sig om Levnedsmidler, smuglede fra Danmark, til en Værdi af en 70,000, en hel Jernbanevogn, pakket fuld og omgivet med Roer paa alle Sider, den var dirigeret til Berlin. Blev opdaget i sidste Øjeblik. Flere arresterede. Det var mest Skinker, Flæsk, Smør og Fedt.

14. Oktbr. Treplins Tale har været i Grenzpost. Det er noget af det mest gale og fanatiske, jeg har læst. »Gott hat uns Belgien gegeben«, begynder det med, og de er det udvalgte Folk. Og sikket simpelt Had der kommer til Orde lige overfor Englænderne. Hvor mon hans stakkels Kone er? [Hun var engelsk].

18. Oktbr. Frøken Windfeld fortalte, at Skrumsager paa Toftlundgaard havde sagt, idet han viste hende Laden: »Ja den ser ud som den ellers plejer i April. Hvordan man skal komme Vinteren igennem, kan jeg ikke forstaa, det bliver en forfærdelig Vinter; men saa faar man at se, hvem der duer noget, det er ikke gjort med Snak.« Honning 5 Rmk. 50 Pd. Med Smørret bliver det umaadelig knapt. Cacao 30 Rmk.

20. Oktbr. Tur ad Alleen til Ulvslyst. Stor Bedrøvelse. Alle de gamle dejlige Træer bliver fældede, der maa jo skaffes Brænde til hele den Hær af Embedsmænd, de har faaet herop. Gid man kunde feje alt det Kram ud. Skoven vidunderlig dejlig i alle de brogede Farver; vilde dog helst være gaaet alene og betragtet, beundret og opløftet min Sjæl med Tak og beruset mig i alt det skønne.

Gik hjem med Landevejen, det var blevet for mørkt. Silhouetterne af de gamle, fine dødsdømte Træer aftegnede sig skarpt mod den røde Aftenhimmel, og Maanens Segl tegnede sig rød i Taagen, der begyndte at indhulle alt. — Paul overraskede Rose i Dag. Ganske kort Orlov, mest Fouragering.

21. Oktbr. Man ved endnu ikke, hvordan Tyskerne er kommet derop gennem Minefeltet og de patruillerende engelske Skibe. 22. Oktbr. Beretning fra London: 5 norske, 1 [to?] danske og 3 svenske Skibe blev sænket af Kanonild. To britiske Torpedojagere skudt ned, [osv.]. Der er to danske Skibe »Margrethe« og »Stella« sænkede. Alt Mandskab fra Stella er reddet. Ni danske Sømænd omkommet. Scener fra Sænkningen er saa hjerteskerende, at man ikke kan holde dem ud. Tyskerne skød uden Varsel, to Kvinder viftede fra et af Skibene med et hvidt Klæde, det tog de ingen Notits af, men sendte den ene Granat efter den anden. Begge dræbte. Redningsbaadene beskød de endogsaa, da de var satte i Vandet. 14 Mand og 3 Kvinder blev dræbt. En Mængde Søfolk laa og flød paa Vandet og raabte til Tyskerne, men de tog intet Hensyn. Fra Kristiania skrives, at man antager, der er druknet 250—300 Mennesker. Kaptajn From paa Stella reddede sin lille Hund, en Terrier, som han trofast bar paa sin Arm, da han kom i Land i Bergen. Hvor har jeg glædet mig derover, midt i al den Elendighed. Jeg vil aldrig glemme ham. Mon egentlig Tyskerne gør sig klart, hvilke Følger det har. Der vil komme en Tid for Tyskland, der hedder Gengældelsens Time, og jo flere Forbrydelser de ophober, des større bliver den. Der vil komme en Tid, da Tyskerne maa skjule deres Nationalitet for at blive fri for Folks Foragt. De stakkels Mnesker rejste ud i deres lovlige Kald og lumskelig myrdede. Det skete midtvejs mellem Shetlandsøerne og Norge.

24. Oktbr. I Dag rejste Paul. 25. Oktbr. Kørte til Christiansdal. Havde et lille Intermezzo med en Vagtpost, der fordrede vort »Verkehrpass«, som vi ikke havde, derimod havde vi vort rigtige Pas, men det var ikke nok. Marie havde slet intet Pas med, det saa et Øjeblik truende ud, men saa klarede vi den ved Hjælp af godt Humør. 29. Oktbr. Byen flager [osv.] 30. Oktbr. Hvad Cathrine havde opnaaet til mig gennem Ministeriet: Chokolade, Sæbe, Caloderma, en Øjensprøjte og det allerbedste: $\frac{1}{2}$ Pund The! 31. Oktbr. Til Harmonien er der kommet en Skrivelse fra Myndighederne, der siger, at der er blevet talt Dansk i Telefonen Onsdag 24. med Nr. 137, og hvis det sker igen, bliver Telefonen borttaget. Og saa spørger de endda, hvorfor de ikke er elskede.

4. Novbr. I Formiddags var H. P. Hanssen her. Fortalte en hel Del interessant. I Königsberg har [Refslund] Thomsen faaet en glimrende Stilling, stor Gage, Arbejde der ligger for ham, en hel Stab under sig; han er blevet reklameret af Magistraten til at ordne Byens Rationering med Kul. Han gaar op i sit Arbejde og gør det udmærket. Alt er nu parat til Uddeling, men det tilstrækkelige Kulforraad mangler, og han frygter, det lidt efter lidt trækker sammen

til en Katastrofe. En højere dygtig Embedsmand blev sendt direkte ned til Gruberne, men kom tilbage uden Resultat. Bestikkelserne dær er saa enorme. Hanssen mente, at hvad der vilde gøre Tyskland mørt og eftergivende, var Nøden og nu særlig Nøden med Klæder og Fodtøj. Den militære Magt var vedblivende stor og ukuelig, men lad os først faa den frie Valgret og Censuren ophævet, saa vil Folket tale sit Sprog. Han mener, at de altid har Generalstrejken i Baghaand. Kejseren er blevet bange ved den russiske Revolution, derfor vil han være eftergivende lige overfor Flertallets Fordringer. Medens han var i Rigsdagen, kom der en telegrafisk Skrivelse paa 600 Ord til Præsidenten fra Strackerjan, hvori han beskylder Hanssen for militær Spionage og Fader for Landsforræderi. I Skrivelsen fortæller han, at han har beskyldt Hanssen for Mened, og Fader ogsaa, og er bleven dømt, og ogsaa, hvad Dom han har faaet. Præsidenten spurgte saa Hanssen, hvad han svarede derpaa. »Intet«, sagde Hanssen, »som han i sin Skrivelse siger, er han blevet dømt adskillige Gange, og der er ingen Grund for mig til at inlade mig med den Kværlant. Har han Beviser, lad ham saa komme med dem, jeg er rede«. Paa Gaden har han ogsaa gaaet bagved Hanssen og raabt Meincider, og da det alt ikke nyttede, sprang han foran ham og sagde: »Sie haben doch Ihren Eid gebrochen«. Hanssen fortsatte rolig sin Gang og svarede ikke. Lige over for Fader havde han ikke Held med sig, da har han ogsaa raabt efter ham, men Fader vendte sig om og raabte: »Sie elender Schuft« og truede ham med Stokken og raabte alle mulige danske Skældsord efter ham, og saa luskede han af. — Tønder Bank har faaet Ordre til at sende sine rede Penge til Rigsbanken hver Lørdag, faar dem urørt igen hver Mandag. Det er for at sætte Folk Blaar i Øjnene, saa figurerer de paa Contoen som faste beroende Penge, medens de vitterlig er i Omløb. Det er for at hæve Guldcntoen, siger de, der skal jo nemlig være en vis Procent Sedler, der svarer til Guldbeholdningen. Hanssen var livlig og fornøjelig.

9. Novbr. Fader tvivler som sædvanlig og siger, det er Humbug, men vi lytter ikke mere til den Trøst. Facta taler. 13. Novbr. Refshauge har fortalt Fader, hvad hans Broder, der er Opasser i et Officerskasino, har hørt: Det var et Foredrag om Undervandsbaade af en Marineofficer. Hvorfor det gik tilbage med Undervandsbaadene Magt, var fordi Englænderne nu havde forskanset alle Kyststrækninger, man kunde ikke mere gaa langs med dem for Net og andre Forhindringer, og ude paa Dybderne blev det ogsaa mere og mere farligt, og Baadene kunde jo ogsaa kun holde sig en begrænset Tid paa de store Dybder. Alt ialt, man mærkede, at det begyndte at gaa op for Tyskerne, at U-Baadskrigen lod en Del tilbage at ønske. 19. Novbr. En engelsk Flaade slaar en Eskadre lette tyske Krydsere og forfølger dem ind mod Helgoland. Stærk Kanonade hørtes i Ribe og paa Mandø. Kampen begyndte nordvest for Skallingen. — Skinke er betalt med 30 Rmk. pr. Pund, Smør 20 Rmk.

26. Novbr. Tænkte saa meget paa, hvis Børnene virkelig kom hjem til Julen. Fader var virkelig ikke saa afgjort imod det.

29. Novbr. God Kronik af G. Brandes: Fornuftens Nederlag. — Dejligt Uldgarn fik jeg, og The, og der var Traad og Kakao og Sæbe-pulver gennem Frøken Buhbe. 2. Decbr. Var hos Fru Lindstrøm. Fru Hansen [gift med Tobaksfabrikant] dør, hun spillede for os, det var dejligt. Det var helt betagende atter en Gang at høre Musik. Fru Lindstrøm er en god Værtinde. 3. Decbr. Slaget to Svin i Dag.

6. Decbr. Hvor mange af vore gode Nordslesvigere er faldne, den allersidste, Steffensen fra Styding, har endogsaa aftvunget sine tyske Foresatte den højeste Ros. [Bog om ham udgivet ved Vald. Rørdam]. Det er ligesom de bedste gaar bort. Hvor er det hele dog meningsløst og forfærdeligt, eller er der en Mening i det? Sidder Gud til Doms over denne Verden?

8. Decbr. I Dag kom Attesten tilbage, der fordres en Attest fra Fysikus [om, at Forældrene paa Damager var svagelige, saa der burde tillades deres Døtre i København et Besøg i Hjemmet]; nu maa vi se at skaffe den. Hvor er det dog harmeligt, at der behøves alle de Besværligheder for at Børnene kan komme hjem efter 3½ Aars Forløb. Fader var smækvred, han vilde intet have med Fysikus at gøre og syntes, det hele var latterligt; vi var jo paa det sorte Bræt, og de fik saamænd ikke Lov alligevel. Marie gik saa ned til Fysikus for at faa en Attest. Krydsforhør og ligefrem Undersøgelse, vilde ogsaa have alt at vide om Faders Sygdom, skrev saa en Attest og sagde meget kort, at den kunde afhentes paa Raadhuset uden at give den mindste Oplysning om hvad den indeholdt. 10. Decbr. Har haft Bud paa Raadhuset efter Attesten, kom tilbage med den Besked, at der var ingen Attest kommet, telefonerede saa til Fysikus, fik den korte Besked: »Ist abgesandt«. 11. Decbr. Bud til Raadhuset efter Attesten, kom tilbage med den Besked, at der ingen Attest var; naar den kom, vilde de sende den. Lise telefonerede saa derned og talte med den ellers venlige Jensen, han lovede at interessere sig for den og paaskynde Sendelsen. Den er naturligvis paa Vandring i de forskellige Kontorer, det lader til ikke at være saa let en Sag at faa det dyrebare Dokument.

13. Decbr. 2 Pund Sukker 14 Rmk. Vi kommer godt med. 15. Decbr. I Dag kom Tøj fra Cathrine, stor Glæde efterhaanden som Lise sprættede op og Tingene kom for Dagens Lys; vi var alle i Spænding.

19. Decbr. Paa Raadhuset i Dag, efter at Kristen havde været der for at forsøge at faa Attesten. Der blev svaret ham, at Fru Nielsen selv skulde komme derned og underskrive, og saa skulde det sendes til Landraaden. Kom altsaa ind i det berygtede Nr. 6 og fik uden Vrøvl Attesten, der skulde intet underskrives, intet gennemses, hvad var det saa for en Komædie, hvorfor kunde Kristen ikke faa den med i Gaar. Paa mit Spørgsmaal, hvorfor den havde ligget dernede fra den 9., svarede han meget ubehageligt og irriteret, egentlig uforskammet; jeg tav saa men ærgrede mig. Hvad har man ikke taalt af disse udannede brutale Mennesker, der nu tror, de har Magten og kan gøre hvad de vil. Vi fik Attesten i forsejlet Konvolut, den

skal nu leveres til Landraaden med Ansøgning om, at Børnene maa komme hjem, Fader gal i Hovedet, vilde ikke have noget dermed at gøre.

20. Decbr. Vi fryser allevegne, der bliver kun fyret saa lidt. Karlen hos Landraaden, fik straks ordentlig Besked, han er en Gentleman; nu bliver Attesterne sendte til Paskontoret i det tyske Konsulat i København, og nu kan vi begynde at haabe. Ansøgningene ordnede vi selv saalydende: Ich ersuche Reiseerlaubniss für meine beiden Töchter (Navnene). Beiliegend die notwendigen Atteste. Marie Nielsen. Kurz und bündig. — Rose og jeg var i Erlev Asyl med Kager, Pebernødder, Æbler og andet godt. Det var en oplivende Tur i det smukke klare Frostvejlr med Udsigt over Dammen, der allerede er isbelagt, og med Nymaanens Segl og pragtfuld Aftenrøde. Forstanderen og Forstanderinden ikke hjemme, men en sød ung Pige viste os rundt i det store Kompleks og var meget venlig imod os. 52 fader- og moderløse Børn eller Børn fra daarlige Hjem i alle Aldre. Der var rent og pønt allevegne, og det er en stor Gerning, og det hele er udmærket indrettet. Vi havde megen Glæde af vor lille Ekspedition. Gid vi havde mange fulde Kurve at bringe rundt til fattige, helst til Børn.

21. Decbr. Tænk om de nu virkelig kommer, og hvad vil de sige til os tre gamle; jeg føler mig meget forandret og medtaget. 22. Decbr. Det er egentlig slet ikke som om det var Jul. Alt er trist, og jeg er bedrøvet, synes slet ikke, der er Mening i, at jeg er her, naar jeg ikke kan være til Glæde.

23. Decbr. Priserne er enorme paa alt; men det mærkeligste fortalte de i Dag. I Banken ligger deponeret 50 Pund Hvidkaalsfrø, der er forsikrede til en Værdi af 50,000 Rmk.!!! Vor Julegaas koster en 50 Rmk., men vi har dog faaet en, de fleste faar ingen. Desværre er der ingen Gær at faa, Brødet klasket og tungt.

24. Decbr. Saa fejrede vi da den Jul efter gammel Tradition med Risengryn (gemt et helt Aar), Gaasesteg og Æbleskiver og — Juuetræ om end kun lille, og »Glade Jul». Det gik altsammen, men den Glæde fra gamle Dage var ikke tilstede.

28. Decbr. De tyske Blade er alle opfyldte af Fredstanker og omtaler Russerne paa den fineste Maade.

1918.

2. Jan. Her i Byen har der været et større Opløb i Dag, vel en 3—400 Mennesker. Det var aftalt i Forvejen, og paa Slaget 10 vrimlede de ud af Fabrikker og af Bryggeriet, og en Masse Kvinder, og begav sig ned til Raadhuset. Der var man i stor Forvirring, telefonerede efter Borgmesteren [Schindelhauer], der maatte eskorteres af Politi gennem Mængden, hvoraf Kvinderne ikke nægtede sig noget i Retning af Ukvemsord. Saa talte han ud ad Vinduet til Forsamlingen og begyndte saaledes: »Werthe Herrschaften« (det er betegnende), og lovede dem Marmelade, Sirup og et Pund Gryn. Arbejderne havde en støt og rolig Tillidsmand, der præciserede deres For-

dringer og sagde, at saaledes som det var, kunde det ikke vedblive at gaa. Saa lovede Borgmesteren ogsaa at skulle faa Sukker den 6. i Stedet for den 18. (denne Maaned var det nemlig Meningen at afknappe os yderligere, i Stedet for den 7. at trække det ud til den 18.) Saa var der Mælken, der var sur og ikke kunde koges; ogsaa det lovede han at søge forbedret. Centralmejeriet (Nissen) erklærede, at han ikke maatte sælge den søde Mælk (Gud ved, hvorledes det hænger sammen). Noget opnaaede de altsaa, og jeg tænker, de paa Raadhuset har faaet en lille Skræk og følt, at Massen dog har Overtaget. Det er jo ogsaa rent skrækkeligt og forfejlet, at Mælken skal sendes herfra til Hamburg, dær ankommer den halvt fordærvet, og her er der Mælkemangel som aldrig før. — For Sukker betaales her nu 6 Rmk. pr. Pund, naar man bare kan faa det, er man glad til. Det er som om Penge slet ingen Værdi har.

5. Jan. Kort fra Cathrine med den glædelige Efterretning, at vi vist kan vente dem henvend den 16. Vi er alle meget oplivede. 8. Jan. Meget bedrøveligt. I Dag Kort fra Thora, at der nu har optaarnt sig Vanskeligheder med Rejsetilladelsen; før om en 4—5 Dage kan de ikke faa Svar; hun vilde saa telefonere. For en Rulle Traad betaales glædelig 4—5 Rmk. 9. Jan. Jeg er saa glad ved mit Fuglehjem i disse Dage, hvor det er besøgt; men endnu har jeg ikke set min specielle Ven, Rødkælken.

12. Jan. Tante Christiane rejser paa Mandag over Christiansfeld, hvorfra Outzen kører hende til Kolding. Hun var endnu meget ophidset over den Behandling, hun havde faaet paa Landraadskontoret, ligefrem blevet behandlet som en Hund; det er skandaløse Tilstande. Hun mente, at herefterdags ingen fik Pas. Nu er Tyskerne saa ædderspændte at bruge Brutalitet som eneste Vaaben. Her i Haderslev, som ellers har hørt til de begunstigede Steder, vokser Nøden stille, ubønhørligt, og Forbitrelsen med den. Der er næsten ingen Mælk at faa, Mejerierne er befalede at sende deres Mælk til Hamburg, og det er saa slet ordnet, at den bliver sur. Forretningen paa Vojens har et stort Arbejde dermed; den Mælk, der faar Lov at blive her, kommer ogsaa ofte sur hertil og kan ikke taale at koges. Sød Mælk gives der næsten intet af, Folk er fortvivlede, og i det Hundevøj maa de i timevis vente paa Gaden. Aften: Telegram fra Cathrine, at de har faaet Pas. Sikken Glæde og sikken Snakken, endelig.

13. Jan. Vi er ligesom i Himlen i Dag og drøfter Børnenes Ankomst ved alle mulige Lejligheder. Og hvad mon de vil sige til det, og husk at fortælle dem det. Saaledes gaar det hele Tiden. 15. Jan. Brev og Kort. Det var en Skuffelse for os alle. Vi kan ikke vente dem før den 22. 19. Jan. Gud ved, om de nu kommer paa Tirsdag. Hvor bliver det spændende. 23. Jan. De kom altsaa med Smaabanetoget fra Vojens. Rose var derude at tage imod dem. De var raske og glade og saa brillante ud. De havde oplevet en hel Del, og særlig var det gaaet ud over stakkels Thora, der saa gerne vilde bringe os lidt af det, vi trængte saa svært til, og havde skjult det paa de allerintimeste Steder, og hun som er saa genert. Det var

forfærdelig pinagtigt for hende at blive saaledes undersøgt, og dog kunde vi ikke lade været at le ad Beskrivelsen. Hvor var det dejligt at kunne snakke af Hjertenslyst, og hvor vi morede os. 24. Jan. Det er ligesom Krigen og alle Rædsler er glemte. Vi lever i Nuets disse Dage.

5. Febr. Amtsførsterne har været samlede hos Landraaden, og nu er Kommuneførsterne ogsaa kaldte, der skal forhandles om Korn- og Ernæringssspørgsmaalet, der er ikke tilstrækkeligt, selv om Brødrationen sættes ned; man mener, til Maj vil alt være brugt. Og hvorfra skal de hente de nye Forsyninger? Bønderne banker de ikke mere ud af, selv om Amts- og Kommuneførsterne truer.

6. Febr. Jeg havde aldrig troet, det vilde blive saa svært at skilles fra dem, saa kommer jo ogsaa dette alvorlige: Mon jeg ser dem igen? I min Alder har man den Angest ofte. 9. Febr. Den sidste Dag. H. P. Hanssen her til Middag, heldigvis ordentlig Mad. Han fortalte ikke noget nævneværdigt nyt, ikke noget særligt oplivende. 9. Febr. I Morges Kl. 7 rejste de. Det hele er forandret, selv Pitsch ser helt melankolsk ud, han har været oppe at kradsede paa Døren diverse Gange. Kalven, der brækkede sit Ben, er slaget, og vi har haft nok at tage Vare med. Saadan en 200 Pund Kød giver Arbejde. Vi har givet 75 Pund væk efter Faders Initiativ; haaber mange er blevet glade.

10. Febr. Man flager for Freden med Ukraine; nu kan de faa store Forsyninger netop nu, hvor man ved, at de kun har Korn til 1—2 Maaneder. 11. Febr. Travlt i Huset. Lavet Leverpostej, forloren Skildpadde, vi maa se at holde saa meget som muligt friskt, saltet smager det ikke saa godt. Man flager atter i Dag [osv.].

12. Febr. Fik meget travlt. Ti Herrer (Smørfolk) til Kaffe; talt mest med Schmidt, Glasergaard, meget fornøjeligt. 16. Febr. Husundersøgelse. En Politimand (den væmmelige fra Raadhuset) og to Soldater; denne Gang gjaldt det Kornet, Melet. Vi havde en Angst for vort fine Mel, som vi havde $\frac{1}{2}$ Sæk af, fik den gemt i Tide, de snusede alle Steder uden at opdage noget ulovligt og gik med lidt Høsekorn. Næste Gang gælder det Spisekammeret og Flæsket. Man ved jo ikke, naar de kommer. Byen ere i een Skræk. 17. Febr. Min oneste Glæde at læse i de tyske Blade, hvor arrige de er over Farcen Trotzki. Nu har de dog opdaget, at han har holdt dem grundig for Nar. 20. Febr. Hørte, at en Meter Halvlærred nu koster næsten 20 Rmk.

24. Febr. Nu er der afgaaet svensk Hjælp til Ålandsøerne. Danmark har sendt Levnedsmidler til Finland. 4. Marts, Man flager i Dag; jeg bliver altid nervøs, naar jeg ser det. 5. Marts. Der flages [osv.]. 6. Marts. En norsk Dæmper sænket af en Undervandsbaad, skrækkeligt at læse om. Tyskerne bare sænker, og saa er de komplet ligegyldige. Kaptajnen udtaler selv, at Djævlene fra Helvede kunde ikke være optraadt med saa ubetinget Brutalitet og

Umenneskelighed. I 50 Timer drev de om, de der ikke straks var druknede.

9. Marts. Følgende lærerige Aufruf i de lokale Blade taler mere end mange Ord:

Weitere 3000 Mark Belohnung. Wiederum ist mir 3000 Rmk. zum Zwecke der Auslobung zur Verfügung gestellt. Sie sind für diejenigen bestimmt, durch deren Hilfe es gelingt, jemand der Aufhetzung der Arbeiterschaft zum Streik oder zur Resolution im Korpsbezirk zu überführen. Indem ich diesen Betrag auslobe, bestimme ich folgendes: Die Höhe der Belohnung richtet sich nach der Schwere des Falles und wird von mir bestimmt. Sind mehrere an der Überführung beteiligt, so entscheide ich über die Verteilung des Betrages. Personen, denen kraft Amtes die Verfolgung des oben bezeichneten Hetzes [obliegt] sind von dieser Belohnung nicht ausgeschlossen. Diese Auslobung wird unwirksam, wenn nach meinem Urtheil bis zum Friedensschluss mit Amerika und England niemand ein Anrecht auf die Belohnung erworben hat. Eine Anfechtung der von mir vollzogenen Zuteilung dieser oder der der früher ausgelobten 3000 Rmk. im Wege des Prozesses ist ausgeschlossen. Der kommandierende General v. Falk. Altona 4. März 1918.

12. Marts. Besøgte Fru Mosegaard, som jeg længe har villet. Fandt en ung Kone med et intelligent Blik, et tarveligt Hjem, hvor Bøger og Papirer og aabne Skuffer og Manuskripter og Breve og Udklip dominerede. Jeg begyndte med at takke hende for hendes Smaaaførelser, som havde interesseret mig meget, og jeg opmuntrede hende til at fortsætte. Hun var straks fuld af Tillid og Aabenhjertighed, og fortalte, hvor godt de havde haft det før Krigen; da havde hun haft huslig Hjælp, og hun leverede Bidrag til flere Blade, viste mig sit Regnskab for flere Aar, og det var i stadig Stigning, naturligvis efter beskeden Maalestok, det højeste var Aaret før Krigen, 300 Rmk., nu var alt anderledes. Manden ved Fronten og tre Børn at sørge for, den ældste Datter gaar paa Lycæet og er Nr. 1. Det var Moderen meget stolt af: »Ja, hun faar det, jeg har sukket og higet efter hele mit Liv.« Jeg spurgte hende, naar hun skrev: »mest om Natten«, sagde hun, »ved dette Bord, (et ganske ordinært Bord med Voksdug over, som de vist brugte til Spisebord) og Tankerne vil frem« og »har jeg ingen Papir, og det har jeg nu ikke, skriver jeg paa Indpakkingspapir«, viste mig et Manuskript, skrevet paa brunt, stift Papir. Hun viste mig Brev fra Lily Braun og fra en Forfatterinde, Fru Kautzky, de var alle opmuntrende og forstaaende. Hun fortalte, hun havde ogsaa sit »Ehrenamt« her i Byen under Krigen; hun var den eneste Kvinde, der var sammen med Byraadet og varetog Kvindernes Interesser. Jeg var glad ved det Besøg.

15. Marts. Har læste Volksschullehrer Lamzus' Bog »Das Menschenschlachthaus«. Der staar udgivet 1912, men det maa jo være fingeret! den er nu forbudt i Tyskland, og han selv er »einstweilen beurlaubt«. En gripende Bog, forfærdelig sand. Den skildrer i Brudstykker hele Krigen: En Soldats Oplevelser lige fra »Mobilmachung«,

alle de forfærdelige Dødsårsager og Menneskekamp for at bevare sit Liv og hvad Mennesket ser, tænker, føler. Wilhelm Lamzus er en bekendt hamburgsk Folkeskolelærer og Forfatter.

16. Marts. Var i Bøghoved. Til min Sorg er over Halvdele af Træerne fældet, det hele en Trækhule, og hvor der ser ud i Ejsbøl, hele den smukke, træbevoksede Skrænt tilhøjre er ryddet. Det er Rovdrift altsammen nu. Vor egen Skov skal ogsaa se frygtelig ud, saaledes er der hugget. 17. Marts. Vi gik vor Tur omkring Fredsted, og Solen skinnede, og Luften var mild, og Foraarsdisen laa blaa over Skovene, og Stærerne fløjtede, og alt spirede og levede, men der var kommet Skygge over det hele.

21. Marts. Hanssen har i Rigsdagen talt Ålandsøernes Sag og sagt, at 95 pCt. ønskede en Tilslutning til Sverige. Han endte med at sige: »Hele Skandinavien betragter den Stilling, Tyskland vil indtage til Ålandsøerne, som en Prøvesten for Ærligheden i den tyske Politik.« Det var en god Slutning.

22. Marts. Der er fremkommet en stor epokegørende Afsløring af Fyrst Lichnowsky, tidligere tysk Gesandt i London, og deraf ser man, at det er Tyskland, der har villet Krigen og fremkaldt den. Stor Ophidselse i den tyske Presse. Det har været lidenskabelig drøftet i »Hauptausschuss«, og Ordføreren for Regeringen slog naturligtvis fast, at det meste var usandt, og han selv en af skuffet Forfængelighed utilregnelig Person. Hvad mon England vil sige til disse nye Beviser. [Blev sydfra sendt til H. V. Clausen; af ham afleveret i det engelske Gesandtskab i København: Stor Opstandelse, men omtrent samtidig stod Pjecens Indhold i et svensk Blad]. Den store Offensiv paa Vestfronten er begyndt.

23. Marts. Man flager, dermed er alt sagt. 24. Marts. Man flager. Fik en ordentlig Forskrækkelse nu henimod Aften. Henny [en Hjælpekone] havde været i Byen, og hun fortalte, at Rygtet gik, de var i Nærheden af Paris. Lise og jeg var ganske skrækslagne, saa var der jo slet intet Haab. Fader bekæmpede det længe og forestillede os det urimelige i den Frygt; det hjalp os ikke, vi var herunder; saa spiste vi til Aften, og saa var han pludselig forsvunden. Vi søgte i Varmerummet, i Soveværelset, nej, saa saa vi, hans Frakke var borte, og saa vidste vi Besked. Saa kom han endelig, havde været paa Posthuset og et Slag inde i Byen, havde talt med baade Bløcher og Dahl, som han mødte og standsede og i Samtalens Løb fik indflettet det Spørgsmaal: Er der intet Nyt. De har vist været yderlig forbavset over at se ham paa dette Tidspunkt i Byen og saa oven i Købet indlade sig i Passiar. Han beroligede os, og det var jo Mening. Det glæmmer jeg ham ikke.

25. Marts. Kejseren telegraferer og er meget tilfreds med Vorherre, der har gjort sine Sager herligt. Noget har der været om Paris i Gaar. Det viser sig nu at være en langtrækkende Kanon, de beskyder Byen med. 26. Marts. Det er drøje Dage, Man flager [osv.].

27. Marts. Schmidt, Vojensgaard, kom for at give Fader en

lille Beretning om Kredsagsmødet; han følte sig ikke rask nok til selv at være der, noget vi herhjemme meget beklager; thi det er ikke godt for ham at isolere sig saaledes, aldrig tale med andre Mennesker.

28. Marts. Sophus Thomsen mente, Englænderne nok skulde rette dem og gøre kraftig Modstand. Det hjalp jo lidt paa Humøret. 29. Marts. En trist Dag, denne Langfredag. 30. Marts. Kejseren bestiller ikke andet end sende Telegrammer ud og Dekorationer, nu sidst til Krupp, der har leveret den Kanon, der beskylder Paris. H. P. Hanssen her; jeg saa ham ikke. Han havde ikke noget særligt at fortælle, jo en Ting som oplivede: Hver Uge sender Amerika 10,000 Mand — foreløbigt. Begejstringen var ikke stor i Berlin og Flagningen trods Kejserens Befaling meget sparsom. 1. April. Gudskelov ingen Flagning. 3. April. Nu afviser Fransk mændene og Englænderne dem. 4. April. Man begraver sine Døde, derfor den forholdsmæssige Stilhed ved Fronten, og hvilket Væld af Taarer og Sorg og Lidelse er der ikke gemt i de Ord: De begraver sine Døde. 5. April. Den evindelige Uro og Forventning og Angst tærer paa mig. 6. April. Jeg har ligefrem Ulyst til at skrive i min Dagbog. 8. April. Langfredag blev jo en Kirke [St. Gervais i Paris] ramt under Gudstjenesten og den schweiziske Gesandt tilligemed hans Børn dræbt. Nu har Kejsers Wilhelm sendt en Condolenceskrivelse til Schweiz; selv dirigerer han sin Kæmpekanon over Paris, afsender højttrovende Takketelegram til Krupp, der har lavet dette Mesterstykke. Hvor gement.

12. April. Det blev en rigtig Festdag lige fra Morgenstunden af. [Julius Nielsen fyldte 70.] Det var en dejlig Dag. Blomster i store Masser. Kurve fyldt med de skønneste Roser og dejlig arrangerede Liljekonvaller, Violer i Massevis, Azalier, Palmer; det blev et helt Drivhus tilsidst. Og en Masse Deputationer, nogle og 30 Mennesker, og hver Deputation holdt en Tale, og alle var fulde af Tak og gode Ord. Det var dejligt at høre og se Faders Glæde. En udmærket smuk Gave fik Fader af Thomsen og Nissen: et Album med alle Vojens-Fotografier; der var Huset set fra forskellig Side. Kontorerne indvinder Haven, Pakhuset, Smørkælderens og Plantagens og Husene der tilhører Fader, og alt saa udmærket ordnet. 78 Telegrammer og et Utal af Breve: Haderslev Bank, Kreditforeningen, Sprogforeningen, Handelsforeningen, Eksportforeningen, Mejeriforeningen, Vælgerforeningen, Fælleslandboforeningen, Jernfondet, Skoleforeningen, Landeværnet, Kirkeligt Samfund, Danske Blade fra Haderslev og Aabenraa. Først kom H. P. Hanssen, der i en velformet smuk Tale fremhævede Faders Betydning for Nordslesvig i alle de forskellige Tillidshverv, han havde, og i alt, hvad han havde foretaget sig, og bragte ham Befolkningens Tak. Saa kom Haderslev Bank med Hübbe som Ordfører, en lang, god Tale, ogsaa fremført godt, men paa mig gjorde den ikke saa meget Indtryk. Saa kom Kreditforeningen med Schmidt, Vojensgaard, som Ordfører, en god kort Tale. Smørkæmpeforeningen (Schmidt, Glasergaard), Mejeriforeningen (Per Smoi [Peder Schmidt, Københoved]), Handelsforeningen (Købmændene Voss og Dahl), Fæl-

leslandboforeningen (Refshauge), Jernfondet (Grau), Sprogforeningen (Kaptajn Fischer), Vælgerforeningen (Simonsen, Flovt), Sprogforeningen, Landeværnet (Grev Schack), Kirkeligt Samfund (Pastor Petersen og Aagaard), Danske Blade (Lebeck og Svendsen). Saa talte atter H. P. Hanssen for Hejmdal og fik Lejlighed til paa en smuk Maade at nævne H. V. Clausen, som han hyldede i den sidste Del af Talen og foreslog den meget villige Forsamling at raabe et tre Gange Hurra for Victor. Saa sluttede gamle Boysen med et Hurra for Fader efter at have holdt en smuk Venskabstale for ham. Og saa gik Folk. Det var kedeligt, at vi ikke kunde have beholdt dem alle til Middag, Stemningen var saa hjertelig og god. Fader bevæget over al den Hyldest, og han takkede paa en meget smuk Maade. Gid Børnene havde været her. — Man flager.

19. April. Denne Krig, disse Aars Venten, Haab og Frygt, Rædsel og Medlidenhed tager lidt efter lidt al min Livslyst, Livsmod. Jeg har Fornemmelsen af, at jeg langsomt dræbes, og at jeg dør her uden at se mit lille Hjem igen. 20. April. Paul kommet, 14 Dage Orlov, stor Glæde. 24. April. Redaktør Svendsens Broder (Landstormsmand) er herhjemme paa Orlov, som han har erholdt paa følgende Maade. Han skulde have været til Fronten, men Lieutenanten sagde til ham, at hvis han vilde tegne Krigsmaan paa 200, kunde det nok gøres om og han faa Orlov i Stedet. Han betalte øjeblikkelig og er som sagt hjemme. Det er en nydelig Handel der drives; hvor er der meget »rotten« i den tyske Militærstat?

5. Maj. Tante Christiane gik lige efter Kaffen, hun skulde til et Møde, hvor en tysk kristelig Dame skulde tale; hun havde hørt et Foredrag af hende og var meget begejstret. Jeg kunde ikke udholde under disse Forhold at høre paa en tysk Taler.

[8. Maj blev Strackerjans Post dvs. hans Angiverier, spærret].

14. Maj. Da Skoven ikke vil komme til mig, gik jeg til Skoven, Hammelev Skov, og hvor var der herligt. Bøgen endnu med smaa Kræmmerhuse bedaarende, gik og drev om ret con amore, sad ogsaa og hørte paa Fuglesangen og alle de Lyde, der er i en Skov, beundrede hver Busk, hver Blomst, var i Foraarsekstase. Havde Pitsch med; der var en Fugl, jeg ikke kender, som kaldte højlydt, og Pitsch styrtede hver Gang afsted for saa at komme slukrøret tilbage; vi morede os brillant begge to. Det var sent, da jeg kom hjem.

18. Maj. Nu er Melrationen nedsat til 160 Gram daglig for 200; der loves mere Sukker og ogsaa Gryn, men Folk er blevet narrede saa tit, de tror ikke mere derpaa. Det kniber vist nu for das grosse Vaterland.

21. Maj. Mødte Refshauge, han standsede mig og bragte mig Hilsen fra Victor og Cathrine. Han havde været paa Damager; vi spaserede saa frem og tilbage sammen, og jeg fik en hel Del at vide, som glædede mig. Han og Kone havde spist Frokost hos Clausens i deres smukke Villa; han var indtaget i det hele; fortalte, at Clausen havde skrevet et Indlæg om Nordslesvig, der var haandskrevet og kun sendt til et begrænset Antal, mest Rigsdagsmænd eller

Politikere, og som var helt udmærket. Hvad han fortalte om Stemningen derovre, var ogsaa meget oplivende.

22. Maj. Fru Lindstrøm bragte Budskabet om Lundbecks Død. Det vil blive svært for stakkels Fru Hardt [Søsteren, se om hende i Horstmann: Aus verlornem Land, 134 ff.], og et stort Savn for de mange, han har været god imod. 23. Maj. Man gaar i Spænding hver Dag. Der staar meget paa Spil nu. Det tyske Folk er jo forgiftet fra Roden af, der maa en Udrensning, de maa trædes i Støvet, hvis Verden skal kunne aande frit. 28. Maj. Slaget er begyndt. Nu begynder en slem Tid for os. 29. Maj. Stadig Sejr for Tyskerne. 30. Maj. Atter nye Sejre. 31. Maj. Tyskerne har besat Reims. 1. Juni. Franskmændene er gaaet tilbage. 2. Juni. Daarlige Efterretninger. 3. Juni. Franskmændene har standset Tyskerne flere Steder. 4. Juni. Det er Paris det gælder. Hvor er dog Rødtjørnen udenfor mit Vindue pragtfuld, det er et Blomsterhav det hele. Og hvor mine Støre morer mig; jeg har nu faaet Roses Kikkert og kan se Ungernes Bevægelse. 5. Juni. Jeg spejder hver Dag først efter Flagene.

6. Juni. Spurgte Redaktør Svendsen om Spaseretur til Starup Kirke. Svendsen vidste Besked med alt. Bagefter en lille Collation bag ved den gamle Kirkegaardsmur. En rigtig dejlig Tur, som Svendsen var Skyld i.

7. Juni. Den tyske Offensiv er standset foreløbig. 10. Juni. Franskmændene har gjort Fremskridt. 17. Juni. Ved Vestfronten forholdsvis Ro.

18. Juni. Paul er kommet. Stor Glæde. 19. Juni. Kunde ikke rigtig taale at se vor lille smukke, hemmelighedsfulde Skov saaledes raseret, for mig er den ødelagt.

20. Juni. Der er en Tale, Kejseren har holdt, som er god at faa Forstand af. Det tyske Folk var ved Krigens Udbrud ikke klar over, hvad denne Krig betyder. Jeg vidste det ganske nøje; thi Englands Tiltræden betød en Verdenskamp. Det drejede sig ikke om et strategisk Felttog, men om Kampen mellem to Verdensanskuelser. Enten skal den preussisk-germanske Verdensanskuelse, Ret, Frihed, Ære og Moral vedblivende holdes i Ære, eller den angelsaksiske, det vil sige Pengene som Afgud. 21. Juni. Franskmændene har gjort Fremskridt. 23. Juni. Kamppause. 24. Juni. Stadig de allierede, der angriber. 25. Juni. Nu begynder stakkels Koner og Børn at indfinde sig og bede om Kartofler og Brød, »bare et Stykke«. Et Læs Hø koster 1000 Rmk.

26. Juni. Kühlmann har udtalt: Durch rein militärische Entscheidungen allein ohne alle diplomatischen Verhandlungen ein absolutes Ende kaum erwartet werden kann. Fader ser meget optimistisk paa Situationen nu. 27. Juni. Jeg tænkte mig det nok. Nu har Rigskansleren søgt at bortforklare Kühlmanns Tale, naturligvis tvunget af Altyskerne. Gud ved, om han ikke bliver nødt til at gaa. Tyskerne kan jo ikke taale at høre Sandheden, de er saa uvant med den.

29. Juni. Wartho har givet 200—215 Rmk. for 100 Pund

Hvedemel. 1. Juli. Franskmændene melder om sejrrikt Fremstød. En god Artikel af [Professor], Dr. Birch om Invasionen i København, holdt i en baade moderat og forsigtig Form, berører ogsaa Køb af dansk Jord. Det lader ikke til, at Kühlmann gaar. 2. Juli. Nu har Kejser Wilhelm dekretet, at der er fuld Enighed om en fælles planmæssig Anvendelse af alt Kornforraad indtil den nye Høst. Men Tyskland er paa bar Bund, hvorledes kan det hjælpe Østrig. Fransk-Engelske Fremstød. Paul rejst. 3. Juli. Sukker faas til 7 Rmk. Pundet, har sikret os en god Del.

5. Juli. Den spanske Syge nærmer sig med Kæmpeskridt.

7. Juli. Lise og jeg gik ud for at hamstre Æg, forsøgte Hexehuset, nej, gik en dygtig Tur, men Æg fik vi ikke. Begge de unge Fruer Thomsen paa Visit. Ingeborg saa frisk og ungpigeagtig ud. Hun rejser med sine to Børn om nogle Dage tilbage til Königsberg. Ejendommelige Forhold deroppe; men hun var tilfreds og glad og Manden ogsaa. Nu synes hun, det er helt naturligt, at hun er fælles om et Køkken med to andre Familier, og at de skal lave Mad paa samme Tid, og at hendes bedste Omgang er halvdannede Jødefamilier. [Se »De fire onde Aar« udgivet af Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen].

9. Juli. En ganske morsom Køpenick-Affære er foregaaet i Sønderborg. En ung Styrmand fra Bremen, mistænkt og fængslet for Spioneri, har set sit Snit til at undvige og efterlyses i Blade og Politibekendtgørelser, hans Billede har været opslaaet paa Raadhuse og i Togene, og der var udlovet en Belønning paa 3000 Rmk. for Paagrielse: Til Sønderborg kommer der en ung flot Flyverlieutenant, bor paa det fineste Hotel, fraterniserer med Officererne, gør Visit hos Commandanten, hvor han præsenterer sig som Friherre v. Schmettau, gør ogsaa Visit hos Landraaden, bliver modtaget alle Steder med stor Venlighed, faar af Commandanten Lov til at færdes med Motorbaad i Havnen og at besøge den nye Forsøgstorpedostation, hvor han bliver vist det hele. Han gør en Tur ud til Kegnæs, efter Sigende for at inspicere Fyrskibene, men da han ikke er saa kendt med Terrænet, lander han ved en større Gaard, hvor han bliver meget gæstfrit modtaget, og efter en fin improviseret Middag kører Værten ham selv til Kegnæs, hvor Motorbaaden støder til ham, bemandet med to Matroser. Paa en eller anden Maade, ved at foregive at han alene maa inspicere Fyrskibene, faar han dem fjernet og tager saa over til Varnæs [?], hvor han spiser en flot Souper paa Hotellet, og da Værten kommer med Regningen, siger han, at den skal tilstilles Flyverskolen i Aabenraa, og navngiver sig. Værten bukker og Friherren gaar tilsidst igen, men Værten ser ham styre over mod Assens til og faar en Mistanke, telefonerer til Flyverstationen Aabenraa, om der findes en Friherre v. Schmettau. Nej, lyder Svaret. Stor Forvirring dær, et Par Flyvere gaar straks ud, men naar ham ikke, han er allerede kommet over paa dansk Grund. Det viser sig, at Flyverlieutenanten er identisk med Spionen.

11. Juli. Rose betaler 88 Rmk. for en Meter Stof til en Dragt, Marie betalte 400 for sit Silkeoverstykke, Lise 550 for et Ko-

stume, ganske tarveligt. Syløn for en Morgenkjole og en Nederdel moderniseret 92 Rmk. Sukker 7 Rmk. Pundet.

16. Juli. Tyskerne har begyndt stor Offensiv. Det bliver urolige, angstfyldte Dage, de kommende. 18. Juli. Tyskerne har standset deres Offensiv, Paris beskydes. 20. Juli. Stort fransk Modangreb. begyndt, vinder Terrain. Det er underligt, naar Fransk-mændene sejrer, er jeg straks rørt til Taarer; jeg tænker paa alt det, de har lidt og taalt disse fire lange Aar. 22. Juli. Hurra! Tyskerne har trukket deres Tropper Syd for Marne tilbage. Faaet at vide underhaanden, at Flyvehallen i Tønder er blevet ødelagt, 2—3 Zeppeliner brændt og Gasværket ligeledes ødelagt. Det var engelske Flyvere. To Døde, elleve Saarede.

4. Aug. Der har været afholdt et Præstemøde her i Byen, hvor der har været en Udsending fra Ernæringskontoret tilstede, som har givet meget detaillerede Beretninger om Tilstanden indenfor det tyske Rige med Hensyn til Fødemidler, og han har skildret det saaledes, at der har været stor Bestyrtelse og Ophidselse, og Schwabe, Rektoren [ved Seminariet], har slaaet i Bordet og sagt, han vilde ikke tro det. Meningen med Mødet var, at Præsterne skulde søge at paavirke deres Menigheder til endelig at ofre for Fædrelandet alt, hvad de kunde afse, thi nu var Øjeblikket kommet, hvor det gjaldt, og Fædrelandet var i Fare i mere end een Henseende. Saaledes gaar Rygterne.

6. Aug. H. P. Hanssen her. Han ser ikke med synderlig Fortrøstning paa Fremtiden, mener endnu Krigen vil vare, der skal mere til at knække dem, fortalte ikke noget særligt nyt. I Aabenraa har man i denne Uge slet intet Brød.

8. Aug. Læst et Agitationsskrift, rettet til Rigsdagen og fordelt mellem Rigsdagsmændene, forfattet af en Hauptmann Beerfelde, [omtalt flere Gange i H. P. Hanssens: Fra Kampaarene]. Det blotter paa det mest ubarmhjertige alle de Forfalskninger, alle de Løgne, hvormed Krigen er fremkaldt og den offentlige Mening hypnotiseret. Han beskylder og beviser, at den »uns aufgezwungene Krieg« kun er en Frase, et Slagord, der er hamret ind i Folkets Bevidsthed, men at det i Virkeligheden er Tyskland eller Krigspartiet, der ved forfalskede Telegrammer, Løgn og Nederdrægtighed har provokeret Krigen. Han udtaler, at det maa komme dertil, at de bekender Sandheden og gør Bod, ellers er Tyskland redningsløst fortabt. Det er forbavsende, at han tør sige det altsammen.

10. Aug. Lise, Rose og jeg til Sølyst. 11. Aug. Trine Voss [gift med en Embedsmand oppe i Tyskland] her. Vi undgik naturligvis Politik, men man kunde mærke paa hende, at hun i sit Hjerte hænger trofast ved alt, hvad der er dansk og kært fra Barndoms- og Ungdomstiden. 13. Aug. Badegæster: Pastor [Carsten] Petersen fra Magstrup og Hustru, begge vakre Mennesker. 14. Aug. Faaet en lang Aftenpassiar med Præsten. Han er ikke tysk, det var tydeligt at mærke. Han samler dansk Litteratur [født 1871, nu emeritus, Digter paa Folkemaalet], og hans Sympatier er paa den anden Side. 16. Aug.

To Damer fra Meklenburg, Moder og Datter, den sidste saa ud som Døden, besvimeede paa Vejen ned til Stranden. Det er virkelig Underernæring, nu har vi set det.

17. A u g. Lieutenant Petersen [nu Direktør Røjgaard i Sønderborg] kom ned i vor Gryde eller Sandgrav for at hilse paa Rose og mig. Han fortalte mange forfærdelige Ting fra Fronten, hvor han har ligget længe; nu er han i Berlin paa en Skole, der belærer om alle Gasarter. Han fortalte om en Recognosceringstur i Skyttegrave, hvor hans Deling trykkede sig, vilde ikke med; tvunget dertil forsvandt de efterhaanden, saa han tilsidst stavrede ene om, traf i en opgivet Stilling en Soldat, der blev saa glad ved at se ham, og da han spurgte ham om, hvem han var, nævnede han et helt andet Compagni, var kommet dertil Dagen i Forvejen, saa straks sendt til Fronten og var nu aldeles overvældet, saa han græd; Fyren var kun 18 Aar. »Jeg kunde godt have gjort ham Selskab«, sagde den unge Lieutenant med klædelig Oprigtighed. — Hele Sølyst dansede. 19. A u g. En ny Badefremtoning, præsenterede sig som Major Dernath, en gammel væmmelig Karl, styg, døv, gjorde Kur til de unge Piger.

21. A u g. Nogle Bayerske Landstormsmænd ved Grænsen var en skønne Dag stukne af og havde efterladt deres fire Geværer, sat dem sammen i Pyramide, fæstet en Seddel ved, hvorpaa stod: »Fest steht und treu die Wacht am Rhein«. Hjertelig Modtagelse herhjemme, Pitsch lavede en voldsom Ballade, da han saa mig.

29. A u g. Hvor er det dog dejligt at læse og skrive om Fremgang og Sejre, alt er lysere, lettere. Saa faar de nok Bugt med dem til sidst.

31. A u g. Telegram: »Halbjährliche Miethe 1000 Kr. Antwort sofort« [for Fru Røginds Lejlighed i København]. Børnene meget ivrige til at overtale mig til at svare Ja. Pengene har ingen Betydning for mig, heller ikke Hensynet til Dyrtiden og mulig Mangel paa Hjælp; jeg klarede mig jo nok, nej det bliver vel Hensynet til Børnene, der tynger mest i Vægtskaalen. Skulde jeg følge min egen Trang og Lyst, sagde jeg nej. Aften: Nu har jeg givet efter for Børnene, jeg ved ikke, om jeg er glad eller bedrøvet. Mon min Skæbne er at dø her. Imellem tror jeg, jeg aldrig ser mit lille Hjem igen. Et er dog godt, jeg har set og følt, at jeg betød noget for Lise og Rose.

1. Septbr. Thomsen fortalte i Gaar om en Episode i Lille. I et Kinoteater propfuldt af Soldater bliver som levende Billede Hindenburgs fornaglede Statue fremført, og straks rejser der sig en Mumlen af Utilfredshed, der stiger til Raabene: »Heraus mit ihm, weg mit ihm, wir haben genug«. Den der har fortalt det, var Officer og selv tilstede og var jo ikke hyggelig tilmode. Soldaterne er sine Steder saavidt, at de i Officerernes Nærværelse drøfter, hvorledes de bedst skal lade dem tage tilfange.

3. Septbr. Det var et Misgreb at indvilge. Jeg er helt ulykkelig ved Tanken paa al den Omflytning med mine Sager og Fremmede i mit lille Hjem.

4. Septbr. Grenzpost og de øvrige tyske Blade skjuler Nederlaget paa en helt latterlig Maade. De indrømmer aldrig, de har opgivet en By og været tvungne til at gaa tilbage. Nej, »vore Linjer er efter forudlagt Plan trukket saa og saa meget nord eller syd for den By«. Og det hele bliver udbasunet som »ein Sieg, ein grosser Sieg«. 5. Septbr. Tyskerne opbrænder deres Forraad, før end de trækker dem tilbage. Paul er kommet paa Orlov, Rose straalere.

6. Septbr. Nu kommer Løgnens Straf endelig; de har holdt Folket hen med Løgne og Fortielser, nu hævner det sig. 7. Septbr. Stadig Fremrykning. Grenzpost er complet latterlig i sine Manøvrer for at forvandle Nederlag til Sejr og skjule Facta. 9. Septbr. Fransk mændene melder, at baade Noyon og de tilbageerobrede Landsbyer er ødelagte af Tyskerne, inden de forlod dem. Mon det nogensinde kan glemmes, hverken af Fransk mændene eller andre?

20. Septbr. Naturligvis sejrer Tyskerne stadigt, og altid er »blutig afgviesen« den staaende Formel. At det tyske Folk ikke kan blive klog paa de virkelige Forhold og optræde mod den Løgn, det Hykleri, der officielt er blevet det daglige Brød. 24. Septbr. Svar fra Amerika paa det østrigske Fredstilbud: Et kort og kraftigt nej. Paul rejste i Dag, lille Rose i Sorg.

26. Septbr. Man fortæller, at af de 800 Rekrutter her paa Kasernen ligger 200 paa Lazaret og Sygehus, mange Dødsfald, det er helt unge Mennesker, underernærede inden de kommer, og saa den daarlige Forplejning de faar her, sammen med det kolde, vaade Efteraar, der gør at de falder sammen. Stemningen er ikke god.

30. Septbr. Bulgarien er kommet med Forslag til de allierede om Vaabenstilstand. De tyske Blade skriver i stor Ophidselse, men forsøger at tilsløre det hele og taler om de store Styrker, de agter at sende Bulgarien til Hjælp.

2. Oktbr. Det er drøjt at lave Mad, naar man intet har at lave af, og nu kommer atter en kødløs Uge; jeg laver af Tomater, Kartofler, Kaal en Middagsmad, men saa kommer altid: Hvad skal vi have i Morgen? Bulgarien har sluttet Fred. 4. Oktbr. De er brudt igennem den sidste Linje af Hindenburg-Systemet, Overalt Tilbagetog.

6. Oktbr. Det blev en dejlig Aften, som aldrig vil glemmes. Kl. mellem 6 og 7 kom ekstra Modersmaalet med den epokegørende Nyhed af den nye Rigskanslers Tale: »Jeg har i Natten til den 5. ved Schweiz's Mellemkomst sendt en Note til de forenede Staters Præsident, i hvilken jeg har bedt ham om at tage Hidsførelsen af Freden i sin Haand. Wilson har 8. Januar og 27. Septbr. opstillet et Program for en almindelig Fred, som vi kan antage som Grundlag«. Ved et Trylleslag var alt forandret, hvor var vi alle glade og taknemlige, Tyskerne denne Ydmygelse; de maa jo ikke kunne mere, det maa ja jeg tror endog, at jeg dansede Indianerdans, og hvor vi undte og hvor vi lo, og hvor vi snakkede og drøftede den livsalige Fred, og hvor vi lo,

være kommet til en Katastrofe. Man føler sig atter fri. Det er nok med dette Myrderi, de stakkels Mennesker og stakkels, stakkels uforstaaende Dyr har lidt nok. Nu skriver Rose til sin Paul, hun er ogsaa glad og haabefuld. Kl. er henad 12.

7. Oktbr. Nu begynder Danskerne hernede at røre paa sig. To Mænd var her hos Fader. I Eftermiddag Møde i Harmonien. Jeg tænker, i København er der ogsaa Røre. 8. Oktbr. Mødet i Gaar storartet. Og stor Offerberedvillighed. Der blev straks tegnet 15,000, og jeg hører i Dag, Fondet er vokset til nogle og tyve. Fader begyndte Talerne og forklarede, at det var nødvendigt, at vi selv lagde os i Brechen, hvis vi vilde opnaa noget, og det var nødvendigt at have tilstrækkeligt Penge for at begynde en virksom Agitation i alle udenlandske Blade. — I Rigsdagens Udvalg er det gaaet varmt til, inden Fredsnoten blev udsendt. Hindenburg og Ludendorff erklærede begge, de kunde højst holde dem en Maaned eller to, Heydebrandt von der Lasa fik et Nervetilfælde og raabte: »Belogen und betrogen«. Det er der vist mange Tyskere, der siger.

9. Oktbr. maatte jeg lægge mig af den spanske Syge. Christine lagde sig den 10. og Karen den 11.

16. Oktbr. Der er fremkommet et Brev skrevet af Prins Max af Baden til Fyrst Hohenlohe, hvori han udtaler sig baade mod Forstaaelsesfred som ogsaa imod Demokratiet, saa han staar egentlig nu som en uvederhæftig Person. — Kom lidt op, men er mat og træt.

18. Oktbr. God Artikel af [Professor, senere Biskop i Haderslev] Ammundsen om Nordslesvig i Nationaltidende, det var den første Svale. Nu i Dag en Artikel, god, fornuftig af [Professor] Dr. L. V. Birch. Foreningen To Løver har indbudt Alliance française til Møde i Studenterforeningen. Professor Kristoffer Nyrop vil tale om Elsass-Lothringen og Dr. Jonas Collin om Udlændets Interesse for Slesvig. Under Redaktion af Mag. Vilh. la Cour vil der udkomme et nyt Tidsskrift Grænsevagten. Fru Slott-Møller, cand. theol. Holger Andersen, Dr. med. J. Collin, Kammerherre Bodenhoff, Fru Martha Ottosen, Dr. phil. Gudmund Schütte og Skoleinspektør Lauridsen har tilsagt deres Bidrag.

22. Oktbr. Maria Hagen, f. Kolfach, var her i Dag. Hendes Mand har lige været hjemme paa Orlov. Han var med, da Cambrai blev forladt. Han var forbitret, saaledes som Tyskerne har sig ad lige overfor de stakkels Indbyggere, han kunde ikke glemme det og kom idelig tilbage dertil. Beboerne blev befalede at forlade Byen, hver havde Lov til at føre 60 Pund med sig, Resten blev overgivet til Soldaterne. men Officererne tog først. Hele Møblement, Fortepianoer blev sendt bort til Tyskland, Malerier, Værdigenstande. Ikke nok dermed, i Haverne blev Frugttræerne savet over, Brøndene tilstoppede eller forgiftede. Lille Maria sad med Taarer i Øjnene og fortalte, ogsaa om alle de unge og gamle, der blev tvungne til at arbejde for Tyskerne, men, tilføjede hun med Stolthed, ingen dansk Nordslesviger har taget Del i Udplyndringen eller ført noget med

sig; hun vidste godt, at endogsaa i Stepping har tyske Hjem faaet sendt Sengetøj og Linned og alt muligt dernede fra. Hun har klaeret sig godt paa sin lille Gaard med sine tre Børn i alle de Aar, hendes Mand har været borte, hun klagede ikke, men man kunde se det paa hende, at hun havde gaaet meget igennem. Maatte hun dog nu blive forskaanet for at miste Manden. — En udmærket Artikel i Nationaltidende d. 22de om de danske Sønderjyders politiske Maal. Grenzpost spyr Gift og Galde. 24. Oktbr. I Danmark arbejdes der nu svært for Nordslesvig. 26. Oktbr. Morer os over Grenzpost's grænseløse Raseri; den mærker, nu er dens Magt brudt, og »die deutsche Nordmark« er ifærd med at skifte Ham.

27. Oktbr. Modtaget Opsigelsen af min Lejlighed. Skønt ventet rammer det mig dog haardt, men jeg skyder det fra mig. Hvad har mine egne smaa Sager at sige ligeoverfor de store Verdensbegivenheder. To Artikler af Victor i Nationaltidende; naturligvis er Grundtanken god og sand, men jeg veed ikke, jeg savner noget, jeg savner hans Varme, hans Hjerte, det er, som om jeg ikke rigtig kender ham igen.

29. Oktbr. En Masse syge i Haderslev og mange Dødsfald af den spanske Syge. Alle Hospitaler overfyldte. — H. P. Hanssen har holdt en udmærket Tale og fordret § 5 opfyldt. Tredje Artikel af Victor er kommet idag, den er god, da kender jeg ham atter, der er Varme og Flugt i den, og den siger mange gode Sandheder, hvormed han forsvarer sit Standpunkt. Jeg tror, det er rigtigt, saaledes som han dommer det. Artiklerne har som Overskrift: »Hvorlangt gaar vor Ret?« 30. Oktbr. Frøken Buhbe her idag med Hilsen fra Cathrine og Victor, det var dejligt at høre hende fortælle.

31. Oktbr. Bankerne her er uden Penge, har været det hele Ugen. Rigsbanken har heller ingen. Folk er bange og venter sig det værste. Fader tager det nogenlunde roligt. 3. Novbr. Hørte i Dag, at Amtsforsander den berygtede P. Kjer [paa Als] er ifærd med at forandre Signalerne: »Æ har da altid holdt e Haand over e Danskere«.

4. Novbr. Et meget naivt Opraab til Slesvigske Landsmænd, at de tror os saa dumme, at vi skal bryde os en Døjt om saadanne Ord, saadanne Løfter nu. Lebeck har svaret dem kraftigt og godt i Modersmaalet. — Thomsen fortalte om store Uroligheder i Kiel. Matroserne paa Skibene har gjort Oprør, afvæbnet Officererne. Dannet et Soldaterraad og forelagt Militærgouverneuren bestemte Fordringer, og han er gaaet ind paa alle Punkter. De har befriet deres Kammerater, som sad i Fængsel, og draget i store Masser gennem Gaderne, de har hejset det røde Flag paa Skibene. Det er kommet til blodige Sammenstød med de Tropper, der blev sendt imod dem, flere Officerer dræbtes og mange saaredes. Resten af Officererne er blevet interneret. Nogle af de Punkter, Gouverneuren maatte gaa ind paa, var: Ingen Hilsen paa Officererne, Forplejning den samme som Officererne, ingen Officerskasino osv. Det maa være haardt for en

preussisk Officer at bøje sig under det, men de maa, nu er deres Saga ude. 5. Novbr. Vi er alle meget excited, kan næsten ikke forstaa, det er kommet saa vidt. Herhjemme vil der ogsaa komme Uroligheder, man siger Matroserne i Aarøsund har taget Udgangsbillet. I Flensborg er der Oprør, og Butiker er blevet plyndrede. Efterretninger fra Kiel og Hamburg udeblevne og Trafiken standset, ingen Tog. Begivenhederne udvikler sig saa hurtigt, at man næsten ikke kan følge med.

6. Novbr. Uroligheder i Berlin. I Flensborg har der dannet sig Soldaterraad, som har overtaget hele Kommandoen. Officererne har maattet udlevere deres Vaaben, som ikke er gaaet af uden Kamp, alle de ansatte paa Marinestation Mørvig har maattet underkaste sig. Men der er Ro endnu. Soldaterne sørger selv for Orden. Af et Øjensvidne hørte vi om tre Matroser, kommende fra Banen her, mødte en højere Officer, som de ikke hilste. Officeren kaldte saa den ene af Matroserne hen til sig og bebrejdede ham i en mild Tone, thi den, der fortalte det, hørte ham sige »Kamerad.« Imedens ventede de andre, blev saa utaalmodige, og en af dem raabte: »Hol em nicht länger opp«, hvorpaa Officeren forsvandt.

7. Novbr. Nu har vi ogsaa faaet Soldaterraad. Matroser, Soldater og Arbejdere holdt et stort Møde i Juhls Lokaler, og der blev Raadet dannet, derefter Officersafvæbning, og hvis de ikke godvillig vilde, bliver de internerede indtil videre; de civile Myndigheder behandles paa samme Maade; Vagt posteret paa Posthuset, Telegrafstationen, Jernbanestationen. Nu har det tyske Folk selv taget Sagen i sin Haand.

8. Novbr. Alle Soldater har forladt Kasernen uden Tilslidelse og sluttet sig til Soldaterraadet. I alle Byer, hvor der er Marinestation, og det er mange paa hele Kysten, vajer det røde Flag. I Dag er der kommet en Deputation af Matroser fra Kiel, som vist skal ordne endel for det nye Soldaterraad her. I Aften kom Efterretning om Vaabenstilstand, endnu ikke officiel. Outzen telefonerede det. Jeg gik min Tur i Haven, og Rose lukkede Vinduet op og kaldte paa mig for at fortælle mig den glædelige Nyhed, min første Tanke var: »Saa takker alle Gud«, og jeg skyndte mig ind. Outzen telefonerede paa Dansk, ogsaa et Tidernes Tegn. Hvor har de ikke plaget og pint os paa alle Maader.

9. Novbr. Endnu er Vaabenstilstanden ikke bekræftet, men der er sket store Begivenheder. Bayern er blevet Republik, og nu iaften kom Løbesedlen med Kejserens og Kronprinsens Abdication. Her optræder Soldaterraadet korrekt og roligt. De Officerer, der ikke vilde underkaste sig, fik Lov til at forlade Byen civilklædte, de andre maa bøje sig. Paa Kasernen er det røde Flag hejset.

10. Novbr. Fader kom hjem fra Harmonien, bekræftende Underretninger om Republiken, har selv set Løbesedlen fra Hejmdal. Der gaar Rygter om, at Englænderne allerede er i Kiel eller paa Vej dertil. Man siger saa meget. Sene re: Thomsen var her

med en Løbeseddel fra Grenzpost for iaften, hvor de vigtigste af Vaabenstilstandsbetingelserne var opførte. Det er haarde Betingelser, nogle maaske for haarde. Vi var alle placerede om Bordet i Dagligstuen, da han læste dem højt, og de blev drøftede og gennemgaaede om og om igen. Betingelserne viser Nederlagets Størrelse.

17. Novbr. Stort Folkemøde i Aabenraa idag. 18. Novbr. Marie og jeg til Mødet i Juhls Sal. Vi gik herfra 1¼, mødte Vognen med Schmidt, Vojensgaard. Han hilste saa glad, vi ogsaa, det er jo det første store danske Møde her. Byen fuld af Mennesker, der styrede Kursen ligesom vi. Mødet skulde begynde 2¼, men da vi kom, var allerede alt fuldt, Galleriet, Salen, Gangen udenfor, i Haven, man var allerede begyndt at synge danske Sange. Ved et rent Held og lidt Dristighed fik vi virkelig Plads paa femte Række fra Scenen. Efterhaanden som der stuvedes flere Mennesker sammen, blev ogsaa Scenen frigivet til Publikum, men det hjalp ikke stort, thi der kom flere og flere. Stemningen høj, nu hørtes de forbudte Sange, alle Versene, og saa begyndte Talerne. Kloppenborg Skrumsager begyndte nok lidt tørt, men sagligt paa mange Maader, saa kom Refshauge, stilfærdigt og godt, men saa kom Schmidt, Vojensgaard, og det er ligesom hans Ord udløste al den Begejstring, der var i Folk, han rev alle med sig, jeg hører hans Stemme endnu, skælvende af Bevægelse og Glæde. Det var jævne, fattelige Ord, han sagde, men prægede af saadan Hjertevarme og Inderlighed, at de rørte os alle til Taarer. Han mindedes Trængselstiden, dog kun som overvundet og besejret, talte om hvor nu alt vilde forandre Skikkelse og vilde blive lyst og smukt for os, naar vi nu atter kom hjem til vort elskede Moderland. Han mindedes alle Nordslesvigs unge Mænd, der hviler i fremmed Jord, efter at have ofret Livet af Pligtfølelse og for Slægtens Jord; der var saa højtidsstille i Salen og alle rejste sig. Og saa blev der sunget: »Der er et yndigt Land« og »Det haver saa nyligen regnet«. Og efterhaanden som Pastor Thade Petersen, Lebeck, Advokat Andersen (levende Illustration til de fire Lidelsesaar, han havde gennemgaaet) talte, blev Sangene dristigere, og vi endte med »Kong Christian« og Leve for ham. Det var en Dag, man ikke glemmer. Og »Vift stolt« blev ogsaa sunget, og saa kom der et Leve for vort skønne Danebrog, vort gamle elskede Flag, og da var Folk helt vilde.

21. Novbr. Rose over 40°, det er den spanske Syge. 22. Novbr. Nu er Lise syg; jeg er meget ængstelig. 27. Novbr. Der ventes en Bataillon Soldater hertil. Byen bliver smykket. Jeg synes ikke Tiden egner sig til Fest. 6. Decbr. Lise har det ikke saa godt idag.

[Hermed ender Dagbogen brat. Forstaaelsen heraf ses af følgende Tilføjelse bag i Hæftet:]

16. Decbr. 1918 døde min elskede Broderdatter Elisabeth, min lille gode trofaste Pige. Gud i Himlen hjælpe mig til at bære det; og han lade os mødes igen, hvor der ingen Sygdom og Sorg og Lidelse er.

Af Sønderjydske Aarbøger

haves følgende ældre Aargange:

I. Række.			Aargang	1. Halvbind.	2. Halvbind.
Aargang	1. Halvbind.	2. Halvbind.			
1889	—	6	1908	41	14
1890	7	8	1909	23	9
1891	—	1	1910	—	—
1892	—	—	1911	udkom ikke	
1893	—	6	1912	—	—
1894	—	3 4.Hæfte	1913	—	—
1895	8	1	1914	116	642
1896	udkom ikke p. Gr. af Retssag.		1893	1 Hele Bindet indbundet	
1897	1	6	II. Række.		
1898	udkom ikke.		1923	166	145
1899	2	4	1924	219	281
1900	7	23	1925	167	32
1901	—	2	1926	25	21
1902	8	8	1927	37	68
1903	38	45	1928	68	102
1904	37	12	1929	116	100
1905	35	40	1930	41	106
1906	61	30	1931	50	67
1907	45	21	1933	38	67
			1934	62	102

Af Festskriftet til H. P. Hanssen, der i 1932 udkom som Led af Sønderjydske Aarbøger, haves ogsaa et Restoplag. Medlemmer af „Historisk Samfund for Sønderjylland“ kan faa det mod Indsendelse af Medlemsbidraget 5 Kr. + 50 Øre Porto. Det bestilles hos Ekspeditionen (Hejmdals Trykkeri) i Aabenraa.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« III. Række, og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. fhv. Folketingsmand H. P. Hanssen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg, Amtslæge H. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Arkivar Frode Gribsvad, Aabenraa, og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for »Sønderjydske Aarbøger« bestaar af Thade Petersen, Lausten Thomsen, Hans Lund og Gribsvad.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Lauster Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Cl. Eskildsen koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Opkrævningen af Medlemsbidraget sker i April.

Indhold.

G. Japsen: Aabenraa bys økonomiske Historie.	Side	1— 88
Inger Margr. Boberg: Sagn og Tro knyttet til Gravhøjene paa Als	»	89—119
J. Smith: Landbrugskrisens Indflydelse	»	121—128
H. V. Clausen: Stemninger og Tilstand i Haderslev under Verdenskrigen	»	129—160

Historisk Samfunds Aarsmøde

afholdes i Aar i Rødding Søndag den 2. Juni, Kl. 2.

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

II. Halvbind

1935

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

A A B E N R A A

Sønderjydske Aarbøger

3. Række.

1935

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

Frode Gribsvad

Hans Lund

Thade Petersen

H. Lausten Thomsen.

Aabenraa.

Hejmdal's Bogtrykkeri

1935.

Indhold:

G. J a p s e n: Aabenraa bys økonomiske Historie .	Side	1— 88
In g e r M a r g r. B o b e r g: Sagn og Tro knyttet til Gravhøjene paa Als	»	89—119
J. S m i t h: Landbrugskrisens Indflydelse	»	121—128
H. V. C l a u s e n: Stemninger og Tilstande i Ha- derslev under Verdenskrigen	»	129—160
H a n s H e j s e l b j e r g P a u l s e n: Oplysnings- tiden i Hertugdømmerne	»	161—231
R o a r S k o v m a n d: Udgravningerne i Hedeby	»	232—262
T h a d e P e t e r s e n: Kristian IV og Havnen ved Ballum	»	263—273
A u g. F. S c h m i d t: Fra den gamle Landsby ...	»	274—307
Aarsberetning	»	308—309
Medlemsfortegnelse	»	310—314
Regnskab	»	315

Oplysningstiden i Hertugdømmerne.*)

(Tiden fra ca. 1773—1817)

Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes
religiøse og nationale Brydningstid.

Af Hans Hejselbjerg Paulsen.

IV.

Det nordslesvigske Kirkefolk, — »das einfältige Kirchen-ublikum«, som Rationalisterne udtrykte sig, — havde, som vi ar set i det foregaaende, slaaet det rationalistiske Angreb tilbage. Men hermed var Kampen ikke forbi. Modparten gik over ! at bruge en anden Taktik og søgte — saa vidt det var gørligt — at skjule Nederlaget, prøvede paa at skabe Ro om Sagen paa alle mulige Maader, for saa senere »i al Stilhed« at faa Adlers Agende listet ind, hvor det kunde ske »ohne Geräusch«.

4. Agendens senere Skæbne.

Agendestriden gav Anledning til en Pjece- og Pressefejde,¹⁾ som Hertugdømmerne aldrig havde set Mage til. Saa godt som alle af Oplysningstidens Navne greb til Pennen for »at berolige« Befolkningen. Mange af disse Pjecer er skrevne i et faderligt formanende Sprog, i andre bruger Tidens ivrigste Højt- talere de værste Ukvemsord mod deres Modstandere, alle stad- fæster de Sandheden i Claus Harms' Ord, at »Pøbelen i alle Stæn- der er sig selv lig«. Her vil vi kun ganske kort dvæle ved et af disse Skrifter, hvis Forfatter er en af de betydeligste og mest be- gavede af Oplysningstidens Mænd. Det er Præsten Nicolaus F u n c k i Altona. [* i Marne 1767, cand. theol. 1789, Præst i Al- tona 1790—1840. † 1847. Dr. theol. 1824.] Hans Skrift »Freimüthige

*) Nærværende Arbejde bygger i væsentlig Grad paa hidtil utrykte Kilder. Til Arkivstudier i Ind- og Udland har jeg modtaget Under- støttelse af den grevelige Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse, for hvilken Understøttelse jeg bringer Direktionen min ærbødige Tak.

¹⁾ sml. Oplysningstiden i Hertugdømmerne III. Sønderj. Aarb. 1934, p. 183.

Beurtheilung des Verfahrens der dänischen Regierung bei der Einführung der neuen Kirchenagende in S. u. H.« 1798, er et af de bedre og mest alvorlige i den nævnte Pjecelitteratur, som i disse bevægede Aar oversvømmede begge Hertugdømmer. Det har sikkert været Funcks alvorlige Mening at ville — som han selv oplyser os om i Forordet — »fjerne Fordomme, tjene Sandheden, være Fædrelandet (d. v. s. Danmark) nyttig«.

Funck søger at vise, at nu, da Regeringen har bestemt, at Adlers Agende skal indføres, saa maa den nødvendigvis ogsaa vinde Sejr i alle Punkter. Thi — »Kongens Værdighed, Landets Ære, Gejstlighedens Anseelse, den rel. Kulturs Fremgang i Slesvig og Holsten staar paa Spil«. Opgiver man Kampen for Agenden, da vil Kongens Autoritet lide Skade, og Hertugdømmerne vil blive berygtede for at være Mørkets Sæde, og Pøbelen bliver Eneherre i Landet og i Kirken. Med andre Ord, Funck søger at bortlede Opmærksomheden fra de religiøse Motiver i Kampen, — som han heller ikke forstod — og fremstiller Agendestriden som en Affære, hvor Kongens Autoritet og Landets Anseelse kan lide Skade. Men Kampen var ikke nogen politisk Kamp, og det vidste man nok i de ansvarlige Kredse i København, derfor undlod man at slaa til, — og heller ikke senere greb Regeringen ind til Gunst for Adlers Agende.

Men desto flere Fortalere og Velyndere havde Agenden i Hertugdømmerne, først og fremmest i den rationalistiske Gejstlighed, dernæst i de Kredse i Folket, — de saakaldte dannede — hvor Oplysningstankerne havde vundet Fodfæste. Vel endte Sagen med et Nederlag for Adler og for Oplysningstankerne i det hele taget, men — som det plejer at gaa ved den Slags Lejligheder — man satte sit Haab til Fremtiden og til den unge Generation. Pastor J. C. Lautrup i Brede skriver f. Eks. til Adler 1806¹⁾ »— — maaske kan der ske mere med Tiden, naar de, som ivre for det gamle ikke mere ere saa talrige, og naar den unge Generation vokser til«. Denne forhaabningsfulde Tanke er almindelig i Præsternes Indberetninger; man ventede sig meget af

¹⁾ Visitationalia Aabenraa 1806. Staatsarchiv, Kiel.

det unge Slægtled, som nu voksede op i den rationalistiske Skole. Eftertiden viste, at Resultatet blev helt det modsatte baade religiøst og nationalt.

Efterhaanden som Agenderøret kom lidt paa Afstand, og den aandelige Sløvhed bredte sig videre og videre, vandt Agenden lidt efter lidt — og ofte umærkeligt — Indpas i saa godt som alle Sogne, ogsaa der, hvor Modstanden havde været størst. Saaledes skriver f. Eks. Sognepræsten i Ensted,¹⁾ Pastor Lorenz Peter Hoeck [Præst i Ensted 1798—1816, Felsted 1816—26] i 1802, at i de 4 Aar, han har været Præst der, har han døbt 27 Børn efter Agendens Vejledning og uden at den kristne Trosbenedelse er nævnt. Efter 1800 blev det almindeligt, at Agenden blev indført ved Præsteskitte. Saaledes hedder det f. Eks. i 1817 fra Felsted Sogn: »Endskønt det gamle, danske Ritual her altid har været i Brug, saa indførte jeg straks uden noget Præludium den slesvig-holstenske Kirkeagende, og der sporedes ikke den mindste Utilfredshed hermed,« — skriver den nye Sognepræst 1817 til Adler. Ogsaa i Aastrup, hvor Modstanden havde været haard, og hvor Præsten havde maattet bøje sig for Menighedens Krav, er Agenden allerede indført 1808. Saadan kunde man nævne det ene Sogn efter det andet; overalt vandt Agenden langsomt Indpas, i hvert Fald raadede dens Aand i alle Gudshusene. Nogle ganske faa Undtagelser i Nordslesvig bekræfter kun Regelen.

Alt i alt gælder ogsaa for Slesvigs Vedkommende, hvad Lübkers skriver om Holsten:²⁾ »Som bekendt er den Adlerske Agende, som jo har faaet kirkehistorisk Betydning ved de Stridigheder, den ved sin Indførelse fremkaldte, i k k e a l m i n d e l i g indført, men den bruges overalt mer eller mindre.«

Agenden banede Vej for det liturgiske Virvar, som præger Kirken i hele det 19. Aarhundrede. Af dens mange Formularer til Brug ved kirkelige Handlinger brugte man snart det ene, snart det andet, hist og her brugtes overhovedet intet, kort sagt,

¹⁾ Om Agendestriden i E. se S. A. 1934, p. 204 f.

²⁾ Lübkers, Versuch einer kirchlichen Statistik Holsteins, 1837. p. 69.

Rationalismens Forsøg paa at indføre et nyt Ritual endte i Kaos.

Salmesang og Altergang afskaffedes de fleste Steder. Ogsaa Salmesang?

Ja, thi det gamle Arvegods kasserede Rationalismen, da den, som vi senere skal se, fik Adlers »Christelig Psalmebog« listet ind i Kirkerne. Saaledes skriver f. Eks. Provst Kristen Karstensen 1845 fra Dybbøl: »Jeg vælger udelukkende Psalmerne af den Pontoppidanske Psalmebog, medens min Formand fornemmelig holdt sig til Anhanget (d. v. s. Adlers Psalmebog, som listedes ind ved at anbringes som Tillæg til den brugelige Pontoppidanske Psalmebog). Mine Bevæggrunde behøver jeg vel ikke at angive.«

Og Altertjenesten afskaffedes ganske i mange Kirker.¹⁾ Hvordan Gudstjenesten saa formede sig, lader vi Sognepræsten paa Kajnæs fortælle os. Han skriver saa sent som i 1845:²⁾ «Ordningen ved Gudstjenesten er følgende: Først læser Degnen i Chordøren, saa synges nogle (ein Paar) korte Sange, derpaa følger Prædikenen, atter synges nogle Vers, og der sluttes med Degnens Læsen i Chordøren.»

Saa fattig blev Menighedens Gudstjeneste der, hvor den Adlerske Agende kom i Brug. Disse Tilstande afløstes i Nordslesvig først ved den religiøse Vækkelse i Fyrrerne. Den kom som en vederkvægende Regn fra det Høje efter den lange og trange Mørketid. Og den samtidige folkelige Opvaagning bidrog ogsaa sit til, at det blev en sjælden Vaartid, en rigt velsignet Grotid for vor Landsdel.

B. Teologi og Kirke i Hertugdømmerne i Perioden.

Den Adlerske Agende er et typisk Produkt af den teologiske Nyorientering, som gik for sig i Hertugdømmerne i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Men den nye Retning, som nu havde taget Førerskabet i Kirken, havde langt videregaaende Planer.

¹⁾ Pastor Mumsen i Sottrup fortæller herom i sin Visitatsberetning 1845.

²⁾ Visitatsberetning Kajnæs 1845, Staatsarchiv, Kiel.

Den ønskede ikke at standse ved en liturgisk Nydannelse, nej, hele Rationalismens Kristendomssyn og mange forskelligartede Interesser skulde føres ud i Folket for at gennemsyre alt og alle. Hertil skulde Skolen først og fremmest bruges, men Kirken og dens Tjenere maatte ogsaa med som det nye Livssyns Pionerer, i Arbejdet for det rent dennesidige. Oplysningstiden har mere end noget andet Tidsrum i vor Historie glemte Kristi Ord: Mit Rige er ikke af denne Verden. Vi vil senere faa at se, at det kom Kirken dyrt at staa.

Nu skulde alt tværtimod dreje sig om denne Verden, om Kroppens rette Trivsel i den, det kaldte man dengang »Menneskers Lyksalighed«, det er Lyksalighedslærens (Eudaimonismens) Tid. Kultur skal nedværdiges til kun at være Civilisation, og den »Oplysning«, som skal præge Mennesker, vil føre til Lyksalighed. »Man behøver blot at lade Oplysning paa en mild og fredelig Maade lære os alt det sande; Orden og Frihed vil da snart parres«. — Saa optimistisk var denne Slægt i dens Syn paa Mennesket.

Det subjektive Maal er Dyden og den enkeltes Duelighed til at udføre det gode. Det objektive Maal er Lyksalighed, derfor bliver det yndede Ord i Tidens Sprogbrug: Pligterne. Pligterne mod sig selv og sit eget Legeme først og fremmest, dernæst Pligterne mod Staten, de mange. Derfor bliver Oplysningstiden strengt loyal og »patriotisk«.

Oplysningstidens Teologi, som den fremførtes fra det akademiske Kateder i Kiel, har vi talt om.¹⁾ Her vil vi da særlig dvæle ved, hvordan disse Tanker i yderligere fortyndet og populariseret Form søgtes indpodet i Hertugdømmernes Befolkning. Kirke og Skole skulde her optræde som Hjælpere, især gennem Katekisme og Psalmebog. Derfor er det næste Arbejde, som Tidens Mænd kaster sig over, at faa udarbejdet en ny Katekisme og Psalmebog og at faa disse indført overalt.

¹⁾ Om Universitetet i Kiel se Oplysningstiden i Hertugdømmerne I. Sønderj. Aarb. 1933, p. 63—90.

1. Oplysningstidens Katekismer og deres Kristendomssyn.

Vil man gøre sig bekendt med Rationalismens Kristendomssyn og høre Kirkens Tale i Hertugdømmerne paa hin Tid, bør man først og fremmest se en af Tidens Katekismer igennem, thi her møder vi Tidens Tanker i den mest populære Form, beregnet for Skoler og Menigmand. Kristendommen er her ikke blot bleg og afsvækket, men for en enkelt Katekismes Vedkommende er Bruddet med Kristendommen ført igennem til sin yderste Konsekvens, selvom den endnu kalder sig »christlich«.

Da Oplysningstidens Mænd erobrede den officielle Kirke, var Erik Pontoppidans Katekisme i Brug de fleste Steder i Hertugdømmerne. (I de tyske Skoler en oversat Udgave ved Rektor Hoier i Slesvig.) Skønt næppe nogen anden Bog har haft større Betydning og mere Autoritet i vore Egne end just den, saa lykkes det alligevel at faa den ud af Brug i kortere eller længere Tid, men efter Rationalismens Sammenbrud fandt man atter tilbage til Erik Pontoppidans Udlægning af Kristendommen. En saa god Kender af de sønderjydske Kirkeforhold som Provst Carstens i Tønder skriver f. Eks. om dens Betydning for hans Samtid: die Theologie Pontoppidans war damals (1859) noch vorherrschend das religiöse System des Schleswigschen Volkes.¹⁾ Den første Opgave, Oplysningstiden sætter sig, er da ogsaa den: at faa en ny rationalistisk Katekisme indført i alle Skoler. Man vilde begynde ved selve Begyndelsesgrundene, den elementære Undervisning i Kristendomskundskab.

I dette Tilfælde er det atter Prof. Cramer,²⁾ som gør Hovedarbejdet. Til Brug for Seminaristerne havde Cramer kort efter Kieler-Seminariets Oprettelse udarbejdet en Lærebog, og samtidig havde han udtalt Ønsket om, at ogsaa Almueskolerne fik »en tidssvarende Katekisme,« da »den hidtil brugte er ualmindelig daarlig« (ungemein schlecht).³⁾ Cramer ønsker en Katekisme indført overalt, »som kan medvirke til, at fornuftig og hensigts-

¹⁾ Archiv der S. H. Gesellschaft für vaterl. Gesch. XIII 1859, p. 11—58.

²⁾ Se I p. 64 ff.

³⁾ Pakken Cramer, Catechismus i Acta A XVIII Nr. 429 Kiel.

mæssig Religionskundskab vinder Udbredelse«. Til sin Glæde faar han Hvervet overdraget af Kancelliet at udarbejde en saadan i Samraad med Prof. theol. Geysers og Generalsuperintendent Struensee. Medens Struensee, som fik Udkastet forelagt til Gennemsyn i 1784, finder dette »saare uheldigt « — det er efter hans Mening skrevet i et Sprog, som intet Barn forstaaer, og hvad værre er, det er ikke christocentrisk — saa fælder Prof. Geysers en ganske anden Dom over Cramers Udkast, det er »fuldkommen hensigtsmæssigt og fortræffeligt«, og Geysers haaber, at »det guddommelige Forsyn vil mage det saaledes, at denne Lærebog kan indføres saa snart som muligt.

Det gik efter Geysers Ønske, thi i 1785 udkom Cramers »Kurzer Unterricht im Christenthum«. En dansk Udgave til Brug for Nordslesvig besørgedes samme Aar, og i den følgende Tid vandt den hurtigt Indpas i alle Skoler i Hertugdømmerne. Mange Steder var den i Brug til efter Treaarskrigen, f. Eks. i Felsted fra 1786 til 1852, nogle Steder i Aabenraa Provsti endog til 1858. Alt ialt fik denne Lærebog en lang Levetid, selv om Tiden hurtigt løb fra den.

Cramers Katekismus betød — ligesom Adlers Agende — et Brud med den evangelisk-lutherske Fortid, thi selv om den hører til de mere moderate blandt »Oplysningens« Lærebøger, saa taler den dog kun om »Jesu Lære«. Nogen Antydning af, at Kristus er Evangeliets Indhold, gives ikke. Jesus er kommen »for at lyksaliggøre Mennesker«, men at det betyder Frelse fra Synd og Død, tales der ikke om. Han er kun Lærer i at øve Dyd og at efterkomme Pligterne. Derfor lægger Cramer al Vægten paa det moralske. Katekismens Opgave skal være »at bibringe Børnene gode og sunde Begreber om Gud, nyttige Lærdomme«.

At »Landskatekismen«, som nu indførtes overalt i Hertugdømmerne*), betød et afgørende Brud med den kirkelige Fortid,

*) Kun i et Sogn i Nordslesvig synes »Landskatekismen« ikke at være kommen i Brug — efter det foreliggende Materiale at dømme. Amtmand v. Schmettau i Aabenraa skriver 30. 5. 1788 højlig fortørnet, at han ikke fandt Katekismen indført i Nr. Jarup Skole i Ø. Løgum Sogn. Her brugte man tværtimod Pontoppidans endnu. Skolelæreren begrundede det med, at hans Sognepræst ikke taalte Cramers Katek. — [C. II 2. No. 407, Kiel.]

viser allerede Bogens første Sætninger klart og tydeligt. Det første Spørgsmaal lyder f. Eks.: »Ønsker ikke alle at være fornøjede og glade,« Svar: Vi Mennesker ønsker at være fornøjede og glade«. I Anmærkningerne forklares det saa vidtløftigt, hvad det vil sige at være »fornøjet og glad«, »at kunne se, høre, lugte, smage, føle, tænke.« Paa det andet Spørgsmaal: »Hvorledes gaar det os i Verden?« følger prompte: »Vi Mennesker nyder meget godt i Verden«.

Disse to anførte Sætninger viser os straks Bogens Grundpræg. Det er »Oplysningens« flade Lyksalighedslære og dens naive Optimisme m. H. t. Mennesket og Verden. Lyksalighedslærens sædvanlige Skæbne er altid den, at jo mere den populariseres, desto fladere og flovere bliver den. Og det gælder i fuldeste Maal de Cramerske Produkter. Naar han f. Eks. skal forklare, hvad vi forstaar ved Begrebet *d e t o n d e*, saa følger denne noget lange og noget mærkelige Forklaring: »Det onde bestaar i ubehagelige og smertelige Følelser gennem Sanserne, som og i ubehagelige Tanker i Sjælen, hvilket gør os misfornøjede og ikke er os til nogen Nytte, men meget mere til Skade.«

Landskatekismens ukristelige Præg skyldes først og fremmest, at den — ligesom Oplysningstiden i det hele taget — ikke kender Begrebet Synd, ikke kender noget til Menneskenaturens medfødte syndige Retning. Mennesket trænger kun til Undervisning og Belæring, til Civilisation og Afpudsning, kort sagt til »Oplysning«. Derfor møder man hverken i Tros- eller Sædelæren den virkelige Kristendom. Saa vidt var man altsaa naaet nu.

Bogens anden Hovedmangel er ligesaa iøjnefaldende, den er skrevet i et forfærdeligt Sprog, fyldt med uforstaaelige Definitioner, er kedsommelig og trættende og atter trættende, snakkesalig og tør, typisk rationalistisk. Det snakkesalige viser blot en Forklaring som denne: »Kamre d. v. s. Dele af en Bygning, hvori et og andet opbevares«. At den er uforstaaelig for Børn vil vi lige vise ved et enkelt Eksempel. »G u d s N a v n, betyder snart Gud selv, snart hans Fortrin for andre, snart ogsaa at erkende og tilbede ham.« Det maatte Børn da kunne forstaa!

Eller læs engang følgende Væveri, som baade sprogligt og teologisk er lige forvirret. (Se Noten nedenfor).

[Forklaringen til Luthers Ord: Der hl. Geist vergiebt uns und allen Gläubigen täglich alle Sünden, lyder hos Cramer saaledes: Die Meinung ist, dass die Menschen von dem hl. Geist aus der Schrift täglich die Verheissung haben, dass, wenn sie christlich leben, u. nicht muthwillig u. vorsätzlich sünden, sondern sich redlich u. ernstlich bestreben, immer frömmer u. besser zu werden u. zu leben, sie auch, weder um ihrer vormaligen Sünden, noch um derjenigen Willen gestraft werden sollen, welche sie bey allen aufrichtigen Bestrebungen, Gottes Willen zu thun, aus Unwissenheit noch begehen möchten, die sie aber bereuhen u. unterlassen, wenn sie zur Erkenntniss derselben kommen«. — Ikke sandt, det maa Børn da kunne forstaa! Hvem kan finde ud af det Virvar! — Og dog udgiver Cramer det for »en Forklaring til Luthers Ord.]

Denne mærkelige Lærebog skulde nu indføres i alle Skoler fra Kolding til Elben,¹⁾ og mangen stakkels Præst og Skolelærer har sikkert taget sig til Hovedet ved at læse disse Snurrepiberier. Allerede af sproglige Hensyn var den nærmest ubrugelig. Det var derfor ikke underligt, at man i de følgende Aar saa Forklaringer og Udlægninger til Katekismen dukke op som Paddehatte efter Regn. Men jo mere man forklarede, rationaliserede og snakkede, desto større Forvirring skabtes der, og desto fladere blev Undervisningen. Vi nævner lige nogle af disse rat. Forklaringer til Cramers Landskatekismus, som ogsaa viser os, med hvilken Iver Oplysningstidens Mænd arbejdede for at »oplyse« Folk m. H. t. den »rene Kristendom«. Hvert af disse Skrifter smykker sig med Kristi Navn, men har alle, udover Navnet, kun lidt eller intet med Kristendom at gøre.

1796 udgav f. Eks. Provst Voss i Garding en Forklaring til Cramers Lærebog. Dens Titel er ligesaa lang og svævende, som selve Bogen er det.²⁾ 1796 og 98 skrev Pastor Dr. Olshausen —

¹⁾ Jeg minder om, at vi stadig undtager: Enklaverne, Tørninglehn og Als-Ærø.

²⁾ Se Lübker u. Schrøder II., p. 674.

Fader til den senere bekendte Olshausen — sin Forklaring til Cramer »Lehrbuch der Moral u. Religion für die gebildete Jugend«. 1804 skrev Provst Fock i Kiel: »Indledning til grundig Oplysning om den kristelige Religion« 1811 Provst Dr. Wolfrath, Medlem af det holstenske Overkonsistorium: »Lehrbuch der chr. Religion für Kinder edler Bildung (!) osv. Ogsaa i Nordslesvig udkom der to lignende Arbejder, idet den meget skrivende Prahl i Vedsted og Pastor Hieronymus Grauer i Ries hver udgav en Slags Katekismus paa Dansk. Alle er de lige rationalistiske og flade.

Senere vrimler det med den Slags »Katekismer«. En skriver for »den dannede Ungdom«, en anden for »Begyndere og uøvede«, en for Børn under 10 Aar, en anden for Børn over 12, for »voksne og ustuderede« osv.

Jo videre den religiøse Opløsning skred frem, desto større blev Forvirringen indenfor Aktørernes Rækker, alt mens aandelig Død og Ligegyldighed bredte sig videre og videre. Jo flere Skolemestre der traadte frem med deres Pegepinde, som de rettede mod Periferien, desto længere kom man bort fra det egentlig centrale: den gamle Kristentro.

For at vise, hvordan den konsekvente Rationalisme i dens sidste Udløber tog paa det Spørgsmaal, vil vi dog lige til sidst dvæle noget udførligere ved en enkelt af disse Katekismer, nemlig Provst Jasper Boysens »Abriss der christlichen Glaubens- u. Sittenlehre, nach reinen Grundsätzen«, 1797, (senere — 1814 — udgivet i nyt Oplag under Titelen: Abriss der christlichen Lehre.) Medens Cramers Lærebog — trods alt — endnu havde været et Kompromis mellem gammelt og nyt, saa gaar Jasper Boysen ikke mere Kompromiets Vej. Han vil ikke prøve paa at flikke to saa uensartede Størrelser sammen, derfor slipper han Kristendommen og vælger »den rene Fornuft«. (»Nach reinen Grundsätzen«.) Selvom denne Bog ikke har været i Brug overalt, saa kan vi alligevel gaa ud fra med nogenlunde Vished, at den Aand, der præger den, har haft til Huse i mange af Hertugdømmernes Skolestuer.

Bogen falder i 3 Afsnit: 1) Om Gud, hans Væsen og Egen-skaber. 2) Pligterne. 3) Vore Pligter mod Dyr og livløse Genstan-de. Første Del er egentlig kun et overflødigt Tillæg, idet Hoved-vægten saa afgjort lægges paa »Pligterne«, d. v. s. en Slags hu-man Etik.

Boysen søger først at vise, at Mennesket har Anlæg for Dyd og Religion, men disse Anlæg skal videre udvikles, »for at vi kan naa til den sande Religion og Dyd«. Og den Kilde, som vi kan øse af, er »kun de Guds-Aabenbaringer, som vi kan opfatte ved Eftertanke og gennem Fornuften«. Gud har aabenbaret sig 1) i Naturen (her følger saa det kosmologiske og teleologiske Guds-bevis), 2) i vort Indre, i vor Fornuft og Samvittighed. Dette er Hovedsagen. Det tredje: »in der Bibel durch ausgezeichnete u. be-geisterte Männer«, gaar Jasper Boysen nærmest udenom.

Mennesket kunde meget vel naa til sand Gudserkendelse ad den menneskelige Tankes Vej, men da det imidlertid vilde gaa for langsomt, har Gud ladet nogle Mænd træde frem, som tydeligere opfattede Guds Stemme i Naturen og i deres eget Indre, disse blev de vise Lærere for Menneskeslægten, og de findes i alle Folkeslag, men den fremmeligste og mest ophøjede af alle disse vise er Jesus af Nazareth, som kom for at frelse Mennesker fra »Geisteslend«, fra Uvidenhed og mørke Fordomme, fra Uro og Overtro. Hans Maal var at berølige og oplyse Menneskeslægten. »Gud, Dyd og Udødelighed« er hans Læres Indhold. — I alt dette genkender vi Deismens Tanker, det er den saakaldte »naturlige Religion«, som — accepteret af Kirken — nu skal indføres i Skolen.

Sædelæren, Afsnittet om Pligterne, som for Boysen er det vigtigste, indledes med »Pligterne imod os selv«. Blot vi læ-ser den første Sætning der, kan enhver se, hvor ukristelig og irreligiøs denne »Katekisme« er. Den lyder: »Hauptpflicht: Du sollst dich selbst lieben, dir wohlwollen, deine leibliche u. geistige wohlfahrt wünschen u. suchen«. (Hovedpligt: Du skal elske dig selv, du skal ville dit eget Vel, ønske og søge din legemlige og sjælelige Velfærd.) — Saa følger en hel Del

alm. borgerlige og ofte ligefrem egoistiske Leveregler. Vi Mennesker skal først og fremmest elske os selv, og saa sørge for vort ydre Vel, pleje vort Legeme, leve sundt og maadeholdent, føre en fornuftig Vandel, bruge Medicin i Sygdomstilfælde, ud-danne vor Forstand, sætte Tæring efter Næring o. s. v. Af Plig-terne imod andre Mennesker nævnes bl. a. i denne noget usæd-vanlige »Katekisme«: »Oplys alle Mennesker, anvis god Medicin, værn imod Kvaksalvere, berøv ingen Haabet om Fortjeneste og Fremgang, indgyd ikke unødigt Angst og Frygt i nogen o. s. v. I en saadan Oplysnings-Katekisme ser man ogsaa Tidens politi-ske Syn. Oplysningstiden er strengt royalistisk og helstatsvenlig, der prædikes saavist ikke Oprør og Ulydighed mod Landsherren.

Forfatteren og hele Tidens Syn lærer vi at kende i den Del af Katekismen, som omhandler »Undersaatters Pligter mod Landsherren«. De bør vise Regent og Øvrighed den skyldige Højagtelse, vise Beskedenhed i Bedømmelsen af Øvrighedens Handlinger og Forordninger. Man bør villig og glad betale sine Skatter og Toldafgifter saavel som bidrage til alle almen-nyttige Anstalters Fremgang og Virksomhed.

En saadan Katekisme udkom i Hertugdømmerne saa sent som 1814, i den mærkelige Tid, som Louise Stolberg kaldte «et nyt Foraar». De irrationelle Magter, disse mærkelige Magter, der sprænger alle Lænker. naar deres Tid er inde, begyndte at røre paa sig. Men Jasper Boysens Katekisme viser os ikke, at »die Zeiten Bernstorffs« er forbi, som Karl Welcker skrev Aaret efter. Og dog fik Karl Welcker Ret.

2. Psalmebøger.

Der indføres en tysk rationalistisk Psalme-bog i Hertugdømmerne. Dens danske Side-stykke afvises i Nordslesvig.

Vi har i det foregaaende set, at de kirkelige og politisk-stats-lige Interesser mødtes gentagne Gange. (Baade paa Pietismens Tid og efter 1773 ønskede man fra begge Sider en ny fælles Liturgi.) Ogsaa den Cramerske Landskatekisme maa anses for at være

et Produkt af de samme Interesser. Helstaten ønskede ikke kirkelige Særdannelser i Hertugdømmernes i Forvejen vidt forskellige Egne, Landskaber m. m., nu da Reunionen var lykkelig fuldført. (1773). Derfor ønsker man en ny, for begge Hertugdømmer fælles Agende, Katekisme og Psalmebog.

Og den nye teologiske Retning, Oplysningstidens Mænd, greb med Begærlighed den hjælpende Haand. Nu kom Turen til den gamle Psalmebog. Ogsaa m. H. t. Brug af Psalmebøger frembød Hertugdømmerne i 1773 et broget Skue. Selv i den forholdsvis lille Del af Slesvig, hvor man havde dansk Kirkesprog, brugtes hele 3 Psalmebøger, i de tyske Kirker selvfølgelig endnu flere.¹⁾

Atter rækker politiske og kirkelige Interesser hinanden Haanden, idet Tyske Kancelli i December 1775 lod forespørge hos Prokansler Cramer i Kiel, om han var villig til at udgive en ny Psalmebog for begge Hertugdømmer. Atter gaar Vejen udenom Hertugdømmernes Generalsuperintendenter og kirkelige Myndigheder, og man faar unægtelig det Indtryk, at det er Administrationshensyn og politiske Interesser, som staar bag ved Ønsket om en ny Psalmebog.

Cramer havde, mens han var i København, udgivet en ny Psalmebog for de tyske Menigheder der, og som den Tidens Mand han var, tilmed kendt og yndet af mange som Salmedigter, var det kun naturligt, at det netop blev ham, som modtog Kancelliets Opfordring. Og Cramer sagde gerne Ja. »Thi — skriver han om de gamle Katekismer og Psalmebøger, som var i Brug i Hertugdømmerne — de var gode nok for Erkendelsen i de Tider, da de affattedes, men de naaede ikke den Fuldkommenheds Grad, som saadanne Bøger kunde og burde have.«²⁾ Han oplyser Kancelliet om, at han »kender faa Psalmebøger som ere saa maadelige, som de her brugelige.«

¹⁾ Om de tyske Psalmebøger: Emil Brederik: Geschichte der sl. h. Gesangbücher 1—2, i Schriften des Vereins für S.-H. Kirchengeschichte, I. Række Bind 9 og 13. Kiel 1919 og 1922. De danske Ps.bøger i Slesvig omtaler han ikke, dog er de alle nævnt i P. Moos' Afhandling, Sønderjyllands Kirkesalmebøger, Sønderj. Aarb. 1909, særlig p. 163—73.

²⁾ L. Koch. Oplysningstiden i den danske Kirke. 1915. p. 72.

Det er Tidens Dom over alt det gamle, fra Fædrene nedarvede aandelige Gods, som her kommer til Orde. Ogsaa i denne Sag advarer den gamle Generalsuperintendent Adam Struensee imod det Cramerske Foretagende, da han har læst det nye Ud-kast, »den Bog bringer ikke Velsignelse, men kun Skade«, saadan lyder hans næsten profetiske Ord, men hans Røst agtede Tiden ikke paa. Struensee har ikke noget imod, at en Del forældede og kun lidet brugte Salmer udrangeres, men han forlanger, at Kernesalmerne skal gaa uændret over i den nye. Men ogsaa i dette Tilfælde viste det sig, at hans Tid var ved at være forbi.

I 1780 udkom saa Cramers Allgemeines Gesangbuch, auf Königlichen allergnädigsten Befehl zum öffentlichen u. häuslichen Gebrauche in den Gemeinden der Herzogthümer Schleswig und Holstein.

Psalmebogen skulde indføres distriktsvis i Løbet af de følgende Aar, sidst skulde det ske (Paaske 1790) i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg og i Tønder og Flensborg Provstier. Den blev indført i alle de tyske Menigheder, og, som det ser ud til, uden nogen videre Modstand fra Menighedernes Side. Først i Agendestridens Aar begyndte der at lyde Røster her og der om, at Psalmebogen skulde ud af Kirke og Skole.¹⁾

Cramers Psalmebog er en typisk »Overgangs«-Psalmebog. Den betyder ikke et absolut Brud med den gamle Kristendom, men halter til alle Sider. Flertallet af dens 914 Salmer stammer fra selve Oplysningstiden, og ikke mindre end 255 er digtet af Cramer selv.²⁾ Foruden Cramers er det især Klopstocks, Münters og Gellerts Sange som har vundet Tidens Yndest. Dog var der endnu paa det Tidspunkt to af de ældre Salmedigttere, som vanskeligt lod sig fortrænge helt, nemlig Paul Gerhard og Luther, de er nemlig begge repræsenteret med henholdsvis 29 og 27 Salmer. Men ogsaa disse har Cramer »bearbejdet«, saa nogle er helt ukendelige. Men hvad værre er, den Cramerske Psalmebog vidner ikke om nogen dybere Forstaa-

¹⁾ f. ex. Lindholm 1798. C. VI. 2 Nr. 596 og Tønder By samme Aar.

²⁾ Brederek II p. 7.

else af Kristendommen, thi alle dens mange »Forbedringer« naaede hverken det dybeste i Kristendommen, ja ikke engang det fællesmenneskelige. Cramers egne Salmer er oftest kun rimede Moralforskrifter og minder mest om Fabriksarbejde. Bogen er delt i en Mængde Afsnit efter særlige »Hovedlærdomme«, der er f. ex. 40 Salmer som omhandler »de sande Kristnes Pligter mod sig selv«, med Underafdelinger om Pligten mod Sjælen og mod Legemet. Her har Cramer digtet en hel Del Salmer for at udfylde disse Rubrikker, og Resultatet er som oftest blevet et ynkeligt Versmageri. Han har skrevet 6 »Salmer« om Pligterne mod Legemet, i en af disse hedder det f. ex. [Nr. 734].

Ich soll ihn pflegen
soll zu edlen Werken
durch Nahrung ihn
u. auch durch Freude stärken;
Soll ihn durch keine Weichlichkeit entehren,
nicht selbst zerstöhren
Nie müß' ich ihn durch Schwelgerei entehren
nie seine Kraft durch Müßiggang verzehren!
Er sey im Alter, wie in früher Jugend,
ein Sitz der Tugend.

En ikke ringe Del af Psalmebogen bestaar da ogsaa af saadanne Moralforskrifter i Rim.

Blandt hans Tidssalmer og Salmer for Menneskers Stand og Stilling møder man lignende Snurrepiberier, som man just ikke venter at træffe i en Psalmebog.

I Efteraarssalmen Nr. 835 hedder det f. ex.

Auf traubenvollen Hügeln schallt des Winzers Lob
und wiederhallt von Berg auf Berg;
denn Most und Wein giebt uns der Herr
uns zu erfreuen!

Den Cramerske Salme Nr. 124 skal være et Udtryk for religiøs Følelse, en Menneskesjælens Lovsang for Skaberen, men hvor plat og ringe lyder ikke et af dens Vers:

Die Vögel bau'n in ihren Wipfeln,
die Störch' in hoher Bäume Gipfeln,
gebildet und ernährt durch dich.

Die Gemse liebt der Felsen Spitzen,
die jäh'n Berg', in ihren Ritzen
verbergen die Kaninchen sich
o. s. v.

Man forstaa'r den gamle Biskop Adam Struensees Standpunkt, da han, efter at have bladet Cramers Udkast igennem, skrev: den Bog bringer ikke Velsignelse!

Af større Interesse for danske Læsere er det at følge Psalmebogssagen paa Oplysningstiden i de danske Menigheder i Sønderjylland. Thi ogsaa her ønskede Rationalisterne en ny, fælles Psalmebog indført, som skulde afløse alle de hidtil brugelige.

I Nordslesvig fandtes ikke mindre end 4 Psalmebøger paa det daværende Tidspunkt, (i Menigheder med dansk Kirkesprog). Da det — saa vidt mig bekendt — aldrig er bleven undersøgt hvor i Sønderjylland de forskellige Psalmebøger har været i Brug, vil vi ganske kort omtale, hvordan Landet laa, inden Rationalismen tog Kampen op imod de gamle Psalmebøger.

Kingos Psalmebog (af 1699, bærer Kingos Navn, men er udarbejdet af andre), synes at have været i Brug næsten overalt i Nordslesvig. Folkegrænsen naaede den selvfølgelig ikke, da Syd- og Mellemslesvig havde tysk Kirkesprog, men den naaede heller ikke engang Kirkesprog-Grænsen (omtrent den nuværende Rigsgrænse). Thi endnu i 1721 sang man i Rinke-næs og Holebøl Kirker tyske Salmer ved den danske Prædiken, samme mærkelige Forhold møder vi i flere mellemslesvigske Sogne, ja ogsaa i Burkal og Højer.¹⁾

Man faar iøvrigt det Indtryk, at Kingos Psalmebog aldrig blev den sønderjydske Befolkning saa kær en Skat, som Tilfældet var med den senere Pontoppidanske (fra 1740). Lad mig nævne et Eksempel. Kingos Ps. formaaede ikke at fortrænge den tyske Psalmebog i Højer, men da Pontoppidans først udkom, var det forbi med tysk Salmesang i Højer. Nogen særlig lang Levetid fik Kingos Psalmebog heller ikke i vor Hjemstavn, og kun i ganske enkelte Sogne holdt den sig ind i det 19. Aar-

¹⁾ Reimarus, 1721.

hundrede; thi allerede i de følgende Aartier udkom der to nye Psalmebøger, begge prægede af den nye Aandsretning: Pietismen. Den første af disse er Ægidius' eller Varnæs-Psalmebogen, udgivet 1717 af Pastor B. C. Ægidius i Varnæs.¹⁾

Bogens Udgiver tog ikke meget Hensyn til Kingos Psalmebog, derimod digtede han selv en Del Salmer og oversatte de nye tyske pietistiske til dansk. At Bogen ikke er opstaaet i den danske Kulturkreds, mærkes ganske umiddelbart, den fik da heller ikke større Betydning for Nordslesvig, vandt ogsaa kun ret ringe Indpas i Sognene og var hurtigt forældet. Dog var den endnu i 1799 i Brug »i hele Slogs Herred med Undtagelse af Burkal og Hostrup og i nogle Kirker i Lundtoft Herred.«²⁾ Ogsaa i nogle sundevedske Kirker brugtes Ægidii Psalmebog. Den var hurtigt forældet, thi i 1732 udkom Borsons 10 Julesalmer og i 1739 hans »Troens rare Klenodie«. Og her anslog Borson en Salmetone, som straks fandt Genklang i den sønderjydske Folkesjæl, vi har da ogsaa en Del Vidnesbyrd om, at de Brorsonske Salmer hurtigt vandt Indpas i Hjem og Hjærter. Men først da Erik Pontoppidan i 1740 udgav sin Psalmebog, kom Brorsons Salmer ogsaa ind i Kirken. »Den pontoppidanske« indeholdt da ogsaa saa godt som alle Brorsons mest kendte og mest yndede Salmer, og det er vel særlig af den Grund, at den saa hurtigt formaaede at fortrænge Kingos. Pontoppidans Psalmebog kan vi godt kalde en særlig sønderjydske Psalmebog, da den næsten udelukkende var i Brug her, — i Kongeriget blev den kun indført i Slotskirkerne. Den naaede da ogsaa, og med Rette, at fejre 150 Aars Jubilæum, thi endnu i 1883 udkom et nyt Oplag. I 1768 var den saa godt som indført i hele Aabenraa Provsti, kun i Varnæs holdt man — vel af lokalpatriotisk Hensyn — paa den Varnæs'er (lige til 1870erne) og i Graasten-Adsbøl beholdt man Kingos. I Haderslev Provsti blev den indført i alle Kirker paa Landet 1765, idet Overkonsistoriet paa Gottorp foreslog, at alle

¹⁾ Bertel Christen Ægidius (Gjødesen) født i Bylderup 1673, Sognepræst i Varnæs 1701—33.

²⁾ Adler ved Generalvisitatsen i 1799.

Dejne skulde synge efter den Pontoppidanske [Rigsarkivet], og saaledes forsvandt Kingos ogsaa her, om ikke straks saa dog snart.*) Kun i Halk Sogn slap man ikke ganske Kingos Psalmebog, thi endnu i 1799 sang man efter Prædikenen efter Kingos, mens man før Prædikenen benyttede Pontoppidans [Pastor Petersen, Visitatorialia 1799, Kiel].

Et ejendommeligt Forhold maa endnu omtales. Skønt man, som vi har set, ved Midten af det 18. Aarhundrede havde 3 danske Psalmebøger i Nordslesvig, saa maatte de danske Menigheder i Købstæderne hele Aarhundredet ud stadig nøjes med at synge tyske Salmer ved de danske Gudstjenester. Her møder vi atter et af de mange ubegribelige Forhold, som Sønderjyllands ældre nationale Historie er saa rig paa. »I Tønder By f. ex. hersker endnu — d. v. s. 1799 — den daarlige Skik, skriver Adler,¹⁾ at der synges paa Tysk ved de danske Gudstjenester, og, da Tilhørerne tildels ikke forstaar Tysk, synges tilmed de samme Psalmer hele Aaret igennem«. Som bekendt skrev Borson tildels sine Salmer for at skænke sin Menighed i Tønder danske Salmer og for dermed at raade Bod paa dette ligefrem forrykte Forhold, som han sikkert led under hver Søndag. Den samme Urimelighed støder Gang paa Gang Adler, da han blev Generalsuperintendent, men først efter 1800 lykkedes det ham at faa en dansk Psalmebog indført i Købstæderne.

Da Adler overtog sit høje Embede i 1792 havde de danske Menigheder i Virkeligheden 4 Psalmebøger. I Haderslev og Aabenraa Provstier var den Pontoppidanske saa godt som eneraadende, i de sydligere Egne brugtes Kingos, Ægidius' og Pontoppidans, i Købstæderne derimod en tysk Psalmebog (ved de danske Gudstjenester).

Ægidius' saakaldte »Varnæs-Salmebog« var da allerede længe udsolgt, og Myndighederne ønskede den erstattet med Pontoppidans. I Højst Sogn fik man f. ex. i 1790²⁾ den Besked

*) Det er derfor ikke helt rigtigt, naar det i Kirkeh. Saml. VI, Række Bind 1 S. 450 hedder, at Pontopp. Psalmebog først fra 1780 vandt Indgang i Nordslesvig.

¹⁾ Visitatorialia, 1799, Kiel.

²⁾ Resolutionen af 30. 11. 1790, Rigsarkivet.

at den der brugelige Varnæs-Psalmebog kun maatte benyttes til 1793, saa skulde den Pontoppidanske indføres. Tendensen gik dengang endnu i den Retning, at Pontoppidan skulde afløse alle andre Psalmebøger i de danske Menigheder. Ogsaa m. H. t. Psalmebog skulde Landet ensrettes.

Hvordan Brugen af Psalmebog kunde veksle fra Sogn til Sogn i Tønder Amt, viser følgende Eksempler: I Tønder By sang man tyske Salmer til den danske Prædiken. I Højer — som tidligere havde haft tyske Salmebøger — og i Skads var den Pontoppidanske indført, i Jerpsted Kingos, i Tinglev, Bylderup og Ravsted Ægidius' Varnæs-Psalmebog. I Emmerlev Kingos (lige til 1828) o. s. v.

Baade Stat (d. v. s. Tyske Kancelli) og Kirke ønskede en fælles Psalmebog indført i Nordslesvig, og hidtil var den Pontoppidanske bleven begunstiget paa de andres Bekostning. Var denne Udvikling ikke pludselig bleven afbrudt, havde Pontoppidans Psalmebog sikkert i Løbet af faa Aar vundet Indgang i alle Kirker, tilmed da den nordslesvigske Befolkning, — som Generalsuperintendent Callisen skriver — »hænger med hele sin Sjæl ved den Pontoppidanske Psalmebog og dens Psalmer af Brorson«.

Men Adler, som just nu i disse Aar blev Generalsuperintendent, ønskede noget helt andet. Han vidste, at en ny Psalmebog var under Udarbejdelse i København (»evangelisk-christelig Ps.«), og at denne vilde blive et Slags Sidestykke til Cramers. I 1795 henstillede Overkonsistoriet paa Gottorp nu til Tyske Kancelli, at »den nye danske Psalmebog saa snart som muligt maatte blive indført i Slesvig Stift.«¹⁾ Der hengik nu en 3—4 Aar, Arbejdet med den nye kongerigske Psalmebog var ikke bragt til Ende, og i Hertugdømmerne var der næppe en Psalmebog at opdrive, Kingos og Varnæs-Psalmebogen var forlængst udsolgt, og »den Pontoppidanske« var heller ikke at faa mere.

¹⁾ Johs. Petersen: Christelig Psalmebog 1798, i Kirkeh. Saml. 6 R. I. p. 455.

I 1797 henvender Adler sig da til Kancelliet med et nyt Forslag i Sagen¹⁾ hvori han søger at paavise, at »nu, da Agenden skal indføres, er der endnu et stort Savn at afhjælpe her i de danske Menigheder. De trænger nemlig i høj Grad til en ny og tidssvarende Psalmebog, hvorfor jeg har søgt at raade Bod herpaa« (»ein dringendes Bedürfniss«). Adler sender samtidig Kancelliet et Udkast til en ny rationalistisk Psalmebog, som kun skal omfatte 200 Salmer, — »det er nok« — »de fleste stammer fra den af den værdige Biskop Balle udgivne evangelisk-christelige Psalmebog«, men 2—3 har Adler selv digtet og desuden har han omarbejdet de fleste af de andre, »forkortet nogle, fjernet fremmede Ord og dunkle Begreber, ændret og mildnet de haarde dogmatiske Tanker i dem«. Til Slut bemærker han, at denne Salmesamling »ist das Beste sowohl an Inhalt als Ausdruck, was mir in diesem Fache in dänischer Sprache bekannt geworden ist.«

Adler mobiliserer alle sine Venner i Administrationen, for at de kan være ham behjælpelige med at faa Sagen hurtigt afgjort. Amtmand Møsting i Haderslev (den senere Statsminister) har saaledes set Samlingen igennem, for at Adler kunde høre hans Mening om den. Møsting har glædet sig hjerteligt over den nye Psalmebog — »doch bin ich kein kompetenter Richter, ich habe es nun bald so weit gebracht, dass ich weder dänisch noch deutsch richtig verstehe.« [Møsting var født paa Møen, men som Amtmand i Haderslev skulde han bruge Tysk som Embedssprog.]

Adler selv klager over det samme for sit eget Vedkommende, da Dansk jo var et fremmed Sprog for ham, han var i endnu mindre Grad »en kompetent Dommer«, og dog skulde og vilde disse Mænd afskaffe den helt igennem kærnedanske Pontoppidanske Psalmebog. Allerede i rent sproglig Henseende maatte Indførelsen af den Adlerske Psalmebog betegne et Fejlgreb.

¹⁾ Akt. 18 Nr. 18—19a, Staatsarchiv, Kiel og T. K.'s Vorstellungen 1797, Juli 13 ff.

Man gav imidlertid Adler fuldkommen frie Hænder, og det er da ogsaa ham, som alene har Ansvar for den. — Præsterne fik nu gennem Overkonsistoriet Paalæg om at forberede den nye Psalmebogs Indførelse i deres Sogne (1797), og i 1798 udkom da »Christelig Psalmebog — til Brug for de danske Menigheder i Hertugdømmet Slesvig«,¹⁾ den er bleven kaldt »den sletteste Psalmebog, der er udkommen paa dansk,²⁾ og det er sikkert ikke overdrevet.

Det var Adlers Hensigt, at hans Psalmebog skulde fortrænge alle de andre Psalmebøger i Nordslesvig, men som den forsigtige Mand han var, foreslog han Kacelliet, at den foreløbig skulde udkomme som Tillæg til et nyt Oplag af Pontoppidan. Kun i Tønder Amt skulde hans Tillæg indføres og der afløse Kingos og Varnæs-Psalmebogen. Den Pontoppidanske Ps. maatte ikke mere sælges uden Adlers Tillæg, og »paa den Maade vil den nye Psalmebog kunne gives Befolkningen i Hænde uden nogen Vanskelighed«. (Adler) Præsterne fik endvidere Paalæg om at sørge for, at Tillæget kom i Brug i alle Skoler, for at den unge Generation kun lærte »de nye dejlige Psalmer« at kende.

Bogen udkom i Agendestridens Aar, og den Modstand, Agenden mødte overalt, slap det nye Adlerske Foretagende heller ikke fri for. Mange Steder havde Folk tegnet sig for et vist Antal nye Psalmebøger ved Subskriptionslister, men da Bøgerne kom, nægtede man pure at aftage dem, og Præsterne vovede ikke at indføre Bogen i Kirkerne, da det kun vilde føre til nye Tumulter. Ogsaa dette nye Forsøg paa at »reformere« Gudstjenesten strandede paa den nordslesvigske Befolknings Modstand. I Styrkeprøven mellem Befolkningen og de kirkelige Myndigheder sejrede de mange navnløse. Ganske vist fulgte Adlers Tillæg med, naar man købte Psalmebogen, (Pontoppidans) men det blev sjældent eller aldrig brugt, og de faa Steder, hvor dette Tillæg alene kom i Brug ved Gudstjenesterne — i

¹⁾ Om Bogen og dens Indhold henvises til den tidligere citerede Afhandling af Pastor Johs. Pedersen, 1934.

²⁾ P. Moos i Sønderj. Aarb. 1909, p. 170.

Byerne — fik Menighederne en fattig Salmesang, det var vel een af Hovedaarsagerne til, at den danske Gudstjeneste i Byerne sygnede hen ved Aarhundredets Begyndelse.

Adlers Psalmebog blev altsaa ikke indført i et eneste Landsogn, ganske vist blev der gjort Forsøg derpaa her og der, men de strandede alle paa Menighedernes Modstand, »selvom Præsterne gjorde sig al Møje med at fremme denne nye velsignelsesrige Forbedring«.¹)

Ikke et Sted formaaede den nye rationalistiske Psalmebog at fortrænge den gamle. I en Del Sogne i Tønder Amt og i de 4 sundevedske Kirker sang Menighederne stadig Ægidius' Salmer (Varnæs-Psalmebogen), men selve Bogen var ikke til at faa og var forlængst ude af Handelen. I det store Broager Sogn blev denne Tilstand efterhaanden uholdbar, og i 1806 henvendte man sig til de kirkelige Myndigheder om at faa en ny Udgave af deres gamle Psalmebog eller en anden indført i Stedet, dog bad man sig fritaget for at faa den Adlerske. Dette Andragende giver Rationalisterne nyt Mod, og Overkonsistoriets²) Medlemmer foreslog Kancelliet, at man nu omsider lod »en ny tidssvarende Psalmebog« indføre i alle danske Kirker i Nordslesvig. Man tænkte herved paa den i Kongeriget indførte »Evangelisk christlige Psalmebog«, et dansk Sidestykke til den Cramerske. Adler vil hjertensgerne støtte den fremsatte Plan og anbefaler at indføre ev. kr. Psalmebog »sofort, ohne Bedenken« (straks, uden Betænkeligheder) men paa den anden Side har han »endnu 2000 usolgte Exemplarer liggende« af sin egen Psalmebog, som jo var bestemt netop for de nordslesvigske Menigheder. Af rent forretningsmæssige Grunde ønsker han først »det dejlige Tillæg« indført, og naar det saa er udsolgt, kan Menighederne faa »den ev. christelige«.

I 1806 lykkes det da P. Friderici i Broager at faa 187 »Husfædre« til at indgive et Andragende til Kancelliet om at faa den »evangelisk christelige Psalmebog« indført i Broager, da

¹) Provst Strodttmann i Haderslev, Brev af 13. Juni 1798, trykt i Zeitschrift zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens. II.

²) A. XVIII Nr. 419 Staatsarch. Kiel.

den gamle Psalmebog «forlængst er ude af Handelen», og den er paa det Tidspunkt en saa stor Sjældenhed, at Flertallet i Menigheden ikke ejer den. Præsten føjer til, at »paa Grund af de Fremskridt, vor Tid har gjort i det forløbne Aarhundrede i Henseende til Kulturen, er den hidindtil brugte Psalmebog slet ikke mere passende.« Prøvsten haaber, at Eksemplet i Broager maa danne Indledningen til en almindelig Indførelse af ev. kr. Psalmebog. Ogsaa Adler støtter Ønsket og foreslaar Kancelliet, at den «uden videre indføres i alle 4 sundevedske Kirker, og at der træffes Foranstaltninger til, at den snart kan blive indført i de øvrige danske Menigheder i Slesvig, saa snart den pontoppidanske Psalmebog er udsolgt.»

Men Kancelliets Embedsmænd — som endnu havde Agendestridens Begivenheder i frisk Erindring, fraraadede i deres Forestilling til Kongen denne Fremgangsmaade, »saa længe man ikke er tilstrækkelig underrettet om Befolkningens Ønsker og Stemning«. ¹⁾ Resultatet blev da ogsaa, at ev. kr. Psalmebog kun maatte indføres i et Sogn, naar Befolkningen selv ønskede det. Kancelliet ønskede ikke nye religiøse Stridigheder i Sønderjylland og fulgte derfor ikke den ivrige Adlers Anvisning.

Ogsaa i Salmebogssagen slog Befolkningen altsaa det rationalistiske Angreb tilbage, idet baade Adlers Psalmebog — »christelig Psalmebog«, 1798 — og dens kongerigske Parallel — »evangelisk-christelig Psalmebog — blev afvist. Kun i Tørninglen, som jo hørte under Ribe Stift, tog Sagen en noget anden Vending, idet ev. kr. Psalmebog her blev indført de fleste Steder, selv om Menighederne satte sig imod det. I Agerskov og Nustrup prøvede man den sidste Udvej for at slippe fri for den nye, uønskede Salmebog, man henvendte sig nemlig 1813 til Overkonsistoriet paa Gottorp²⁾ men Konsistoriet afviste Sagen, da disse Sogne var det ganske uvedkommende.

Det vil maaske vække Forbavselse hos en og anden at høre, at Sønderjyllands danske Del (med Undtagelse af Tørninglen og

¹⁾ T. K. Vorstell. 1807, 20. Febr. I Nr. 46, Rigsarkivet.

²⁾ A. XVIII Nr. 419, Kiel.

Als) slap fri for den rationalistiske Psalmebog, medens hele det øvrige Danmark maatte finde sig i et saadant Skifte. Men Kancelliets mægtige Embedsmænd, som i Agendestridens bevægede Aar havde lært den slesvigske Befolknings religiøse Selvstændighedsfølelse at kende, vovede sig ikke mere ud paa den Glatis, som de rationalistiske Kirkemænd med Adler i Spidsen saa gerne vilde betræde. Derfor strandede mange af de rationalistiske Reformplaner just paa Kancelliets Modstand, naar man der ikke følte sig tilstrækkelig vel underrettet »von dem Wunsche und der Stimmung der Gemeinen«.¹⁾

Men den jævne, i Tradition og Tro dybt rodfæstede Befolknings »Ønsker og Stemninger« forandredes ikke væsentligt i Adlers Tid. Da denne endnu paa sine gamle Dage gør et sidste Forsøg paa at faa evang.-christelig Psalmebog indført²⁾ klager han over, at »alle mine Opfordringer til Menighederne og Cirkulærer til Præsterne om at faa den nye danske Psalmebog indført har ikke haft den ønskede Virkning. — — — Indtil nu er det kun lykkedes mig at faa denne Psalmebog indført i Tinglev«. Med hans egen Psalmebog gaar det ikke stort bedre, »den bruges ganske vist flittigt i Skolerne, men næsten slet ikke ved Gudstjenesterne«. Adler foreslaar endnu engang Kancelliet at udvirke »en almindelig Befaling, at ev. chr. Psalmebog skal indføres overalt«, men da — i 1828 — var Tiden ganske løbet fra Adler og hans Anskuelse, og selv blandt de rationalistiske Gejstlige vandt hans Forslag ikke altid Gehør. [f. ex. skriver Pastor Kier i Ø. Løgum i 1830 i en Indberetning til Generalsuperintendenten: »das alte Gesangbuch (d. v. s. Pontoppidans) möchte ich gerne die wenigen Jahre, die ich noch zu leben habe, behalten. Es hat swar grosse Mängel u. anstössige Stellen, aber es hat auch unverkennbare Vorzüge vor dem neuen empfohlenen, welches in meinen Augen kalt ist u. kalt lässt. Wenigstens werden sich die älteren Christen nie davon erbauen lassen. Die gänzliche Vertauschung

¹⁾ T. K. Udtalelse i Vorstellung 20. 2. 1807.

²⁾ A. XVIII Nr. 419, Adlers Breve til Kancelliet dateret 21. 1. og 8. 7. 1828 og 26 .11. 1831, Staatsarchiv, Kiel.

aller alten so lieb gewordenen Gesänge mit durchaus neuen, auch wenn sie besser wären, möchte ich nicht gerathen haben.«¹⁾

Hvor vanskeligt det var for Adler at faa Befolkningen til at tage imod »den dejlige nye Psalmebog«, viser Exemplet fra Tinglev, som nævnes i det anførte Citat. Her havde man hidindtil brugt Ægidius' Varnæs-Psalmebog i Kirken, men da der i 50 Aar ikke var kommen nogen ny Udgave af den, og da man i mangfoldige Aar ikke havde kunnet opdrive et nyt Exemplar, var Tidspunktet kommet, da man maatte se sig om efter en anden Psalmebog. Pastor Zoega i Tinglev, som var yderst virksom for at faa den evangelisk-christelige indført, fik i 1825 en Del Beboere til at skrive under paa, at de ønskede den omtalte nye Psalmebog. Men da det saa gik op for Folk, hvad der var paa Færde, rejste der sig en voldsom Bevægelse i Sognet mod Præsten og hans Forehavende, og Adler modtog en Protestskrivelse fra Menigheden. Alligevel griber Adler ind »for at befordre den gode Sag« og lader den fattige og forfaldne Tinglev Kirke betale en Mængde Friexemplarer, som saa skulde deles ud i Sognet. Da den nye Psalmebog blev benyttet for første Gang i Kirken (17. Søndag p. Trin. 1825), var det tydeligt for alle, at det ikke var Menigheden, som havde ønsket den indført.

Saa besværligt og småt gik det med Indførelsen af evangelisk-christelig Psalmebog i Nordslesvig.²⁾

3. Teologiske Strømninger.

Vi har allerede omtalt Tidens urolige teologiske Forskydninger, saaledes som den unge Student mødte dem ved Hertugdømmernes fælles »Landsuniversitet«. Medens i tidligere Tid Stemmerne fra den akademiske Høresal aldrig naaede ud i selve Folket, fordi man i den Slags Diskusioner talte og skrev Latin, saa ændres dette Forhold nu ganske. Ikke blot fordi

¹⁾ Staatsarchiv, Kiel.

²⁾ 1807 i Broager, 1825 i Tinglev. I 1829 fik Pastor Hagen i Skodborg den indført i Skodborg i Kirke »i Anledning af Prinsesse Vilhelmines Formæling«, 1829 i Bjert, 1831 i Nybøl.

Latin forlængst var afløst af de levende Sprog, men mere fordi den aandelige Blufærdighed, som trods den vilde Diskussion indenfor Murene laa over de stridende Parter, naar de færdedes ude i Folket, nu ganske forsvandt. Nu lød Parolen tværtimod: Ud i Folket med de nye Tanker, ind i Aviserne med dem. Havde de gamle været disputerelystne, saa er Oplysningstiden skrivelysten, og derfor breder der sig i vor Periode en næsten uoverskuelig Række af Tidsskrifter, Blade, Journaler og Ugeblade ud over Landet. Næsten hver lille By faar sit »Intelligensblad«, og alle som et roser de sig af at have »Menneskeslægtens Forædling« og »Almennyttige Kundskabers Udbredelse« som eneste Formaal. Ogsaa ad den Vej skulde de nye saliggørende Resultater, som Tidens Børn mente at have indvundet, ledes ud i Folkets brede Lag. Kirke, Skole og de mange skrivende Penne skulde samles om den Hovedopgave, som man satte alt ind for at naa: at Hertugdømmernes Beboere blev vundet for Oplysningens Tanker.

»Oplysning, Forædling, Sandhed, Religion, Dyd —« er de Slagord, som de mange Penne gentager og varierer i det uendelige. I de Dage skabtes Pressen i Hertugdømmerne, thi hvad der fandtes forinden, var kun svage Tilløb, nu derimod skabes der i denne skrivelystne Tid med kort Varsel et virkelig ganske imponerende Antal Blade, som imidlertid kvalitativt ikke svarede til det ydre Apparat, hvorfor da ogsaa de fleste af disse Blade maatte friste Døgnfluens Lod, kun nogle ganske enkelte f. ex. Provinzial-Berichte og »Lyna« i Haderslev — naaede en for et Blad nogenlunde anstændig Levetid.

Betegnende for Tidens aandelige Forhold er det, at man næsten søger forgæves efter politiske Emner i Oplysningstidens Blade. Vel var det et farligt Gebet at vove sig ind paa i de Tider, men Aarsagen hertil ligger vel snarere i Tidens totale Mangel paa politiske Interesser. Ved Omtalen af det nationale Spørgsmaal i Perioden vil vi se nærmere paa dette Forhold.

Selvom disse Blades Indhold er yderst broget, ser man dog straks, at det overalt er Oplysningstidens Yndlingstanker, som

til Stadighed bringes til Torvs i fortyndet og stærkt populariseret Form, den platte Eudaimonisme tilsat en god Portion filistrøs Moraliseren og som oftest indhyllet i et Slags religiøst Skær. Efterdønningerne af Tidens teologiske Synspunkter ses vel tydeligst i disse Omgivelser. Dog er det særlig to Tidsskrifter, som hæver sig lidt over de mange andre ved deres Emner og paa Grund af de Navne, som man her møder. Det er Brødrene Jasper og Diedrich Boysens »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens (1797—99)¹⁾ og Dr. Thiess' »Neue Kielische gelehrte Zeitung, oder Annalen der neuesten Schleswig-Holsteinischen Litteratur« (1797—1800). Her møder man, som intet andet Steds, Tidens radikale teologiske Strømninger, og herfra vandrer de i yderligere fortyndet Form over i Døgnbladenes Udgaver. Læserne, Datidens halvlærde Publikum, — »de moderne« — griber den Slags Læsning med samme Begærlighed som den, hvormed de snasker i de andre Blades uundværlige *chronique scandaleuse*. Medens de to nævnte Tidsskrifter præsenterer os Resultaterne af den akademiske Undervisning og fremstiller de dannedes, især Præstandens aandelige Strømninger, saa viser hefe den øvrige Litteratur os disse Strømningers populære Publikation til Lægfolks Brug.

Man kan selvfølgelig ikke tale om en Oplysningsteologi i Hertugdømmerne, dertil er Tidens Børn her for uselvstændige og for afhængige af den forudgaaende tyske, men Hertugdømmerne danner i disse Aar, som saa ofte før i vor Historie, Broen mellem Syd og Nord. Herfra skulde de nye Tanker formidles videre mod Nord, og da ingen af Tidens Mænd i saa Henseende undslog sig for at gøre Dagens Gerning, ej heller satte deres smaa Lys under Skæppen, saa møder vi just i disse Aar en efter Tidens Forhold ganske overvældende Litteratur. Alle giber til Pennen for at meddele den undrende Samtid deres uforgribelige Mening om stort og smaat. Det er især »Forbedringer« man

¹⁾ Begge Brødrene var Præster, vi har mødt dem begge nogle Gange i det foregaaende.

debatterer, og da vi her foreløbig kun befatter os med de religiøse Strømninger i Tiden, vil vi lige se paa, hvilke »Forbedringer« man søgte at hidføre paa Kirkelivets Omraade.

Hvert Bidrag begynder med det stadige Refrain: Hvad er nyttigst? Hvad er fornøftigst? Hvad er mest hensigtsmæssigt? Oplysningstidens Skriverier er Journalistik i daarligste Forstand, trættende Snakkesalighed, og overalt savnes den sande Videnskabeligheds Kardinaldyder: Grundighed og Lærdom. Men de giver os et godt Spejlbillede af Tidens Mænd og Tidens Tanker.

Nye Former og Reformere er Løsenet. Hvad vi har omtalt i det foregaaende, den Adlerske Agende, de nye Psalmebøger og Katekismen, er Frugter heraf; men de mange Skribenter, som nu ved Aarhundredskiftet udfolder deres Virksomhed, har mange andre Planer og nyttige Forslag, »hensigtsmæssige Forbedringer«, som de fremsætter i Tidens mange nye Blade. Alt sættes under Debat, Kristendommen, Kirke og Sacramenter, Alterbog og Textrækker, Gejstligheden, Prædiken og Præstekjole, stort og smaat, helligt og ubetydeligt, intet er sacrosanct mere, alt maa frem for Snusfornuftens og Nyttehensynets Domstol for at forsvare sin Ret og fremvise sin Nyttighed. Vi vil vise det ved et enkelt Exempel. I Brødrene Boysens Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens (mærk: til Kirkevæsenets Forbedring) fremsættes 1797¹⁾ et Forslag om at afskaffe Barnedaaben.²⁾ Hvis Daabshandlingen skal bibeholdes, maa den nødvendigvis — mener Forfatteren — indrettes mere hensigtsmæssigt. Og at døbe Børn er hverken nyttigt eller hensigtsmæssigt. Først rettes der — som det sig hør og bør i de Tider — et voldsomt Angreb paa »den store Hob« og dens Syn paa Daaben (Daaben, et Naademiddel, et Sacramente). Den Betydning som Daaben har for den anonyme Forfatter — som er Præst — er, at »den kan hjælpe med til at befordre Moral og Dyd«, men saa er Forudsætningen ogsaa vel at mærke den,

¹⁾ I. p. 365 ff.

²⁾ Ueber die Taufhandlung in unserer Kirche, zur Vorbereitung auf eine zweckmässige Einrichtung derselben.

at Barnedaaben afløses af Voksendaab. »Thi Fornuften siger os, — og den er vor eneste Domstol — at i Daaben gives der os intet, den er unyttig, og det er Overtro (wahre Zauberei) at tro det modsatte«. Daaben er kun en god Samvittighedspagt med Gud, den, der døbes, kan aflægge et Løfte om at ville bevare sin gode Samvittighed og at ville være tro, standhaftig og vindskibelig. I den Forstand er Daaben nyttig, da den kan befæste den døbte i de gode Forsætter, naar han ved den højtideligt indmelder sig i »det Kristne Religionsselskab« og derved forpligter sig til at holde »Selskabets Love«. Derved bliver vedkommende »en Kristen« (= et godt Menneske) og paa den Maade kan man endnu tillægge Daaben nogen Værdi. Derfor maa Maalet for alle Moralens og Religionens Venner være det, at Barnedaaben afskaffes. Thi den er ikke blot aldeles overflødig og unyttig, men ogsaa direkte skadelig. Hvorfor? Spørger Forfatteren. Jo, for det første fordi mangt et Menneske mener, at han paa Grund af sin Daab har større Adkomst til Guds Naade end en udøbt Hedning, og dernæst »er den fugtige Kirke, den raa Luft, det daarlige Vejr skadelig for Barnet. Og hvis det døbes hjemme (hvad der dog altid er lidt af et Fremskridt) da fordærvs Luften ved det paafølgende Gilde, ved Dampen fra de varme Gryder og Røgen fra Mændenes Piber«.

Jeg gør opmærksom paa, at alt dette skrives af en Præst i et teologisk Tidsskrift, som kalder sig »Tidsskrift til Kirkevæsenets Forbedring«! For at følge den reformivrige Præst til Vejs Ende gengiver jeg lige Hovedindholdet af hans Spørgsmaal: Hvorledes afskaffer vi bedst Barnedaaben. Han tænker som saa: Vi maa først nægte at døbe Smaabørn. Overtroen maa udryddes ved vise og forstandige Belæringer, saa kan vi vel ogsaa faa det andet Sacramente, Nadveren, afskaffet. Til at begynde med skal Barnedaaben udsættes en 4—6 Uger, thi der maa arbejdes langsomt og paa langt Sigt »wegen des rohen und ungebildeten Haufens«. Og her maa de oplyste, sande Kristne gaa foran med et godt Exempel, for at »Hoben« kan følge efter. Saa skal Tidspunktet stadig udskubbes længere og længere,

indtil man faar indrettet en enkelt »Daabsdag« engang om Aaret o. s. v. Det viser bedre end mange Ord, hvor vidt Afkristningen var skredet frem. Og herfra vandrede den Slags Tanker saa gennem »Intelligensbladene« ud i Folket. I »Haderslevsk Maanedsskrift til almennyttige Kundskabers Udbredelse«, som redigeres af Præsterne J. Boysen i Gml. Haderslev, Nic. Boisen i Vedsted og Mechlenburg i Bevtoft, findes f. ex. en »Samtale mellem en oplyst Mand og en Bonde«. Den »oplyste Mand« er selvfølgelig Bladets Talerør. Denne søger at forklare Bonden det hensigtsmæssige i at have en enkelt Daabsdag om Aaret, »og — føjer han til — kan det bie eet Aar, kan det vel lige saa godt bie 14, førend Barnet døbes, da kunde det dog vide, hvorfor det vorder døbt«.

Men kunde man ikke faa Barnedaaben afskaffet, saa gjorde man imidlertid, hvad man kunde for at faa den forlagt til Hjemmene. »Man bør tiltro Forældrene saa megen Ømhed for deres spæde Børn, at de heller lader dem døbe hjemme, end lade dem i Frost og Kulde, Regn og Blæst, kjøre ofte en lang Vej for at døbes i Kirken«, skriver Pastor Prahll i Vedsted (senere Provst i Tønder). De mest ivrige i denne Sag ønskede overhovedet al Kirkedaab forbudt og paakaldte Politiets Hjælp¹⁾ (»die Kindertaufe als Polizeisache«).

Et andet yndet Emne i de Dage er Prædikenen og hvilke T e x t e r, der bør prædikes over, og om man overhovedet bør bruge bibelske Texter mere. Nogle ser gerne, at den hl. Skrift helt lægges til Side ved »Gudstjenesten« (saaledes f. ex. August v. Hennings, Medlem af Kirkevisitoriet i Plöen). En anden Forfatter i Boysens Tidsskrift har samme Ønske, »men da der desværre vel vil hengaa lang Tid endnu, inden denne Reform kan indføres, saa maa Bibelen kun bruges,, naar et Citat af den indeholder en nyttig Sandhed eller Belæring, indskærper en eller anden Pligt, eller indeholder en Trossætning, som kan være til Støtte for Moralen«.

¹⁾ S.-H. Blätter für Polizei u. Kultur 1799 p. 330 ff.

Spørger man nu — med denne Diskussion og den Slags Forslag in mente — »Var den officielle Kirke i Hertugdømmerne endnu en kristen Kirke?«, saa maa man utvivlsomt svare Nej. Ganske vist havde man baade en Generalsuperintendent og Provster og Præster, kort sagt, hele det ydre Apparat, men — det var ogsaa alt. Klippen havde Kirkens Mænd forladt. Ordet fra den usynlige Verden, som skaber Undere i den synlige, var kasseret og afløst af tynd Hedningspekulation og hjemmelavet Menneskekrøst. Bekendelsens Genstand var forvandsket og fortegnet. »En stor Lærer, et godt Exempel«. Det hellige var jaget paa Flugt. Man havde opsagt sin Tjeneste hos sit gamle Herskab. Menneskets Syndenød drev man Spot med. Menneskesjælens dybeste Længsler forstod ingen eller saare faa af Kirkens Mænd, som vel tumlede ihærdigt med Avnerne, men spildte hver en Kærne. Saaledes klaprede hele det ydre Apparat videre. De gamle Kirkeklokker kaldte til Kirke, som om intet var sket, Altertavlen med de gamle Figurer stod der endnu, ja, endnu, men en og anden maatte forlade den gamle Plads, thi Vandalerne var indenfor Murene og Kirkevandalismens Tid stod for Døren. De gamle Kalkmalerier talte endnu deres fyndige Sprog til Væsnerne nede i Kirkestolene, men Kalk og Kost var bestilt, thi de fortalte noget andet, end den nye Mand paa Prædikestolen. Prædikestolen! Stod der da ikke at læse: Verbum Domini manet in æternum? Dette trodsige »Herrens Ord bliver til evig Tid« med 18 Aarhundreders Erfaring bag sig.

Var det da en Illusion? — Og det aandelige Arvegods fra Fædrene, var dets Tid da forbi? Et nyt Aarhundrede var ved at bryde frem. »Er det Skumring eller Gry?« Saadan spurgte mangt et alvorligt Menneske i de Dage, mens det nye Aarhundrede hilstes i bombastiske Vendinger af Tidens Børn.

Og alt mens Kirkens Mænd tumlede med Planer og Reformers, jo mere de snakkede og skrev, desto tommere blev det i Kirkerne. Først studsede de. Thi nu var der jo da Fornuft i det hele, nu var alt jo i Færd med at blive hensigtsmæssigt og

nyttigt indenfor de gamle Mure. Hvorfor saa denne Tomhed?

Tidsskrifterne vrimler med nye Paafund. »Nyttige Prædikener« er det forløsende Ord. »Vi skal være Folkelærere, ikke Præster«. »Vor Prædikestol skal være et Kateder, vore Kirker Foredragssale«. Lad os se lidt paa dette nye Forehavende og kigge lidt indenfor i nogle Kirker. Vi begiver os paa 1. Søndag efter Epif. til Vedsted Kirke, hvor en af Tidens store Mænd, Pastor Prah, fortæller om »de vigtigste Pligter ved Børneopdragelsen«. I Nabsognet Ø. Løgum tales der paa Pinsedag om »Oplysning, som det største menneskelige Gode«. ¹⁾ Forstaar vi tysk, kan vi i Aabenraa paa 6. S. eft. Nytaar høre Provst Paulsen tale om »Christliche Betrachtungen über den Winter«. I Glückstadt paa 12. S. p. Trinit. »det menneskelige Sprog, en herlig Gave (Slotspræst Dr. Wolfrath, Text Marc. 7, 31—37). I Kiel kan vi høre Dr. Thiess paa 17. S. p. Trin. tale om »Was ist nach den Grundsätzen der Vernunft u. des Christenthums vom Spiel, besonders vom Zahlenlotterie zu halten [findes trykt]. Vil vi hellere høre selveste Hans Magnificenz Generalsuperintendent Adler, er der ogsaa Lejlighed hertil. Han taler 2. Søndag i Adv. over følgende Tema: Warnung vor einer zu üppigen Lebensart. I Paasken om: Hvilen i Graven. Er det i Foraarstiden, bør vi høre ham 6. Sønd. e. Paaske, hvor Emnet er: Anweisung zum froheren Genuss der Natur.« ²⁾

Var man nu ikke snart naaet ned til det sidste Trin? Kunde Niveauet sænkes yderligere? — En af de store i Datiden, Nicolai, Boghandler og Filosof i Berlin, havde udgivet en mærkelig Bog »Sebaldus Nothanker«. Sebaldus er Navnet paa den Præst, som Forfatteren holder for Idealet af en »Nytteprædikant«. »Han benyttede Bibeltexterne som uskadelige(!) Hjælpemidler til at indprente nyttige Sandheder«. Og snart fandt man ogsaa saadanne Sebaldusser i Hertugdømmernes Stæder

¹⁾ Mange Bind af Pastor Kiers Prædikener og Koncepter er endnu bevaret.

²⁾ Prædikenen er trykt i »Predigten über die Sonn- u. Festtags-evangelien durchs ganze Jahr vor einer gemischten Versammlung gehalten«.

og Landsbyer. I Julen holdt en saadan Foredrag (altsaa i Kirken) om: Faren ved lange Rejser, eller om Fordelen ved Staldfodring. Paasken benyttede han til at tale om Skindødes Redning (et saare yndet Emne i Tiden) eller han udmalede det grufulde ved at blive levende begravet.*) Særlig karakteristisk for disse Agerbrugsprædikener er følgende Tema for Søndagen Invocavit (Texten taler om Ordet: Mennesket lever ikke af Brød alene). Præsten prædiker om: Kartoffelavlens uuiselige Velsignelse.

Gudsordets Foragtere viser os her den homiletiske og aandelige Falliterklæring, som maatte komme. Brødrene Boysen, som vi flere Gange har set i Forgrunden blandt Tidens Mænd i Hertugdømmerne, havde for fuldeste Alvor anbefalet deres Embedsbrødre at tale om Landbrug, Havedyrkning, Biavl etc. og det er over disse Sebaldusser paa de slesvigske og holstenske Prædikestole at Claus Harms senere raaber sit: Vé Eder. Intet Slægtled af Præster i Hertugdømmerne har mødt saa megen Haan og Foragt, før de gik i Graven, som Oplysningstidens dybtsunkne og aandeligt fallerede Præster, fordi de ganske havde glemt Luthers Ord: Ich als ein Prediger, — soll dich nichts vom Haushalten, vom Ackerbau, von der Nahrung lehren, — mein Befehl geht nur auf die Sünde, dass ich dich lehre, wie du durch den Glauben an Christus von Sünden los werdest.

Stod det saaledes til med Prædikenen, undrer det os ikke, at de samme Mænd ved alle Slags Fortolkningskunster og »Oversættelser« søgte at stille de bibelske Begreber og Udsagn ganske paa Hovedet. Provst Schwollmanns «Oversættelse og Omskrivning» af Dele af Nye Testamente har vi allerede tidligere omtalt.¹⁾

Luthers Oversættelse fandt dette Slægtled ikke Behag i, og snart var en 4—5 Teologer i Færd med at »oversætte« efter Schwollmanns Anvisning. For lige at høre Tonefaldet i den

*) Anden Paaskedag 1811 talte Pastor Schulze i Tønning om »Was ist von dem Glauben an vorgebliche Gespenster u. Erscheinungen unserer Verstorbenen zu halten [Lübker u. Schröder, Lexikon. II p. S. 541].

¹⁾ III p. 149 f. Sønderj. Aarb. 1934.

nye »Omskrivning« af Grundtexten vil vi nævne et enkelt Exempel. Pastor Bolten gengiver Ordet i Luc. 1, 28 saaledes: Guten Tag, vortreffliche Jungfrau! Der Himmel segne dich, preiswürdiges Frauenzimmer.«¹⁾ Saaledes var Stilen overalt, det er, som om Opgaven har været snart at trække alt ned i den platteste Jargon, snart at gengive Bibelens Ord i Tidens opstyltede, forlorne Stil.

Større Betydning fik den Slags Forsøg vel ikke, de blev foreløbig kun til Tilløb og Forsøg af mere privat Natur, og de har næppe vundet Læsere udenfor Oplysningstidens snævrere Kreds. I 1815 vovede man derimod at gaa videre, idet en lignende «Oversættelse med Forklaringer» søgtes indført i Hertugdømmernes Kirker og Skoler. Det var Pastor Nicolaus Funcks Bibeludgave,²⁾ som Adler ikke alene havde billiget og anbefalet, men ogsaa leveret Bidrag til. Det er væsentlig denne rationalistiske Bibeludgave, som bragte Bægeret til at flyde over, idet den synes at have været Hovedårsag til, at Claus Harms i 1817 udgav sine bekendte Theser imod Rationalismen. Da Stormen atter truede med at bryde løs i Hertugdømmerne, greb Regeringen for anden Gang resolut ind for at neutralisere den religiøse Kamp, og Adler — og Bevægelsen i det hele taget — maatte lide den Tort, at den nye Bibeludgave blev konfiskeret og inddraget, idet den danske Regering i 1817 overdrog Overpræsidiat i Altona at opkøbe Restoplaget.

Altona — Bibeludgaven, som fik den officielle Kirkes varme Anbefaling, var da heller intet mindre end et Forsøg paa at gøre Bibelordet fuldstændig ukendeligt. Stormen, som var ved at trække op, lagde sig ved Regeringens kloge Indgriben, men Episoden viste, at Rationalismen var trængt over i Defensiven, thi i det nye Tidsskrift »Kieler Blätter«, som begyndte at udkomme 1815, og som politisk og religiøst betød et Brud med

¹⁾ Bolten, Der Bericht des Lucas von Jesu, dem Messias, Altona 1796.

²⁾ Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift nach der Übersetzung D. Martin Luthers. Unter Zustimmung des Herrn Generalsuperintendent Adlers bearbeitet und herausgegeben von Nic. Funck. Mit königl. Allerhöchsten Privilegium, 1815.

Rationalismen, erklærede tre Kieler Professorer Rationalismen Krig, nemlig Twesten, Nic. Falck (über die Grundbedingungen eines festen Kirchlichen Vereins] og Kleuker. Den sidstnævnte leverede her det afgørende videnskabelige Angreb mod Altona-Bibelen.

Nogen praktisk Betydning for det kirkelige Liv fik denne Side af Rationalismens teologiske Arbejde selvfølgelig ikke. Hensigten var at tillempe — ikke blot den subjektive Forkyndelse — men selve Bibelens Tale efter Tidsaanden. Man haabede paa den Maade at vinde de indifferente Kredse, som fjernede sig mere og mere fra Kirken, men Resultatet blev selvfølgelig en stor Skuffelse.

Paa alle Kirkelivets Omraader vilde Rationalismen virke nyskabende. »Forædlende og forbedrende« tog det sig ud i Datidens Øjne, men overalt viste det sig, at Rationalismen var ulige mere dygtig til at bryde ned end til at bygge op. Dette Nedbrydningsarbejde øjner man allevegne, hvor Tidens Mænd tumler med Opgaver, som de var ganske ude af Stand til at magte.

Som et Led i dette indgaar ogsaa Oplysningstidens Kamp mod de gamle Postiller og Andagtsbøger, som endnu paa det Tidspunkt fandtes i de fleste Hjem, dansk- saavel som tysktalende, og som oplevede en Renaissance nu, da Kirken ikke havde noget at byde Menneskesjælene. Müllers »Hjertespejl«¹⁾ synes dengang at have været meget udbredt i vore Egne, i hvert Fald er Rationalisterne meget optaget af at faa den fortrængt af nye »Hjælpemidler til den stille og huuslige Andagt«. Præsterne, med Gen. Sup. Adler og nogle Kieler-Professorer i Spidsen finder her en ny Opgave, som de med Iver kaster sig over. Tidens Skrivelyst viser sig ogsaa her, thi hverken før eller siden

¹⁾ Heinrich Müller, Prof. i Rostock, † 1675. Hans Teologi bærer Mærke af hans inderlige Grebthed. Müller er ortodox Lutheraner, men een af dem, som baner Vej for Pietismen. I Trediveaarskrigens sørgelige Efterkrigstid stod han som et trofast Vidne om levende Kristendom. Størst Udbredelse fik hans »Geistliche Erquickungsstunden« og »der evangelische Herzensspiegel«, oversat til Dansk. »Hjertespejlet« kan endnu træffes i en Del sønderjydske Hjem.

er der i Hertugdømmerne udkommet en saadan Mængde Prædikener og opbyggelige Betragtninger som i Aarene kort før og efter 1800. Men ligesom det mundtlige Ord ingen Tilhørere fandt, saaledes maatte det skrevne undvære Læsere.

Særlig beregnet paa Nordslesvig var Pastor Johannes Bjørnsens¹⁾ »Andagtsbog for voksne Christne«, 1805. Den er tilegnet Adler, og Bjørnsen kalder kam »Gejstlighedens værdigste Formand, en rigtig Bibelfortolknings og sand Religiøsitetens hæderligste Talsmand og Lærer, en gudelig og christelig Bedemaades følgeværdigste Mønster«. Forfatteren siger selv, at Bogens Opgave er at fortrænge de hidtil brugte Andagtsbøger. Han har i den Anledning udarbejdet en Del »Andagtsøvelser«, som kan være Landalmuen til virkelig Nytte, »thi vore Tanker og Følelser formaar sjældent uden Forberedelse og Trappetrin straks umiddelbart at opsvinge sig til Guddommen«. Vil man gøre sig bekendt med den platteste Rationalisme, som nordslesvigske Præster paa det Tidspunkt førte frem i Tale og Skrift, da skal man læse Bjørnsens »Andagtsøvelser«. Her finder man de uundværlige »Betragtninger over Naturen«, der tales om »Tidens rette Brug til virksom Flid«, »Maadelighed og Afhold«, »Venskabs-Pligter og Glæder«. En »Andagtsøvelse« er helliget Emnet »Ved forestaaende Fare«, det anbefales her Folk »at omgaas varsomt med Ild og Lys«. En Øvelse kaldes »Forberedelse til at gaa i Selskab — hvori det ej alene er min Pligt, men det bør og kan være mig en behagelig Pligt, at omgaas mine Medmennesker, ej alene til fælles og almenyttigt Arbejde, men ogsaa til fælles uskyldig Fornøjelse«. Derpaa følger saa nødvendigvis »Selvprøvelse og Bøn efter forladt Selskab«. I denne »Bøn« hedder det bl. a.: »Jeg har nu atter taget Deel i et menneskeligt Selskab, hvor der tales, forhandles og drives Et og Andet efter Øjeblikks Indfald, uden bestemt Orden, ja, ofte uden bestemt Øjemed af bare Mangel paa alvorlig Beskæftigelse og sædvanlig alleeneste til Tidsfordriv og Moerskab. — Hvorledes har jeg nu

¹⁾ Født 1759. Sognepræst i Skodborg 1789—97, i Oxenvad 1797—32, død s. A.

beteet mig i det Selskab jeg tog Del udi? — Jeg takker dig, al-gode Gud! fordi jeg ogsaa ved denne Lejlighed fik ny Anled-ning til at skjønne paa Livets Lykke og Goder, ny Opmuntring til at agte og elske mine Medmennesker, fornemmelig de Ædlere og gode, men ogsaa de mere Feilende og de mere Seendragtige paa Forædlings-Vejen.«

Saadan er Stilen. »Andagtsbogen« indeholder endvidere «Dyds-Øvelser ved Morgen-Andagt». F. ex. «Om Søvnens Verderquægelse og Styrkning», »der paalægger mig mange Plig-ter« o. s. v.

Paa tysk Sprogomraade udkom en Række lignende Værker, dog maa det bemærkes, at de bedre af Tidens Andagtsbøger — f. ex. Adlers Prædikensamling — ogsaa ofte anslaar kristne Toner, selv om de gennemgaaende bærer Deismens Præg, men en from Forsynstro og en stærk, moralsk Appel til Læserne hæ-ver dem alligevel op over det lave Niveau, som Bjørnsens Bog er sænket ned paa.

Som Exempel paa de radikale Udskejelser kan nævnes Prof. Thiess' Sonntags-Unterhaltungen für gebildete Religionsfreunde (1798) og hans Andachtsbuch für aufgeklärte Christen- (1797). Pastor F. A. Schrödters Religionsvorträge zur Beherzi-gung u. Erbauung für alle echten Verehrer des Christenthums under der Menschenwohlfahrt (1797). Endvidere: Pastor J. C. G. Johannsens »Aufschwung zu dem Evigen in einer Reihe ev. Vorträge für die häusliche Andacht I—II, og Provst Paysens (Slesvig). Für die häusliche Erbauung edler Menschen I—II 1804 og 1808. Alle er de Udtryk for de Bestræbelser, hvormed Rationalisterne søgte at sætte Støtter under det hældende Hus. Ved at fire til alle Sider og ved at begive sig ud paa »Natur-religionens« vilde Hav haabede man endnu at kunne raabe de ligegyldiges stadigt voksende Skare op.

Da Claus Harms i 1806 blev præsteviet lød det endnu til ham ved Ordinationen: Hermed fører jeg Dem ud af Verden og ind i Kirken, for at De maa ophøre med at høre Verden til, og maa blive en gejstlig, en Guds Tjener«.¹⁾ For Harms var det ikke et

¹⁾ Claus Harms, Lebensbeschreibung. p. 84.

Stykke dødt Formular, som blev læst op, men for mange af hans Embedsbrødre betød de Ord intet andet, de vilde hellere arbejde for »Almenvel og Oplysning«, de vilde være S t a t e n s Tjenere og intet andet. Derfor har Oplysningstidens Præstetype i Hertugdømmerne ikke meget tilfælles med de gamle Præster, de vilde først og fremmest befatte sig med denne Verdens mange Anliggender og de glemte ganske, at de var Tjenere for et Rige, som ikke er af denne Verden. Følgen var, at den gejstlige Stand blev Genstand for alles Foragt. Datidens Asfaltlitteratur, — de »dannede og oplyste« — saa ned paa Manden i den sorte Kjole, selv om denne nok saa energisk arbejdede for Almenvel, for Spindeskoler, Landøkonomi og den Slags Ting, og Menighederne betragtede ikke uden Grund de nye Præster som falske Profeter. »Er den gejstlige Stand til nogen Nytte?« spurgte de første, og besvarede Spørgsmaalet med Nej. »Oplysningen« og dens Præster berøvede Præsteembedet det, som dog maatte være dets Grundvold. Præsterne maatte derfor gøre et af to, enten se at læmpe sig efter Tidens Fordringer og paa den Maade danne sig et nyt Grundlag for deres Stilling, eller de maatte hævde det gamle og paavise Skævheden i det nye. En hel Del af »de stille i Landet« valgte det sidste, de vedblev at virke, som de var vant til, og som deres Fædre havde gjort før dem, men Hovedparten af Præsterne fulgte Tidsstrømmen og søgte paa alle Maader at vise, at de var »nyttige Borgere« i Staten. »Vil være Folkelærere« var deres Løsen. I Kongeriget havde Bastholm i 1794 udgivet et Skrift »Korte Tanker til nærmere Eftertanke over den gejstlige Stand«,¹⁾ hvori han viser, hvorledes denne, der nu anses for »byrdefuld, unyttig og skadelig« kan blive nyttigere. Bastholm anser det for nødvendigt, at Præsternes Kundskaber ikke blot spænder over de særlig akademiske Discipliner, nej, de maa først og fremmest naa alle Felter indenfor det almennyttige. Landsbypræsterne skal f. ex. lære Fysik for at udrydde Overtroen. Farveri, Brygning, Bugning og Kærning for i alle Tilfælde at kunne staa deres Menighed bi

¹⁾ M. Neiiendam, Christian Bastholm, 1922 p. 355 ff.

med Raad og Daad i disse Anliggender,¹⁾ de maa kunne give Belæring om Ager- og Havedyrkning og Kendskab til Veterinærvidenskaben maa kræves, for at de kan behandle sunde og syge Husdyr. Præsten maa desuden kunne danne sine Skolelærere i Sognet og katekisere med Ungdommen baade i Religionens og Landvæsenets Katekismus.

Bastholm, som ogsaa nød stor Anseelse i Hertugdømmernes oplyste Kredse, — flere af hans Bøger blev oversat til Tysk — kunde glæde sig ved, at hans Forslag blev rosende omtalt i Datidens førende litterære Organ i Hertugdømmerne Neue Kielische gelehrte Zeitung.²⁾ Dette nye Fremtidsprospekt vakte Glæde i de radikale Kredse blandt Præsterne, thi det gav nye Perspektiver for almenntilgavn Virke, og man kunde atter — i den nye Stilling som »Folkelærer« — betragte sig selv som nyttig Statsborger.

I det Boysenske »Tidsskrift til Kirkevæsenets Forbedring« optræder da kort efter³⁾ en anonym Forfatter, en Præst, som bl. a. skriver følgende om den nye Stand og Stilling og dens Opgaver. »Vi er ikke gejstlige, nej Statens nyttige Borgere, — — og idet vi modarbejder Overtroen og arbejder for nyttige Ting vil vi leve og virke udelukkende for denne Verden. Vi er ikke Præster, vi vil ikke være Skriftefædre, vi har ikke ved en Ordination faaet en karakter indelebilis. Vel administrerer vi Sacramenterne, men ikke fordi Gud har befalet os det, derimod fordi vor Øvrighed har paalagt os dette Hverv. Vi er ikke Sjælesørgere, ikke Samvittighedsraadgivere, vi advarer tværtimod mod alle taabelige Opbyggelsesskrifter, som gør Mennesker til Sværmere, foruroliger Samvittigheden og beforder de saakaldte Anfægtelser. Og dog sender man disse saakaldte Anfægtede til os, dog kalder man os til Sygelejer og til døende«. — Især dette sidste er ham en Vederstyggelighed. Under Omtalen af Sygekommunionen taler han endog om »denne djævelige Overtro« (teuflische Aber-

¹⁾ a. S. p. 357.

²⁾ I. 321.

³⁾ Beiträge — — I p. 192 ff.

glaube). Sæt nu, Sygdommen er smitsom! Præsten har dog ogsaa Pligter imod sig selv og sit eget Legeme. Det er allerede ganske ubilligt at hente ham midt om Natten — »wovon ich Beispiele genug weiss«. I saadanne Tilfælde maa Præsten blive grebet af en stærk Uvilje imod denne Skik (Geschäft). Tilmed er der Farer og Ubehageligheder forbunden med »denne djævelske Overtro«. Thi Præsten skal ofte ud i Uvejrheden og ind i de lave Stuers daarlige Luft. »Vi vil hellere give den syge gode diætiske Raad, advare mod uprøvede Husmidler o. s. v. Vi vil ikke det, og vi vil ikke det. Hvad saa? Vi vil være Folkelærere, »Lærere i Religionsgrundsætningerne for derved at lede Folket til Moralitet, til gode Leveregler og zur Gemüthsruhe«. Fremtidens Præst maa derfor heller ikke bære Ornat, han skal være som alle andre her i Veden, og tilmed hører det gejstlige Ornat med til de særeste og mest ubekvemme og usunde Klæder.

Saadan skriver en Præst ved Aarhundredskiftet i »Tidskrift til Kirkevæsenets Forbedring«.

Hvor langt naaede nu disse Anskuelse? Er den anonyme Maske mon Talerør for hele Præstestanden? det vil nu være vanskeligt at svare herpaa. »De stille i Landet«, de, som passede deres Embeder og bar Dagens Byrder, hører man heller ikke i vort Tidsrum meget til. Højttalerne er altid i Mindretal, ogsaa paa den Tid. Vi kan nu kun fastslaa, at den nye Præstetype, — »Folkelæreren« — som har brudt alle Broer af, findes her og der i Præstegaardene fra Kolding til Altona og langt op i de højeste gejstlige Embeder. For Nordslesvigs Vedkommende viser en nærmere Undersøgelse imidlertid, at paa de fleste af vore nordslesvigske Prædikestole stod der paa Oplysnings-tiden en lille Sebaldus, der søgte at vække Folket til borgerlig Vindskibelighed og Dyd og søgte at give gode Raad og Leveregler, men grumme faa af vore Forfædre lyttede til hans Ord. En senere Tid har saa kaldt Perioden i vor Historie »den ukirkelige Tid«. Befolkningen var næppe ukirkelig — i kirkelig Forstand — men Præsterne var det.

[Den første i Hertugdømmerne, som saa den rette Sammenhæng i den kirkelige Nødssituation, og som søgte at vise nye Veje, er Prof. Nic. Falck. Det første Bind af Kieler Blätter (1815) er i mere end een Henseende højst interessant, idet Kieler Blätter baade politisk og religiøst betyder et fuldkomment Brud med Rationalismen. Her skrev Falck »Über die Grundbedingungen eines festen kirchlichen Vereins«, hvori han forsvarer Symbolforpligtelsen og gaar skarpt imod adskillige rationalistiske »Forbedringer«. Paa Falcks Afhandling fulgte et længere Svar, (anonymt), som ikke blev optaget, men som bevirkede, at Prof. Falck i 1816 krævede af Kirken, at Deisme og Kristendom gik hver til sit. Det er nemlig to Modsætninger, som ikke kan forenes, selvom mange Præster forsøger at holde Liv i denne kunstige Syntese. »For at tækkes Deismen udelader de det egentlige i Kristendommen, for at tækkes Menighederne bruger de bibelske Ord og Vendinger. Lad derfor de to gaa hver til sin Side! Lad Deismens Tilhængere blot holde Forsamlinger, — thi længe holdes saadanne ikke i Gang«. Wir zweifeln nicht, dass sich bald offenbaren würde, welche Religion da hätte Worte des Lebens, u. welche Ansicht blos dem vorübergehenden u. vergänglichen der Zeit angehöre.«]

4. »Folkelærerne« i Virksomhed.

Ordet »Folkelærer«, som mange af Oplysningstidens Præster yndede at bruge om sig selv, gav helt nye Perspektiver m. H. t. Præstens Arbejde i Fremtiden.

Alteret havde man forladt. Prædikestolen havde man omdannet til Kateder. Sjælesørgergerningen bad man sig fritaget for, nu pegede det nye forløsende Ord ud imod nye Opgaver i Verden. Der, og kun der, mente Præsterne, at de kunde vise sig som »nyttige Borgere«.

Vi vil lige se paa nogle af de Opgaver, som man nu med Iver kastede sig over. Hertil hører først og fremmest Skolevæsenet og Arbejdet for dets Fremme. Men da dette Spørgs-

maal hører nøje sammen med Generalsuperintendent Adlers store Skolelov af 1814, vil det senere blive omtalt sammen med den.

Før at »oplyse« den ældre og unge Generation tog man ogsaa et andet Middel i Brug, nemlig den daværende Presse, og de mange »Intelligensblade« og Journaler, Kalendere og Ugeblade bliver i disse Aar yndede Tumlepladser for de mange skrivende Penne i Hertugdømmerne, blandt hvilke vi især møder mange Præster.

Af D a g b l a d e havde Altonaischer Mercurius og Hamburger Correspondent den største Udbredelse, men ellers havde saa at sige hver Egn sit Maanedsskrift eller Ugeblad. Hertil maa bl. a. regnes: Gemeinnützige Blätter für Ditmarschen, Der Freund des Landmannes in S.-H., Kroymanns »Sendebud for dansk Holsten« (1794). Før det udkom i Haderslev 1790 Maanedskorrespondenten, og senere Haderslevsk Maanedsskrift for almennyttige Kundskabers Udbredelse (1793—94) Lyna (fra 1797). I Flensborg udkom Flensburgisches Wochenblatt für Jedermann,¹⁾ redigeret af den kendte Præst Heinrich Harries, der her offentliggjorde Kongesangen Heil Christian Dir! Bladet gik siden ind, men opstod igen 1799, da Bogtrykkeren G. C. Jäger fik Privilegium paa at udgive det paany.²⁾ Samme Aar udkom ogsaa Wochenblatt für Flensburg u. umliegende Gegend. Tønder fik først et »Intelligensblad« i 1813, det kaldte sig Wöchentliches Tøndernsches Intelligenzblatt. I de andre to nordslesvigske Købstæder Aabenraa og Sønderborg derimod fremkommer den Slags Blade først i Tyverne (henholdsvis Allgemeines Wochenblatt og Königlich Priviligirtes Wochenblatt.).

I Slesvig udkom siden 1789 Schleswigsches Wochenblatt zur Unterhaltung u. Aufklärung. Ogsaa Kiel havde selvfølgelig sit Blad, ligeledes beregnet for den almindelige Befolkning, det hed Kielische gemeinnützige Nachrichten.

¹⁾ Fra 1788.

²⁾ T. K. Vorstellung 21. Juni 1799. Rigsark.

Af en noget anden Art er en Række »populærvidenskabelige« Tidsskrifter, svulstige i Ord og radikale i Tanke, som i disse Aar dukker op — og forsvinder som Kometer, der drager hen over Himlen.

Her ordner »den rene Fornuft« i en Haandevending alle Spørgsmaal og Problemer, her skildres det nye, oplyste Aarhundrede, som man i Spænding gaar imøde, et Aarhundrede, hvor Humanitet, Verdensfred og Oplysning vil forene alt i en skøn Harmoni . Det er den blinde Optimismes Talsmænd, som kommer til Orde i disse Tidsskrifter. Vi nævner lige nogle enkelte. August v. Hennings — »der aufgeklärte Besserwisser«, som Prof. Otto Brandt træffende har kaldt ham — lufter sine Meninger i »Der Genius der Zeit«. (Senere kalder han Bladet »Der Musaget«, »Annalen der leidenden Menschheit«). Anonymt udgav han ogsaa Schleswigsches Journal, (1792—93) som imidlertid blev forbudt. Der er endvidere General v. Schmettaus »Blätter aus Liebe zur Wahrheit«, som Tyske Kancelli i en Forestilling til Kongen i 1773 kalder »eine böse und schädliche Schrift« og G. C. Meyers »Der neue Mensch« (Flensborg 1796). C. J. R. Christianis »Beiträge zur Veredelung der Menschheit.«

Om de fleste af Oplysningstidens Blade gælder det, at de i høj Grad er upolitiske. Vel møder man den franske Revolutions Tanker i afbleget Form, men Spørgsmaalet dansk-tysk interesserer hverken Skribent eller Læser. Ved Siden af Oplysningsbevægelsens særlige Stof bringer de ogsaa saa prosaiske Ting som Torvepriser, Skibsefterretninger, Fortegnelser over nyankomne Rejsende, Lotterilister, Beretninger om Ulykker og saa de uundgaaelige Forslag til »almennyttige Forbedringer«. [F. ex. Gespräche zwischen dem Herren Pfarrer Trautmann und der Gemeinde zu S. — i Hausfreund für gebildete Landleute — den oplysningsivrige Præst optræder her som Lærer i hvordan f. ex. Mos kan bekæmpes i Engene, hvordan Olie kan renses, saa den hverken lugter eller oser, hvordan Lænkehunden hurtigt og let kan befries for Lopper o. s. v.]. I fingerede Breve gives der vise Raad og Anvisninger, Belæringer

og Advarsler, der er Rescentioner over de »nyeste lærde Sager«, og saa de uundværlige Digte, af hvilke der produceredes en Mængde.

Alle disse Blade vil »tjene Lærdommen, Moralen, Husholdningen, de skønne Videnskaber og Kunster og befordre det Almeene Bedste«. Et af Oplysningstidens typiske Tidsskrifter er »Haderslevsk Maanedsskrift til almenyttige Kundskabers Udbredelse«. Da det udelukkende har haft sin Udbredelse i Nordslesvig, vil vi lige se, hvad Bladets Redaktører (Præsterne Boysen i Gml. Haderslev, Mecklenburg i Bevtoft, Bjørnsen i Oxenvad og Boysen i Vedsted) serverer for Læserne. Dets Formaal er »at befordre gode Sæder, gavne Sundheden og skabe Tilfredshed«. Det første Nummer (1793) indeholder, som det sig hør og bør, en vidtløftig Besvarelse af Spørgsmaalet: Hvad er Oplysning, og hvad gavner den. Saa møder man i det følgende mange mærkelige Ting. Der optræder »en oplyst Skolelærer«, som Talerør for Oplysningstankerne, han drager i Leding mod Overtro og Varsler. Et Afsnit er viet Emnet »om Aftensæde«, for at denne »kan bruges til nyttige Arbejder«. Der tales om «Vinterens Nytte» («den kvæger Legeme og Blod, dræber mange Orme, Fluere og andre saadanne smaa onde Dyr») eller »om Sengen«, (hvori selvfølgelig »dens Nytte« beskrives). I Samtalens Form behandles en Række religiøse Spørgsmaal, f. ex. »om Kirkeskikkens forestaaende Forandring« (d. v. s. om Afskaffelse af Barnedaaben) eller »om Grundlæggelsen af en ny Gudstjeneste i Frankrig«, (d. v. s. Dyrkelsen af Fornuftens Gudinde). Ogsaa dette nye Fremskridt roses i Bladet, »thi — hedder det — den synes at ville forfremme Menneskenes Vel«. Een af de særlig landbrugsinteresserede Præster, Provst Tøxen i Nustrup fortæller om Mergel og giver Raad m. H. t. Mærgling. En anden fremsætter Forslag om Oprettelse af Arbejdshuse, ogsaa Datiden kendte til det vanskelige sociale Problem, de »fattige« som man anbefaler at anbringe i Arbejdshuse, er Datidens arbejdsløse.

Kun een Artikel vover sig ind paa det politiske Gebet,

naa, Emnet har vel ikke interesseret den jævne nordslesvigske Befolkning. »Et Par Ord om den danske og franske Regeringsforandring« giver Forfatteren Lejlighed til at rose den danske Enevælde, »thi Fornuften maa jo tilstaa, at een og viis Konge kan bedre gjøre sit Folk lykkeligt, naar han haver Magten, end mange Regentere, — — hvor der er mange, findes let onde, og disse faaer alt for let Overhaand«.

Interessant er ogsaa Bladets Fortegnelser over og Anbefaling af »nyttige Bøger«, fordi de viser os, hvilken Læsning de nævnte Præster ønsker ud i Sognene. Der er først og fremmest Bastholms Bøger, Zollikofers Prædikener, Gellerts Oder og Sange, Holcks »kloge Mænds Haandbog«, Mangors Landapotek, »Det menneskelige Livs Huusholdning — oversat efter et indianisk Haandskrift«, Campes »Sædelære for skikkelige Folks Børn«, Mechlenburgs (Præst i Bevtøft) »Uforgribelige Tanker til nærmere Eftertanke om Almuens bedre Oplysning«, Landhusholdnings-Selskabets »Agerdyrknings-Catechismus«. Midt i disse mærkelige Omgivelser møder man ogsaa Ove Mallings »Store og gode Handlinger udført af Danske, Norske og Holstenere«. Det er særlig den Slags Litteratur, som har fundet Udbredelse paa Landet paa Oplysningstiden.

Bedst i Befolkningens Smag faldt vel nok »Schleswig-Holsteinische Provinzial-Berichte«, som opnaaede en efter Tidens Forhold ret anselig Udbredelse, og hvis mange Bind — i Modsætning til de andre Tidsskrifters Døgnlitteratur — stadig er en ikke uvigtig Kilde til Hertugdømmernes Historie.¹⁾ Tidsskriftet kunde glæde sig ved en jævnt voksende Læsekreds, thi medens det i 1811 kun havde 250 Subskribenter, fordobledes Antallet i det følgende Tiaar, efter 1830 er det imidlertid stærkt dalende, da andre Anskuelser, politiske og religiøse, nu gør sig gældende. Da det i 1834 gik ind, betød det, at Oplysningtidens politiske Synspunkter var uddød. Heller

¹⁾ Udkom 1787—1798 under Redaktion af Professor Niemann, begyndte atter at udkomme 1811, og indtil 1816 hed det Neue S. H. Provinzialberichte, siden — til 1830 — »Schleswig-Holstein-Lauenburgische P. 1811—30 blev det redigeret af Pastor Petersen i Lensahn, 1831—34 af Diaconus i Flensborg, Pastor Peters.

ikke i Provinzialberichte møder man politiske Emner i en senere Tids Forstand, men dets konservative Præg og loyale,*) danskvenlige Holdning bevares til det sidste. Tidsskriftet har uden Tvivl haft en ikke ringe Betydning i Hertugdømmerne, saalænge den loyale Helstatstanke endnu besjælede alle. Dets Redaktør og Forfattere var den oplyste Enevældes Tilhængere, og man mærker, at de er Modstandere af en fri Forfatning og Folkestyret. Iøvrigt er ogsaa her »Flid og Dyd« Løsenet, og alt andet spiller kun en underordnet Rolle. Dets Forfattere og Læsere hører til den mest sympatiske Del af Oplysningstidens Mænd, det er interesserede, agtværdige Mænd, pligt- og kongetro, maaske lidt smaatskaarne men velmenende og brave Patriotter (Ordet i rationalistisk Belysning). Alle disse Egenskaber ser vi personificeret i Bladets Redaktør, Sognepræsten i Lensahn i Østholsten, Pastor G. P. Petersen [født i Meden, Valsbøl Sogn 1771, Sognepræst i Lensahn 1802—44, død 1846]. Han er en af de bedste og mest værdige af Oplysningstidens »Folkelærere«, optaget af at leve et jævnt og muntert, virksomt Liv paa Jord; er Øjet ikke himmelvendt, er det da i hvert Fald lysvaagent for alt godt og nyttigt hernede paa vor Jord. Medens vi senere faar at se, hvordan de fleste af disse »Folkelærere« bogstavelig talt forsumpede og gik til Bunds i Sløvhed eller Drik, da den store Skuffelse indfandt sig, saa hører Petersen med til det hæderlige Mindretal blandt Præsterne, som slap helskindet igennem Tidens Prøvelser. Han er heller ikke Rationalist i vulgær Forstand, og i hans Tidsskrift møder man da heller ikke den giftige Spot eller den galdesyge Kværuleren, som ellers jævnlig præger Tidens Tale og Tanker.

Imod Skrifter af sidstnævnte Art. maatte Regeringen gentagne Gange gribe ind, naar de filosoferende Kandestøbere blev for aabenmundede og frække. Stor Langmodighed og politisk Klogskab viste Kancelliet imod de urolige Hoveder i Hertugdømmerne, og blev der taget Affære, da var det næsten altid de samme Navne, som kom til at figurere i Kancelliets Forestil-

*) N. Hedemann-Hespen siger om P. B., at det var »loyal bis in die Fingerspitzen« a. S. p. 612.

linger. Der er særlig 3 Mænd, som maa nævnes i denne Forbindelse, Rigs greve General v. Schmettow, Prof. Thiess¹⁾ i Kiel, og Eventyreren Heinrich Kroymann i Haderslev. Af dem var den sidste særlig virksom i Nordslesvig, han endte sine Dage 1805 i Haderslev, hvor han levede som »privatisirender Gelehrter«. I alle disse Tilfælde udviste den danske Regering samme kloge Forsigtighed, som vi tidligere har set i dens tagen Stilling til den truende Kirkestrid. — 1773 modtog Tyske Kancelli Indberetning om et Skrift »Blätter aus Liebe zur Wahrheit«, som vakte en vis Opsigt og indeholdt en Række Angreb paa Kristendom og Bibel.²⁾ Forfatteren var førnævnte v. Schmettow. Kancelliet kalder Skriftet »eine böse und schädliche Schrift«, men en Kabinetsordre standsede Sagen,³⁾ idet der i denne udtaltes, at Kongen havde betænkt, at »den mod Grev Schmettow anlagte Sag for et forargeligt Skrift, som han menes at være Forfatter af, vil gjøre Folk mere nysgierrige efter at læse og opsøge dette slette og skadelige Skrift, saa er det Vor Villie, at Vort Tyske Cancellie strax befaler Vort Consistorium (i Pløn) at standse denne Sag«. Var Sagen gaaet sin Gang, havde Forfatteren vel faaet et stort Publikum. Et lignende Forhold udvist mod den iltre og meget skrivende Professor Thiess ved Universitetet i Kiel. Især overfor denne udviste Regeringen en efter Tidens Forhold næsten utrolig Langmodighed. Vel blev han 1800 forvist fra Kiel, men han fik dog Lov til at bo i det nærliggende Bordesholm. I Kancelliet var man alt længe klar over, at »die Schriften des Prof. Thiess hätten längst verfolgt werden müssen, wenn sich durch Verfolgung in dergleichen Fällen etwas anders als das Gegentheil dessen, was man zu erzwecken sucht, bewirken liesse«. ⁴⁾ I denne gærende Tid, som Oplysningstiden var i Hertugdømmerne, udviste den danske Enevælde stor Klogskab ved sin forsigtige Politik, og derfor kunde disse yderliggaaende politisk-

¹⁾ Se Oplysningstiden i H. I Sønderj. Aarb. 1933 p. 75 f.

²⁾ Acta A XVIII Nr. 681 Staatsarchiv, Kiel.

³⁾ 19. Marts 1773.

⁴⁾ T. K. Vorstell. 1799 p. 383.

deistiske Skrifter heller ikke ret trives i det lange Løb. Saaledes maatte f, ex. Bladet »Der neue Mensch«, som udkom i Flensborg 1796, snart gaa ind, da det kun fandt faa Læsere, skønt det »indeholdt Tøjlesløsheder — T. K. Forstilling 1799 — men det vakte ikke Opsigt«. Amtmanden i Pløen, August v. Hennings havde i mange Aar boltret sig som en Fisk i Vandet i denne meget skrivende Tid, der var saa ypperligt skabt for Frasen, men kun et af hans mange litterære Foretagender (Schlesw. Wochenblatt) blev forbudt. Dog fik han i 1796 under Haanden Paalæg om »at indstille sine Skriverier — damit das gallensüchtige Geschmiere endlich aufhöre.¹⁾ Taalmodigheden kunde altsaa ogsaa briste, men den, som kender v. Hennings personlige Forhold, Stil og Emner, forbavses heller ikke.

Ogsaa de litterære Styverfægtere og politiserende Eventyrere havde deres store Tid i disse bevægede Aar, vi vil her kun foreløbig nævne en enkelt af dem, den allerede nævnte Heinrich Kroymann i Haderslev. Kroymann var Hølstener af Fødsel, men slog sig ned i Haderslev, her har han dog næppe haft fast Bopæl i Halvfemsernes bevægede Aar, da hans urolige Natur drev ham fra By til By i Slesvig. Som Talerør for den franske Revolutions Ideer berejste han hele Slesvig i Lighed med de »Revolutions-Emissære«, som vi har omtalt for Holstens Vedkommende.²⁾ Kroymann synes ogsaa at have optrædt som Taler, i hvert Fald forsøgte han sig som Skribent og Bladudgiver og de Emner, han behandlede, bragte ham gentagne Gange i Konflikt med Myndighederne. I Anklagen, som rettes imod ham³⁾ hedder det bl. a. at »han ophidser Bønderne og de lavere Folkeklasser, saar Utilfredshedens Sæd, og han søger at opægge Befolkningen til Ulydighed mod Øvrigheden«. I 1792 truer Overretten ham med Forvisning »wegen seines schädlichen Misbrauchs der Pressfreiheit«. Atter i 1794 maatte man advare Kroymann, men desuagtet udgav han samme Aar i Haderslev »Kroymanns

¹⁾ T. K. Vorstell. 1796, Febr. p. 249 ff.

²⁾ II. p. 56, Sønderj. Aarb. 1934 p. 56.

³⁾ T. K. Vorstell. 12. 12. 1794 p. 727 ff.

Reise-Bemerkungen«, »skrevet i den samme Stil og fyldt med Beskyldninger mod Embedsmændene og med uigennemførlige Forslag«. Ved at skildre de Byrder som Landmilitzordningen paalægger Bønderne og ved at klage over deres Skatter, Kørsler og Fourageleveringer søger han at vinde Bøndernes Gunst, men i Embedsmændenes Øjne udretter han kun »Unheil und Schaden«, og derfor foreslaar Kancelliet, at der nu omsider sættes en Stopper for »denne Oprørers og Fredsforstyrres Virksomhed«. Efter at have udstaaet en mindre Straf, synes Kroyman at være falden til Ro. Han dør i Haderslev 1805.

Den Slags Tildragelser bevirkede, at Regeringen holdt et vaagent Øje med Hertugdømmerne i disse Aar, da et Pust fra Frankrig drev ind over vore Egne. Og de mest højtaltende af de rationalistiske Præster fik ogsaa det at mærke. Vi har f. ex. allerede omtalt, hvordan de Mænd, (Domprovst Paisen i Slesvig og Generalsuperintendent Adler) som ønskede et saakaldt »Nordisk Selskab« oprettet, blev afvist, selv om de kaldte sig »trofaste og velmenende Undersaatte«, der vilde »forene alle ædle og vise, rettænkende Mennesker i Hertugdømmerne til et Selskab, som i Stilhed og under Landsfaderens Øjne vil være et Redskab i hans Haand.«

Men den Slags Selskaber med dulgte og tvetydige Formaal mødte ikke megen Velvillie, naar de søgtes oprettet. Og Tidens Børn yndede just at danne saadanne »Selskaber« og »Societeter«, hvor Krage kunde søge Mage. I flere Byer dannes i disse Aar »litterariske Societeter«. Harmonier o. lign. I Haderslev oprettes f. ex. i 1800 »den harmoniske Klub«, som faar Lov til at have egne Lokaler med Beværtning.¹⁾ Flensborg faar Aaret i Forvejen et »Theatralisk Selskab«²⁾ Paa Landet fandtes der her og der »Agerbrugsselskaber«.³⁾

¹⁾ T. K. Vorstell, Sept. 1800, p. 211 ff, Rigsarkivet.

²⁾ T. K. Vorstell, Oktob. 1799, p. 303.

³⁾ Allerede i 1762 havde Provst Lyders i Lyksborg f. ex. oprettet et saadant, og »mange Bondestuer i Sundeved og Angel er smykket med Provstens Billede«. Prov. Ber. 1792 II p. 207 ff. og S. H. Anzeigen 1766, 33 ff. Provst Lyders skal have gjort meget for at fremme Landbruget i Sundeved og Angel. Han arbejdede især for at fremme Udskiftningen, Kartoffel- og Høravl m. m.

og »Læseselskaber«, som lededes af de oplysningsvenlige Præster. Ogsaa et »Selskab til Haandværkerstandens Forædling« oprettedes i disse Aar. Alle disse Selskaber indhyllede sig forsigtigt i skønne Navne, og selv om de alle var prægede af Oplysningstankerne, har de vel næppe været Tilholdssteder for samfundsfjendtlige Elementer. Dog taler Amtmændene i Slutningen af Halvfemserne om »politiske Kandestøberes Sammenkomster«, og der nævnes «en Jacobiner-Club» i Hamborg, som ogsaa strakte sine Fangarme ind i Holsten.¹⁾

Læseselskaberne paa Landet, som ogsaa oprettes her og der paa Oplysningstiden, er de første Spirer til vort nuværende Biblioteksvæsen. Her møder vi atter de oplysningsivrige Præster, som ad den Vej søger at faa deres Sognebørn til at interessere sig for Tidens mange Tidsskrifter og »nyttige Bøger«. Omkring ved Aar 1800 oprettes der saadanne Læseselskaber, et af de første i Nordslesvig er »et lidet Læseselskab«, som Pastor Prahl fik oprettet i Vedsted i 1805. Det skulde »ikke alene være til Tidsfordriv i de lange Vinteraftener, men ogsaa være til Nytte for Almuen.«²⁾ Ogsaa i Ø. Løgum søgte Præsten P. Kier at faa et lignende Selskab i Gang, men han maatte opgive sine Planer, da næsten ingen vilde betale Bidrag til Indkøb af Bøger og Blade, og de faa, man havde købt, »kom skidne og forrevne tilbage«. Selskabet havde 30 Medlemmer i Sognet.³⁾

Større Betydning fik disse rationalistiske Læseselskaber næppe, da de kun vilde virke rent civiliserende og »oplysende«, enhver folkelig Tanke var udelukket. De er sammen med Oplysningstidens mange andre Foretagender kun et Produkt af Rationalismens Internationale.

Vi vil slutte Omtalen af denne Del af Oplysningens Arbejde i Hertugdømmerne med at nævne det vigtigste af alle disse Selskaber og Foreninger, nemlig: Patriotisk Selskab.⁴⁾

¹⁾ Acta A. XVIII Nr. 1063.

²⁾ Vedsted Præstearkiv, Aabenraa, Landsarkivet.

³⁾ Kier, Meine Reise — — II p. 67.

⁴⁾ Abt. 47 Nr. 97 A. XVIII Nr. 700, Staatsarkiv, Kiel. Endvidere P. B. 1812, hvor Selskabets Formaal omtales.

— Ogsaa i Kongeriget blev der dengang oprettet en Række saakaldte »Patriotiske Selskaber«, som alle havde meget brogede Formaal. Ogsaa disse Selskaber vil »befordre det almennyttige«. Selve Ordet »patriotisk« rummer i Tidens Sprogbrug intet andet end »at udøve Bøgerdyd, at arbejde for det almene Nytte«. ¹⁾ Patriotisk Selskab i Hertugdømmerne er altsaa ingenlunde en politisk Forening eller lignende. ²⁾ Det er tværtimod helt det modsatte, det er »echte Weltbürger«, som forenes i et i begge Hertugdømmer udbredt Selskab for at arbejde for økonomiske Forbedringr og »Lyksalighed«.

Selskabets Stifter, Etatsraad Johann Daniel Lawaetz, ³⁾ en formuende og anset Mand, som har gjort overordentlig meget for at forbedre de daarlige sociale Forhold efter Statsbankerotens Aar, var ikke blot Selskabets Præsident af Navn, men ogsaa af Gavn. Denne brave Holstener med det rette Samfundssind og med Hjerte for de fattige og ringe, denne loyale Helstatsmand følte sig kaldet til at søge at ophjælpe Landet ved dets egne Hjælpemidler og til at fremme god Borgerdyd og Samfundssind i Hertugdømmerne. Lawaetz's Arbejde er et Bevis for, at Oplysningstidens Mænd ikke var lutter snakkesalige Utopister, men at en og anden af dem ogsaa trofast og ædelmodigt tog fat paa de mange Opgaver, som ikke mindst efter Ulykkesaarene trængte paa for at faa en Løsning. Og vel var det, at just paa det Tidspunkt Folk med Overblik og Initiativ greb ind, da Kancelli-Kontorius og anden Slendrian havde kørt det hele grundigt fast. Det af Lawaetz stiftede S. H. Patriotiske Selskab er et Produkt af Oplysningstidens almindelige Sværmeri for »det nyttige«, men Lawaetz sørgede for, at Selskabet ikke fortabte sig i de mange sædvanlige Smaating, men at Arbejdet kunde tjene »das totale Wohl der Gesammtheit«.

¹⁾ Et saadant Patriotisk Selskab i Næstved holdt f. ex. et Spinderi i Gang, derfor kaldes Selskabet »patriotisk«.

²⁾ Saaledes opfatter Dr. Ostenfeld det i »Studier over Stemninger og Tilstande i Holsten 1815—30«.

³⁾ Fabrikant og Nationaløkonom i Neumühlen ved Altona. Født 1750 i Rendsborg, lærte Handelen i Hamborg og København og grundlagde et Handelshus i Hamborg i 1778. 1790 Etatsraad. 1813 Conferensraad. 1823 Kommandør af Dbg. † 1828.

I 1810 og 1811 søgte han om Tilladelse til at oprette »et patriotisk Selskab« i Hertugdømmerne, »i Lighed med Landhusholdningsselskabet i Kongeriget«. Lawaetz minder om, at det paatænkte Selskab har haft to Forgængere i Hertugdømmerne, nemlig det lyksborgske patriotiske Selskab — mest kendt under Navnet »det kongelige danske Agraracademi«, som Provst Lyders oprettede 1762 — og Professor Niemanns Patriotiske Selskab, »som dog desværre maatte opløses igen af Mangel paa Opmuntring og Tilslutning«. Nu vil han og andre »uegennyttige Privatmænd — als echte Weltbürger — gerne danne et nyt og lignende Selskab for at bidrage deres til, at Hertugdømmernes Beboere ved Selskabets Virksomhed maa blive et lykkeligt Folk.« Dets rationalistiske Præg viser sig, da dets mange Formaal og Opgaver omtales, »det skal opmuntre Folk til ædle Handlinger og borgerlig Dyd, til Forstandens Brug og til Eftertanke over nye Forbedringer og Opfindelser, det skal befordre enhver almennyttig Indretning og ved at udsætte Prisopgaver og give Præmier vil det søge at fremme de lærerige Skrifters Udbredelse«.

I alt dette adskiller det sig ikke fra alt det øvrige, vi tidligere har mødt, men nu kommer der to Ting til, som Selskabet ogsaa vil tage sig af. Det ene er at afhjælpe den økonomiske Nød og de usle sociale Forhold, som fulgte efter Statsbankerotten. Paa det Omraade har Selskabet sikkert udrettet en hel Del, baade ved at oprette Sparekasser for at fremme Sparelysten i Folket og ved at gøre Forsøg med Anlæggelse af Fattigkolonier og Oprettelse af Arbejdshuse for derigennem at bekæmpe Arbejdsløshed og det deraf følgende Tiggeri.

Den anden Opgave, man vilde løse, var at skabe »unverbrüchliche Anhänglichkeit an König u. Vaterland«¹⁾ (og det vil sige Danmark) og »med Raad og Daad at arbejde for dansk Sprog og dansk Kulturudbredelse i Hertugdømmerne«.²⁾ Selskabets Stifter og Medlemmer lagde i det hele taget stor Vægt

¹⁾ XVIII Nr. 700. Kiel.

²⁾ Se Pr. Ber. 1812, p. 19, Lawaetz' Udtalelser herom.

paa »eine freundschaftliche Annäherung u. Verbindung unter den verschiedenen Bewohnern unseres gesammten Vaterlandes«. Dette er nye Toner i Hertugdømmerne. Endnu faa Aar før sværmede man for »Weltbürgerthum«, Kosmopolitisme kaldte man Datidens Internationale. Men omkring ved 1814 kommer der en ny og helt anden Aandsbølge Syd fra, som bevirker, at man i Hertugdømmerne — i de rationalistiske Kredse — vender Ansigtet mod Nord. Det er vel Grunden til, at man netop nu af alle Kræfter søger at komme i Forbindelse med Norden, med lignende S sammenslutninger i Danmark. Ved Om-talen af Oplysningstidens Forhold til det nationale Spørgsmaal kommer jeg nærmere ind paa denne Side af Patriotisk Selskabs Virksomhed. Her skal kun lige tilføjes, at Lawaetz og de Kredse, som stod bag ham, mødte kun saare liden Velvilje i Kongeriget. Den fjerne Hovedstad hørte ikke den venlige og bønliges Klang i Talerne fra Rigets alleryderste Dele. Da Selskabet søgte om økonomisk Hjælp for at komme i Gang og om Husly i Slottet i Kiel, blev begge Dele om ikke direkte afslaaet, saa dog stillet hen i det uvisse, thi et Lokale i Slottet kunde man ikke faa, og da Lawaetz bad om et saadant paa Universitetet, blev han henvist til Raadhuset, og paa Raadhuset havde man ingen Plads, hvor Selskabets Møder kunde holdes. Og hvad det økonomiske angaar, da fraraadede Direktionen for Fonden ad usus publicos,¹⁾ at Selskabet fik økonomisk Hjælp, thi det, som Patriotisk Selskab agtede at virke for, syntes Direktionen »at være vel meget lovet, thi jo færre Gjenstande man vil virke for, med desto større Kraft kan man virke. For et begyndende Selskab er det næppe rigtigt at sysselsætte sig med saa mange Ting.«

Men Lawaetz lod sig ikke kue af den Ligegyldighed og Kulde, som han mødte, og i 1812 lykkedes det ham at faa det paa-tænkte Selskab oprettet, idet Kongen 9. Juli 1812 gav sin Tilla-delse til Patriotisk Selskabs Dannelse, og Frederik VI indvilligede i at overtage Protektoratet.

Hvem var saa de Mænd, der som Medlemmer af det nydan-

¹⁾ Brev af 9/11 1811.

nede Selskab ikke alene vilde arbejde for «alt det nyttige», men ogsaa for den nærmere Tilknytning til Danmark? Ja, blandt dem møder vi netop alle de mest kendte af Oplysningstidens Mænd i Hertugdømmerne. Der er Adler og Overpræsidenten i Altona v. Blücher, Amtmand v. Ahlefeldt i Haderslev, Amtsforsvalter Hjort og Advokat Knudsen sammesteds, Borgmester Schou (den ældre), Aabenraa, Provst Paulsen, Aabenraa, Borgmester Ahlmann, Sønderborg, Provst Frederici, Broager, Amtsforsvalter Meyer, Løgumkloster, Hofraad Andresen, Graasten, og fra Tønder nævner vi: Rektor Decker, Politimester Dröhse, Apoteker Bendixen, Advokat Lorenzen, Provst P. Prahl (tidligere Sognepræst i Vedsted) og Justitsraad Richtsen. Selv paa Ærø havde Patriotisk Selskab to Medlemmer, nemlig Provst Trojel og Toldforsvalter Erichsen. Allerede i Starten fik det over 300 Medlemmer i Hertugdømmerne, i 1816 naaede man over 350, men siden sank Medlemstallet Aar for Aar, og i 1828 var der kun 139 trofaste tilbage. At en ny Tid stod for Døren, saas ogsaa af Patriotisk Selskabs stadigt synkende Medlemstal. Det sidste vakte Forstyrrelse i Selskabets Finanser, der savnedes Penge til Udgivelsen af de planlagte Skrifter, og til Tilskud til de Foretagender, som Selskabet gerne vilde yde Hjælp. Da man f. ex. ønskede at faa udarbejdet en ny dansk Oversættelse af Snorre og Saxe, kunde Direktionen kun bidrage 50 Rigsd. hertil, men hvad forslog de til saa stort et Arbejde.

Selskabets Medlemmer samlede en Gang om Aaret for — under Lawaetz' Ledelse — at drøfte de Opgaver, som man burde tage op og søge at løse. Disse Sammenkomster faar undertiden Karakter af en lille privat raadgivende Stænderforsamling, hvor Landets Velfærd sattes under Debat. Thi selv om man sværmede nok saa meget for alt »det almennyttige« og talte f. ex. om Skindødes Redning, Mergling. bedre Biavl, o. s. v., saa søgte Medlemmerne ogsaa ad det private Initiativs Vej at give sig i Kast med Problemerne, som det tilkom Regeringen at løse. En saadan aktiv Interesse viste Patriotisk Selskab f. Ex. for Fattigvæsenets Nyordning. Datidens sociale Spørgsmaal, der især

efter Statsbankerottens Aar blev et Problem, som alles Tanker kredsede om, søgte man at løse ved at formindske Arbejdsløsheden (ved Oprettelse af Arbejdsanstalter, ved Udstykning og Hedeopdyrkning, Anlæggelse af Fattigkolonier, Kolonien Frederiksgabe i Holsten er saaledes oprettet af Selskabet og dets Formand.) og ved at oprette saakaldte »Industri skoler« eller »Søndags skoler«, hvor Børn og unge ikke blot undervistes i Regning og Skrivning, men især i Husflid og Haandgerning eller »Industri«, som man kaldte det dengang, i alle Byer, og sædvanligvis var det ogsaa her Præsterne, som trak Hovedlæset. I en Tid, hvor høje Toldmure og Forbud mod Import af fremmede Varer fremmede Selvforsyningstanken, fik denne Side af Patriotisk Selskabs Virksomhed stor Betydning.

I Traad hermed faldt ogsaa Selskabets Arbejde for en mere intensiv Dyrkning af Jorden og for bedre Udnyttelse af Hertugdømmernes naturlige Hjælpekilder. Her var det særligt Selskabets Landbrugshefter, — som redigeredes af Pastor Niemann i Altona, — der skulde være vejledende for Landboerne. Ogsaa Sparelysten søgte man at vække ved Oprettelse af en Række Sparekasser, som særlig var beregnet paa smaa Indskud. I Aabenraa faar den foretagsomme Provst P. Paulsen f. Ex. oprettet en saadan i 1819. I 1820 oprettedes lignende i Haderslev, Sønderborg og Tønder, sidstnævnte Sted af Provst Prahl. Ogsaa i Landsognene dukker der i disse Aar saadanne Sparekasser op. I 1820 opretter Pastor Iversen en i Løgumkloster, 1824 i Løjt (Pastor Matthiesen), 1826 i Tinglev (Pastor Zoëga).

Blandt de mere ideelle Opgaver, som Patriotisk Selskab søgte at fremme og støtte efter bedste Evne, maa særlig nævnes dets Interesse for Hertugdømmernes Historie og Topografi. Og ogsaa paa dette Omraade maa det siges, at der naaedes Resultater, som man meget vel kunde være bekendt. Selskabets Organ »Neue Schl.-Holst. Provinzialberichte«, som vi allerede har omtalt, er et Vidnesbyrd herom. Thi selv om Oplysningstiden er »den verdensborgerlige Tid« i Hertugdømmerne, saa er dens Mænd alligevel — trods al Talen om Kosmopolitis-

me — besjælet af en ikke ringe Lokalpatriotisme, og denne Kærlighed til Hjemstavnen har paa en smuk Maade baaret Frugt i en rig og som oftest værdifuld Litteratur. Men ogsaa den Slags Arbejde burde, efter Tidens Mening, ses under Nyttehensynets Synsvinkel, ogsaa det maatte bevise »sin Nytte«. Man foregav altsaa, at man interesserede sig for historiske Emner, fordi ogsaa det var et nyttigt Arbejde, eller man angav som Grund, at »det var en uskyldig Fornøjelse«, og at »det afholder Mennesker fra at beskæftige sig med skadelige Paafund«.

Naa, det er baade sikkert og vist, men Begrundelsen smager unægteligt noget rationalistisk. En saa udmærket og betydelig lokalhistorisk Forfatter som den flere Gange tidligere nævnte Sognepræst P. Kier i Ø. Løgum indleder f. Ex. sit store 12 Bind Værk om Ø. Løgum Sogn¹⁾ med følgende Ord: »Man paastaar, at Historien er en af de nyttigste Videnskaber, der er til, og man har Ret til at paastaa det. Thi allerede det Velbehag, vi fornemmer ved at erfare de fremfarne Tidens og de Menneskers Begivenheder og Tilstande, som tilforn levede paa vor Jord, er vigtig nok til at gøre Historien nyttig, at anvende ledige Timer til saadan Fornøjelse hindrer ogsaa fra at misbruge disse til skadelige Paafund. Men det, som gør den mest nyttig, er den Visdom, som kan øses deraf, og den Opmuntring, som den kan give til god og nyttig Virksomhed. Den lærer os jo at sammenligne vor Tilstand med deres, som levede i ældre Tider og at dæmpe de falske og nedslaaende Klagemaal, der saa ofte høres af ukyndige Mennesker over vor Tids Fordærvelse, og som ikke tjener til at forbedre, men snarere til at fordærve og bedrøve os. Historien lærer os fremdeles at kende Menneskene og deres Fejl, derfor tjener den især til Visdom, thi vi advares ved Exemplet at vogte os for deslige Fejl. Den gør os endelig bekendt med mangan Mand, som kan være Mønster for os og opmuntre os til at efterligne ham.«²⁾ Ja, selv Professor Falck er i sit første Ungdoms-

¹⁾ Skrevet ca. 1810—30.

²⁾ Ø. Lygum Menigheds Annaler I. p. 3 f. utrykt Manuskript i Ø. Løgum Præstearkiv o. fl. a. Steder.

arbejde hildet i samme rationalistiske Historieopfattelse. I sin Doktordisputats «de historia intere Graecos origine et natura» taler Falck ogsaa meget om Historieskrivningens Nytte, og han prøver at vise denne paa fire Punkter. Først er det en Fornøjelse at studere Fortiden og at skildre den for andre, dernæst giver dette Studium os en nyttig Visdom, thi vi erkender derigennem, at Nutidens Foreteelser har deres Rod i Fortiden, da alt er aarsagsbestemt, og endelig kan Historien og vort Kendskab til den opflamme os til Dyd og Daad.¹⁾

De, som kender Hertugdømmernes ældre lokalhistoriske Litteratur, vil vide, at netop Oplysningstidens Præster har leveret deres store og værdifulde Arbejde hertil. Man behøver blot at nævne nogle Navne som E. Chr. Kruse²⁾ (har skrevet om Nordstrand, Melchior, Hoffmann, Tysk og Dansk Sprog i Hertugdømmerne. Neumünster By og Amt, Sct. Vicelin. m. m.) og Chr. Kuss (født i Sønderborg 1769, Diaconus i Kellinghusen 1809—39 (em.) død 1853). Sidstnævnte har især skrevet om Klostre-nes Historie i Hertugdømmerne. Pastor Dörfer i Preetz udgav baade Slesvigs og Holstens Topografi. Pastor Lübker i Husum er endnu kendt for sit paa mange Maader fortrinlige »Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Schriftsteller 1796—1828«. Endvidere bør nævnes Pastor Nicolaus Outzen i Breklum, (født i Tinglev Sogn 1752. Sognepræst til Breklum 1787—1828) som sammen med Professor Werlauff tog Del i Besvarelsen af den Prisopgave, som Etatsraad Scavenius i 1815 havde udsat.³⁾ Heri betegnede han dansk som »vort vigtige gamle Landssprog«. Og at der desuagtet undervistes og prædikedes paa Tysk i Mellemslesvig, er i Outzens Øjne et »ligesaa paafaldende Fænomen, som naar Katolikkerne synger paa Latin«. ⁴⁾ Som en sand Polyhistor beskæftiger han sig med en hel Del afsides liggende Em-

¹⁾ Se Dr. Carl Petersens Afhandling »Nic. Falck und die Entstehung des s—h. Gedankens« i Veröffentlichungen der S.-H. Universitätsgesellschaft Nr. 10. — Jahrbuch 1926.

²⁾ Præst i Segeberg. † 1828.

³⁾ Versuche einer gründlichen u. unparteiischen Beantwortung der merkwürdigen Preisaufgabe über die dänische Sprache im Schleswigschen. 1819.

⁴⁾ Sønderjyllands Historie IV (1935) p. 120 f.

ner, som gamle angelsaksiske Digte, Frisisk, antiquariske og topografiske Undersøgelser m. m. Han er bl. a. den første, som har undersøgt alle de gamle Voldanlæg i Slesvig. I det hele taget har Oplysningstidens Præster skrevet Hovedparten af den topografiske og historiske Litteratur, som udkom i disse Aar. De fleste Bidrag er trykt i Provinzialberichte. Her omtales bl. a. Kajnæs, Føhr, Nordstrand, Aabenraa, Adsbøl, L-Kloster, Enge, Skovbøl m. fl. I denne Forbindelse nævner vi ogsaa Pastor Erasmus Lautrups »Chronik u. Monographie der Stadt Hadersleben«, og Pastor Knud Aagaards »Beskrivelse over Tørrning Lehn« 1815.

Ogsaa ved Konventerne drejede Præsternes Forhandlinger sig ofte om »det almenyttige«. Man drøftede Oprettelse af Sparerkasser saavel som Jordens Mergling, men ogsaa Arbejdet til Lokalhistoriens Fremme bragtes paa Bane. I Aabenraa Provstikonvent behandlede f. ex. et Forslag om »Affattelse af en Sognekronike i hvert Pastorat«, som Sognepræsten i Ø. Løgum, P. Kier, havde stillet. Kiers Foredrag blev senere trykt i Prof. Falcks N. Staatsb. Magazin (1824), og det var Anledningen til,¹⁾ at Overkonsistoriet i 1831 udstedte et Rescript herom, som dog næppe førte til et synligt Resultat.

Mange af disse oplysningsvenlige Præster fortjente og fik et godt Eftermæle. Og nogle af »Folkelærerne« roses for at have været nidkære, dygtige Prædikanter, der var afholdte i deres Menigheder. De lærde Præster dyrkede mest Filologi og Historie, men samtidig kunde de ogsaa være betydelige Skolemænd og ivrige Landmænd, og som oftest var de optaget af filantropisk Virksomhed. Men, som vi siden skal faa at se, vansmægtede de fleste af Oplysningstidens Præster i den Ørk, hvor de havde ladet sig lokke ind i, da de helt lod sig tage i det endeliges Tjeneste, og ikke faa af dem forsumpede i bogstavelig Forstand. De viede deres sidste Dage til Tiendeberegninger, Selskabslivet eller Landbruget, eller endte i Drik og Udsvævelser.

¹⁾ Se Sønderj. Maanedsskrift, X. p. 114 ff.

5. Det kirkelige Liv paa Oplysningstiden.

Det vil nu være vanskeligt at sige, hvor stor »Oplysningens« Indflydelse har været i Menighederne paa Landet. I Byerne viser de tomme Kirker, den overhaandtagende religiøse Ligegyldighed og den deraf følgende moralske Krise et sørgeligt Billede af kirkeligt og moralsk Forfald. Men noget lignende maa siges, naar Talen er om Forholdene paa Landet. Thi selvom Billedet veksler noget fra Sogn til Sogn, saa er alle samtidige Vidnesbyrd alligevel enige om at vise os et lignende Billede af Forfald og Nedgang.

Først nogle Ord om de tomme Kirker. Vi vil her atter i særlig Grad tænke paa Nordslesvig.

Det stærkt dalende Kirkebesøg bliver i Aarene efter 1800 et alvorligt Spørgsmaal. Galt var det mange Steder i Landsognene, men værre endnu i Byerne. Denne Nedgang forekom Rationalisterne besynderlig, nu da Prædikenen var bleven frigjort for alt »det dogmatiske«, og i Stedet for kun holdt sig til det, som var af praktisk Nytte for Livet i denne Verden. Rationalisterne forstod saa vist ikke at de tomme Kirker skyldtes »den nye Lære«, at — for at citere Claus Harms — »mit der neuen Kirchenlehre ist die neue Kirchenleere entstanden«. Tidligere havde Præsterne haft et Budskab at bringe Folket, og om dette Budskab samledes en Menighed. De spurgte ikke, om dette Budskab nu ogsaa smagte det højtærede Publikum, som holdt sig udenfor Kirken, og som nu paa Oplysningstiden gav Tonen an allevegne. De forkyndte blot dette Budskab uanset om det forargede nogle eller var en Daarskab for andre. Nu derimod paa Oplysningstiden blev Kirken til en Slags aandelig Restauration, hvor man lyttede sig til det Publikums Smag, som stod udenfor, og serverede derefter. Og derfor forlod Menigheden Kirken og de mange udenfor blev, hvor de var.

Indenfor Menigheden rejste der sig ingen nævneværdig Modstand mod denne Udvikling — udover den, som vi har omtalt under Agenderøret, Psalmebogssagen o. s. v. Thi dertil var den jævne Mand dengang for uselvstændig. Men Folk blev ganske

simpelt borte fra Kirken. Dog var der sikkert mange jævne Lægfolk, som hjemme i deres Sogne tog til Orde mod deres rationalistiske Sognepræster, men disse Røster kan nu kun opfattes i ganske enkelte Tilfælde. Og kun tilfældigt hører man om saadanne Sammenstød. Jeg nævner lige et enkelt Træk. Jørgen Hanssen i Ravnskobbøl, — for Resten H. P. Hanssens Oldefader — en meget anset og kløgtig Mand, gik ofte i Rette med sin Sognepræst paa Grund af hans rationalistiske Forkyndelse, og han digtede ogsaa Sange¹⁾ imod den frembrydende Rationalisme. Præsten skriver om ham, at »min videnskabelige Dannelse maa ofte staa tilbage for denne Mands skarpe Blik«. Og mange Steder i Nordslesvig var man paa Forhaand imod alle de Præster, som havde studeret i Kiel.²⁾ Landbefolkningen nærrede Uvilje mod Kielske Kandidater og mente, at de unge Mennesker, som havde studeret i Kiel, var »vantro og slette«. ³⁾ »Denne Fordom berøvede mig alt Bifald og vilde ogsaa have gjort det, selvom jeg havde talt som selveste Christus«, skriver een af disse, den førnævnte Pastor Kier.

En enkelt Lægmand søgte Ly og Sikkerhed i den katolske Kirke, et Exempel herpaa er Greve Fritz Stolberg. Da hans hjemlige Kirke havde forladt den kristne Grundvold, traadte han over til Katolicismen, og det gav Anledning til, at hans tidligere gode Ven J. V. Voss skrev sin berygtede Pamflet: *Wie ward Fritz Stolberg ein Unfreier*. Andre tyede til Brødremenigheden, som just paa Oplysningstiden fik sin store Blomstringsperiode i Nordslesvig, især i Sogne som Burkal, Løjt, Vilstrup, Stepping og flere andre Sogne.

Men hvor nøgternt og rationelt Aandspræget end var i den rationalistiske Kreds, saa ulmede der dog overalt netop der en Hang til Mystik og Trang til at udforske Tilværelsens Gaader. Hin Tid hungrede ogsaa efter overnaturlige Oplevelser. Og selv om man om Dagen kæmpede mod »Overtro og Fordomme«, saa dyrkede man om Natten i Smug de særeste økkulte Fænomener,

¹⁾ Meddelelse fra H. P. Hanssen.

²⁾ Kier, *Meine Reise durch das Erdenleben* I p. 329.

³⁾ *ibid.*

thi Rationalismens Tidsalder var tillige Aandemånernes, Guldmagerens, Spiritismens og »den dannede Overtroes Tid.« Og som altid i slige Tider indgik Svindel og Overtro i en broderlig Forening. Man nægtede Guds Indvirkning i Verden, men man troede paa al Slags Trolddom. Saavel den forstandstørre Hertug af Augustenborg som den overtroiske Statholder i Hertugdømmerne, Landgrev Carl af Hessen, traadte ind i Frimurerordenen. At et saa uklart Hoved som Carl af Hessen blev ganske forvirret, da han under Eventyrerne Cagliostros og St. Germain's Vejledning syslede med Alkymi og Læren om Sjælevandring, er ikke underligt. St. Germain opholdt sig ved Hoffet i Slesvig fra 1779 til sin Død i 1784. Han og Landgreven eksperimenterede sammen i Haab om at finde en Mixtur, som kunde overvinde Døden eller i hvert Fald forlænge Livet. Prinsen modtog flere Gange »Aabenbaringer«, blev »seende« o. s. v. Selv A. P. Bernstorff drog en Tid indenfor Trylleringen, og en saa jordbunden Natur som Kronprins Frederik (Frederik VI) blev taget til Fange. Man syslede med »de asiatiske Brøders Lære«, efter hvilken Menneskene var faldne Engle, som igennem utallige Trin og Renselser kunde naa frem til Renhed og Salighed. Da Bernstorff var død, fremmanede man hans Aand, og Kronprinsen meddeler nogle Gange, at det er lykkedes.¹⁾ Ogsaa lignende spiritistiske Fænomener tiltrak mange, og Magi i de mest primitive Former vandt Gehør. Alle disse religiøse Surrogater var højt i Kurs i Hertugdømmerne i de Kredse, hvor man om Dagen ofrede paa »Oplysningens« Alter. At færdes her blev selv Lavater for meget, da han i 1793 rejste igennem Hertugdømmerne, paa en Tid, da Læren om Sjælevandringen i indisk Forstand drøftedes i de højeste Kredse.

De fleste af Kirkerne stod snart ganske tomme. Fra Flensborg — som den Gang var den næststørste By i Hertugdømmerne — fortælles der om, at i 1816 bortfaldt Gudstjenesten flere Søndage i Træk i St. Nicolaj Kirken, da ingen kom i Kirken. Endnu omkring ved Aarhundredskiftet havde Kirken været

¹⁾ Axel Lindvald, o. S. p. 31.

fuld Søndag efter Søndag. I Byen derimod herskede Larm og Travlhed, som om Hverdagen, og saadan var det overalt i Hertugdømmernes Byer. Butikkerne holdtes aabne, og Værtshusene var fyldte. Mestrene lejede f. ex. deres Svende og Læredrenge Præst ved Kirken.²⁾ I Købstæderne holdtes der store Baller I Danseboderne var der Dans og Musik i Kirketiden, ja selv paa Kirkegaarden serveredes der Øl og Brændevin under Gudstjenersten, og var Vejret godt, sad der mange udenfor Kirken og drak, medens næsten ingen hørte paa den rationalistiske Præsts moraliserende Tale. Præsten selv taalte Drikkeriet udenfor Kirken, og der ændredes ikke ved dette Forhold, saa længe han var Præst ved Kirken.²⁾ I Købstæderne holdtes der store Baller Natten til Søndag, og heri deltog alle Byens Honoratiores.³⁾

Om de tomme Kirker vidner ikke blot Visitatsindberetningerne, men selv mange af Tidens Tidsskrifter fortæller med oprigtig Bekymring om den Ukirkelighed og moralske Forvildelse, som var i rivende Vækst. Prov. Berichte ved saaledes f. Ex. at fortælle om en af Tidens mest berømte Prædikanter, som i 14 Aar kun har haft 3—6 Tilhørere i Kirken om Søndagen.⁴⁾ Ogsaa i mange nordslesvigske Landsogne var Tilstandene ikke bedre, og der var ogsaa her mange Kirker, som stod tomme Søndag efter Søndag (f. ex. i Øsby i Pastor Feiermanns Tid). Vi vil nævne flere Eksempler, naar vi naar frem til Omtalen af Gejstligheden.

Ogsaa Altergæsternes stærkt dalende Antal viser os, at Ondet havde dybe Rødder. I Sønderborg,⁵⁾ hvor endnu i 1793 90 pCt. af Befolkningen gik til Alters, synker Communicanternes Antal i 1808 til ca. en Femtedel, og Andenpræsten, som i 1793 havde 889 Altergæster, indtegner i 1808 kun 128. Og i de andre Byer var Forholdet ikke stort anderledes. Mens der f. Ex. i A a b e n r a a var 2300 Altergæster i 1796, synker An-

¹⁾ Pr. Ber. 1816 p. 446.

²⁾ ibid. p. 58.

³⁾ ibid 1812. p. 469.

⁴⁾ 1812. p. 517.

⁵⁾ Schriften des Vereins f. S.-H. Kirchengeschichte II Række, 7. Bind p. 438.

tallet med ca. 1000 i Aaret 1800, og 1808 var man endogsaa nede paa godt 500. Andenpræsten, som prædikede dansk, havde i Aaret 1800 395 Altergæster, otte Aar senere var Tallet kun 57.¹⁾ Tallene for Aabenraa Bys Vedkommende viser os den katastrofale Nedgang.

1778	ca.	2900
1796	ca.	2300
1799	ca.	1600
1800		1367
1803		1178
1805		974
1807		762
1808		535

Først i Provst Rehoffs Tid — en af de største Prædikanter og betydeligste Præster, Nordslesvig har haft — ændres Forholdet atter ganske.

Ogsaa paa Landet viser Statistikken os en jævn Nedgang, men Tallene siger os, at selv om Folk ikke gik til Kirke hos deres rationalistiske Præst, saa gik Menigheden dog endnu til Alters. Nogle Stikprøver fra 5 nordslesvigske Sogne viser os, at Forholdene ikke var saa katastrofale her som i Byerne: men alligevel alvorlige nok.

Altergæsternes

Antal i:	Vonsbæk.	Aastrup.	Jordkær.	Bjolderup.	Ravsted. ²⁾
1788	600	713	—	1231	1162
1799	570	639	823	912	941
1805	493	603	563	845	875
1811	450	512	—	—	—

Om Forholdene i Holsten siger Claus Harms i 1809 i et Brev³⁾ fra 1809 »Es gibt in unserm Herzogthum Kirchen, in welchen ihr nicht den hundertsten Teil der Gemeinde jeden Sonntag findet Gemeinden, in welchem nicht der zwanzigste Teil kommuniziert. Wie soll das werden!«

Ja, hvad var der at gøre, Det samme grundede de rationalistiske Præster over. Nu havde de firet til alle Sider for at vinde

¹⁾ Konfidentenregister, Landsarkivet.

²⁾ De nævnte Sognes Konfidentregistre, Landsarkivet, Aabenraa.

³⁾ Heinrich Zillen, Claus Harms' Leben in Briefen p. 87.

Tidens Børn, havde lempet sig saa meget efter Tidens Tanker og Anskuelser, saa Evangeliet var forstummet. Men Resultatet blev det kummerlige, — og i Rationalisternes Øjne tillige det mærkelige — at Menighederne forlod Kirken, og de udenforstaaende vandt man ikke. Kirken selv var som et Skib uden Ror og uden Kompas, bemandet af en raabende Skare, som hverken vidste ud eller ind.

Foreløbig trøstede man sig med, at naar Prædikenernes Antal blev indskrænket og en Del Præsteembeder blev nedlagt, vilde det hjælpe. Færre Prædikener! blev Løsenet, som man klamrede sig til. Man inddrog derfor Onsdagsprædikenen og haabede derved at kunne afstive selve Højmessen om Søndagen. Eller man forandrede disse til Katekisationer, hvor Skolebørnene mødte til Overhøring. (I Husum f. Ex. 1795, Haderslev 1797¹⁾) Man kaldte denne Nyordning: Bessere Einrichtung des öffentlichen Gottesdienstes. I Egernførde bestod den i, at Froprædikenen — som var gaaet ind af Mangel paa Tilhørere — afskaffedes. Fredagsgudstjenesten bortfaldt ligeledes, og Onsdagsgudstjenesten ændredes til Katekisation. Alt dette skete paa de kirkelige Myndigheders Foranstaltning²⁾ og det begrundedes med, at de mange Gudstjenester var aldeles overflødige, da der kun kom 7—10 Mennesker og ofte færre endnu eller slet ingen. Og som Følge af den nye Forbedring kunde Præsterne »nu helt gaa op i de mere borgerlige Embedspligter som Tilsynshavende ved Skole- og Fattigvæsen o. desl.«

Da nu Prædikenernes Antal i Byerne blev mere end halveret, kunde man ogsaa gaa over til at nedlægge en hel Del Præsteembeder og anvende de derved indvundne Penge til »mere nyttige Ting« og Formaal, eller — hvad ogsaa hændte — Præster og andre Embedsmænd delte Rovet imellem sig indbyrdes. Saaledes nedlagdes der da alene i Aarene 1792—1819 30 Præsteembeder i Hertugdømmerne, flest i Byerne, men ogsaa en Del Diakonater i store Landsogne. (Det drejer sig om følgende Embe-

¹⁾ T. K. Vorstell. 3/7 1795 og 12/12 1797.

²⁾ T. K. Vorstell. Nov. 1798 p. 703 f.

der: 1784 Sct. Peter, 1785 Neumünster, 1792 Ulkebøl, 1793 Pellworm, 1795 Husum, 1799 Bordelum og Plöen, 1800 Sct. Nicolai, Föhr, 1801 Swesing og Frederiksstad, 1803 Crempe, 1805 Sct. Laurentii, Föhr, 1806 Sognepræsteembedet i Skobøl, Achidiakonater i Haderslev, Büsum og Neustadt, 1807 Domkirken i Slesvig, Bredsted, Süderstapel og Egen, 1810 Ullerup, 1811 Neuenbrook, 1812 Horst, 1813 Barit, Fjorde, Eckernförde og Høgeland, 1815 Rendsborg og Oldenburg, 1817 Koldenbüttel, 1818 Drellsdorf og 1819 Rendsborg — hvor intet særligt er tilføjet, drejer det sig om Nedlæggelsen af Diakonater).

Begge de nævnte »Forbedringer« var intet andet end »Kirkens« Falliterklæring. Men ikke en eneste Røst i Kirken oploftede sig mod den Ledelse, der uden Sværdslag overgav sig. Man nøjedes med at sukke: den christelige Religions Undergang er nær. Rationalismen — i Tidens Sprogbrug: »christelig Religion« — var sin Undergang nær.

6. Kirkerne forfalder. Kirkevandalismer.

Vender vi os nu — med hele det sørgelige kirkelige Forfald under Rationalismen in mente — til selve Kirkebygningerne, saa undrer det os ikke, at ogsaa de truede med at falde i Ruiner. Thi ingen tog sig mere af de gamle Gudshuse, der af Tidens Børn kun betragtedes som en svunden Tids Efterladenskaber. Om Kirkernes uhyggelige Udseende og forfaldne Tilstande gør vi os nu næppe noget Begreb mere. Thi ser man Visitatsberetningerne og andre lignende Tidsdokumenter igennem, faar man mange Steder næsten Indtryk af, at Fjenderne havde været i Landet og ødelagt og plyndret dem ligesom forud i Svenskekrigens Dage. Overalt klages der over Forfald, og overalt møder man Vidnesbyrd om den Ødelæggelse, som Kirkerne og Kirkeinventaret blev Genstand for paa Oplysningstiden. Ingen tænkte paa at vedligeholde dem, og ingen værgede dem mod Vandalisme og røvgridske Hænder. Nogle Steder truede Hvælvingerne med at styrte ned, og Væggene var ofte ikke blevet kalkede i

over 40 Aar.¹⁾ Selv Adler, som ellers havde mange andre Ting at tænke paa end at sørge for Kirkernes sømmelige Tilstand, klager i 1804 over de ofte skandaløse Tilstande, thi ved General-visitatsen har han mange Steder set, at Kirkebygningerne var i en sørgelig Forfatning, og »indvendig var de snavsede og uhyggelige«. I K a t i n g Kirke i Ejdersted regnede det f. Ex. ned paa Alter og Prædikestol, og Mure og Klokkestabel truede med at styrte sammen. Ogsaa med Hellevad Kirke i Aabenraa Provsti saa det i 1811 sørgeligt ud, og Kirkeværgerne skriver til Visitatoriet, at »den frembyder et sørgeligt Skue, thi store Sten, som har løsnet sig i Muren, falder ned, og Kirkegaardsportene kan hvert Øjeblik falde sammen«. ²⁾ Præsten derimod trøster sig med, at »sollte die Kirche einstürzten, dann möchte es vielleicht möglich werden die beiden Gemeinden zu einer zu vereinigen.« Og senere beklager Pastor Høeck, at Annexkirken E g v a d er »ein so festes, unvergängliches Gebäude«, thi ellers kunde den jo nedlægges, — hvilket vilde være til stor Lettelse for Præsten. Ogsaa T i n g l e v Kirke kaldes »ganz verfallen«, men først i Aarene 1826—27 raades der Bod herpaa. En Kender af Forholdene klager herover i Prov. Ber. i 1812, thi de Kirker, han har set, er mere øde og uhyggelige end Bøndernes Lader, og Præstegaardene ligner mest forladte Gaarde. Flere Steder maatte de kirkelige Myndigheder skride til Lukning af Kirkerne, da Opholdet i dem ligefrem var livsfarligt, saaledes lukkedes f. Ex. Neumünster Kirke 1808. Da Sognepræsten havde holdt sin sidste Prædiken i Kirken, skriver han: Nie verliess ich die Kirche mit froheren Empfindungen, wie diesmal. Denn nun war ich doch sicher, nicht unter den Trümmern derselben lebendig begraben zu werden. ³⁾ Neumünster var saa uden Kirke indtil 1834, da der blev bygget en ny. I 1816 lukkedes den ganske forsømte Kirke i Gützau, og om Siesby Kirke hedder det 1821, at »den ligner mere en Ruin end en Kirke«.

¹⁾ Prov. Ber. 1812 p. 78.

²⁾ C. II, 2, Nr. 354.

³⁾ Prov. Ber. 1811 p. 463.

Et ligesaa sørgeligt Billede af grænseløst Forfald frembød Kirkegaarden mange Steder. Porte og Indhegning var enten forsømt eller ligefrem borte, saa Svinene havde frit Spil paa Kirkegaarden, ja, der fortælles endog, at «de slæber Ligresterne ud paa Gaden».¹⁾ Andre Steder lod man Kvæg og Heste afgræsse Kirkegaardene,²⁾ da det var nemmere end at slaa Græsset. Man skulde synes, at sligt var at gaa for vidt i Bestræbelserne for at gøre alt nyttigt. Her og der blev Blytaget taget af Kirkerne for at gøres i Penge, og som Erstatning fik Kirken saa Tegl- eller et lidet holdbart Spaantag. Saaledes udøvedes Vandalisme efter Vandalisme upaatait, ja ofte under Myndighedernes Bifald. Mangen Døbefond og Altertavle blev ryddet ud af Kirken og solgt til Samlere eller til Folk, som savnede et Svinetrug eller Brænde. Som oftest gik Præsten forrest blandt Vandalerne, og med eller uden Myndighedernes Tilladelse fjernedes selv de sjældneste og mest værdifulde Ting.

I de Tilfælde, hvor man søgte om Tilladelse hos Kancelliet til »at rydde op i Kirken«, blev en saadan ikke afslaaet, og af Kancelliets Forestillinger ses, at det ikke var ligegyldige Ting, man forgreb sig paa. Pastor v. Bielefeld i Sterup i Angel fik f. Ex. Tilladelse til at sælge Døbefonden, — »der grosse u. unförmliche, jetzt aus den meisten Kirchen verwiesene Taufstein möchte auch wohl aus unserer Kirche weggeschafft werden« — saadan hedder det i Ansøgningen. I Stedet for ønsker Præsten et sirligt Jernstillads til et Blikbækken, som baade er tilstrækkelig og billig.

Selv Kirkens hellige Kar forgreb man sig paa. Pastor Bahnsen i Curau søgte f. Ex. om Tilladelse til at sælge «2 store forgyldte Sølvkander og et stort Bæger (!) ialt 6 Pund Sølv», og Tysk Kancelli billigede det pengegridske Anslag.

Men det var nok kun i de færreste Tilfælde, at man bad om Tilladelse til den Slags Transaktioner. De fleste Steder har man nok handlet paa egen Haand. Saaledes solgte man f. ex. i

¹⁾ Pr. Ber. 1812.

²⁾ Fjelstrup Præstearkiv, div. Akter i Landsarkivet.

1807 i Husum Kirkens gamle katolske Monstrans, og »den prydede herefter en herværende Kroværts Have«. ¹⁾ Ogsaa Brygge-
manns pragtfulde Altertavle i Husum Kirke, (forfærdiget 1521
—28) som var 10 Fod høj og 14 Fod bred, naar Fløjene aabnedes,
solgtes i 1807 til den højestbydende, en Borger i Husum, som
lod den stille op hjemme i hans Hus. Ogsaa en Del »Billeder«
blev solgt ved samme Lejlighed, bl. a. en Jesu-Moder-Statue, som
ogsaa kom til »at pryde en Borgers Hus«. Da alt, hvad der
kunde gøres i Penge, var solgt, nedbrød man sluttelig Kirken,
»fordi ingen mere havde Lyst til at gaa i Kirke«. (Pastor Lüb-
ker).

Ogsaa de nordslesvigske Landsbykirker var endnu rige paa
middelalderligt Kirkegods. To eller tre Altertavler i hver Kirke
var ikke usædvanligt, og en Mængde Epitafier og katolsk Kirke-
inventar fandtes endnu. Men Rationalisterne levnede ikke
meget af det. I Ø. Løgum Kirke stod der f. Ex. 3 Altertavler. I
den lille Egvad Kirke var der to, men om den ene fortæller Deg-
nen, at »i dette Aar 1793 blev det gamle Alter, som stod ved den
nør Side af Chordøren, udryddet af Kirken«. ²⁾ I Tyrstrup stod
endnu et Marie-Billede »midt i Kirken« med følgende Paaskrift
»Beder godt for Jess Nielsen i Siegelund oc for Hanss Hustrue.« ³⁾
Ogsaa det er nok bleven »udryddet af Kirken« paa Oplysnings-
tiden.

Her skal ikke gøres Rede for Kirkeinventarets Skæbne paa
Oplysningstiden, men de nævnte Exempler er tilstrækkelige for
at vise, hvordan alle ødelæggende Magter havde frit Spil. Næv-
nes skal ogsaa et beskæmmende Træk/som Prof. Twesten i Kiel
meddeler i et Brev til Vennen Brandis. ⁴⁾ Twesten fortæller her,
hvordan han tilfældigvis en Dag i Meldorf saa Byens Gade-
drenge i Færd med at ødelægge Kirkens gamle Billedskærer-
arbejder med Stenkast. »Solche Dinge verraten einen bösen
Geist« — føjer han til.

¹⁾ Pr. Ber. 1826 p. 663 ff.

²⁾ M-S., Forfatterens Ejendom.

³⁾ XVII Nr. 789, Kiel.

⁴⁾ Heinrici, a. S. p. 302 Brevet dateret 10/10 1817.

Men al denne Ødelæggelsens Vederstyggelighed, som disse Oplysningstidens Vandaler udfoldede, naaede vel nok sit Højdepunkt i selveste Slesvigs Domkirke. Hvad her er gaaet for sig trodser egentlig enhver Beskrivelse. »Die rohe Hand hat un-barmherzig in ihr gewüet, u. Unwissenheit u. Geschmacklosigkeit betrübend »verschönert«, skriver Prov. Ber. 1830. Ikke nok med, at man kalkede og pudsede alle Søjler og Vægge, »for at det ikke kunde ses, om Bygningen skulde være et Guds Hus eller et Teater«, men uden at nogen brød sig om det, røvede tilfældige Personer, hvad der kom dem for Øje. Og selv Kirkeledelsen hjalp til efter bedste Evne. Alle de gamle Faner ødelagdes, alle Rustningerne (ca. 1800 ialt) i Gravkapellerne ligeledes. Selv Hertug Frederik IV¹⁾) pragtfulde Mindesmærke gik samme Vej, og Kong Frederik I' Sakofag laa »entweiht durch Bubenhand«. I 1814 brød Kirkemyndighederne ind i det hertugelige Gravkapel og røvede alt, hvad der havde mindste Værdi — under Paaskud af, at det skulde bringes »i Sikkerhed« for Kosakkerne. Degnen ved Kirken stjal alt, hvad han syntes om, og hans Tjenestepige gik ham til Haande. Da det opdagedes, var det for sent, thi det meste var solgt eller fjernet. Ogsaa Kong Frederik I' og Dronningens Sarkofag blev brudt op, ja man trak selv Ligenes Tænder ud for at sælge dem.²⁾) Endelig besørgede Gadedrengene Ødelæggelsen af Domkirkens Vinduer ved Stenkast, og Byens Borgere nedbrød den gamle Mur, som omgav Domkirkegaarden. Først hentede man Stenene i Ny og Næ ved Nattetid, siden ganske aabenlyst.

Der er talt saa meget om »Billedstorm« paa Reformations-tiden. Men Billedstormen dengang var for intet at regne i Sammenligning med Rationalisternes Ødelæggelse af vore gamle Kirker og deres Inventar.

Da man ikke følte sig vel tilpas i de gamle Kirker, skulde de omdannes til store, tomme, farveløse Rum. »Unsere Kirchen müssen mehr Hörsälen gleichen als Tempeln«, skriver en sam-

¹⁾ Han faldt ved Klissov 1704. Karl XII' Svoger.

²⁾ Pr. Ber. 1830 p. 340.

tidig Præst.¹⁾ Var det Maalet, da maatte et og andet jo nødvendigvis brutalt ændres. Der var f. Ex. »de smagløse og andagtsforstyrrende Kalkmalerier«, de forsvandt sammen med alle »sinnlose Inschriften«, hvor man vilde ofre Udgifterne til Kalk og Kost. I Maugstrup Kirke overkalkes Kalkmalerierne allerede 1783, da der bekostes 15 Mark for »Ausweissen der Kirche.«²⁾ Derved forsvandt 17 Apostelbilleder, malet 1652. I Pellworms gamle Kirker ønsker Præsten ved Visitation i 1794, at et »Höllensbild« bliver fjernet, da det forstyrrer Andagten, og er anbragt lige for Præstens Øjne, naar han staar paa Prædikestolen.«³⁾ Altertavlen og andet middelalderligt Snitværk kaldes »Übelstände« fra en svunden Tid. Ogsaa de gamle Stolestader, ofte kunstfærdigt udskaarne, maatte ud og afløstes af nye »in einem einfachen, gleichförmigen Stil«, saadan gik det f. Ex. i Sieseby Kirke, og Vandalismen, som der fandt Sted, er yderst velvilligt omtalt i Provinzial-Berichte, da den var udført, lignede Kirken «et interessant Lokale.«⁴⁾

Men hvad skulde man saa med de plyndrede og ødelagde Kirker, naar de alligevel stod tomme Søndag efter Søndag, og naar de heller ikke i den nye »lyse og venlige« Skikkelse kunde tiltrække Folk? Ja, saa fandt man paa at indrette dem »til noget nyttigt«. Nicolai Kirken i Itzehoe blev f. Ex. indrettet til Pakhus og Tugthus. Især det sidste havde man Brug for, medens Kirken var bleven overflødig. Man fik i 1807 Tilladelse til at sælge Kirken⁵⁾ mod at »alle in denselben zu haltenden Predigten gänzlich eingehen«. To Gange blev Kirken stillet til offentlig Auktion, den vurderes til 1175 Rigsdaler, og for denne Sum købte Byen den for at indrette den til de førnævnte nyttige Ting. Købesummen plus Kirkens gamle Kapital foreslog Provsten anvendt til Skolevæsenets Forbedring, men da Magistraten mente, at en saadan ikke tiltrængtes, delte Byens Præ-

¹⁾ v. Hedemann-Heespen, a. S. p. 533.

²⁾ Pastor Carsten Petersen, Landsbykirkerne i Haderslev Provsti. Sønderj. Aarb. 1931, p. 247.

³⁾ Abt. 18. Nr. 36 d. Kiel.

⁴⁾ Pr. Ber. 1821.

⁵⁾ T. K. Vorstell. 1807 I. p. 141 og 1806. 17/1.

ster, Rektor og Degn Rovet imellem sig indbyrdes. I Krempe blev Kirken indrettet til Krudtmagasin og sprang senere i Luften (1814). Først i 1832 fik man atter en Kirke bygget i Krempe. Husum Kirke blev nedbrudt 1805 og Kirken i Neumünster i 1811, først en 20—30 Aar senere, da Rationalismens Dage var forbi, fik begge disse Byer atter Kirker.

Rationalisterne betonedede Gang paa Gang, at man kunde bedre lægge sin Religion for Dagen i sit Arbejde og alle andre Steder end just i Kirken. Hvorfor skulde man saa lade Kirkebygningerne sluge store Summer til Vedligeholdelse, naar disse Penge kunde bruges til nyttige Foretagender, og Kirkerne selv kunde gøre bedre Fyldest paa anden Maade. I Provinzial-Berichte for 1813 foreslaar en Indsender da ogsaa, at Kirken f. Ex. kan omdannes til Spindestue. »Lad det flittige Spindehjul snurre paa de Steder, hvor saa ofte indolent Fromhed nedlod sig til tankeløs Andagt«, hedder det i Forslaget. »Thi den Gud, som under den trætte Ro, velsigner dobbelt den flittige Haand, og det almennyttiges fuldendte Værk priser ham lige saa værdigt og smukt, som Takkebønnens Ord for Alteret.«

Men hvad saa Præsterne? Havde de da slet intet at sige til alt det Forfald, de saa for deres Øjne? I det følgende vil vi høre om Gejstlighedens Stilling og se, hvordan de enkelte Præster søgte at slippe gennem Tidens Malstrøm.

Udgravningerne i Hedeby.

En Oversigt over deres Resultater.

1. Udgravningerne ved Haddeby Nor. Fra 1930 har tyske Forhistorikere genoptaget Udgravningerne paa Bopladsen ved Haddeby Nor med Resultater, der har fremkaldt Interesse blandt de lærde i hele Nordeuropa; i Tyskland og især i Danmark har de vakt Opmærksomhed langt udover de lærdes Kreds. Disse Udgravninger er langtfra afsluttet, og det er endnu for tidligt at skrive deres Historie. Men allerede de hidtil vundne Resultater er i Enkeltheder saa betydningsfulde for vor Forstaaelse af Egnens ældre Historie og i det hele saa oplysende for Nordeuropas Historie i ældre Middelalder, at de fortjener at gøres tilgængelige for alle interesserede. Den følgende Oversigt skal kun gælde som en foreløbig Redegørelse for, hvad der hidtil er naaet. Hovedvægten lægges paa de allersidste Aars Resultater; hvad Gravningerne før 1930 har bragt, omtales kortere, da man herom kan finde Oplysning i Dr. Vilh. la Cours Fremstilling i den store Sønderjyllandshistorie¹).

2. Initiativet til Udgravningerne. Det er tyske Videnskabsmænd, der har ledet Udgravningerne ved Haddeby Nor. Initiativet til dem er dog kommet fra en dansk Videnskabsmand. I sin store Fremstilling af Danmarks Forhistorie »Vor Oldtid« i 1897 omtalte Sophus Müller (1846—1934) den mægtige Halvkredsvold vest for Haddeby Nor. Han paaviste, at Pladsen mellem Volden og Noret — »dybt inde i Landet, men dog med Vandforbindelse til Havet, — ved et Nor, som gav en sikker Havn, og hvis snævre Aabning det var let at spærre« — var som skabt til en By i Oldtiden.²)

Det var paa Sophus Müllers Opfordring, at »Schleswig-holsteinisches Museum vaterländischer Altertümer« i Kiel i

¹) Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk, I, 1930, S. 251 ff.

²) Soph. Müller: Vor Oldtid 1897, S. 632 ff.

Sommeren 1900 ved Dr. S p l i e t h foretog nogle Prøvegravninger indenfor Halvkredsvolden, der gav overraskende rigt Udbytte. Man konstaterede et henved 1 m dybt Kulturlag, der rummede Rester af Væggenes Lerklining, af forarbejdet Hjortetak, Skaar af Lerkar, Perler af Glas og Emaillé m. m. Kieler-museets Leder, J. M e s t o r f, der offentliggjorde Resultatet, saa heri Vidnesbyrd om, at Halvkredsvolden havde rummet en By, der havde udgjort et Industri- og Handelscentrum i Tiden kort før Aar 1000.³⁾

Endnu i 1900 udtalte Sophus Müller den Antagelse, at det var H e d e b y, der i 10. Aarhundrede havde ligget indenfor Halvkredsvolden, og at Tilstedeværelsen af denne faste Plads havde haft sin Betydning ved Anlægget af Danevirke.⁴⁾

Den følgende Menneskealders Forskning har bekræftet Sophus Müllers Antagelse. I 1931 kunde den nuværende Leder af Kieler-museet og af Hedebyudgravningerne udtale: »Der Gelehrte, der für die heutige Wissenschaft Hedeby wieder entdeckt hat, ist Sophus Müller.«⁵⁾

3. Udgravningerne efter 1901. Opmuntret af Dr. Splieths vellykkede Prøvegravning fortsatte Kieler-museet de følgende Aar Undersøgelsen af Bypladsen. Hist og her gravedes smaa Prøvegrøfter, der udvidedes, naar man stødte paa større Objekter. Efterhaanden fik de aarlige Undersøgelser et større Omfang, indtil de fra 1915 afbrødes paa Grund af Verdenskrigen. Der gravedes atter i 1921, men derefter genoptoges Gravningerne først i 1930. Alle Undersøgelser fra 1901 til 1921 lededes af Kieler-museets Direktør i disse Aar, Dr. Fr. K n o r r.

Allerede disse orienterende Undersøgelser gav et rigt videnskabeligt Udbytte. Halvkredsvolden undersøgtes; det viste sig, at den i Oldtiden havde udgjort et Virke af Jord og Træ, gennemskåret af to Portaabninger; de tilstødende Voldpartier undersøgtes, og man blev klar over deres Afhængighed af Halv-

³⁾ J. M e s t o r f i Mitteilungen des Anthropologischen Vereins in Schl.-H. 14 H., 1901, S. 19 ff.

⁴⁾ S o p h. M ü l l e r i Aarbøger f. nord. Oldkyndighed 1900, S. 254.

⁵⁾ G. S c h w a n t e s i Zeitschrift für Ethnologie 1931, S. 234.

kredsvolden; tæt udenfor Halvkredsvolden fremdroges en Baadkammergrav af svensk Præg; indenfor Volden udgravedes Husrester, Brønde, Grave, men især i Tusindvis af Oldsager, navnlig i »Industrikvarteret«.⁶⁾

Fig. 1. Halvkredsvolden ved Haddeby Nor, set fra Luften. I Baggrunden til højre Selk Nor.
| Baubehörde Hamburg Fot.

Kun en ringe Brøkdel af det Materiale, der fremdroges ved Knorrs Gravninger, er publiceret. Men af dets Rigdom kan man faa et Indtryk ved et Besøg i Hedebyalen i Kielermuseet. I Monterne ses hjemlige og importerede Lervarer, — Smeltedigler og Støbeforme, store importerede Møllestene og smaa hjemmegjorte Spindestene, Tænger og Hamre, Vægtskaale og Lodder, Vaaben og Smykker o. m. a., der tilsammen giver Beskueren et Indtryk af Stedets Betydning henimod Aar 1000.

En systematisk udtømmende Undersøgelse af Bypladsen toges dog først op i 1930 paa Initiativ af Historikeren Professor

⁶⁾ Beretninger i Mitteilungen d. anthrop. Vereins f. Schl.-H. 1902, S. 25 ff., 1911, S. 68 ff. Jfr. Schwantes' Meddelelse af Knorrs Resultater i Beretningen fra Arkæologkongressen i Riga 1930 (Congressus II Archæol. Rigæ 1930, S. 217 ff). Oversigt af Fr. Knorr i Heimatbuch Schleswig 1924, S. 27 ff.

O. S c h e e l og af Arkæologen Professor G. S c h w a n t e s, der imidlertid var blevet Leder af »Museum vorgeschichtlicher Altertümer« i Kiel. I de følgende Aar er Udgravningerne blevet fortsat under Ledelse af Professor Schwantes og hans Medhjælper, Dr. H e r b e r t J a n k u h n.

Undersøgelsen af Bypladsen, der hovedsagelig bekostes af offentlige Midler, er anlagt paa langt Sigt. Den 28 ha store Byplads mod Øst begrænset af Hadeby Nor, mod Nord, Vest og Syd af Halvkredsvoldens Bue, gennemkrydses af to 1 m brede Søgegrøfter, den ene fra Volden i Vest til Noret i Øst, den anden parallel med Vejen, der fører fra NV. til SØ. over Pladsen. De to Grøfter skærer hinanden i en ret Vinkel. Disse Søgegrøfter skaffer et vist Overblik over Bebyggelsen og danner Udgangspunkter for Fladegravninger, hvor der er Grund til at udvide

Feltet. Inden for Undersøgelsesomraaderne afskrælles Jorden forsigtigt i tynde Flager; Kulturlagene, »den sorte Jord«, der er $\frac{1}{2}$ til 2 m tykke, skiller sig paa Pladsens vestlige Del skarpt ud fra Undergrundens lyse Hedesand. I dette lyse Sand aftegner Omridsene af Fundamenter til Træbygninger, der engang har staaet paa Stedet, sig ganske skarpt som mørke Striber. Undersøgelsen heraf gennemføres med ægte tysk Grundighed og Præcision. Ved Afdækning af Flader indtegnes og fotograferes Lagene med 10 cm's Mellemrum, ved Hustomter med 5 cm's Afstand!

Det kan ikke undre, at Undersøgelsen af Bypladsen med denne Grundighed maa antages at komme til at strække sig over adskillige Aar, ja maaske Aartier! Men i Kraft af samme

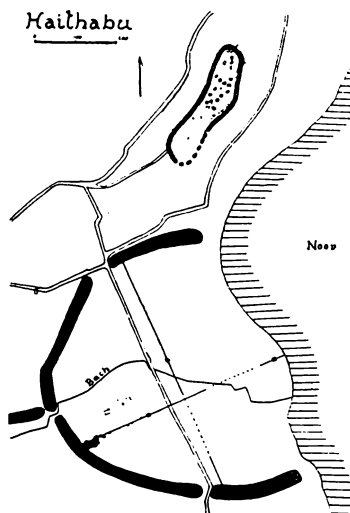

Fig. 2. Halvkredsvolden ved Hadeby Nor. Inden for Halvkredsvolden er Grøfter og Felter fra Gravningerne 1930-33 afsat
Efter Jankuhn

Grundighed har de sidste Aars Gravninger muliggjort Iagttagelser af Enkeltheder af stor videnskabelig Betydning.

Det er først ved Udgravningerne fra 1930, at man har konstateret Hustomter af forskellig Art. Allerede ved de ældre Udgravninger var man stødt paa en stor Gravplads rummende Skeletter uden Gravgoods; i 1930 og følgende Aar fremdrog man Kammergrave med rigt Gravgoods efter hedensk Skik. Man har fastslaaet, at største Delen af Omraadet mellem Volden og Noret har været bebygget, og man har fundet Mønter, der tyder paa, at Bebyggelsen af Stedet gaar tilbage til det 9. Aarhundredes første Halvdel og har vedvaret til henved Midten af det 11. Aarhundrede.

En indgaaende Redegørelse for Udgravningernes Resultater er under Forberedelse fra tysk Side. En foreløbig Oversigt over de sidste Aars Resultater er givet i mindre Afhandlinger paa Tysk af Prof. S c h w a n t e s og Dr. J a n k u h n, paa Dansk af Dr. l a C o u r, der har taget Del i en Række af Undersøgelserne. Paa dette Grundlag bygger den følgende Fremstilling af Udgravningsresultaterne.⁷⁾

4. Fæstningen Hedeby. Bypladsen ved Haddeby Nor er mod Landsiden beskyttet af en Vold, der fra Norets vestlige Bred krummer sig i en Halvcirkel paa 1310 m Længde til et ca. 600 m sydligere Punkt paa Norets Vestside. Af alle Voldanlægene ved Slien er denne Halvkredsvold det mest imponerende. »Der findes ikke i hele Norden et Oldtidsanlæg af tilsvarende Mægtighed og betagende Alvor« (Vilh. la Cour). I

⁷⁾ Den følgende Redegørelse er i det væsentlige ført op til 1934; dette har været muligt, fordi Dr. Jankuhn velvilligt har ladet mig benytte det foreliggende Manuskript til 1. Bd. af det store Værk: Die Ausgrabungen in Haithabu. Herfor og for Overladelsen af Fotografier fra Udgravningerne til Brug for nærværende Redegørelse skylder jeg Dr. Jankuhn Tak. De benyttede Redegørelser er:

G. S c h w a n t e s: Führer durch Haithabu. Schleswig 1932.

« Die Ausgrabungen in Haithabu, Zeitschrift f. Ethnologie 1931, S. 234 ff.

H. J a n k u h n: Die Ausgrabungen i Haithabu 1930—33, Nordelbingen 9, 1934, S. 341 ff.

Vilh. l a C o u r: Det gamle Hedeby, Tilskueren 1933 I, S. 165—81. Resultaterne af Udgravningerne i 1934 vil blive offentliggjort i Nordelbingen 1935 af H. Jankuhn.

en forbavsende Grad har den trodset Tiderne; kun mindre Partier af den er sløjftet, og Befæstningsarbejder i 1850 har ikke væsentlig ændret dens Præg. Dens Højde naar endnu paa sine Steder 10—11 m over det omgivende Jordsmon.

Halvkredsvolden er et Resultat af flere Slægtleds Arbejde. Dens Konstruktion er blevet oplyst ved Kielermuseets Under-

Fig. 3. Halvkredsvolden. Voldens sydlige Arm. Gennem Sænkingen i Forgrunden løber en Bæk ind over Byen.
| Museum vorgeschichtl. Altertümer, Kiel, fot.

søgelser, især i 1934, da der foretoges et Voldsnit i den nordlige Arm. Fra et lille Anlæg paa kun 2 m Højde er Volden langsomt — i Løbet af 8 Byggeperioder — vokset til en Højde af omtrent 6 m. I Begyndelsen bestod Anlægget af en Vold med Palisadevægge, hvorover Jordmasserne hævede sig skraat til en Platform foroven; udadtil fortsættes den ned efter i en spids Grav (Byggeperiode I). Senere beklædtes Volden med Græstørv, hvorved dens Front blev stejlere, men uden Træmur (Periode II—III). I de følgende Faser afstivedes Voldens Front atter med Palisader, samtidig med at dens Dimensioner blev større (Periode IV—VI). I den næste Fase skiftede Volden helt Karakter

(Periode VII): Foran Volden dannedes en Afsats, der grænsede op til en henved 2 m dyb Grav med flad Bund. Samtidig forhøjedes den gamle Voldkrone, støttet af en Palisadefront. Paa denne Maade dannedes en dobbelt Forsvarslinje, der synes fastholdt i den sidste Byggeperiode (Periode VIII).

Denne Overgang fra en enkelt Vold med een Forsvarslinje til et kompliceret Anlæg med to eller flere Forsvarslinjer i Terrasser kan skyldes Impulser fra Samtidens stærkeste og berømteste Fæstning: Konstantinopels Bymur. Om dette Princip er blevet gennemført over hele Hedebyvolden eller kun i en Flankestilling ved Nordporten, kan først kommende Udgravninger oplyse.⁸⁾

Kun paa tre Steder har denne Byvold levnet Adgang til Byen. Mod Vest, omtrent ved Voldens Midte, var Voldlinjen allerede i Oldtiden afbrudt, hvor en lille Bæk strømede ind over Pladsen, som den delte i to Halvdele paa sin Vej mod Noret i Øst.

Ellers har der fra Landsiden kun været Adgang til Byen gennem to større Porte, en i Nord- og en i Sydsiden af Byvolden. Ogsaa disse Portaabninger viser forskellige Byggeperioder. Over den ældste Vej af Træ, der har ført over den gamle Hedebund, som ogsaa Volden i dens ældste Parti er anlagt paa, er senere blevet lagt en stenbrolagt Vej, flankeret i Portaabningen af Tømmerkonstruktioner.⁹⁾

Den store Halvkredsvold har ikke været det eneste Værn for Byen ved Noret. Fra Halvkredsvoldens vestligste Punkt udgaar mod Vest den godt 3 km lange Forbindelsesvold, der ved Danevirke Sø støder op til Danevirkes Hovedvold. Ligesom Halvkredsvolden er den blevet opført i flere Byggeperioder. Den

⁸⁾ Beretn. om Knorrs Undersøgelser ved Schwantes i Congressus II. Archæol. Rigæ 1930, S. 217 ff. En indgaaende Redegørelse for Voldsnittet 1934 vil fremkomme i 1. Bd. af »Die Ausgrabungen in Haithabu«, ved Jankuhn.

⁹⁾ Iflg. Knorrs Undersøgelser. Jfr. Schwantes i Congressus Rigæ, S. 222. Muligvis har der været en tredje Port, der har sat Byen i Forbindelse med Forvolden. Den har antagelig haft Plads mellem Vandløbet og Sydporten paa et Sted, hvor Voldlinjen endnu er afbrudt.

ældste lave Vold har haft en Grav mod Syd, og ogsaa den har været forsynet med Palisader. Ikke mindre end to Gange er denne Vold blevet udvidet.¹⁰⁾

Ca. 300 m fra Halvkredsvolden udgaar fra denne Forbindelsesvold en lav Vold, der strækker sig parallelt med Halvkredsvoldens sydlige Arm mod SØ. Denne Vold, (»Forvolden«) der ogsaa har haft Grav mod SV og været befæstet med Træværk, har været Byens yderste Front.¹¹⁾

Hele dette Voldsystem har gjort Byen ved Haddeby Nor til en af Nordeuropas stærkeste Fæstninger i Tiden omkring Aar 1000. Faa Hundrede Meter sydvest for Forvolden har staaet to Runestene fra Tiden omkring Aar 1000. Begge nævner de Navnet Hedeby. Den ene er ifølge sin Indskrift rejst af Torlv, Svens Hirdmand, efter hans Fælle Styresmanden Erik »som døde, da tapre Mænd belejrede Hedeby«.¹²⁾ Den Fæstning Hedeby, som denne Sten omtaler, kan kun være identisk med Voldene omkring Bypladsen ved Haddeby Nor.

5. Byområdet. Det Omraade, som Halvkredsvolden omslutter, har i Oldtiden, da Strandlinjen gik noget vestligere end i vore Dage, udgjort omkring 22 ha.

Hvor meget af dette vældige Areal har i Oldtiden været bebygget? Paa Forhaand var det sandsynligt, at Byens Vold af Forsvarshensyn var anlagt saa nær inde paa Bebyggelsen som muligt.¹³⁾ Ved Anlæggelsen af den store Søgegrøft fra Volden til Noret 1930 viste det sig da ogsaa, at Bebyggelsen paa dette Sted havde strakt sig omtrent helt hen til Voldfoden, kun skilt fra denne ved en smal Passage. Ved Gennemførelsen af Søgegrøften i Retning mod Noret stødte man stadig paa Spor af Huse, undtagen paa en 200 m lang Strækning omtrent paa det Sted, hvor der i vore Dage gaar en Vej fra Nord til Syd over

¹⁰⁾ Iflg. Knorr's Undersøgelser, meddelt af Schwantes i Congressus Riga S. S. 219 f.

¹¹⁾ Congressus Rigæ S. 220. Tidligere opfattedes denne Vold som en Belejringsvold, opført af Sven Tveskæg.

¹²⁾ Hedebystenen, jfr. Wimmer: De danske Runemindesmærker, Haandudg. Nr. 72 (og 73).

¹³⁾ Jfr. Schwantes i Congressus Rigæ S. 219.

Pladsen. Her har der maaske i Oldtiden været en aaben Plads, men øst herfor har Bebyggelsen atter fortsat omtrent ned til Norets Bred. Hus har ligget ved Hus i omtrent samme Længderetning (V—Ø ell. SV—NØ), og flere Steder har man gentagne Gange bygget nye Huse paa gamle Hustomter.¹⁴⁾ Endnu har

Udstrækningen af de afdækkede Flader ikke været stor nok til, at man har kunnet erkende noget System i Bebyggelsen, — Gader og Stræder er endnu ikke paa vist.¹⁵⁾

Derimod har man kunnet udskille enkelte Kvarterer i Byen. Af Vandløbet er Byen blevet delt i en nordlig og en sydlig Halvdel. I Nordøst, mellem Vandløbet og Noret, har man paa en lav Højning fundet Mængder

af forarbejdet

Hjortetak, Rester

af en Glassmelteovn, Levninger fra Bronzestøberier og Sølvmedeværksteder, især Støbeforme af Ler eller Vægsten; her har da Byens Haandværkere haft deres Værksteder — i »Industrikvarteret«.¹⁶⁾

¹⁴⁾ Især konstateret paa Bypladsens vestl. Del. Jfr. la Cours' Bemærkninger om »Byplanen« i Tilskueren 1933 I, S. 170 ff.

¹⁵⁾ Jfr. Jankuhn i Nordelbingen 9, S. 357 ff.

¹⁶⁾ Jfr. Knorr i Heimathuch Schleswig I, 1924, S. 27.

Fig. 4. Hedeby. Søgegrøft tværs over Bypladsen 1930, set fra Haløkrædsvolden. I Forgrunden en Hustomt. I Baggrunden Hadeby Nor. [Museum vorgeschichtl. Altertümer fot.]

Syd for Vandløbet, i Vestenden af Byen, har de døde haft deres Kvarter. Her har man fremdraget Hundreder af Skeletter, — nær denne Byens Kirkegaard tør man vente at finde Tomten af en Kirke. Disse Grave mangler Gravgoods og er uden Tvivl kristne. Syd herfor har der ligget Huse, men paa et Omraade, hvor der i 9. Aarhundrede havde ligget Kammergrave med hedensk Præg. Befolkningens Vækst har været saa stærk, at et Omraade, der i 9. Aarhundrede afsaas til Gravplads, i det 10. Aarhundrede maatte indtages til Bebyggelse. Den store Skeletgravplads er derimod forblevet urørt; til denne Kirkegaard har man haft fredet Plads indenfor Byomraadet, saa længe Byen bestod.¹⁷⁾

6. Husene. Allerede Knorr havde ved sine Undersøgelser fundet Rester af Huse: Lerklining, forkullede Bjælker, Lergulve og Arnesteder — sammen med Levninger af deres Udstyr: knuste Lerkar, Skaale af Vægsten, Væve- og Tenvægte m. m.¹⁸⁾

Det var dog først ved Undersøgelserne fra 1930, at man fik nogen Klarhed over Husenes Konstruktion. I »den sorte Jord« er alle Trædele af Bygninger opløst og Husene derfor vanskelige at paaavise. Men paa to Steder indenfor Bypladsen har Jordbundsforholdene været gunstige for Erkendelsen af Bygninger. Dels helt nede ved Noret, hvor Træet for en stor Del er bevaret paa Grund af den høje Vandstand, dels højere oppe paa Bypladsen, hvor vel alle Bygningsdele af organisk Substans er forgaaet, men hvor man dog i det lyse Sand under »den sorte Jord« kan se Træfundamenterne aftegnet som mørke Humusstriber.

Nede ved Noret har man fundet Rester af et Hus, (II/32), hvis Vægge har bestaaet af tætstaaende, lodrette, nedgravede Planker. — Ikke langt herfra fandtes de forkullede Trærester fra et brændt Hus (I/32), hvor Væggens nederste Parti bestod af horisontale Brædder; indenfor disse var der med regelmæssig Afstand rejst Stolper. Over Husets Indre laa spredt brændt Ler

¹⁷⁾ Jfr. Schwantes i Jahrbuch der Schl.-Holst. Universitäts-Gesellschaft 1930, S. 95 ff.

¹⁸⁾ Heimatbuch Schleswig I, S. 27 f.

fra Væggen. Disse Lerstumper havde en glat Side, der bar Aftryk af Tømmer, — dette Hus har da maaske haft en lerbeklædt Bræddevæg.

Mest oplysende var dog den første Hustomt, der blev fremdraget i 1930 (I/30). Tæt ved Volden saas i Sandet i 1 m Dybde tydeligt Omridsene af 3 Huse (I a, b, c), der havde afløst hinanden paa samme Plet. Naar et gammelt Hus var brændt, byggedes et nyt paa dets Tomt, enten lidt større eller lidt mindre, og maaske med lidt ændret Orientering, saadan at det er muligt at adskille Grundridsene af de forskellige Bygninger paa samme Plet fra hinanden. Det er i Hedeby meget almindeligt at finde 3—4 Husfundamenter over hinanden. Men da Beboerne i Tilfælde af Brand i Reglen har naaet at redde deres Ejendele, er det oftest ret vanskeligt at finde Holdepunkter for Bestemmelse af Bygningernes Alder. Ved Hus I/30 var dette imidlertid muligt.

Hus I c var en firkantet Rammebygning (4×5 m), med Hjørnestolper og Stolper ved Midten af Smalsiderne.¹⁹⁾ I Sydøsthjørnet var det forsynet med en smal, firkantet Stensætning, Husets Arne. Denne velbevarede Arne greb ind over den runde Arne og Sydøsthjørnet i Hus I b, der altsaa var ældre end Hus I c.

Hus I b var en lille Rammebygning (3×3,75 m) uden Spor af Stolper. Dets Arne bestod af en rund Stenpakning i det sydøstre Hjørne.

Medens Hus I b og c var parallelt bygget (SV—NØ), havde Hus I a en noget afvigende Orientering (Ø—V). Det var en lille Rammebygning (2,8×3,75 m), hvis Østvæg var ødelagt ved Bygningen af Hus I b, der altsaa var yngre end Hus I a.

Saaledes var Husenes indbyrdes Aldersforskel bestemt. Men desuden var det muligt at give en omtrentlig Bestemmelse af deres absolute Alder. Ved Bygningen af Hus I c er en Kvindegrav med 2 ornamenterede Spænder i »Osebergstil« (9. Aarh.)

¹⁹⁾ I a Cour formoder, at disse Stolper har staaet i Midten af Gavlvæggene og at de har støttet Aashjælken — idet Husene har haft Sadeltag. Tilskueren 1933 I, S. 176 ff.

blevet forstyrret. Indenfor Huskonturerne fandtes en Bronzedupsko ornamenteret i »Borrestil« (10, Aarh.), — men det var umuligt at sige, hvilket af de 3 Huse den hørte til. Desuden fandtes i dette Huskompleks 2 Møllestene af rhinsk Basaltlava, — for tunge at flytte under en pludselig Brand.

Den simple Hustype, som fremtræder i Hus I/30, ser ud til at have været almindelig i Hedeby. Boligerne er smaa firkan-

Fig. 5. Hedeby. Hustomt. Paa Billedet ses Omridsene af 3 Huse (I/30), der har ajtøst hinanden paa samme Plæt. I Tomten ses et Arnested og flere Gruber. I Midten ses en Møllesteh af rhinsk Basaltlava. | Museum vorgeschichtl. Altertümer Fot.

tede Bygninger, fundamenteret paa vandret lagte Bjælker. Paa denne Tømmersyld har Vægstolpen hvilet, der har støttet Vægge af Greneværk og Ler. Husene i Hedeby har enten været af Bindingsværk eller helt af Træ. Af Tage og Døre er intet bevaret. Kun i et enkelt Hus er der fundet Spor af Gulvbrædder.

I 1933 fandt man i et Hus (I/33) under den nederste vandrette Bjælke et rundt Lerkar indsat i en Fordybning — vel som et Byggeoffer.

Arnen, en rund eller firkantet Stenpakning lagt i Ler, har

næsten altid haft Plads i et Hjørne af Huset, kun sjældent i dets Midte.

Foruden Arnen rummer Husene hyppigt en eller flere kredsrunde Gruber med mørk Fyld, der rummer forraadnede vegetabiliske eller animalske Stoffer, Knogler, Lerkarskaar, Slagger, Aske og itubrudte Redskaber. De fleste af Gruberne har været Affaldsgruber, — andre synes at have tjent som Forraadsgruber.²⁰⁾

Huse af samme beskedne Karakter som Hedeby er i de senere Aar fremdraget paa flere Bopladser fra Tiden kort efter Aar 1000: I Brovold paa Als, i Sigtuna i Sverige, i Oppeln i Østpreussen.²¹⁾

7. Brøndene. Hedeby forsynedes med Drikkevand fra store Brønde, der laa i Nærheden af Boligerne. Flere Brønde er blevet udgravet paa Bypladsen; én — fra de ældre Gravninger — staar opstillet i Museet i Kiel; ved de senere Udgravninger er der blevet fremdraget Brønde i 1930, 1931 og flere i 1933.

Deres Konstruktion er ret ensartet. Først er der gravet en Grube, foroven ca. 3,5 m i Gennemsnit og ca. 4 m dyb. Fra Bunden af denne Grube er der ført en firkantet Skakt ned i de vandførende Lag. I Skaktens fire Hjørner var nedrammet Træpæle, der fastholdt en Træramme, bestaaende af horisontale Planker. I den Brønd, man fandt 1931, havde man inden i denne Skakt nedrammet en Række lodrette Pæle og indenfor dem nedsænket endnu en firsidet Ramme, fastholdt af fire Stolper. Den derved dannede firkantede Træskakt fortsattes derefter opadtil med en snævrere Træskakt — maaske en udhulet Træstamme — hvorefter den store Grube atter tilkastedes.

Ved Brøndanlæg af denne Art havde Byens Indbyggere sikret sig rent og rigeligt Drikkevand.²²⁾

8. Gravenene. Hedeby har haft to Gravpladser af vidt forskellig Karakter.

²⁰⁾ Om Udgravning af Huse efter 1930 se la Cour i Tilskueren 1933 I, S. 176 ff., Jankuhn i Nordelbingen S. 344 ff.

²¹⁾ Jfr. Jankuhn i Nordelbingen 2, S. 363 ff.

²²⁾ Om Brøndene se la Cour i Tilskueren 1933 I, S. 180 f., Jankuhn i Nordelbingen 9, S. 355 ff.

Indenfor det tæt bebyggede Omraade i Sydvest har man i de senere Aar fremdraget en halv Snes »Kammergrave«, d. v. s. smaa tømrede Gravkamre, hvis Størrelse veksler mellem $1,5 \times 2,5$ og $2,4 \times 3,0$ m. I et enkelt Tilfælde var en saadan Kammergrav ved en Skillevæg delt i et nordligt og et sydligt Kammer (Kgr. III/30). I Kammergravene er de døde efter hedensk

Fig. 6. Hedeby. Afdækket Felt med mørke Pletter af Kulturjord paa gul Undergrund. I. v. i Baggrunden en Hustomt, t. H. i Baggrunden Spor af Kammergrave og Gruber; i Forgrunden en Arne. | Museum vorgeschichtl. Altertümer Fot.

Skik gravlagt med rigt Udstyr. Blandt de fremdragne Grave var der kun een sikker Kvindegrav (Dobbeltgraven III/30). Den indeholdt to skaalformede Spænder, et ovalt, forgyldt Bronzebeslag, en Kæde af Bjergkrystal- og Karneolperler og en Bronzeknap med Ravindlægning. — Mandsgravene indeholdt især Vaaben: Spydspidser, Skjoldbuler, en enkelt Gang en Dolk, — men ogsaa andre Kostbarheder som f. Eks. et Træskrin, en Bronzeskaal, en bronzebeslaaet Træspand (Kgr. I/30). I tre af disse Kammergrave (1931) er fundet Efterligninger af Mønter, som Karl den Store omkring 800 lod præge i Dorestad. Efterlignin-

gerne er udført i første Halvdel af 9. Aarhundrede. Ogsaa Skaalspænderne i Kvindegraven maa snarest henføres til 9. Aarhundrede, medens den store Træspand har Sidestykke i to Fund fra 10. Aarhundrede (Stengade paa Langeland, Wiskiauten i Østpreussen). De hidtil afdækkede Kammergrave er dog for det meste saa gamle, at de er delvis ødelagt ved Anlæg af Huse og af større eller mindre Gruber.²³⁾

Kammergraven er en Gravform, der kan forfølges syd- og vestpaa til Westfalen. Den gaar tilbage til senromerske Forbillede. I Danmark er den sjælden, men i Birka i Sverige er Kammergrave af samme Karakter som Hedeby's almindelige.²⁴⁾

Af helt anden Karakter var de Grave, der udgravedes paa Hedeby's største Gravplads. Syd for Vandløbet, paa Bypladsens vestlige Del, paavistes allerede ved de ældre Gravninger en stor Skeletgravplads, ca. 50×120 m i Omfang. Et Par Hundrede Grave er undersøgt her. Ligene ligger tæt, i forskellige Lag over hinanden, alle med Hovedet i Vest; de er i Reglen begravet i Trækister, hvoraf kun Nagler og Beslag nu er tilbage, og de er kun sjældent udstyret med Gravgoods. Paa Gravpladsens midterste og østlige Del stødte man dog paa rige Kvindegrave, hvori fandtes Kæder af Bjergkrystal og Halvædelsten og Smykker af forgyldt Bronze og af Sølv.²⁵⁾ De Grave, der i de senere Aar er undersøgt paa Gravpladsen, har atter været fattige paa Gravgoods. Som Helhed har da denne Gravplads en kristen Kirkegaards Karakter.

Kun een Brandgrav er paavist i Hedeby, — den laa mellem to Kammergrave, men da den ikke indeholdt Gravgoods, var Tidsbestemmelse umulig.²⁶⁾

Den prægtigste af alle Hedeby's Grave var Baadkammergraven. I 1908 fandtes mellem Halvkredsvolden og Forvolden en dobbelt Kammergrav. Over Kamret saas Naglerne fra en 16—20 m lang Baad, der havde været anbragt oven over

²³⁾ Om Kammergravene se Schwantes i Zeitschr. f. Ethnologie 1931, S. 243 ff., Jankuhn i Nordelbingen 9, S. 352 ff.

²⁴⁾ Jfr. T. J.: Arne i Acta Archaeologica II 1931, S. 301.

²⁵⁾ Knorr i Heimatbuch Schleswig I, S. 28.

²⁶⁾ Jankuhn i Nordelbingen 9, S. 355.

Kamret, støttet af store Sten. Over Baaden havde man hvælvet en lav Høj. I Kamrets to Rum fandtes Ligene af to Krigere med deres Heste og et fyrsteligt Udstyr: Sværd med sølvindlagte Hjalter, hængende i et sølvbeslaaet Bælte, — Skjolde, Pilekoggere, Ridetøj, Træskrin og Træspand, Bronzeskaal og Glasbæger m. m. Denne Grav maa henføres til Begyndelsen af det 10. Aarhundrede. Baadkammergraven i Hedeby er den eneste paa gammel dansk Grund; denne Gravform er derimod kendt i Norge og udbredt i Sverige; fra Birka kendes en Kammergrav, der i Form og Udstyr minder slaaende om Baadkammergraven fra Hedeby.²⁷⁾

Baadkammergraven vidner om stærk svensk Indflydelse i Hedeby i 10. Aarhundrede; endnu et Gravminde fra Hedeby bærer svensk Præg. To Runestene, der er fundet tæt ved Hedeby, Vedelspangstenene, begge fra 10. Aarh.. bærer den omtrent ligelydende Indskrift, at *A s f r i d, O d i n k a r s* Datter, gjorde dette Mindesmærke efter *S i g t r y g* Konge, hendes og *G n u p a s* Søn, paa *G n u p a s V i*. Den ene af disse Indskrifter har udpræget svenske Rune- og Sprogformer og er sandsynligvis ristet af en svensk Runemester.²⁸⁾ I en tysk Kilde fra Slutningen af 10. Aarh., *W i d u k i n d s* Sakserkrønike, omtales *C h n u b a* som Darnernes Konge, der i 934 besejredes og tvangsdøbtes af den tyske Konge *H e n r i k I.*²⁹⁾ En Konge, Gnupa, har altsaa i 10. Aarhundrede haft sit »Vi«, sit indviede Gravsted, nær Hedeby.

9. *H e d e b y s I n d u s t r i*. De Tusinder af Redskaber, Vaaben og Smykker, der er fremdraget paa Hedeby Grund, er for en stor Del lavet i Byen selv.

Det gælder først og fremmest en stor Del af Lerkarrene, men *P o t t e m a g e r i e t* har ikke staaet højt i Hedeby. Dets Produkter er især smaa kugleformede Kar af simpel Form og slet Udførelse. Saadanne Kuglepotter er i Tiden kort før Aar

²⁷⁾ Fr. Knorr: Bootkammergrab südlich der Oldenburg. Mittheilungen d. anthrop. Vereins in Schl.-Holst. 19, 1911, S. 68 ff. Jfr. la Cours illustr. Beskrivelse i Sønderjyll. Hist. I, S. 258 ff.

²⁸⁾ Wimmer: De danske Runemindesmærker, Haandudg. Nr. 70 (og 71).

²⁹⁾ Kildestedet aftrykt i Scheel u. Paulsen: Quellen zur Frage Schleswig-Haithabu, S. 80.

1000 blevet lavet over hele Norden og langt ned i Tyskland. Medens disse Potter er helt haandgjorte, findes ved Siden af dem ogsaa helt eller delvis drejede Kar. Særlig mærkelige er nogle Skaale, der er formet som Pokaler — men med et Hul i Foden som til at anbringe paa en Tap; maaske har de været anvendt som Lamper. Af Ler har man desuden lavet Tensten og Vævevægte. Ved Siden af disse hjemmelavede Varer optræder importerede Lervarer af højere Kvalitet.

En større Rolle har Knogletilvirkningen spillet. Af Knogler af Hjorte og Elsdyr har man forstaaet af lave en Mængde Smaaating til Tilfredsstillelse af Dagliglivets Behov: Knive, Spindesten, Naale og Prene med eller uden Øre, men især Kamme. Kammageriet har været en Specialitet i Hedeby, — efter Tidens Vilkaar har der været en formelig Masseproduktion deraf; man har fundet Kamme paa alle Forarbejdelsens Stadier. Ogsaa Skøjter tilvirket af Knogler har man fundet i Hedeby. I et af de Huse, der er fremdraget i de senere Aar (II/30) fandtes en saadan Mængde af forarbejdede Hjortetakker, at man i dette Hus vel tør se en Kammagers Værksted. Kun i den lavtliggende, fugtige Jordbund tæt ved Noret har man fundet bevarede Træsager (f. Eks. en drejet Tallerken og en Øseske), men af fremtidige Undersøgelser tør man her vente et større Udbytte. Hvor mange af disse Træsager og af de talrige Jernsager (Segle, Knive, Økser, Nøgler — og egentlige Vaaben), der er tildannet i Hedeby selv, kan ikke afgøres.

Der har dog i Hedeby været drevet Metalhaandværk i stor Stil. I »Industri kvarteret« har man fundet Efterladenskaber fra Bronzestøbernes Værksteder: Støbeforme af Ler eller Vægsten til trefligede og ovale Bronzespænder, dels med Ornamentik i karolingisk Bladstil fra 9. Aarhundrede, dels med udpræget nordisk Dyreornamentik; Smeltedigler, hvori det i Barrer indførte Raastof indsmeltedes; desuden Hamre, smaa Ambolte, Tænger, Vægte og Lodder. Ved Siden af Bronzestøberne har der været Sølvsmede. Foruden Støbeforme af Vægsten til Sølvbarrer har man fundet en Støbeform af samme Materiale til en Thorshammer. Endelig har der været Vaa-

b e n s m e d e; som Levning fra Vaabenfabrikation er fundet en Støbeform til en Parérstang paa et Sværd.

Saa forgrenet var Kunstindustrien i Hedeby, at der var Plads til et Glasværk. Herom skriver Knorr: »Ved den østlige Rand af den svage Højning nord for Vandløbet fandtes et Arnested med stærke Brandspor, tæt herved mange Rester af itubrukt og smeltet Glas, færdige og ituslaaede Perler, færdige Glaspaster med smuk Ornamentering og især stavformede Glaspaster, der har tjent til S sammensætning af farvede Glasarbejder«. I dette Værksted for Glasarbejder er sikkert mange af de skøntfarvede Perler, der er fundet rundt om paa Bypladsen, blevet fremstillet.³⁰⁾

10. H e d e b y s H a n d e l. Den Industri, som i 9. og 10. Aarhundrede blomstrede i Hedeby, var betinget af let Adgang til Raastoffer og af et stort Afsætningsmarked.

Hedeby havde let Adgang til Raastoffer i Kraft af sin Beliggenhed ved en af Tidens vigtigste Handelsveje. Af Fundene fremgaar, at Hedeby først og fremmest var en Handelsby. Dens Handel har for en stor Del været i Hænderne paa professionelle Købmænd³¹⁾ og været forbundet med en b e g y n d e n d e P e n g e o m s æ t n i n g. Man har paa Hedeby's Grund fundet en hel Del M ø n t e r: karolingiske, byzantinske, arabiske, ottonske. Efterligninger af Karl den Stores Dorestadmønter ser ud til at være præget i selve Hedeby fra Begyndelsen af 9. Aarhundrede. Ved Siden af Mønter har S ø l v b a r r e r, hvortil man har fundet Støbeforme i Hedeby selv, tjent som Omsætningsmidler. Disse Sølvbarrer, hele eller sønderhuggede, er blevet vejet paa Vægte; man har i Hedeby fundet V æ g t e af Jern med tilhørende Lodder, der ogsaa var af Jern men overtrukket med Bronze, for at man ikke skulde forringe Vægten ved at kradse i Jernet.³²⁾

³⁰⁾ Kendskabet til Hedeby's »Industri« skyldes især K n o r r s Gravninger, jfr. Oversigten i Heimatbuch Schleswig S. 27. Endvidere: S c h w a n t e s i Zeitschr. f. Ethnologie 1931, S. 242 f., og for de seneste Aar: J a n k u h n i Nordelbingen 9, S. 359 ff. I Ipek vil i nær Fremtid komme en Afhandl. af J a n k u h n: »Das Kunstgewerbe in Haithabu«.

³¹⁾ Jfr. de skriftlige Kilders Vidnesbyrd, se nedenfor Kap. 11.

³²⁾ Jfr. S c h w a n t e s i Kieler neueste Nachrichten 1.—2. Okt. 1930.

Hvor let en Sag det var ad Handelsvejen at skaffe Varer til Byen fremgaar deraf, at en stor Mængde af de L e r k a r der er fundet i Hedeby, er importerede Varer. I stor Mængde optræder de saakaldte P i n g s d o r f-Kar, Lerkar med rød- eller brunmalede Pletter, der især fremstilledes i Egnen omkring Køln, hvor Landsbyen Pingsdorf ligger; ved Siden af dem forekommer lyse Kar med frankisk Stempelornamentik, fremstillet i Rhinegnene (især v. B a d o r f i Nærheden af Pingsdorf) fra tidlig karolingisk Tid; af dem har nogle store Amforaer, der bærer Lister med tandhjulformede Indstemplinger, sandsynligvis været brugt til Vindunke; endelig findes ret hyppigt K a r med B ø l g e l i n j e r som Ornamente, en Vare, der fuldstændig svarer til de østholstenske og s l a v i s k e Bopladsers hjemlige Keramik. — Endelig er der fra Rhinegneses Basalt- og Tufstensbrud importeret Møllesten i Mængde.³³⁾.

Selv hvor Fundene ikke viser Nedslag af direkte Import, gør stærk Paavirkning udefra sig gældende. Især er frankisk I n d f l y d e l s e fremherskende. Ofte viser Støbeformene til trefligede og ovale Spænder karolingiske Motiver: bl. a. Akanthusornamentik. De karolingiske Motiver er i Hedeby blevet omformet. Spænder, hvortil man har fundet Støbeforme i Hedeby, forekommer spredt over hele Norden, især i Østersøomraadet. I Handelens Spor er gaaet en stærk kulturel Indflydelse i det hele; nye religiøse Strømninger er fra 9. Aarhundrede ad Handelsvejen trængt frem til Hedeby.

Fundene fra Hedeby vidner tillige om en stærk Handelsforbindelse med den skandinaviske Halvø. Fra N o r g e er importeret Vægsten, anvendt til Skaale og Støbeforme. I Hedeby har man fundet Støbeforme til ovale Spænder af Berdaltypen, der i 9. Aarhundrede har været stærkt udbredt i Norge omkring Sogn og Fjordene, men ellers kun forekommer i Birka og Hedeby.

Fra 10. Aarhundrede har man i Hedeby fundet Støbeforme til barokke, gennembrudte ovale Spænder, der er udbredt i

³³⁾ Jfr. Schwanter i Congressus Rigæ, S. 223 f., Zeitschrift f. Ethnologie 1931, S. 242 f. Importkeramiken fra Hedeby vil blive indgaaende behandlet af Jankuhn i I. Bind af »Die Ausgrabungen in Haithabu«.

Sverige³⁴). I det samme Aarhundrede har svensk Indslag i Hedeby sat sig Spor i Baadkammergraven og i Vedelspangstens Rune- og Sprogformer.

11. De litterære Kilder til Slesvig-Hedeby's Historie. De arkæologiske Undersøgelser ved Haddeby Nor — fra 1900 til i Dag — har godtgjort Eksistensen af et Bysamfund her omkring ved Oldtidens Slutning. De ældste Fund, der er gjort paa Stedet, er Fundene i tre Kammergrave af Efterligninger af Dorestadmønter (1931); disse Efterligninger maa henføres til Begyndelsen eller i hvert Fald første Halvdel af det 9. Aarhundrede. Den store Masse af Fund, der kan dateres, maa henføres til 10. Aarhundrede. De yngste Fund paa Pladsen er af tyske Mønter fra 1. Halvdel af 11. Aarhundrede og af et Lukasemblem af Bly eller Tin (11.—12. Aarh.), fundet i Nærheden af Skeletgravpladsen (1930)³⁵).

En stor By har da ligget ved Haddeby Nor, tæt ved Slien, i det 9., 10. og Begyndelsen af det 11. Aarhundrede. Det staar tilbage at undersøge, hvad samtlige litterære Kilder kan give af Oplysning om denne By, dens Navn og dens Skæbne.³⁶)

Første Gang, en By ved Slien omtales i Litteraturen, er ved Aaret 804, da de omtrent samtidige frankiske Rigsaannaler meddeler, at Danernes Konge Godfred kom med sin Flaade og hele sit Riges Rytteri »til det Sted, som hedder Sliesthorp, paa Grænsen mellem hans Rige og Saksland« for at forhandle med Kejser Karl den Store.³⁷) Ved Aaret 808, meddeler Annalerne, angreb Godfred de slaviske Obotriter; efter at have ødelagt deres Handelsplads Reric ved Østersøkysten; tog han deres Købmænd med sig og sejlede med sin Flaade »til den Havn, som hedder Sliestorp«. »Her var det, at Godfred beslut-

³⁴) Om de ovale Spænder se P. Paulsen: Studien zur Wikingerkultur, 1933, især S. 31 ff.

³⁵) Om Mønterne: Schwantes i Kieler neueste Nachrichten 4/11. 1931. Om Lukasemblem: Jankuhn i Nordelbingen 9, S. 362.

³⁶) Alle Kilsteder vedrørende Spørgsmaalet Slesvig-Hedeby findes aftrykt med Henvisninger i Samlingen: Quellen zur Frage Schleswig-Haithabu, udg. af Otto Scheel og P. Paulsen, 1930 (i det fig. betegnet: Quellen).

³⁷) Quellen S. 24.

tede at befæste sit Riges Grænse mod Saksland med en Vold fra Østersalt til Vesterhavet.³⁸⁾

Hvor dette Sliestorp har ligget, og hvor Godfreds Vold har gaaet, besidder vi ingen Midler til at afgøre. Kilstedet viser kun, at Handelsveje allerede omkring ved 800 har krydset det vestlige Østersøbækken og dannet Basis for en merkantilistisk aggressiv Politik fra den Konges Side, der besad Herredømmet ved Slien.

Anden Gang omtales en By ved Slien, da Rimbært i »Ansgars Levned«, forfattet kort efter Ansgars Død 864, beretter, at Kong Horik tillod Ansgar at bygge en Kirke »i den Havn i hans Rige . . . som hedder Sliaswich«, hvor Købmænd traf sammen fra alle Sider. Der fandtes nemlig i Forvejen mange kristne, som havde modtaget Daaben enten i Dorestad eller i Hamburg — og blandt dem de mest ansete i Byen. Glæden over denne Kirkes Opførelse var efter Rimberts Udsagn saa stor, »at ogsaa vore Landsmænd uden Frygt — hvad der tidligere ikke var muligt — og Købmænd baade herfra (nemlig fra Hamburg) og fra Dorestad nu drog til dette Sted, og herved opstod der Overflod paa alt«.³⁹⁾

Første Gang, Slesvig nævnes i Litteraturen, er det da som en livlig Handelsby med stærke Forbindelser med Hamburg og Dorestad; i dens Befolkning har der udskilt sig en lille kristen Overklasse, der utvivlsomt er faldet sammen med et Købmands-aristokrati. — Om Byens Beliggenhed siger Rimbært intet. Ansgars Sliaswich har dog næppe ligget, hvor Slesvig nu ligger, da der her intet er fundet fra 9. Aarhundrede;⁴⁰⁾ det er derimod Tilfældet ved Haddeby Nor, — her har der i 9. Aarhundrede ligget en Havneby, og her er fremdraget Fund, der vidner om frankiske Handelsforbindelser og lang Tids kristen Paavirkning.

Slesvigs Ry er naaet helt til den arabiske Kulturverden. I en arabisk Rejse skildring fra 10. Aarhundrede omtales en spansk Arabers, At-Tartûschis Besøg i Schleswig

³⁸⁾ Quellen S. 25.

³⁹⁾ Quellen S. 69 f.

⁴⁰⁾ Jfr. Schwantes i Zeitschr. f. Ethnologie 1931, S. 249.

ved Midten af 10. Aarhundrede. Slesvig er, selv efter hans Opfattelse, »en meget stor By ved Oceanets yderste Rand«. Men dens Kultur har frastødt Araberen: »Dens Indbyggere er Tilbedere af Sirius, bortset fra et lille Antal, som er kristne og har en Kirke. De fejrer en Fest, hvorved de alle kommer sammen for at ære Gud og spise og drikke. Den, der slagter et Offerdyr, rejser for sit Hus Pæle og hænger Offerdyret op derpaa, hvad enten det er en Okse eller en Vædder, en Gedebuk eller et Svin, for at Folk kan vide, at han ofrer det til Ære for sin Gud. Byen er fattig, dens Beboeres Hovedernæring er Fisk, hvoraf de har Masser. Nyfødte Børn kastes i Havet for at spare Omkostningerne ved deres Opførelse; Kvinden har Ret til at forlange Skilsmisse, naar hun vil. Aldrig har jeg hørt en hæsligere Sang end Slesvigernes; den ligner Hundegøen.«⁴¹⁾

Hvis Araberens Indtryk er rigtigt, har det ikke staaet for godt til med Kristendommen hundrede Aar efter Ansgars Mission. Hans Hovedindtryk af Slesvig er, at den sin Størrelse til Trods er en fattig og uciviliseret By.

Der er andre Efterretninger om Byen ved Slesvig end disse, men her kaldes den Hedeby.

Da Kong Alfred den Store af England omkring 890 udgav en Oversættelse af Orosius' latinske Verdenshistorie, knyttede han hertil et Par Beretninger om Ohteres og Wulfstans Rejser.

Ohtere var en norsk Høvding (Ottar!), der havde hentet Pelsværk helt oppe ved det hvide Hav; fra Haalogaland sejlede han med det ned til Skiringssal, den store Markedsplads i Vestfold, og derfra i fem Dage videre til den Havn, som man kalder »æt Hæthum«, — »den ligger mellem Vender og Sachser og Angel og hører under Danerne«. Paa Rejsens to sidste Dage havde han til Bagbord de Øer, der hører til Danmark; til Styrbord havde han Gotland, Sillende og mange Øer, — i disse Lande boede Anglerne, før de kom til Britannien. — Ottars Rute er gaaet gennem Lillebælt til Havnen »ved Hederne«.

⁴¹⁾ Quellen S. 130. Oversat i Arups Danmarks Historie I, S. 121.

Den samme Havn var Udgangspunktet for Wulfstans Rejse i Østersøen. Paa syv Døgn sejlede han herfra til Truso (vistnok ved Weichsels Udløb, i Nærheden af Elbing). Under denne Fart havde han til Styrbord Vendland, til Bagbord Langeland, Laaland, Falster og Skaane, hvilke Lande alle hører til Danmark, derefter Burgendaland (Bornholm), der har en egen Konge, derefter Bleking, Møre, Øland og Gotland, der hører til Svenskerne.⁴²⁾

Den Havn, som var Maalet for Ottars Rejse og Udgangspunktet for Wulfstans, kaldes her kun »ved Hederne«. Saa snart der omkring Havnen »ved Hederne« var opstaaet en fast Bebyggelse, laa det nær at ændre Navnet til Hedeby: Bebyggelsen ved Hederne. Saaledes kaldes Byen paa tre Runestene fra Tiden omkring Aar 1000.⁴³⁾

En tysk og en arabisk Skildring fra 9.—10. Aarhundrede omtaler altsaa en By ved Slien, der hedder Slesvig, en angelsaksisk fra omkring 900 omtaler en Havn ved Slien, der hedder »æt Hæthum«, og nordiske Runestene fra omkring Aar 1000 taler om Hedeby. Har der da ved Slien ligget to Byer, Slesvig og Hedeby, eller er det to Navne paa een og samme By? Det vilde være mærkeligt, om der paa denne Tid, da Byer knap fandtes i Skandinavien, skulde have ligget to Byer, hvoraf een meget betydelig, klods op ad hinanden, og Litteraturen omtaler da heller ikke, at der har været mere end een By. Fra det nuværende Slesvigs Omraade er der ingen Levninger fremdraget, der kan føres tilbage til denne Tid, — medens der bag Halvkredsvolden er fremdraget Levninger af en stor By, der kan henføres til det 9. Aarhundrede og har blomstret i det 10. Aarhundrede. Dette tyder paa, at Slesvig og Hedeby er forskellige Navne paa samme By, en Opfattelse, der,

⁴²⁾ Quellen S. 129.

⁴³⁾ Hedebystenen: hitha × bu, Wimmers Haandudg. Nr. 72; Danevirkestenen: hitha: bu, Nr. 73; Aarhusstenen I: hithabu, Nr. 28. — Det er efter Hedebystenen, at Tyskerne har optaget den noget skurrende Betegnelse Hithabu for Omraadet bag Halvkredsvolden.

først fremsat af den svenske Arkæolog Knut Stjerna, har vundet stadig større Tilslutning.⁴⁴⁾

Denne Opfattelse var i Virkeligheden allerede Samtidens. I den angelske Krønike, der kort før Aar 1000 er forfattet af Jarl Ethelwerd, en Ætling af Kong Alfreds Broder Ethelred, staar der om det gamle Angels Hovedstad, at den i det sachsiske Sprog hedder Sleswic, men hos Danerne Haithaby.⁴⁵⁾ Saaledes forholder det sig virkelig, — i sachsiske Beretninger tales altid om Slesvig, i de ældre nordiske Kilder altid om Hedeby.

Den samme Opfattelse møder vi hos Adam af Bremen i 1070'erne. I sit Værk, »De hamburgske Ærkebispers Historie«, nævner han ofte »Sliaswig, som ogsaa kaldes Heidiba; udførligt omtaler han Byen under sin Beskrivelse af Danmark, hvor han siger, at den »beskylles af en Arm af det barbariske Stræde, som Indbyggerne kalder Slien, hvoraf ogsaa Byen har sit Navn«. »Fra dens Havn« — siger han videre — »afsejler ofte Skibe til Vendland, til Sverige, til Samland, ja lige til Grækenland.⁴⁶⁾

12: Slesvig-Hedeby's Plads i Nordeuropas Handelsliv.

Saa vel de arkæologiske Undersøgelser ved Hedeby som de litterære Kilder om Bysamfund ved Slien viser, at Slesvig-Hedeby har haft en betydningsfuld Plads i nord-europæisk Handelsliv i 9.—11. Aarhundrede.

⁴⁴⁾ Knut Stjerna: Lund och Birka. Hist. Tidskr. f. Skåneland 1909, S. 171 ff. (Som Parallel anfører Stjerna det middelalderlige Malmø, der af udenlandske Købmænd kaldtes Ellenbogen). Til Stjernas Anskuelse har den svenske Forsker Elias Wadstein og de tyske Forskere Otto Scheel, G. Schwantes og H. Jankuhn sluttet sig, medens den danske Forsker Vilh. la Cour stadig fastholder den Antagelse, at Navnet Slesvig kun har været knyttet til en Bebyggelse nordfor Slien og at Navnet Hedeby først ved Halvkredsbyens Undergang i 11. Aarh. er blevet sat i Forbindelse med Slesvigs. — Jfr. især Elis Wadstein: Norden och Væsteuropa i gammal tid 1925, S. 60 ff; samme i Fornvännen 1932, S. 220 ff.; Otto Scheel i Zeitschr. f. Kirchengeschichte L, 1931, S. 271 ff.; Schwantes i Zeitschr. f. Ethnologie 1931, S. 246 ff.; Jankuhn i Nordelbingen 9, 1934, S. 365 ff.; la Cour i Sønderjyll. Hist. I., S. 250.

⁴⁵⁾ Quellen S. 131.

⁴⁶⁾ Quellen S. 132.

Slesvig-Hedeby's Opkomst skyldtes især dens Forbindelse med Dorestad ved Utrecht, Nordeuropas vigtigste Handelsplads i 8. og 9. Aarhundrede. Denne Forbindelse styrkedes, som det fremgaar af »Ansgars Levned«, ved den kristne Mission fra Midten af 9. Aarhundrede. Herefter var det, at Købmænd baade fra Hamburg og fra Dorestad uden Frygt drog til Slesvig, hvor der snart fandtes Overflod paa alt. Slesvig laa paa Vejen til det svenske Birka, hvis livlige Handelsforbindelse med Dorestad »Ansgars Levned« fremhæver. — Det stærkeste Vidnesbyrd om Betydningen af Slesvigs Forbindelse med Dorestad er, at man til Forbillede for de ældste nordiske Mønter, der i 9. Aarhundrede cirkulerede i Hedeby, tog Mønter, som Karl den Store havde ladet præge i Dorestad fra 8. Aarhundredes Slutning. Paa disse barbariske Efterligninger er Original-reversens (Dor-)stat udartet til et -tat, der nærmest ligner en Bygning med Port.⁴⁷⁾

De frisiske Købmænd fra Dorestad har medvirket stærkt ved sachsiske Byanlæg i 8. Aarhundrede som Bremen, Verden, Bardowik o. fl. Det er blevet formodet, at ogsaa de staar bag ved de Markedspladser i Norden, der snart udviklede sig til Smaabyer. Baade Birka og Slesvig-Hedeby er yngre end Dorestad, næppe ældre end fra omkring 800.

Slesvig-Hedeby opstod paa det Sted, hvor den frisiske Købmand paa sin Vej mod Østersøen havde den korteste Passage, hvis han vilde undgaa den langvarige og farefulde Rejse omkring Skagen.⁴⁸⁾ Hans Skib kunde fra Dorestad sejle langs den frisiske Marskkyst lige op til Ejderen og op ad denne ind i Trenen til Hollingsted. Herfra var Afstanden over Land til Halvkredsvolden kun 16 km.

Endnu i 12. Aarhundrede var Hollingsted det naturlige Omladningssted for Transithandelen fra Utrecht, Dorestads Af-

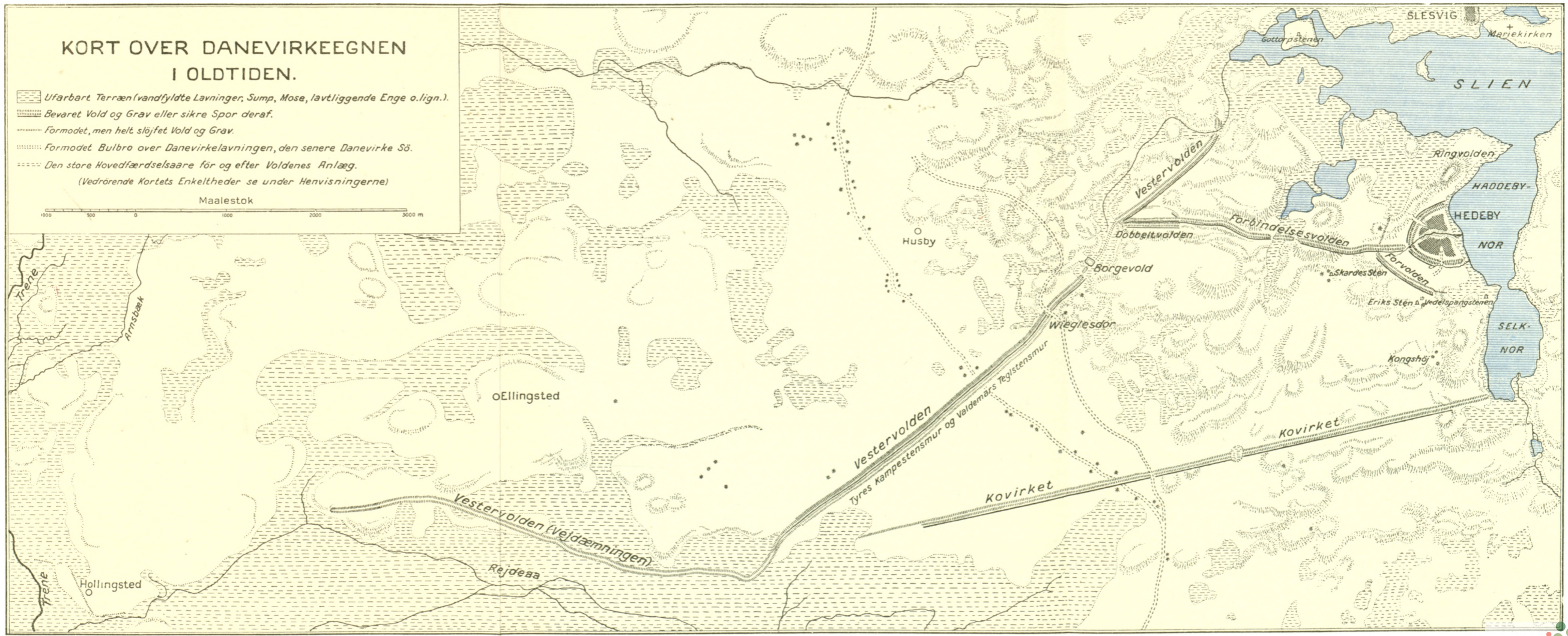
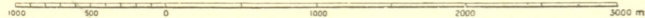
⁴⁷⁾ Jfr. Hans Hildebrand i Kgl. Vitterh. Akademiens Månadsblad 1885, S. 122 ff. (hævder at Mønterne er præget i Birka), P. Hauberg i Aarbøger f. nord. Oldk. 1914, S. 76 ff. (hævder, at Mønterne er præget i Hedeby). Spørgsmaalet om Prægningststedet lader sig endnu ikke afgøre.

⁴⁸⁾ Jfr. Elis Wadstein: Norden och Västeuropa i gammal tid. 1925, S. 65, 72.

KORT OVER DANEVIRKEEGNEN I OLDTIDEN.

- Ufarbart Terræn (vandfyldte Lavninger, Sump, Mose, lavtliggende Enge o.lign.).
- Bevaret Vold og Grav eller sikre Spor deraf.
- Formodet, men helt sløjfet Vold og Grav.
- Formodet Bulbro over Danevirkelavningen, den senere Danevirke SØ.
- Den store Hovedfærdselsaare for og efter Voldenes Anlæg.
(Vedrørende Kortets Enkeltheder se under Henvisningerne)

Maalestok

løser, og Deventer med Slesvig som Maal. Man har nu i Hollingsted ganske nær ved Trenen paavist »sort Jord«, indeholdende Potteskaar bl. a. af Lervarer importeret fra Rhinegnene i 9. Aarhundrede og desuden Slagger fra Metalarbejder.⁴⁹⁾

Fra Hollingsted er Handelsvejen gaaet over Land, antagelig langs Danevirkes Hovedvold til Slien ved Slesvig-Hedeby. Ved Kalegat (»Røde Kro«) har den krydset den gamle Hærvej eller Oksevej, der gik fra Syd forbi Slesvig til Viborg langs Jyllands Højderyg. En islandsk Vejviser for Pilgrimsrejsende fra Middelalderen anviser fra Island og Norge Vejen over Aalborg og Viborg; derfra — siger Vejviseren — er der en Uges Rejse til Hedeby.⁵⁰⁾ Paa Bypladsen bag Halvkredsvolden har man nu fundet et Lukasemblem fra 11.—12. Aarhundrede, der har været anvendt som Pilgrimstegn.⁵¹⁾

Ad Søvejen nordfra gennem Kattegat og Lillebælt er norske Farmænd — ligesom Ottar — draget fra Skirings-sal til Hedeby; deres vigtigste Eksportvare har foruden Vægstengryder, der i stor Mængde er fundet i Hedeby, været Pelsværk, som ogsaa Ottar medførte paa sin Rejse helt fra Haaloga-Land. Denne Vare har de frisiske Købmænd taget i Bytte for deres Salt og Tøjer.

Fra Hedeby er mange i Wulfstans Spor sejlet til Truso. Den sydlige Østersøkyst med dens Skovprodukter har spillet en stor Rolle i Østersøhandelen. Foruden Reric, hvis Købmænd Godfred flyttede til Sliestorp, var Julin eller Jumne i Pommern, Truso i Preussen og Seeburg i Kurland vigtige Pladser, omtalt i samtidige litterære Kilder. Levninger af Vikingetidens Havnepladser paa Østersøens Sydkyst er i de senere Aar blevet fremdraget af tyske, lettiske og litauiske Arkæologer; den svenske Arkæolog Birger Nerman mener i Grobin ved Libau i Letland at have fremdraget Havnebyen

⁴⁹⁾ Om Udgravninger se Jankuhn i Kieler neueste Nachrichten 16/10 1932. Om Transitvejen Hollingsted—Slesvig se Fr. Frahm i Zeitschr. f. Schl.-Holst. Geschichte 60, 1930, S. 1 ff., 62, 1934, S. 160 ff.

⁵⁰⁾ Quellen S. 140. Om Kilstedet, der næppe stammer fra 12. Aarh., se Frahm i Zeitschr. f. Schl.-Holst. Gesch., 1934, S. 179 f.

⁵¹⁾ Jfr. Jankuhn i Nordelbingen 9, S. 362.

Seeburg, som omtales i »Ansgars Levned«. Ved A p u o l é i L i t h a u e n og ved W i s k i a u t e n ved Kurisches Haff har Nerman fremdraget »svenske Kolonier« fra 9.—10. Aarhundrede.⁵²⁾

Fra Østersøen fulgte Købmændene de store Flodveje, der førte ind i Rusland og holdt Europa i Forbindelse med Orienten paa denne Kant. Forbindelsen med Orienten er langt stærkere afspejlet i S v e r i g e end i Hedeby. Kun yderst faa arabiske og byzantinske Mønter er fundet i Hedeby.

Nermans arkæologiske Undersøgelser i det østlige Østersøomraade og Russeren R a u d o n i k a s' i Ladogaomraadet vidner om en ret kraftig svensk Ekspansion i disse Egne i Vikingetiden, et Sidestykke til dansk og norsk Ekspansion mod Vest.⁵³⁾ Overalt paa Østersøens Kyster og især ved Flodvejene har S v e n s k e r n e vidst at sætte sig i Besiddelse af strategiske Punkter, hvorfra de kunde beherske Handelsvejene til egen Fordel. Ogsaa H e d e b y har antagelig en Tid været underlagt svensk Herredømme.

Efter Adam af Bremens rigtignok forvirrede Udsagn har C h n o b (d. v. s. Gnupa) tilhørt et indfødt svensk Dynasti; dette synes at have behersket Hedeby i første Halvdel af 10. Aarhundrede — samme Tidsrum, som Baadkammergraven henføres til. Dette svenske Herredømme har dog ikke længe ladet sig opretholde. Hedeby er sikkert i 934 blevet erobret af H e n r i k I, og naar H a r a l d G o r m s ø n paa Jellingestenen — vel i 980'erne — roser sig af at have samlet »alt Danmark«, betyder dette vel snarest, at han har faaet Hedeby i sin Magt.⁵⁴⁾

At Hedeby har været udsat for endnu et heldigt Angreb, derom vidner i hvert Fald den Runesten — »Hedebysten« — der vel kort efter Aar 1000 er rejst af T o r l v, S v e n s H i r d-

⁵²⁾ Fundene især i Wiskiauten har et udpræget »svensk Garnisonspræg«. Jfr. Nerman i Eurasia Septentrionalis antiqua IX, 1934, S. 357 ff.

⁵³⁾ W. J. Raudonikas: Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet 1930 (Kgl. Vitterhets Akademiens Handlingar 40 : 3).

⁵⁴⁾ Om Fortolkningen af de herhenhørende Kilder staar der stadig Strid. Af den vidtløftige Litteratur kan her kun anføres: L i s J a c o b s e n: Svenskevældets Fald 1929, S. 19 ff., jfr. S t u r e B o l i n i Scandia IV, 1931, S. 184 ff. og V i l h. l a C o u r, i Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1934 S. 55 ff.

mand, efter hans Fælle Erik, »som døde, da Drengene sad om (d. v. s. belejrede) Hedeby; men han var Styresmand, en velbyrdig Dreng«. Det er uvist, om denne Sven eller den Kong Sven, der ved Hedeby har rejst sin afdøde Hirdmand Skarde, som havde været i England, en Mindesten (»Danevirkestenen«), er identisk med Sven Tveskæg, men Stenen viser, at Hedeby endnu ved Begyndelsen af det 11. Aarhundrede har været rig nok til at vække en Krigerkonges Erobringslyster.⁵⁵⁾

Med det 11. Aarhundrede var Hedeby's bedste Tid dog omme. Man har paa dens Grund kun fremdraget faa Fund fra 11. Aarhundrede. Aarsagen til Hedeby's Nedgang efter Aar 1000 er ikke klar. Vesteuropas Handel med Byzans og Araberne havde fundet bekvemmere Veje end Vejen over Østersøen, men langt farligere for Hedeby har det været, at der med Opblomstringen af Dinants Bronzeindustri og Harzens Sølvbjergværker krævedes en sydligere Handelsvej fra Vest til Øst; dens Østersøhavn blev fra 1143 Lübeck, og Visby blev Hovedcentret i Østersøhandelen.

Skønt Verdenshandelen havde fundet andre Veje, tabte Slien langt fra sin Betydning for Handelen. En ny By voksede op paa Nordsiden af Slien og overtog den gamle Bys efterhaanden mere begrænsede Opgaver. Den overtog ogsaa dens Dobbelnavn. Til Forvirring for senere Tidens Historikere kaldtes ogsaa denne By baade Slesvig og Hedeby.⁵⁶⁾

13. Hedeby og Danevirke.

Ved Forbindelsesvolden, der strækker sig fra Halvkredsvolden mod Vest til Danevirke Sø, har Fæstningen Hedeby været knyttet til Danevirkes Hovedvold, der gaar fra Borgvolden ved Danevirke Sø (kaldet »Thyraborg«) mod SV og V over Kalegat til Engdragene ved Hollingsted. Fra Danevirke Sø sender Volden en østlig Udløber, »Nordvol-

⁵⁵⁾ Jfr. Lis Jacobsen i Scandia V, 1932, S. 112 ff.

⁵⁶⁾ Jfr. Schwantes i Zeitschr. f. Ethnologie 1931, S. 250; Fr. Frahm i Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Geschichte 62, 1934, S. 170 ff.

den«, op til Gottorp Enge. Et Stykke sydfor disse Anlæg ligger som en fremskudt Voldlinje det lave Kovirke, der fra Selk Nor strækker sig snorlige $6\frac{1}{2}$ km mod SV til Rheideaaengene, hvor det maaske oprindeligt har haft Tilslutning til Hovedvolden.⁵⁷⁾

For den historiske Videnskab er det endnu en Gaade, hvad Sammenhængen med disse Voldanlæg har været. I de litterære Kilder fra før Aar 1000 findes Voldanlæg ved Slien kun omtalt ved 2 Lejligheder.

Først ved 808, da Danernes Konge Godfred ifølge de franske Rigsannaler besluttede »at befæste sit Riges Grænse mod Saksland ved en Vold, saaledes at denne Befæstning fra den østlige Havbugt, som man kalder Østersalt, lige til Vesterhavet kunde værne hele den nordlige Bred af Ejderfloden, — og den skulde kun have een Port, hvorigennem Vogne og Ryttere kunde færdes frem og tilbage.« Af den Sammenhæng, hvori denne Meddelelse staar, fremgaar, at Godfreds Vold især har skullet beskytte »den Havn, som hedder Sliestorp«. Men hvor Sliestorp har ligget, ved vi ikke. Har det ligget, hvor Slesvig nu ligger, er Godfreds Vold snarest den Vold, der gaar fra Gottorp over Danevirke Sø til Hollingsted, — men laa Sliestorp ved Haddeby Nor, har Kovirke eller maaske Forbindelsesvolden til Danevirke Sø og Hovedvolden derfra vestpaa været Godfreds Vold. I saa Fald er Nordvolden fra Danevirke Sø til Gottorp et Anlæg fra en antagelig senere Tid, da en Bebyggelse paa Sliens Nordside skulde beskyttes. I hvert Fald er Annalernes Opgivelser om Beliggenheden af Godfreds Vold saa vage, at man ikke med Sikkerhed kan knytte Godfreds Navn til noget bestemt af de bevarede Voldpartier.⁵⁸⁾

⁵⁷⁾ Hovedværket om Danevirke er endnu: Sophus Müller & Carl Neergaard: Danevirke, archæologisk undersøgt, beskrevet og tydet, Nord. Fortidsminder I, 1903. Problemer vedr. Danevirke er fornylig belyst af Fr. Frahm i Nordelbingen 9, 1934, S. 370 ff. En indgaaende Redegørelse for Voldkomplekssets enkelte Dele vil fremkomme i 1. Bind af den store Hedebypublikation: »Die Ausgrabungen in Haithabu«, ved Jankuhn.

⁵⁸⁾ Quellen S. 25 f. Jfr. Jankuhn i Nordelbingen 9, 1934, S. 366.

Anden Gang nævnes en Befæstningslinje ved Slien 974, da Danerne — ifølge den sachsiske Krønikeskriver *Thietmar af Merseburg* — havde gjort Oprør mod den tysk-romerske Kejser *Otto II*. Kejseren ilede med en Hær til Slesvig. Her fandt han »den Grav, som er gjort til Fædrelandets Forsvar og den Port, som kaldes *Wieglesdør*« besat af Fjender, hvis Front han dog gennembrød ved et dristigt Angreb.⁵⁹⁾

Dette er alt, hvad paalidelige litterære historiske Kilder kan oplyse om Voldkomplekset ved Slien — før Valdemarstiden. Disse knappe Meddelelser er ikke i Stand til at skaffe os Klarhed vedrørende Anlæggenes Formaal.

Medens den arkæologiske Forskning har kunnet give os en Fylde af Oplysninger om Hedeby, har den i langt mindre Grad gjort Fyldest overfor *Danevirke* problemerne. Dette skyldes især den Kendsgerning, at der indtil 1931, saa utroligt det lyder, ikke havde fundet videnskabelige Udgravninger i *Danevirke*komplekset — undtagen i Forbindelsesvolden, Forvolden og *Kovirke*.⁶⁰⁾ Alle de undersøgte Voldpartier i *Danevirke*: Hovedvolden, Nordvolden, Forbindelsesvolden, Forvolden og *Kovirke* har haft Grav, d. v. s. Front mod Syd. Af størst Interesse for Sammenhængen med Hedeby er Paavisningen af, at *Danevirkes* Hovedvold oprindelig har strakt sig helt til *Hollingsted* i Vest, og af at den — i hvert Fald paa en Strækning ved *Rheideaa* — har haft Karakter af en Vej beskyttet af et Palisadeværk.

Et Snit gennem Volden SØ for *Ellingsted* viste, at Volden her var bygget op i mindst to Tempi. Paa begge Stadier havde Volden beskyttet en lavere Terrasse paa Nordsiden — utvivlsomt en Vej.⁶¹⁾

Dette er alt, hvad vi ud fra historiske og arkæologiske Kilder kan vide om selve *Danevirke*. Det eneste sikkert daterede Afsnit af Voldene er *Valdemar den Stores* Teglstensmur, der er bygget oven paa ældre Voldanlæg. Hovedvoldens Sam-

⁵⁹⁾ Quellen S. 83 f.

⁶⁰⁾ Jfr. *Schwantes* i Zeitschr. f. Ethnologie 1931, S. 252.

⁶¹⁾ *Jankuhn* i Nordelbingen 9, 1934, S. 367.

menhæng med Hedeby's Voldsystem stammer dog utvivlsomt fra denne Bys Stortid.

· Kun for en spansk Araber har Slesvig eller Hedeby syntes en fattig By; for germanske Fyrster har dens rige Toldindtægter været et fristende Bytte, og Byen er let blevet inddraget i de Grænsekampe mellem Daner og Sachser, der har fundet Sted i disse Egne. Paa Ansgars Tid fandtes en Jarl (comes) i Slesvig; i første Halvdel af 10. Aarhundrede har Gnupa's Kongeæt behersket Byen. I 934 blev Kong Chnuba og hans Daner gjort skatskyldige; 974 gjorde Danerne Oprør, og Kejseren straffede dem. Vel i Begyndelsen af 11. Aarhundrede har Kong Sven belejret og erobret Byen.

Det har ikke blot været Byen selv, der har været omstridt, men ogsaa dens Interessesfære og da sikkert især Handelsvejen fra Hollingsted til Slesvig-Hedeby. Om ikke denne Vej har været den, der paavistes ved Ellingsted, er det i hvert Fald sandsynligt, at et af »Danevirkes« Formaal i 9. og 10. Aarhundrede har været at værne denne Handelsvej — Hedeby's Handelsvej — mod sydfra kommende Fjender.

Roar Skovmand.

Kristian IV. og Havnen ved Ballum.

Af **Thade Petersen.**

I Begyndelsen af det 17. Aarhundrede blev Listerdyb og de tilstødende Egne: List, Rømø og Fastlandet lige over for flere Gange draget ind i Krigsbegivenhederne. Især blev det Tilfældet, efter at Torstenson lidt før Jul 1643 sydfra var falden ind i Hertugdømmerne og med sin Hær drog hærgende nord-paa ogsaa her op igennem Nordslesvig. Paa et tidligt Tidspunkt havde en svensk Styrke bemægtiget sig Listerdyb fra Søsiden og besat Rømø og List. Herfra gjorde de Jagt paa danske Skibe, kaprede i Februar bl. a. 12 Riberskibe og førte dem ind bag List og Rømø. Paa sidstnævnte Ø anlagde de et Par Skanser, vistnok ved det daværende Landingssted ved Havneby. Rimeligvis har de allerede den Gang bemægtiget sig de fleste af de Skibe, der hørte hjemme paa Øen. I et hvert Tilfælde meddeler Sognepræsten Jens Engelbretsen 1649, at Svenskerne i 1644 havde brændt 26 af Øens Skibe, saa at de nu kun havde 6 tilbage. Imidlertid blev der den 15. (efter nuværende Tidsregning den 25.) Februar sendt 100 Mand fra Glückstadt til Rømø for at tilbageerobre de Skibe, Svenskerne havde taget. De kom imidlertid tilbage med uforrettet Sag, da Skibene laa paa det tørre. De havde ikke en Gang, som de havde Ordre til, stukket dem i Brand. Den 21. (31.) Marts kom imidlertid en ny Styrke paa 600 Mand fra Glückstadt, gjorde Landgang, erobrede de to Skanser og tog 3 Kaptajner, 3 Løjtnanter, 3 Fændrikker og 140 Mand tilfange tillige med den engelske Forræder Martin Whitte.

I Begyndelsen af Maj blev der endnu alvorligere Røre i Listerdyb. En hollandsk Flaade paa 36 Skibe stævnede mod Danmark for at komme Svenskerne til Hjælp, men inden de naaede om i Kattegat, var Christian IV over den med 9 Orlogsskibe. 24 fjendtlige — hollandske — Skibe var krøbne ind bag List. Kongen spærrede dem Udgangen gennem Listerdyb og

tilføjede dem her et frygteligt Nederlag. Imidlertid kunde Hollænderne med deres mindre dybtgaaende Skibe trække sig saa langt ind bag List og Sild, at Kongen ikke kunde faa Ram til dem, og da han nogle Dage senere under en hæftig Søndestorm (vel sagtens Sydvest) maatte søge ud i rum Sø, slap Hollænderne bort.

Det er vel nok de største Begivenheder, der er knyttet til Listerdyb. Men længe før den Tid var det kendt og taget i Brug saavel i fredelig Færd som i Krig og Ufærd.

I det 16. og 17. Aarhundrede florerede Sørøveri og Fribytte saadan i Vesterhavet, at Regeringerne i de forskellige Lande maatte gribe ind imod det. For den Slags Fyre har Listerdyb sikkert nok været et godt Smuthul. Her kunde de ligge godt i Skjul og roligt Vand indenfor List, og fra de høje Klitter kunde de holde godt Udkig med, hvad der færdedes paa Havet udenfor. 1572 og 73 vides det saaledes at være bleven benyttet af Sørøvere, men værst synes det at have været i første Halvdel af det 17. Aarhundrede. 1588 udsendtes der Orlogsskibe til Kattegat og Vesterhavet for at sikre Sejladsen mod spanske og nederlandske Fribyttere.¹⁾ Og om ikke hvert Aar saa fortæller Slange i sin udførlige Christian IV's Historie den ene Gang efter den anden om Udsendelse af Skibe til Værn for de fredelige Søfarere. Særlig berygtet synes Sørøverne fra Dunkerque at have været. 1621 siges Skibene at være udsendt til Beskyttelse mod Sørøvere, især fra Dunkerque.

Har Sørøverne og Fribytte vidst at gøre Brug af Listerdyb som Vestkystens bedste og dybeste Indsejling til en godt beskyttet Ankerplads, saa har Orlogsmændene nok fuldt saa godt forstaaet det. Siden 1630 skal en Flaadeafdeling da ogsaa have haft Plads her.²⁾

Under disse Forhold er det ikke til at undres over, at Kristian IV tænkte paa Befæstningsanlæg et eller andet Sted

¹⁾ Niels Slange: Den stormægtige Konges Christian den fjerdes Historie S. 13.

²⁾ Bricka og Fredericia: Kong Christian d. fjerdes egenhændige Breve 1636—40.

indenfor Listerdyb. Først havde han vistnok Rødenæs i Tanke. Her skulde der bygges et Fort. Pladsen til det var bleven afstukken d. 9. Oktober 1637.¹⁾ Det maa vel nok have været nordfor Byen, hvor der i Læ af Trindsand, maaske ved Udvidelse af et lille Tilløb til Vidaaen, der jo den Gang endnu havde sit Udløb ved Siltoft, kunde skabes en lille Havn. 17. November minder Kongen Rigsraadet om dette Fort, som han haaber skulde blive bygget den følgende Sommer. Der burde i Tide tænkes paa Besætningens Underhold, paa Hus til Proviant og Munition, Tilførsel af Kanoner, store og smaa, saavel som Munition.

For yderligere at lægge Pres paa Rigsraadet skriver han to Dage senere til dette, at han har ladet hugge til Broen »en stor hob Tømmer y Suabested Skouue« og bestilt Tømmer fra Norge for nogle Tusind Daler. Skulde Hertugen nu mærke, at det ikke blev til noget med Bygningen af Fortet, kunde han gerne benytte den Sag til at volde Vanskeligheder.

Der blev imidlertid ikke noget af Fortet ved Rødenæs. Rigsraadet fraraadede Bygningen af det, og der høres saa ikke mere om det.

Men Kong Kristian kunde ikke faa Listerdyb og Egnen indenfor det ud af sine Tanker. Et Par Aar senere har han faaet Kig paa et andet Sted, hvor der maatte kunde bygges By og Havn og Fæstning. Det var Ballum. Og denne Gang slap han ikke Planen saa let.

De Efterretninger, vi har om hans Forsøg paa at faa denne Plan udført i Virkeligheden, er i det væsentlige trykt, men maa søges i Værker, hvor de spiller en underordnet Rolle og derfor ikke findes i Sammenhæng. De fleste Oplysninger om det findes i »Kong Christian den fjerdes egenhændige Breve, udgivne ved C. J. Bricka og J. A. Fredericia, dels i selve Brevene, og dels i Udgivernes oplysende Bemærkninger til dem. En Del maa søges i »Jydske Tegnelser« og »Danske Samlinger«. Noget findes hist og her i Niels Slanges store Værk: »Den

¹⁾ Efterretninger angaaende Byen Ribe. V. T. Samling S. 5 ff.

stormægtige Konges Christian den Fierdes Historie«, men spredt paa vel en Snes forskellige Steder af det omfattende Værks over 1500 store Foliosider. Adskilligt maa man søge i Brickas Udgave af »Kong Christian IV's Kalenderoptegnelser fra Aarene 1617, 1629, og 1639. i »Danske Samlinger« 5. B., andet i hans »Udtog af 14 af Kong Christian IV's hidtil uddgivne Skrivekalendere (Danske Samlinger 2. R., 3. B.) og atter andet i Kr. Erslev: »Aktstykker til Rigsraadets og Stændermødernes Historie« 3. Bd. Her gives kun en samlet Fremstilling af de Oplysninger, der paa disse og enkelte andre Steder er skaffet tilveje.

Inden Ballum fangede Kongens Interesse som Plads for en Handelsstad, Havn og Befæstning, var der et andet Punkt paa Vestkysten, han syslede med, tildels i helt andet Øjemed, men dog ogsaa med Tanken henvendt paa eventuelt nødvendigt Forsvar mod fjendtligt Angreb. Det var omtrent midt nede mellem Tønder og Husum.

1631 havde Hertug Frederik III af Gottorp her givet et hollandsk Selskab Bevilling til Inddigning af en 16,000 Demat stor Strækning til Dels Mark, til Dels endnu Vadder. Arbejdet paa det var begyndt 1633, blev to Gange afbrudt og til Dels ødelagt ved store Oversvømmelser og lykkedes i det hele kun til Dels. En Del af de hollandske Arbejdere var Katholikker, og de havde 1634 bygget en Kirke og en Skole. Kirken kunde rumme 200 Mennesker, og der kom tit dobbelt saa mange. Det huede ikke Kristian. Han mente, at saadant Arbejde »saa ued andre somm ued Catholicher kunde bliiffue forrettid« og at »slike Naboer y framtiden inted kunde uerre Oss uden fahre«. I September 1640 rejste han derfor fra Lyksborg derud for selv at se paa Sagerne. Han fandt da, at der af alt dette var, »intid andiid at foruente wden vnde Naboer«, som med Tiden kunde blive til stor Fare for »oss och worris Ephterkommere«, »tii alle Nationer, som legger ued søkandten kan uden forhindring komme derhen, dy kan derfra gaa liige ind y Jutland, Naar dii uyl«. Hertugen havde aldrig villet vedgaa, at

denne selvtagne Religionsfrihed var ulovlig. Han hævdede, at den Gang, der blev truffet Aftale mellem Kongen og Hertugen om de kirkelige Forhold i deres Lande, da eksisterede det Land, der nu inddigedes, ikke. For det gjaldt Aftalen altsaa ikke. Der kunde han godt give Religionsfrihed for hvem, han vilde. Men Kristian skulde nok vise Hertugen, at han dermed havde »giordt Riis til siin Eiigen Rumppe«. Han sendte nemlig to smaa Skibe derned for at kræve Told »aff aldt ded, som føris hen tiil dii kompaner«. Gjaldt der ingen Religionstvang i det nydannede Land, saa gjaldt der sandelig heller ingen Toldfrihed. Den var jo ogsaa givet, før Landet blev dannet.

Den 1. September 1642 var Kongen igen i Lyksborg og agtede sig atter ud til Katholikkerne. Ved den Lejlighed maa det vel være, at det er bleven dem forbudt at bruge Kirken. Den blev lukket, og de maatte herefter holde deres Messe i deres Huse. 1680 blev den nedbrudt.

Rejsen vesterud gjaldt imidlertid denne Gang først og fremmest Ballum. Hertil kom han den 7. September og tog ind i en Gaard, som senere — 1695 — ejedes af afdøde Herredsfoged Jens Aagesens Enke, Dorthea. Det sidstnævnte Aar tog Søkortdirektør Jens Sørensen paa sin berømte Milevognsrejse fra Skagen til Altona ind paa samme Gaard, fik at vide, at Kongen havde boet der for 53 Aar siden, fandt, at det »var et meget prægtigt Lossement« og fortæller, at han og hans Ledsager »blev af samme Enke meget høflig og vel beegnet«. ¹⁾

Kongen vilde undersøge Muligheden for at anlægge en By med Havn og Befæstning her. Thi, skriver han den 1. September fra Lyksborg til sin Kansler Chr. Thomesen Sehested, »ded er høytyd, at uy seer os uell for, Ti pa dii steeder Erre landene Blotte, och man kan paa dy steeder sette mange tusind mand heel wformerckt yland Och gørre huad dii icke uylle lade bade y Juttländ och begge fiirstendom«. Da han nu

¹⁾ Joh. Knudsen: Jens Sørensen, den danske Hydrografis Fader. S. 147.

er kommen til Ballum og har »besiet leiligheden« der, finder han at man der »heel uel kan fundere En Bii aff Stor importans«. Pladsen til den blev straks afstukken »strax ved Ballum«, heder det i hans Kalenderoptegnelser, og han skriver den 10. September fra Haderslevhus til Kansleren, at han ikke havde tænkt at finde saa god en Plads her, som Tilfældet var. De derimod, som havde Planer om at befæste Snoghøj »dy haffde inted siiet landtkordtet uel Igenom. Mens allene holdt fiinsk grød och skelfiisk y stor Estime«.

Allerede Dagen før havde han derfor skrevet til Lensmanden paa Riberhus, Gregers Krabbe, at han agtede at lade Marsklandet ved Ballum inddige, og derfor skulde Lensmanden tilsige Diggreven fra Bredsted at lade Strandkanten fra Ballum til Enden af Marsken (Astrup Klint) opmaale. Nogle Dage senere befaler han, at Markus Whitte skulde sørge for at intet gennem Listerdyb bliver ført toldfrit ud af Riget, men han skulde opkræve samme Told for Heste og Kreaturer som i Kolding.

Den 21. Oktober gav han derpaa Kartographen Joh. Meyer i Husum Ordre til at tegne et Kort over Vestkysten fra Glückstadt til Ribe. Det modtog han den 13. Oktober 1643 og et Par Specialkort over Listerdyb, Rømø, Manø, Sydspidsen af Fanø og de mellemliggende Farvande, samt Fastlandskysten noget senere.

Saa vidt havde Kongen handlet paa egen Haand. Nu gjaldt det om at faa Rigsraadet interesseret i Sagen. Den 22. November 1642 skriver han da til dette, at han havde med største Flid baade til Lands og Vands beset Lejligheden der ved Ballum og fundet, at »ued samme haffn pa thuende steder findis stor commoditet til at fundere En fornem handelsstad, den Ene pa Riiberhussis grund och den anden ued Ballum, som ligger y fyrstendommeit«. Han har derfor ikke villet undlade at give Rigets Raad det tilkende og give det at forstaa, at han mener »at samme haffuen ligger disse Riiger och Begge førstendomme til stor beskötning, Om den y tyde haffuis y acht,

Och til største faare, om den forsømmis«. Skulde Rigsraadet have Betænkeligheder ved Anlægget af den nye Købstad enten for Bekostningens Skyld, eller fordi den kunde blive Ribe til Skade, da vil Kongen »med den Allerhøiistes nadige bystand« paa egen »Euentyr och bekostning fundere en Bye paa fyrstendommens grund og bond ued Ballum«, da han mener, at den »worre førstendomme och lande kan uerre til seckerhed, gaffn och beste, Aldenstund uy inted lenger pa samme Pladtz kan uerre forsekret at beholde, End som ded andre gadt Siinis«.

Derpaa svarede Rigsraadet den 25. November:

Da Raadet af Kongens Brev har set »med huad stor commoditet en fornemme Handelsstad wid Listerdyb kunde funderis, finder det forn: steed for den bequemme og høifornøden Hauns skyld, som der vdi vestersøen findis saauell som andre vigtige aarsager och commoditeters skyld er aff stor importantz, saa at disse Rigger och Lande der wdi haffue deris megtig interesse, och dess større securitet paa de steeder nest Guds hielp at formode: saa frembt samme plads och haunen will haffues wdi agt, och wid en god Fort saaledes bleff forsterket at den steetse hos Rigit kunde forbliffue.

Men efterdi steedet er oss vbekiendt och derfor wi ei wide, om nogen steds der paa Enden aff List saadan en Fort bequemelig kand leggis som haunen well kand were med forsikredt och Pladsen derforuden der samme steds saa kunde funderis, att den ikke Rigitt til skade skulle komme andre udi hænderne, efterdi steditt som den ny handelsstad skulle hoss funderis intid kand hielpe til Haunens forsikring heller den i ringeste maade kand commodere. Daa eragte wi vnderdanigst Raadsomt att Eders Maytz, før nogitt der med skulle forretagis, wille lade sig befalde, der om med flid at lade forfare, saa och derhos itt offuerslag vngefeer att lade giøre, huad bekostning paa samme Fort der at ligge kunde formenes fornøden at være, der paa att anuende: saa kunde mand siden sammeleilighed ydermere efftertænke«. Raadet ser vanskeligt Udvej til at skaffe Midlerne til det nye Anlæg, men »om

nogitt med forn: Forts Fundering skulle begyndis, eragte wi raadsomst at were endnu nogen stund, med den ny handelstad at disserere, och dette indtill mand kunde forfare, om digerne, som der i egnen skulle liggis kunde blive bestandige. Och naar dette siden skulle settis i werk daa forhobe wi, att Eders Maytz wilde beuise sine troe vndersaater her i Rigitt den kongelige gunst, at lade samme bye ligge paa den danske grund, och om nogitt goeds paa førstendomens boden kunde findis som samme steed kunde ligge beleiligt, at det daa moed andett Rogens goeds dertil maatte mageskifftis, paa dett forn: sted des mere kunde were Rigitt till des større securitet och welstand. Och nar siden forn: stad formedelst deris ankomst som sig did kunde begiffue och der nedsitte, formedelst privilegier och stedens commoditets skyld formeeredis, saa kunde der efftertenkis paa middel, huorledis den bedst kunde fortificeris«.

Der er i denne Korrespondance nogen Misforstaaelse saa vel fra Kongens som fra Rigsraadets Side. Kongen taler om to Steder, hvor den ny By kunde bygges, »den Ene paa Riiberhusis grund och den anden ued Ballum som ligger y fyrstendommit«. Dertil er først at bemærke, at Ballum netop ikke laa i »Fyrstendømmet«. Det hørte til Ribe Amt og laa saaledes i Kongeriget. Den lille afsides Ballum By har jo rimeligvis hidtil været ham ubekendt.

Værre er det imidlertid, at Kongen og Rigsraadet taler om to forskellige Steder, der ligger en tre Mil fra hinanden under yderst forskellige Forhold.

Rigsraadet troede — vel sagtens vildledt af Kongens Tale om Listerdyb — at det var paa List, han vilde have den ny »fornemme Handelsstad« bygget, mens Kongen kun kan have tænkt sig den anlagt i Ballum Enge. Hvorfor skulde de ellers inddiges, og hvorfor skulde der bygges Sluse (rimeligvis i Brede Aa)? Han maa altsaa have tænkt sig Brede Aa anvendt som Sejlløb og Havn. Den har sikkert nok den Gang været betydeligt dybere, end den var, inden den ved Digebygningen be-

gyndte at fyldes med Slik. Hvad enten Kongen nu har tænkt den nye Købstad og Havn anlagt helt inde ved det da ødelagte Misthusum eller — hvad der vel er rimeligere — kun lidt indenfor det Sted, hvor Aaen ogsaa den Gang gjorde sin skarpe Bøjning mod Vest og kort derefter mod Sydvest,¹⁾ saa var der slesvigsk Grund paa den ene Side, nemlig Skærbæk Enge og kongerigsk paa den anden Side, nemlig Ballum Enge. Det drejede sig bare om at bygge Byen paa den østre eller vestre Side af Aaen.

Imidlertid blev Kongen harm i Hu over Rigsraadets Svar og skrev endnu samme Dag til det:

»Riigens Radtz Erklering paa uoriis proposition haffuer uy med forundring lest, sauit som ærudi formenis, at Pladtsen, pa huilcken wy uylle, at den handelstad skall funderis, skulle liige langedt fraa lyster haffuen, Ti uy haffuer uel lagdt saa mange werk an, at uy wed uel, at ded sig inted kan skycke at legge en handelstad fraa haffuen, Mens uy erre uys paa, at man skal kunde losse och laade skiib paa 100 lesters ued toruyt. At Defendere haffuen Endten derfraa Eller paa dii steeder Neer derhos, ded kan Inted skee, mens huad der skal Skee, ded maa skee ued och med Orloff skiib, Tii haffuen Er offuer halffanden Myl indeny wii. Paa syden aff yndlobiit kan uel leggis En skandtse, mens den uyl inted werre Ret secker for storm Och wuer och meiest for fliisand«.

Om Rigsraadet er bleven klogere af Kongens Svar, kan vel være tvivlsomt, da han jo her virkelig udtrykker sig, som om det var paa List, Staden skulde bygges og Havnen anlægges, mens han mod Slutningen af Skrivelsen giver at forstaa, at den skal ligge over halvanden Mil indenfor Indløbet (Listerdyb), der kun kan forsvares af Orlogsskibe, da en Skanse paa Sydsiden af Indløbet, altsaa paa List, vilde være udsat for at flyge efter under Sandflugt.

Imidlertid maa Kongen alligevel have forstaaet Rigsraadets Brev som en Godkendelse af Planen og Løfte om at skaffe Mid-

¹⁾ Om Grunden til dette Sving mod Sydvest se Geografisk Tidsskrift 1926 S. 223 f.

ler til den. Dagen efter skriver han nemlig til Rigmarsk Anders Bille og Kansler Christen Thomesen Sehested:

»Epthersom Jeg ygaar aff Eder haffuer fornommen aff Riigens Raad, at dy tyl den fortification ocl Inddygen ued Lyster haffuen uyl gørrer dertyl al muelig assistens. Da nøies Jeg dermed. Naar Jeg derpa haffuer Riigens Radtz skriiffelig Erkleering, At sauit der Inddygis Eller gørris danmarkis krone tiil ferseekering elles gaffu y lengden, at ded mig eller myne skall uerre uden skade y alle made«.

Den følgende Dag (d. 27./11.) erklærede Rigsraaderne da ogsaa, at de gerne vilde hjælpe Kongen med at fremme Stedets Fundering, men den største Vanskelighed var, at de ikke kendte Udgifternes Størrelse og derfor frygtede for at love, hvad det maaske siden skulde vise sig, at der ikke fandtes Midler til, især da de allerede var Kongen nogle Tønder Guld skyldige, som de lovede ham sidste Herredag, og desforuden medgik en stor Sum til »det fremmede folk at underholde«. De bad derfor Kongen om at være tilfreds med deres sidste Erklæring og med et Løfte om, at de, hvis Fæstningen blev lagt paa Danmarks Riges uomtvistelige Grund, vilde komme Kongen til Hjælp med en enkelt Skat til et Beløb af mindst 120,000 Rigsdaler, saa snart Rigerne kunde taale at betale de forrige udlovede Tønder Guld, det fremmede Krigsfolk aftakkes og Rigens Undersaatter taale en ny Skat.

Kongen tog nu fat paa at gøre Forberedelser til at sætte Arbejdet i Gang. I Juni 1643 skriver han til Rigshovmesteren Corfitz Ulfeld »Memoriall paa ded som Hoffmeisteren skall bestille:

1. Der skal hendtis inden wyndter fra Norrie och leffueris y Ballum Danmarks deler som snorhuggen er, 30,000, gemene deler til hytter og Støllinger (Stillads) 30,000, Peele, otte allen lang och otte Tømmer y kandten 30,000, Tømmer tyl Styuer imod Peelen, et korter y kandten, 20,000. Seiisten allen tømmer en fod y kandten, 1200 Styk, Reueler (Revler, Tværtræ) 2000 Stycker.«

Endnu den 20. Januar 1644 skriver han til Corfitz Ulfeld:

»Sa snart Gud uyl, at wandit bliiffuer aben, daa skal der skiib henad Norrie ephther ded Tømmer, som er bestiildt til ded dyguesendt ued Ballum«.

Dermed standser Kildernes Oplysninger om det paatænkte Anlæg af Købstad, Havn og Fæstning i Ballum Enge. Vi ved ikke, om det i Juni 1643 omtalte Tømmer blev ført herved i Løbet af denne Sommer, eller om det er det, der er Tale om i Brevet af 20. Januar 1644. Er det sidste Tilfældet, blev det sikkert aldrig ført til Ballum Enge. Da Foraaret stundede til, var Svenskekrigen i fuld Gang, og da den endte med Freden i Brømsebro den 13. August 1645, var Danmark et ydmyget, hærget og svækket Land og Kongen en Olding, hvis Kraft ebbede ud. Hans Plan om Inddigning af Ballum Enge blev først udført i Aarene 1914—1919. Købstad, Havn og Fæstning bliver der sikkert aldrig noget af.

Fra den gamle Landsby.

Af **August F. Schmidt.**

Indholdsoversigt: Sønderjyllands Landsbylove og deres Udgivelse. — Landsbylovenes kulturhistoriske Indhold. — Grandestævnet og dets Plads. — Grandefogeden og hans Hjælper. — Firemændene i Rørkær. — Fortalsmænd. — Helligdagsfogeder. — Stodderkongen. — Bystokken (Grandepind, Gadepind, Ringstok, Grandestok, Bomærkestok). — Bomærker. — Grandefogeden og Grandelaget. — Oldermannsting. — Grandestævne. — Bytyr. — Mortensgrande. — Regnskabsaften. — Fastelavnsgrande. — Midsommergilde. — Gadepenge. — Plovøl. — Bylavsgilder (Vitusgilde, Mikkelsgilde, Mortensgilde, Kirkens Øl, Tolvmandsgilde, Adventsgilde, Kartoffelgilde, Spurvegilde, forskellige Gilder, Pumpegilde). — Byhyrden. — Folde. — Fælles Kvægdrift. — Markmanden. — Hyrdedrenge. — Sønderjyllands tidlige Udskiftning (Angel, Haderslev Amt). — Dårlig Arrondering af Ejendommene. — Markfreden og dens Krænkelser. — Selvtægt. — Endnu ikke udskiftede Strækninger. — Udskiftningen i Sønderjylland. — Varnæs den tidligst udflyttede By i Danmark. — Forskellige Byers Udskiftning. — Bysmeden. — Natvægteren. — Agrarhistorisk Litteratur om Sønderjylland. — H. F. Feilbergs »Fra Heden«. — Slutning.

Et af Vidnesbyrderne om Sønderjyllands gamle Danskhed finder vi i Landsbylovene, de såkaldte Vider og Vedtægter, der indeholder Bestemmelser af fælles Interesse for Landsbyernes Befolkning. På Dansk har Bønderne i det 16.—18. Århundrede, ja helt ind i det 19. Århundrede, ikke blot i Haderslev Amt, men også i Åbenrå- og Tønderregnen (f. Eks. Ager-skov S. 1592 og 1753, Nørre Løgum S. 1752, Øster Løgum S. 1776 og Daler S. 1834), optegnet de Love, som alle i By eller Sogn havde at rette sig efter. Når der f. Eks. fra Als foreligger en Række Vilkårshreve — som Landsbylovene også kaldes i Sønderjylland — på Tysk, skyldes dette en Oversættelse.

Det er slet ikke så få Vider og Vedtægter, vi kender fra Landet Syd for Kongeåen. I den for Studiet af dansk Bondehistorie betydningsfulde Samling: »Danske Vider og Vedtægter eller Gamle Landsbylove og Byskråer« I—IV (1904—1932) ved Poul Bjerger, Thyge J. Søgaard og August F. Schmidt findes der følgende ca. 30 sønderjydske Bylove: Errigsted fra 15/3 1641 bestående af 8 Paragraffer. Rødding I—II; 25/4 1671, 18 §; 1693, 36 §. Skrydstrup og Uldal 30/1 1657, 7 §. Allerup 1620, 4 §. Branderup 6/9 1631, 15 §. Agerskov I—IV, 1592, 16 §; 1741, 9 §; 1753, 16 §; 1754, 7 §. Langelund 4/6 1695, 5 §. Nederjersdal 28/4 1694, 20 §. Abøl 30/6 1996, 5 § (Brudstykke). Høgsbro 1568, 2 § plus en længere Indledning. Lundsmark 11/7 1670, 6 §. Rejsby og Kjærbølling 12/7 1725, 15 §. Arnum 1/6 1685, 9 § (Brudstykke). Løjtved 1752, 5 §. Vinum I—II, 1622, 11 §. 14/11 1635, 4 §. Tevring 24/4 1619, 6 §. Nørre Vollum 3/5 1623, 9 §. Ottersbøl 3/7 1619, 11 §. Sønder Vollum 19/4 1623, 10 §. Daler I—V, 1574, 22 §; 10/2 1834, 7 §; 7 §; 5 §, sidstnævnte Love er fra 18.—19. Århundrede; V er Byens Bog indeholdende forskellige Bestemmelser om Byhyrde, Digearbejde, Regnskab m. v. Emmerlev 1736—50; ingen Deling i Paragraffer. Hovslund 1/2 1776, 9 §. Rubjerg 4/2 1795, 19 §. Tumbøl 6/10 1716 (på Tysk, ej udgivet). Bolderslev 9/4 1640, 8 §. Bovrup 1728, 3 §. Varnæs 9/4 1677 (på Tysk, ej udgivet). Mels 27/2 1680, 8 §. Mjang 1778, 20 §. Ulkebøl 1754—64 (Karlelav). Elstrup 27/2 1686, 8 §. Disse Love findes offentliggjorte i Vider og Vedtægter III, 3—85, 574—91, IV, 385—92. Endvidere omtaler Poul Bjerger (III, 79, 84—85) en hel Række Vilkårsbreve fra Als (Holm, Elstrup, Stevning, Sønderby, Lysabild, Mommark, Sarup, Skovby, Viby, Tandset, Ertebjerg, Lebøl, Hørup, Lambjerg, Majbøl, Mintebjerg, Mjang, Ulkebøl, Kjær, Sundsmark, Vollerup, Asserballe). En Del af disse er udgivet af Jørgen Hansen i hans Bog: »Die Flurverfassung der Dörfer auf der Insel Alsen im 17. und 18. Jahrhundert« (Kiel 1914), 78—114. Jørgen Han-

sen meddeler også Vilkårsbreve fra Stolbro, Helleved og Notmark, Gammelgård, Broballe, Sjellerup og Guderup samt Svenstrup. De i Hansens Disputats offentliggjorte Bylove hidrører fra Tiden 1638—1731.

I Indledningen til Vider og Vedtægter III, 3 nævner Bjerger, at en hel Del Bylove og Grandebreve, som C. L. E. Stemann omtaler i sit retshistoriske Arbejde: »Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert« (Slesvig 1855), ikke kan findes i Tingbøgerne, fordi sådanne, som Stemann i sin Tid havde ladet indsende til Brug ved Udarbejdelsen af sit Værk, synes at være gået tabt. Dette sidste er dog ikke Tilfældet alle Steder. Nogle af de Tingbøger, fra Gram Herred, som Stemann omtaler i sin Bog, er i god Behold i Arkivet i Åbenrå, således Tingbogen for 1670—72, som Stemann har citeret. De savnede Tingbøger er altså for en Del kommen tilbage igen, men desværre ikke alle. Der findes i de Tingbøger, der er i Behold fra Gram Herred, enkelte gamle Grandebreve eller Vider og Vedtægter, således fra Ustrup og Hoptrup. Et Brudstykke af Grandeviden fra Ustrup er udgivet af den i 1928 afdøde Historiker Peter Eliassen i »Hejmdal« den 28. September 1925. Eliassen meddeler 13 § af Ustrupviden (udateret), medens han af »Vedtægten for Hoptrup Bymænd og Hovgaard«, dateret 12. April 1668, kun giver et Referat isprængt nogle Citater.¹⁾

Fra Toftum på Rømø har Thade Petersen fremdraget²⁾ en Grandevilkår, der blev vedtaget 1705 og tinglyst på Tingdagen i Tvismark 1/3 1709. Vilkårsbrevet fra nævnte By er ret udførligt, består af 13 § og indeholder adskillige Oplysninger om Landbrugsforhold. — Juvre på Rømø fik sin skrevne Grandevilkår 10/8 1780. Med Undtagelse af enkelte mindre væsentlige Punkter er den en ligefrem Afskrift af Vilkåren fra Toftum.³⁾

¹⁾ P. Eliassens Artikelrække: »For Ret og Dom i Gram Herred« I—II (Hejmdal 25/9—28/9 1925) kunde fortjene at blive optrykt et lettilgængeligt Sted.

²⁾ Sønderjydske Aarbøger 1904, 238 ff.

³⁾ Sønderj. Aarb. 1904, 241 ff.

I Varnæs blev hvert Forår i April forfattet en Vedtægt (et Græsbrev), idet 12 Mænd blev udvalgte og enedes om, hvordan man skulde forholde sig denne Sommer. Originalen af en sådan Vedtægt for År 1677 9/4 er endnu i Behold og er udgivet af Jørgen Fausbøl i hans lille Bog: »Degn Gammelgaard i Varnæs« (1913), 47 ff.¹⁾

I sit udmærkede agrarhistoriske Arbejde: »Die Dorf- und Flurverfassung im Amte Tondern im 17. und 18. Jahrhundert«²⁾ nævner Hans-Peter Carstensen, at han i Statsarkivet i Kiel har fundet 13 Landsbyoverenskomster og Vilkårsbreve fra Nordslesvig — især fra Tønderegnet. Ikke mindre end fem af disse var fra Raabsted Sogn i Slogs Herred — fra Tiden 1593 (I), II 1648, III 1699, IV 1701, V 1749, udgivne af Carstensen Side 248—72 i hans ovennævnte Afhandling. De øvrige af Carstensen omtalte Byvilkår hidrører fra Vimmersbøl (År 1602), Bølsbøl I 1688, II 1750, Alkersum 1725, Sottrup 1702, Vollerup 1716, Reglement fra Østerlandsfør 1773, Højer 1804.

Hertil kommer, at R. Mejbørg i sit Værk: »Nordiske Bøndergaarde« I (1892) — der indeholder meget mere end Titlen lover — omtaler Grandevilkår fra Oversø Sogn, Frørup By (1687), Store Danevirke (1637), Frørup (1688) og Øster Lindå (1692). — Der findes endvidere i Glücksburger Arkiv LXXXIV b i Rigsarkivet i København samt i Arkivet i Kiel endnu nogle på Tysk affattede ikke udgivne Vider fra Sønderjylland.

Man må håbe, at der i Fremtiden må blive Mulighed for at skaffe de nødvendige Penge til Veje, så vi kan få udgivet på et Sted alle de endnu spredt tilgængelige og utrykte skriftlig udarbejdede Lovbestemmelser, der forefindes vedrørende de gamle sønderjydske Landsbyer. Det vil være af en Del Betydning også at få denne Slags historiske Kildeskrifter fra vort Grænseland udgivet i så stort et Omfang som muligt.

¹⁾ Roost Græsbrev er omtalt af J. Fausbøl i Minder fra Branderup Sogn og Roost (1911), 135—36.

²⁾ Trykt i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 54 (Kiel 1924), 153—280.

Når Arkivet i Åbenrå bliver helt færdigopstillet i sin nye Bygning, vil der sikkert blive god Lejlighed til her at finde nye Vider og Vedtægter, Vilkårshreve, Kontrakter mellem Bymænd og Bysmed o. s. v., som så kan blive udnyttede af Bondehistorikere og af de sønderjydske Lokalhistorikere. Ikke mindst de sidste kan have Gavn af at blive gjort bekendt med vore Landsbyvedtægter. Disse tilsyneladende så tørre juridiske Dokumenter rummer i deres Paragraffer og bag deres Lovbudsstil et rigt Mylder af Enkeltheder, der tit på særegen Måde levendegør for Eftertiden det daglige Liv, som det førtes i de gamle, sammenbyggede Landsbyer. Man finder i Virkeligheden ingen Kildeskrifter, der sætter Nutidsmennesker mere lyslevende ind i Befolkningens Tankegang og Livsvilkår i Fællesskabets Tid, end disse gamle Bestemmelser, der var fremgåede af Slægtleds Forhandlinger og Drøftelser på Bystævnet. Vi hører i dem om Oldermænd og Bylav, Byhorn, Tromme og Talliepinde, om Mødetid og Mødested for Bymændene, når de skulde samles til Grandemøde, hvor man ofte drøftede Forholdene i Byvangene — tit Konflikter, der var opståede som Følge af Brud på Markfreden —, og Tiden for Begyndelsen af vigtige Arbejder som Sædetiden, Slet og Høst. Vi får at vide, hvad Byhyrde, Markmænd og Bysmed fik i Løn, og hvad de skulde bestille for den, og vi belæres om, hvorledes Bymændene havde at opføre sig i Gildehuset

Landsbylovene bærer ofte Præg af litterær Smag, idet de er nedskrevne af Herregårdsskrivere, Præster og andre Personer, der kunde føre en Pen; men det er dog tit lykkedes at overføre på dem friskt fra Folkesproget megen djærv Enfold og Fynd.

Efter disse almindelige Bemærkninger kan det måske være af Interesse at blive gjort bekendt med nogle af Bestemmelserne fra enkelte af de sønderjydske Grandevider. — I E r r i g s t e d skulde således de to Byledde være hængte og ved Magt fra Vor Frue Dag ved Fasten (25/3) og indtil Ævret blev opgivet, når Høsten var bjerget. — I N e d e r J e r s d a l havde man Frist helt til St. Jørgensdag (23/4) med at gærde og gablukke for Rugvan-

gen, men om Voldborg Dag (Voldermisse eller Philippi Jacobi Dag 1/5) skulde både Udgærder og Indgærder være ganske færdige og værge for Vangen; de skulde være så vel i Orden, at de kunde stå for 6 Mand's Syn, — ellers måtte der betales Bøder. 8 Dage efter Voldborg Dag skulde de samlede Bymænd gøre op, hvormeget enhver kunde tilkomme at græsse på. Der måtte ingen Geder være i Byen, og ingen måtte tage Kreaturer i Græs for Får. — Kornet måtte i Allerup (Toftlund Sogn) ikke bjeriges, førend Bymændene havde taget fælles Bestemmelse derom. — I Rødding Vide var en Undtagelse. Blev en Ager Byg eller andet Korn modent før det øvrige Korn på Bymarken, skulde Oldemanden og tvende Naboer besé Ageren, og var det sandt, den var moden, havde Ejeren Lov til at høste den før det andet Korn. — Alle Mændene i Allerup skulde møde til Grandestævne, når de tilsagdes; den, som ikke mødte, skulde straks pantes for 4 Skilling, hvis han da ikke havde lovligt Forfald eller lå i Sygeseng. — I Åbøl (Tislund Sogn) var Bøden for samme Forseelse 3 Skilling. — Hvis en Mand i Nørre Vollum (Døstrup Sogn) ikke kunde møde til Grandestævne, skulde han sende en Stedfortræder. — I Rugbjerg (Øster Løgum Sogn) var Bøden for Udeblivelse 1 Skilling til Kongen og 1 til Byen. — Der findes i Lovene mange Bestemmelser om Kvægets Pasning, ligesom der også om Heste, Får, Svin og Geder gives Direktiver, som skulde følges. I Allerup måtte man således ikke lade Tyre, Heste og Øg gå mellem Kornet, når det stod på Marken i Skok. Det skulde først køres ind, inden Stubbenes Senegræs måtte udnyttes. På Rødding Mark måtte ingen understå sig i at lade vrinske Bæster eller løse Racheler (dårlige Heste) gå iblandt de andre Heste, hverken i Plovtiden eller nogen anden Tid; de skulde holdes i stærkt Tøjr. — I Vinum måtte ingen tøjre Føløg ved Kornet på Marken længere end til 8 Dage før St. Hans. Siden skulde de gå på Fæled. — Bymændene i Langelund (Agerskov Sogn) holdt al deres Agerjord skiftet i 8 Indtægter, og dersom en Mand i Høstens Tid blev syg, skulde de raske hjælpe den syge. — I Rødding

skulde enhver af Bymændene, som havde Hest og Vogn, age Krøblinge af Byen; Præsten var dog fri for at deltage i denne Kørsel med de gebrækkelige. Hvis så en eller anden undgik at yde sin Agning, skulde han bøde 1 Rdlr. til Kongen og 1 Rdlr. til Byen. Forøvrigt findes der i en Mængde Vider Lovbestemmelser om Hjælp til fattige og syge.

Ingen måtte tøjre Kreaturene for nær ind på Naboens Mark, ejheller måtte det tillades fremmede at grave Tørv i den fælles Mose (L a n g e l u n d). Den, som skiftede Tørvegrøfter og Flauejord for nær til Naboens, skulde give $\frac{1}{2}$ Td. godt Øl til Granderne og 1 Mark i Bøde (Å b ø l). I V i n u m var Bøderne for samme Forseelse 1 Ddlr. til Herskabet og 1 Td. Øl til Byen. — I N e d e r J e r s d a l skulde hver Mand holde sine Svin prynde (ringede) i Næsen fra Vor Fruedag (25/3); fandtes derefter noget Svin uprynet, skulde Ejermanen give Naboerne hver Gang for hvert Svin 4 Skilling. — I R u g b j e r g måtte intet Svin findes uprynet hele Året om.

— — — Ja, sådan kunde man blive ved at fremdrage Træk fra Landsbylovene om småt og stort fra de gamle Bondetider, men dette vil imidlertid føre for vidt i denne Forbindelse, hvor det først og fremmest har været om at gøre at give nogle Prøver på Indholdet af den kulturhistoriske Kilde, som vi besidder i vore Lovvedtægter trindt om fra Sognene, inden vi går over til at høre, hvad der fra en senere Tid end Landsbylovenes forefindes til Oplysning om visse Sider af gammelt sønderjydske Landsbyliv.

I enhver Landsby af nogen Størrelse var der forhen Byfoged eller Grandefoged,¹⁾ som ledede Forhandlingerne, der blev ført mellem Mændene på den officielle Samlingsplads: Bystævnet eller Grandestævnet. Stævnepladsen var almindeligvis på et praktisk beliggende Sted i Landsbyen. Om Vinteren holdtes Møderne dog i Grandefogedens Stue.

I Skjælde på Broager hed det, når Bønderne skulde samles om Byens Anliggender, at man skulde til »Ga'es«, d. e. Gade-

¹⁾ Grande betyder Nabo. På Als hed den Mand, der ledede Byens Sager, S y n s m a n d.

stævne. Bystævnerne har her forhen været holdt på Gaden, senere blev de altid holdt i Skjelde Kro. Når der skulde afstemmes om en vigtig Sag, havde de, der stemte for Sagen, at lægge højre Hånds Tommelfinger på Bordkanten; thi først da var Stemmegivningen bindende.¹⁾ — Fra Als oplyses, at i Fællesskabets Tid samledes Byens Bønder, når Kornhøsten nærmede sig, til et Grandemøde, som de fleste Steder (ved Sommertid) holdtes på Byens Gade, hvor der kunde være sat nogle Sten til at sidde på, eller de tog Plads på et Dige.²⁾

I Stevning kom Bønder og Småfolk sammen til Mue (d. e. Mod eller Møde) ved en Gård, hvor der var en græsbevokset Plads; der var dér en stor, flad Sten, som de kunde sidde og skrive ved, hvis de skulde have noget skrevet op. Og der var ligesom et lavt Kampestensgærde, hvor Bymændene kunde sidde; men der var ingen egentlige Sæder, heller ikke noget Træ. Nu er denne Grønsværplads taget ind til Have. På Stevnhøj Vest for Magstrup (Gram Herred) holdtes i gamle Dage Ting. Navnet kunde dog tyde på, at Bystævne også har været holdt på denne Høj.

Grandefogeden eller Byfogeden havde til sin Hjælp Snefoged, Firemænd, Stodderkonge, Brandopsynsmænd³⁾ Helligdagsfogeder m. fl. Der er dog kun overleveret få Oplysningen om disse Bestillingsmænd. I Rørkær Bys indholdsrige Grandebog, som Pastor J. Hansen, Hostrup, har givet Uddrag af⁴⁾ findes gode Meddelelser om de såkaldte Firemænd. 1792 skrives der i Grandebogen, at de fra gammel Tid hvert År til Majdag afløstes af fire andre. To var Repræsentanter for de Solviger, én for de Tønderhuser og én for de Kogsbøller Bol. Disse fire Mænd varetog Byens Anliggender, og en af dem var Byfoged. Forterne, Vandløsninger, Siler, »Støvninger« (Stauung) stod under deres Tilsyn; ligeså også Vejene. Hvem der ikke udførte det

¹⁾ Faushøl: Minder fra Sundeved og Felsted Sogn (1914), 11.

²⁾ Henrik Ussing: Det gamle Als (1926), 43, 27.

³⁾ Om Brandværn og Brandopsynsmænd i Ø. Løgum se Hejmdal 21/4 1932 (en udførlig Artikel af Chr. Nielsen).

⁴⁾ Sønderjydsk Månedsskrift 1929—30, 169—73, 186—89.

ham tilkommende Arbejde, fik en Advarsel af Firemændene. Frugtede denne ikke, måtte der betales en Bøde til Byens Kasse. Ved Sendrægtighed kunde Bøden fordobles. Firemændene skulde hente de Folk til Grande, der ikke var mødt; derfor måtte der ydes dem en Skilling. Blev nogen borte til Trods for Firemændenes Varsel, måtte vedkommende betale dobbelt Bøde. Fra dem, der ikke straks sendte Grandebudet videre, fik Byens Kasse 3 Skilling, og én, som ikke blev, til Grandemødet var til Ende, 2 Skilling. Byens Andel ved »Sveltenborg« i Nørreå skulde Firemændene hvert År forny i rette Tid, medens så de øvrige Bolsmænd havde at besørge Gravningen ved Jørgen Petersens Kokfenne. Endvidere påhvilede det de fire Mænd i Samarbejde med de Jejsinger at vedligeholde Sporet på Høvejen på begge Sider af Strømmen. Skulde nogen i Byens Anliggender til Tønder, Sæd, Emmerske, Kornved, Jejsing eller Hostrup, tilfaldt dette også en af de fire uden særlig Betaling. De sidste Firemænd, der navngives i Rørkær Grandebog, fungerede i 1878.

Til at opkræve Gadepenge i Skjælde udnævntes to Fortalsmænd, den ene fra selve Byen og den anden fra Udflyttergårdene. Denne Bestilling gik på Omgang. Opkrævningen skete i Kroen i Forsommeren efter Såtiden.¹⁾

Helligdagsfogederne udgjorde i Agerskov sammen med Præsten Fattigkommissionen. I Byen udøvede Helligdagsfogeden en Art Politiopsyn, passede på Snekastningen o. s. v.²⁾

Stodderkongen var som oftest en gammel Mand, der gik rundt med et Spir og jog de udensogns Bejfolk (Tiggere) væk. Disse Bejfolk var en ren Plage. De kunde komme viden omfra. Grandefogeden var nødt til at have et Hjælp til at holde dem borte. Peter Timmermann i Skærbæk har fortalt om, hvorledes Stodderkongen dér skulde indsættes i Embedet af Amtmanden Johansen i Haderslev. Niels Ulderup skulde så også dørud og indsættes. Da han kom tilbage,

¹⁾ J. Fausbøl: Minder fra Sundeved og Felsted Sogn (1914), 13.

²⁾ Evald Tang Kristensen: Jysk Almueliv, Tillægsbind V, Nr. 458.

spurgte de ham om, hvordan det gik. »Ja, de gik missel gåt«, siger han, »mæn de tåw såen en Fandens Ti, å så såå æ te æ Amtmand, om han it snåer vild arrestejer mæ. Han smildd jo ar er å så fæk er da en Æænd«. — Han mente jo, om han vilde ekspedere ham.¹⁾ — Stine Jakobs Mand i Rødding var Stodderkonge. De Tiggere, der voldte ham mest Besvær, var to Kvindfolk fra Hygum Mark, kaldet »æ Hytkvind«, henholdsvis Hyt-Ann og Hyt-Lisbet. De to lokkede ham engang i et Baghold, hvor de trak Bukserne af ham og tog dem med. Efter den Tid tog han sig i Agt for disse Furier. Ved hans Død blev ingen ny Konge sat i hans Plads i Rødding; Stillingen inddroges.²⁾ J. Fausbøl har i Minder fra Branderup Sogn og Roost (1911), 63—66 givet en Del Oplysninger om Branderup-egnens Stodderkonger, og fra Als findes der udførligt skrevet om Emnet i Dr. Ussings Bog, 23—26. — — —

Når der skulde være Grandestævne, sendte Fogeden en Bystok rundt fra Gård til Gård. Til denne Stok, som hver Bonde havde Pligt at fly sin Nabo, der skulde sende den videre, var fæstet en eller flere Jernringe. Til Ringen(e) bandtes en Seddel, hvorpå var skrevet Besked om Grandelavsmødets Afholdelse. Stokken betegnes ikke altid med det samme Navn i de forskellige Landsbyer. I Vedsted kaldtes den for æ Grandpind. Den var der af Træ. I Agerskov hed den også æ Grandpind. De Kådnere, som skulde besørge Cirkulærer, havde også en Pind, der førtes fra den ene til den anden. »Den Kådner, hos hvem den er, besørger Brevene«. ³⁾ Lund By i Burkals Sogn havde endnu i 1915 sin Grandepind i Virksomhed, når »Gadesedler« skulde sendes rundt. Bekendtgørelsen blev bundet til en Jernstang, der var ca. 25 cm lang, firkantet, med et Øje eller en Ring forneden til at fastbinde Sedlen i.⁴⁾ Til vor Tid har man også i Hjolderup ved Bjolderup ladet en Grandepind (Budstikke) gå fra Hus til Hus, når Bymændene

¹⁾ Evald Tang Kristensen: Jysk Almueliv, Tillægsbind V, Nr. 453.

²⁾ A. J. Marcussen: Optegnelser fra Rødding By og Sogn (1912), 72.

³⁾ K. J. Lyngbys Saml.: Afskrift af E. Tang Kristensen (Dansk Folkemindesamling).

⁴⁾ M. S. i Sønderjydske Maanedsskrift 1928, 192.

skulde samles til Grande. For en Del Aar siden havde Budstikken sit Ophold hos Gårdejer Jep Holdt. Den bestod af et Stykke Træ af Længde som en god halv Tøjrepæl med et Hul og en Strikke igennem til at hænge den i. Hullet fandtes henimod dens øverste lidt tilspidsede Ende. »Såvidt man kan se for Maling, hvoraf det gamle Trofæ igennem Tiderne er bleven forsynet med flere Lag, er det af Egetræ. Foruden flere utydelige Navnetræk, bærer det meget tydeligt udskaaret Aarstallet 1750.«¹⁾ — Når Gadepinden i V a r n æ s blev sendt om, hed det: »Vi skal til Gade«.²⁾ Hver Gård havde her sit Grande på Omgang. Over Døren i Grandets Gård var Grandpinden stukket ind i Taget. Skulde Sognets Byer samles, var det ved G r a n d s t e d L e d i B o v r u p. — I S t e n d e r u p kaldtes Pinden T a v, og Stævnestedet var en Mark til Gården: T a v h a v p o l d. — L ø g u m k l o s t e r har sin Udråber, der råber på Gade og ringer, når Sognet skal have en Sag frem. Nu råber han også ud for Markedsdans.³⁾ — I F r ø s l e v har T h ø r k i l d G r a v l u n d set en Bystok: en Jernstang med Ringe i Enderne og på Siderne. Især blev den sendt rundt for at melde, at ingen måtte komme for nær til Landmålermærkerne, som sættes, da Grænsen i 1920 blev draget. Frøslev Budstikke er vel til endnu. — H a n s P e d e r s e n, R ø r k j æ r, meddelte til E v a l d T a n g K r i s t e n s e n, at »for mange Aar siden havde vi her en Gadepind. Det var en lille firkantet én, der sendtes fra Nabo til Nabo, og når man fik den, skulde man til Gade eller til Grande, hvor Byens Anliggender blev forhandlede. Det hed: »Vi skal til Gade«. Mødestedet var her i Kroen, men i andre Byer skiftede det fra den ene Mand til den anden. Gadepinden bruges endnu i B j o l d e r u p og B y l d e r u p.«⁴⁾ — I H ø r u p h a v (Als Sønder Herred) var der endnu i hvert Fald i 1922 Husejere, som opretholdt et Lav eller en Sammenslutning med den Bestem-

¹⁾ Dansk Folkemindesamling 1906—47: 3214.

²⁾ E. Tang Kristensen: Jydsk Almueliv, Tillægsbind I, Nr. 1594.

³⁾ Thorkild Gravlund: Sysselbogen (1931), 208, 223, 234.

⁴⁾ Evald Tang Kristensen: Jysk Almueliv, Tillægsbind I, Nr. 1593. — I E m m e r s k e skete Bekendtgørelserne ved »Gadesedler« (Cl. Eskildsens Opt. 1922).

melse, at to Mand overtager Ringningen med Klokkerne i Hørup Kirke ved Jordefærd fra Høruphav By. Pligten til Ringningen ordnes af Budstikken: »æ Ringstok«, som den i Almindelighed kaldes. Den er ca. 30 cm lang, 4—5 cm i Firkant, og på dens Sider er alle Husejeres Navne eller Bomærker udskårne. Stokken sendes i Navnenes Rækkefølge fra Nabo til Nabo. Hvor Ringstokken kommer til sidst, bliver den liggende, indtil der igen indtræffer et Dødsfald i Byen. Indehaveren af Stokken skal så med sin nærmeste Nabo trække Klokkerne ved Begravelsen. Er denne Forpligtelse opfyldt, sendes Budstikken til Naboen, der skal ringe næste Gang. Den ældre Ringstok i Byen var fra 1784, men der har ifølge gamle Folks Udsagn været en endnu ældre Stok. Midt i 1890'erne blev der lavet en ny By-stok, på den gamle var der ikke Plads til flere Navne. Høruphav overlod i 1922 den gamle Stok til Sønderborg Museum.¹⁾ Og fra Søst overlod Købmand Nielsen i August 1932 Åbenrå Museum Landsbyens Grandestok. Denne Stok er af flad og aflang Form, forsynet med Håndtag og Strikke til Ophængning. På den ene Side er indskåret: Søes Naboe G. Stock Anno MDCCLXXVI (1776). Nedenunder og på den anden Side findes Bymændenes Forbogstaver, ialt 12 eller 13, af hvilke flere betegner kendte gamle Bondeslægter i Søst. Rester af en Snes Småsøm i Stokken viser, at Rundskrivelserne til Bylavets Medlemmer har været fæstnet til denne.²⁾ — Skovby på Als havde en særlig smuk Budstikke, hvad man kan se på det Fotografi, der findes af den i Henrik Ussing's Bog: »Det gamle Als« (1926), 27. — I Pøl på Sydals afleveredes den såkaldte Dynstok eller Bomærkestok ved en særlig Lejlighed: Før 1868 skulde den daglige Vogtning indtil Vitusdag (15. Juni) foretages af tre Karle, som Medlemmerne af Grandelavet efter Tur sendte ud. En af de tre Hyrder gik om Aftenen hen til Nr. 1 af de Gårde, som den følgende Dag skulde stille Vogtere, afleverede den ovennævnte Stok, hvori alle Ejernes Bomærker var indridsede og sagde: »Æ skul sejj, te do

¹⁾ Thisted Amts Avis 25/4 1922 efter Dybbølposten.

²⁾ Hejmdal 26/8 1932.

skal var Dønd morn, aa do æ den føst«. Den første af de ny Vogtere bragte Budet til den anden, og denne igen til den tredje. Efter Vitusdag var det tilstrækkeligt, når en Vogter gik en Rundgang om Morgenen, og en anden om Aftenen; på den Tid af Året var der ikke stor Fare for, at Kvæget skulde gå i Dynd.¹⁾

Det er allerede nævnt, at Bymænds Navne eller Bomærker var indskårne i flere af Bystokkene. En smuk Samling af Bomærker: Skovby Grandelavs har Henrik Ussing et Billede af i sin Alsbog S. 30. Og Jørgen Fausbøl har i sine Småbøger: »Degn Gammelgaard i Varnæs« (1913), S. 52 og »Minder fra Sundeved og Felsted Sogn« (1914), S. 19 Afbildninger af Bomærker fra Varnæs og Skjælde.

Når Bymændene var samlede på Sankelsen eller Bystævnet, ledede Grandefogeden naturligvis Forhandlingerne.²⁾ I enkelte Egne var der to Forstandere for Grandelavet, således på Sydals. Her mødte 1. Maj Grandelavet hos en af Forstanderne, og så valgtes for Skovbys og Fjølby's Vedkommende de nye Forstandere for Pøl — en Sump- og Engstrækning ude ved Østkysten — for det kommende År og de 8 Mænd, som skulde hjælpe dem med Arbejdet. Disse bestemte så, hvilken Dag Kvæget skulde drives på Græs. Grandelavets Medlemmer fik nu Påbud om at bringe hver sit Stykke af det omgivende Gærde og Stendige i Orden og mærke deres Stykker med Bomærker. Hvem der ikke efterkom Paabudet, idømtes Bøder af Forstanderne og Ottemændene.³⁾

Fra Hammelev Sogn (Gram Herred) er overleveret en lille Optegnelse om, hvorledes det årlige Allermændsting holdtes i Torning Kro. Pensioneret Lærer N. J. Andersen var i 1867 med til et Allermændsting dér og måtte give Håndslag på, at han vilde fordele Skatten redelig på de for-

¹⁾ Henrik Ussing: Det gamle Als 1926, 31.

²⁾ Det var på Gabøl Grande, man skulde have holdt det berømte Grandemøde, hvor Bymændene vedtog at indebrænde den formentlig farlige Kat, der var blevet anskaffet for at udrydde Byens gruselig Mængde Mus! (Se Nørgaard: Fra Nustrup Sogn 1902, 21).

³⁾ Ussing: Det gamle Als, 31.

skellige Jordejere. Embedsindtægterne i Styding var to gamle Daler.¹⁾ — I København (Skrave S., Frøs og Kalvslund H.) har der vist ikke været Grandestævne siden Udskiftningen blev sluttet 1793. Byen blev da så godt udskiftet, at Gårdene kom til at ligge hver i sin Mark. I 1910 var der i alt Fald ingen, der vidste noget om Grandestævne eller Byfællesskab at sige i Københoved. Udskiftningsprotokollen gemtes i 1910 hos J. N. H. Skrumsager. Den var i Folio på 228 Sider og vilde trykt fylde over et Par Hundrede Sider i Sønderjydske Arbøger.²⁾ — Urmager A. J. Marcussen kunde i 1910 ikke huske, at der i Rødding havde været holdt Grandestævne, selvom Byen i hans Barndom var en ren Bondeby med 20 Gårde og o. 35 Huse. Der var heller ingen Steder, som kaldtes Stævnepladser eller Gadestævnet.³⁾

Da Knud Smed i 1859 kom til Hygum (Frøs og Kalvslund H.), var der i denne By en Del Fællesjord. Smedens og Hjulernes var Fællesjord, og der var et Stykke Jord, der brugtes til Lergrave, hvor alle kunde tage Ler, og der var et fjerde Stykke. Afgifterne deraf gik til Grande. Et sådant holdt man Mikkelssdag. Da blev alt Fælles jævnet. Vejenes [Græsning] blev lejede ud, og hvad der kom ind, blev brugt til Udbedring af Siler eller Overkørsler el. lign. Hvad der blev tilovers, blev drukket op, og hver gav lidt til Gildet. Nu vilde man kalde et saadant Gilde for et Sviregilde. Der blev drukket en Del Brændevin; der var dog ingen, der blev fulde, men heller ingen var gænske ædru. »Vi har det Gilde endnu [1910], men nu går det jo knap saa galt til«. Det gik ikke på Omgang med at holde Gilde. Der var f. Eks. en Mand, der havde bygget for nær o æ Vej. Så blev det ordnet sån, te æ Gild skuld sto ve ham, men æ Grander skul jo betål det.⁴⁾

I Hjerting (Frøs og Kalvslund H.) havde man »grov møj« med Grandestævne i Tiden før o. 1850. På Stævnet blev

¹⁾ Optegnet 1918 (Dansk Folkemindesamling 1906/23: 3017).

²⁾ Opt. 1910 af Poul Bjerger, medd. af Dyrslæge J. J. Gram, København (DFS 1906/50).

³⁾ Opt. 1910 af P. Bjerger, medd. af A. J. Marcussen (DFS. 1906/50).

⁴⁾ Opt. af P. Bjerger, medd. af Knud Smed, Hygum (DFS. 1906/50).

behandlet alt, hvad der nu afgøres i Sognerådet. Man havde Bytyr, som man var fælles om, derimod ikke Byorne; Søerne trak man til Skærbæk Mølle, hvor der holdtes Orne.¹⁾ — Lærer M. J. Skov, Øster Åbølling har meddelt, hvorledes man på Mortensgrandet (10/11) ordnede visse økonomiske Affører. Det var sådan i den Tid, Jorderne endnu ikke var udskiftede, at Gårdmændene overlod til Småfolkene så meget Land, at de kunde græsse en Ko eller to; de betalte ingen Købesum for Jorden og svarede heller ikke Skatter eller Afgifter, men betalte blot en lille årlig Sum til Byen, kaldet Gengift. Summen beløb sig til 1 eller 2 gamle Dalere. De blev betalt på Mortensgrandet og fordelt mellem Gårdmændene. Grandet kaldtes også Grejslæg, måske af Hensyn til denne Deling. I Fremmedherredømmets Tid blev Gengiften befalet afløst, og i Øster Åbølling afløstes den med det femdobbelte af Gengiften, »hvad man vist må kalde en billig Overenskomst (!)« Gårdmænd og Småfolk enedes selv derom, og Jorden er nu gået over i Småfolks Eje.²⁾ — I Branderup holdtes også Bygilde Mortensaften (10/11). Voldborgdag (1/5) lavede man på Grandet et Overslag over Byens Indtægter og Udgifter, Græslæg, Hyrdernes Lejemål o. s. v., og Mortensaften kunde der så holdes Afregning over alt, hvad der i Sommerens Løb var foregået. Hvem der havde haft flere Kreaturer på Fællesgræs, end der tilkom ham efter Otting, betalte derfor til Byens Kasse, og hvem der på Grund af Fattigdom manglede Besætning og havde efter sin Otting for lidt med Byhjorden, fik dette godtgjort af Byens Kasse. Fra gammel Tid har Mortensgrande i Branderup været en fuldstændig Regnskabsaften; her blev Bøderne betalte, og de Tønder Øl, som i Årets Løb var forbrudte, blev drukket. Der kunde jo være flere Tønder, som måtte tømmes, så man drak så længe, man orkede. Med Ophævelsen af Fællesskabet forsvandt både Bøder og Øldrikningen, men Grandet blev ved. Byens Regnskab skulde afgøres, Betaling for Græs-

¹⁾ Opt. 1910 af Poul Bjerger, medd. af Jens Terkelsen Jensen, f. 1820 på Gastrupgård.

²⁾ E. Tang Kristensen: Jysk Almueliv, Tillægsbind V, Nr. 336.

ningen på Byvejene, der var blevet udlejet ved Majdag, blev nu indkrævede, nogle af Pengene blev anvendt til Byens Vel og Resten drukket op i Kaffe-punsche, eller måske omvendt: der blev dukket så længe man kunde, og Resten gik til Byens Vel. Foruden de offentlige Sagers Afgørelse blev også private Mellemværender ved denne Lejlighed bragt ud af Verden, først med Munden og til sidst med Hånden, så der mod Slutningen kunde være enkelte sårede. Men det må siges, at det aldrig førte til Retssager, hvad der blev afgjort paa Grandet. Efter Sammenkomsten dér var de betræffende Sager ude af Verden. Forsømte man at påtale en Krænkelse af en Nabo den Aften, var Sagen forældet. Mortensgrandet blev holdt helt ned til Nutiden. Den 10. November 1839 findes følgende Bemærkning i Grandebogen: »Anders Lyck købte Overmålet af Magasin-Rug for 40 Skilling lybsk (3 Mk.), som med den øvrige Kassebeholdning blev drukket op. — Morten Refslund.«

Magasin-Rug, der af hver enkelt blev leveret på Grandestedet, gav altid ved den sidste Opmåling Overmål. Siden hen gik det over til en fast Pengeafgift.¹⁾ — Grande i Emmerske (Tønder Landsogn) afholdtes to Gange om Året, e Mikkelsdawsgrand og e Majdawsgrand. Mikkelsdag betales Landlejen, og Majdag udlejes Kommunens Jorder og Veje. Granden afholdes på e Grandstej, aldrig i Kroen. I mange År har Grandestedet været i Peter Sørensens Gård, men har iøvrigt vekslet flere Gange. Grandestedets Vært får en lille Sum for at sørge for Beværtningen, og der er fra gammel Tid nøje bestemt, hvor meget Brændevin der skal købes. Der var altid så rigeligt, at det forhen ikke var sjældent, man måtte køre enkelte hjem på en Trillebør.²⁾ I Daler (Lø Herred) var der endnu i 1911 Fastelavnsgrande. Daler havde lidt Jord inde i Byen, så meget, så man kunde tøjre et Får på Jæt. Og så havde Byen et andet Stykke ude ved Landevejen. Det havde man lidt Indtægt af. De indkomne Penge brugtes til at holde

¹⁾ J. Fausbøl: Minder fra Branderup og Roost (1911), 32—33.

²⁾ Opt. 1922 af Cl. Eskildsen, medd. af Snedker Jens Sørensen, St. Emmerske (DFS 1906/43).

Gangstier og Skolestier vedlige med. Formanden afgav sin Stilling hver Fastelavn. Og så var der Gilde. I gamle Dage fik de belejen Smørrebrød og Kaffe og Kaffe-punsch. I 1911 kom Kvinderne også med, og da var der almindelig Spising. Protokollen stammede helt fra 1773.¹⁾ — Man havde i Felsted (Lundtoft H.) en Oldermænd, der gik af ved Midsommergildet, og en ny blev indsat. Da skulde alt Regnskab afgøres. I Fællesskabets Tid var der meget for Oldermænden at gøre. Senere blev der næsten ingen Ting. Han ordnede det med Snekastning o. l., og det var næsten også det eneste. Når der var Lig, som skulde begraves, skulde alle med til Ligfølge. Den, som ikke mødte, skulde betale Mulkt, der skulde opkræves af Oldermænden ved Midsommergildet. Alle Gårdmænd, Kådnere og Inderste var med til dette Gilde. Oldermænden og én til bestemte, hvor meget der skulde drikkes. Det blev holdt i Kroen.²⁾ — Ved Martinsgrandet i Hares Vest for Brede, der endnu holdtes i 1904, blev alle officielle Forretninger afholdte ved et Møde i Skolen, bl. a. Modtagelsen af og Uddelingen af Vejpengene. Derefter samledes Mænd og Koner til fælles Kaffe-bord i den Gård, hvor Gildet gjordes dette År. Efter Kaffe-bordet spillede Mændene Kort, indtil Aftensbordet blev dækket — efter gammel Skik med kogt Skinke, Hvidkål og Kartoffler. Til Slut blev der nydt våde Varer, og Stemningen blev da ofte ret munter.³⁾ — I Landsbyen Tråsbøl i Sundeved holdtes Mortensgrande endnu i 1907. Både Husmændene og Gårdmændene valgte ved den Lejlighed deres Oldermænd. I Gårdmændenes Lag var Aftensmæden vel lidt bedre end i Husmændenes, men Snapsen og de små sorte var man fælles om. Kvinderne var ikke med.⁴⁾ Fra Skjælde på Broager foreligger der også Oplysninger om Grandegilder. I denne By skulde der be-

¹⁾ Opt. 1911 af P. Bjerger, medd. af Gårdejer Nis Christensen, Daler, f. 1825 (DFS 1906/50). Se nærmere Vider og Vedtægter III, 55 f (om Daler Bys Regnskabsbog etc.).

²⁾ Opt. af P. Bjerger. Medd. af Aftægtsmand Jørgen Iversen i Sveirup, f. 1838 (DFS 1906/50).

³⁾ Hejmdal 15/11 1904.

⁴⁾ Hejmdal 7/11 1907.

tales G a d e p e n g e ved St. Hansdagstide for Afgift af nogle gamle Bopladser, hvor der havde ligget 11 Udflyttergårde, samt for Gadelandet. Efter Indkrævningen holdtes et Gilde, der kaldtes P l o v ø l. Hvem der ikke mødte til det fastsatte Klokkeslet, skulde bøde i Forhold til Ventetiden, og fuldstændig Udeblivelse blev en større Bøde. Der blev drukket Kaffe med Krydderboller til og derefter Kaffepunsch. Kaffen og Kagerne betalte enhver for sig, men Brændevin og Tobak blev købt for de indkomne Penge. Så blev der forhandlet om Byens Anliggender; siden spilledes Kort med en Omgang Kaffe-punsch af og til. Kunde de indbetalte Penge ikke slaa til, opkrævede man noget mere; ligeledes bevilgede man en lille Sum til Karlens Plovøl. Ingen måtte gå bort, før Fortalsmanden havde hævet Lavet. Da Realbyrderne blev afløst 1885, blev Grundhyren og Gadepengene også afløst, og heldigvis gjorde dette Ende på Drikkegilderne.¹⁾

Det er F æ l l e s s k a b e t, der er Forudsætningen for de mange forskellige B y l a v s g i l d e r, der forhen holdtes i Landsbyerne. Vi har allerede hørt om M o r t e n s g r a n d e, M a j d a g s g r a n d e, P l o v ø l m. v.; men der kan nævnes endnu flere Sammenkomster, der havde Forbindelse med Landsbyfællesskabet, Ejendomsforholdene el. lign. Chr. Hanssen, N ø r r e m ø l l e, har fortalt om flere Bylavsgilder til E v a l d T a n g K r i s t e n s e n: V i t u s d a g (15. Juni) om Eftermiddagen samledes Bymændene i Ø s t e r- og V e s t e r-S o t t r u p, men hver By for sig, i Kroen, for at afgøre Fællesanliggender, f. Eks. at skillinge sammen til Skovfogdens Løn og at leje et Stykke Fællesjord ud. De beværtedes med Kaffe og to Punsch og fik så Flæsk og Langkål samt stuede Kartoffler. »I min Bedstefaders Tid fik de kun en Snaps og Øl dertil.« I S n o g b æ k holdtes desuden M i k k e l s g i l d e, men det var kun for de Bønder, der hørte under S a n d b j e r g. Disse Bønder ejede en Lykke, der lejedes ud til en Mand i U l l e r u p. De fik ligesom de andre Kaffe og to Punsch o. s. v. M o r t e n s-

¹⁾ J. Fausbøl: Minder fra Sundeved og Felsted (1914), 12—14.

gilde holdtes for hele Byen, og der var Konerne med. Dette Gilde holdtes lige så vel som Mikkelsgildet og andre Gilder i Kroen. Men i ældre Tider har Konerne vist ikke været med. Der beværtedes med Dyræsteg, Hare- og Gåsesteg. Ovenpå var der Dans. Disse Gilder, der stammede fra Fællesskabets Tid, holdtes til henimod vore Dage.¹⁾ — I Egen Sogn på Als har der ikke været andre Gilder lav Niels Møller, Sjellerup, kan huske, end »Kirken s Øl«. Der var en Kirkeværge og så 12 Mænd, som de kaldte for Tolvmænd; de var valgte af Beboerne. Disse tretten Mænd tillige med hver sin Karl samledes til det her Gilde, der holdtes i Oktober eller November, og det var altid Kirkeværgen, der førte Regnskabet. Han fik så noget udbetalt til Gildet, måske to gamle Dalere. De skulde egentlig kun have Brød og Brændevin, men senere fik de også Kaffe. »Min Fader var Tolvmand i nogle År og var altså med til Gildet, men æ var aldrig med, for det var den vildeste Karl, der skulde følge med ham, og det gik ud, før æ blev voksen. Karlene vilde jo gerne med, for da gik det lystigt til.«²⁾ Tolvmændsgildet, der tidligere holdtes i hvert Sogn på Als, bevaredes længst i Hagenbjerg og Nordborg Sogne. Det tilhørte især en Tid, da Tolvmændene betragtede deres Stilling som en Æressag og for det meste beholdt den for Livstid. De udgjorde da i Reglen Sognets mest ansete og hæderlige Mænd. De var et Slags Sognekollegium både i verdslige og kirkelige Anliggender. De var Præstens Medhjælpere i Udøvelsen af Kirketugt og i Besørgelsen af Fattigvæsenet foruden flere andre Sogneanliggender. De blev en Tid valgte af Sognets Beboere; siden foreslåede af Præster og stadfæstede af Provsten. De aflagde Ed på tro Tjeneste og blev en Søndag indsatte med en kort Tale af Præsten i Kirken foran Alteret i hele Menighedens Påsyn. Disse Ceremonier gik dog siden af Brug, og deres Udnævnelse blev dem blot meddelt af Præsten. Efterhånden, da Fattigvæsenet blev mere byrdefuldt, besværligt og ubehageligt, forsvandt Tolvmændenes lange Tjenestetid,

¹⁾ E. T. Kristensen: Jysk Almueliv, Tilægsbind IV, Nr. 76—77.

²⁾ Jysk Almueliv Tillægsbind IV, Nr. 80.

og i Regelen behøvede de kun at virke som Tolvmænd i tre År. I Hagenbjerg Sogn derimod, hvor der ikke var noget besværligt Fattigvæsen (til en Tid havde man kun to Personer, der fik af Fattigkassen: en Præstedatter og en Degnedatter), blev de langt ned i Tiden stående for en lang Arrække. Ved År 1842 var der en gammel Gårdaftægtsmand, der havde stået 50 År i denne Tjeneste. Et Tolvmændsgilde holdtes hvert År om Sommeren og gik på Omgang hos Præsten og Tolvmændene. Trådte en ny Tolvmænd ind, blev Gildet ham tildrukken for det følgende År; ellers gik det til den Mand, der stod for Tur. Man samlede i den Gård, hvor Gildet skulde holdes, og Beværtningen var omtrent den samme som til et Bryllup: Suppe, Høns, Kød med Peberrodssovs, Steg, Risengrød og Vin, senere Kaffe og om Aftenen koldt Bord med kogt Skinke og Steg. Var det et smukt Vejr, kørte man ud i Skov og Mark; ellers spadserede de lidt omkring i Byen. Det kunde være et temmelig stort Gilde; thi foruden Præstens og Degnens Familier mødte Tolvmændene med deres Koner, Slægt og Venner og en Del af Byens nærmeste Naboer var indbudne. De samlede Gæsters Antal kunde derfor løbe op til en 80 Personer. Undertiden dansedes der lidt om Aftenen, og da Selskabet mest bestod af ældre, kunde man bedre mere sig indbyrdes og det hed altid, at det var et af de pæneste og smukkeste Gilder, hvor alt gik så roligt og skæmtskyt til. Som til andre Gilder blev der også til dette båret Fann eller Skikkels Bøste, Høns, Smør, Æg og Mælk. Og ved Tillavningen gik en Del Koner af Nabolaget i Køkkenet og hjalp til. Når der i dette Menighedsråd optoges en ny Mand, og der holdtes Tolvmændsgilde, måtte den ny Mand vise sin Dygtighed med at fremsige et Rim, han selv havde lavet. Navnlige anvendtes de såkaldte Leverrim. Tolvmændene skiftedes til at bære Tavlen eller Klingpungene om i Kirken. I de fleste Sogne blev dette efterhånden afskaffet, og Degnen besørgede det, eller en anden Mand lejedes til dette Arbejde. I Hagenbjerg Sogn vedblev Tolvmændene at gå omkring dermed.¹⁾

¹⁾ Henrik Ussing: Det gamle Als (1926), 20—22.

Adventsgilde holdes endnu i Pøl ved Nordborg. 1928 fandt Gildet Sted 1. December. Det er en gammel Skik, som Gårdmændene der opretholder. Indtægterne fra deres Fællesjord, Smede- og Hjulmandsjorder, bliver bl. a. her fordelte. Gildet holdes på Omgang, i 1928 hos H. C. Dominicusen.¹⁾

Kartoffelgilde holdtes i Oksenvad (Gram Herred), når Kartofflerne var samlede. Man hjalp hinanden med at optage Kartofflerne. Dette Arbejde kunde undertiden vare flere Dage. Den Dag, man blev færdig et Sted, blev alle, som havde hjulpet til, indbudte til Aften, og der blev da beværtet med Risengrød og Æbleskiver. Mikkelsaften spiste man Kommenskringler og drak Mikkelsmjød til (Oksenvad)²⁾. I Hagenbjerg på Als fejredes endnu i 1909 Spurvegilde. Denne Skik hidrørte fra den Tid, da enhver bosiddende Mand i Kommunen skulde levere et vist Antal Spurvehoveder og for hvert i det forskrevne Tal manglende betale fire Skilling. For Bødepengene afholdtes så Gildet, hvor hver Mand fik et Glas Øl og en Snaps samt en Pibe Tobak. »Nu nøjes man ikke med et saa tarveligt Traktement. Forleden fejredes Gildet med Dans«.³⁾

I Bogen »Det gamle Als« skildrer Henrik Ussing af Bylavsgilder — foruden Tolvmangsgildet — Kyndelmisseøl (2/2), Skiftegilde (22/2), Fittesgilde (Vitus Dag 15/6), Mid-sommergilde (23/6), Mortensøl (10/11), Karlelav, Kartegilder, Skaggilder, Majgilde, Kraggilde, Pigegilde, Ringridergilde.

Der har sandsynligvis også været afholdt »Pumpegilde« i æ Pumpgrand i Haderslev. Her var Bymænd i et vist Kvarter fælles om Pumpen på Klosteret, en Gadeplads i Byen. Pumpen minder endnu om hin Tid, da der ikke fandtes nogen offentlig Vandforsyning, men hvor Beboerne samledes i Grandlav om Brøndene i de forskellige Kvarterer. Den Slags

¹⁾ Hejmdal 3/12 1928. I 1927 hos L. Hansen, Grangård (Hejmdal 26/11 1927).

²⁾ Opt. af Mikkel Sørensen til H. F. Feilberg (D. F. S. 1906/42).

³⁾ Hejmdal 8/3 1909.

Interessentselskaber fandtes der mange af i det 19. Århundrede i forskellige Kvarterer i Haderslev. Om en Brønd i Nørregade kan således fortælles, at den er anlagt 1689, idet elleve Borgere slog sig sammen og sluttede en Overenskomst på 5 Paragraffer desangaaende.¹⁾

Vi har tidligere hørt om de Bestillingsmænd, der direkte skulde være Grandefogden behjælpelig i hans Gerning som Lavets Leder. Men der fandtes i de gamle Landsbyer endnu nogle offentlige Arbejder, som udførtes af lejede Folk. De Landsbytjenere, der her kan være Tale om, er Byhyrden, Markmanden og Natvægteren. De blev valgt af Bymændene på Stævnet, og de var underkastede bestemte Vedtægter, som de havde at rette sig efter, ellers blev de idømte Bøder, som blev trukket fra i deres Løn, der bestod dels af Penge, dels af Naturalier, ligesom de også havde fri Bopæl i et bestemt Gadehus i Landsbyen.

Thade Petersen har i sin udmærkede Skildring af Røms Historie i Sønderjydske Årbøger 1904—06 givet udførlige Oplysninger om Hyrder og Kvægvogtning på nævnte Ø, ligesom han også ved samme Lejlighed er kommet meget ind på Fællesskabets Historie og Betydning på Øen; af denne Grund skal vi i det følgende ikke høre Eksempler fra Rømø. Intereserede henvises til selve Øhistorien.

I Fællesskabets Tid vogtedes Kvæget ude på Bymarken under Opsyn af Byhyrden, der mange Steder havde en eller to Løbedrenge til Hjælp med Opsynet. Var der langt hjem til Byen, var det ikke altid, Kvægflokken blev drevet hjem om Natten; den blev lukket ind i en Fold. Af sådanne Kreaturfolde ser man endnu Rester på Hedefladerne i den vestlige Del af Hygum Sogn. Disse Folde er fra 12 til 24 Alen i Diameter, eftersom de har været brugt til Kalve eller store Kreaturer. Indhegningen har været høje Diger af Hedetørv og ovenpå har der rimeligvis været et Risgærde. For te var Benævnelsen på en indhegnet Plads inde på Gadejorden eller i Byens Nærhed. Nu

¹⁾ T. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage 1627—1800 (1929), 358—61.

bruges dette Navn om en indhegnet Vej i Hygum Sogn, hvor Kvæget førtes i Flok af Byhyrden fra og til Fællesdriftens Græsmarker. I Fæsted haves endnu Navnet »den lange Forte«; det er Vejen fra Byen til Kjems gård.¹⁾ — Vejen, der fører til Tinggård, Sønder Hostrups største Gård, hedder den Dag i Dag »e Tingfort«. Egnens Tingsted lå, hvor Vejene fra Torp, Røllum, Stubbæk og S. Hostrup mødes.²⁾

I Rødding (Frøs Herred)) vogtede en Hyrde Byens Køer på Overdrevet. Når han om Morgenen tudede i sit Horn, lukkede enhver sin Ko eller sine Køer ud, og Hyrden, der kom gennem Gaden, samlede dem og drev dem ud på Overdrevet. Om Middagen, når Hornet atter lød, var Køerne allerede samlede på den fælles Malkaplads, som lå Syd for Vejen i Byens østlige Del. I 1912 var den ifølge A. J. Marcussen en indhegnet, omtrent firkantet Lykke. Når Hyrden ved Aftenstide atter drev Køerne ind til Byen, søgte enhver Ko af sig selv hjem til sin Baas.³⁾ Nu er der det udmærkede for Røddings Vedkommende, at vi kan supplere det 19. Aarhundredes Tradition om Byhyrden med Vedtægter fra den gamle Bylov. Det bestemmes således i den fra 1671, at »alle og enhver af os Grandere personlig eller hans visse Bud, om han haver lovlig Forfald«, skal møde hver Søndag Eftermiddag, når Hyrden driver af Gaden, til Grandestævne.⁴⁾ 1693 bestemmes, at den fælles lejede Hyrde skal mades »en Nat af hver 2de Nød«⁵⁾ . . . »Og hver Nat, som dennem overbevises, at de ikke mader Hieren ret, skal give for hver Nat 8 Sk. til Granderne«.⁶⁾

I Agerskov skulde ifølge Vedtægten fra 1592 alle Naboer være enige om at holde en »Horsdreng, Svinedreng, Kalvedreng. . . den ene saavel som den anden. Naar de skulde hente

¹⁾ Thøste Thøstesens: Fra Hygum Sogn, 23 f.

²⁾ Trap IX 457. — I Værket: Sønderjydske Stednavne vil findes alle Marknavne og Stednavne, hvori Minder fra Fællesskabstiden indgår. Jfr. Fortid og Nutid IX (1932), 282 ff.

³⁾ A. J. Marcussen: Optegnelser fra Rødding By og Sogn (1912), 59 f.

⁴⁾ Vider og Vedtægter III, 576 f.

⁵⁾ Nød: Kreatur.

⁶⁾ Vider og Vedtægter III, 580.

Hyrde til Byen, da skulle de alle være ens om at hente hannem, som have Øg og Vogn«.¹) Og når »tvende Bols mænd i Foråret forlanger, at Ungkræet skal skilles fra Køerne, må de øvrige Naboer lade sig det befalde, og skal Hyrden straks derom beordres, fordi ingen tredje eller fjerde Års Stude må komme iblandt Køerne under otte Lybskillings Brøde af Stykket, halvt til Kongen og halvt til Byen. Men trende Uger for Mikkels Dag må Køerne og Ungkræet komme sammen i en Hjord«.²) I Åbøl (Tislund Sogn) måtte ingen i 1696 drage til Marks »at slå eller høste Eng eller Korn, førend Hyrden haver råbt«.³) Den 6. Oktober 1736 blev Hyrden Grejs Christensen lejet i Emmeløv og blev tilsagt af samtlige Bymænd den samme Forlening som sin Forgænger. Han skal holde så mange Folk til Hjorden som er nødvendige, for at den kan blive drevet forsvarligt og ikke gør nogen Skade. Endvidere skal han holde »sine Løkker« upåklagelig vedlige, »hvortil vi da samtelige ønsker hannem Lykke«.⁴) I Vestslesvig var det iøvrigt sådan forhen, at Byhyrden passede Fårene om Vinteren og Kreaturerne om Sommeren. En Hérdreng lejedes så til at passe Fårene om Sommeren. I samme Egn var det også Skik, i nyere Tid, at Markmanden fik 1 Sk. for hvert Kreatur, han fangede i en anden Mands Lykker.⁵)

I Varnæs tudede Hyrden hver Morgen i sit Horn, når han gik gennem Byen. Man skulde da være færdig med Malkningen og parat til at slå Kreaturerne ud på Gaden. Om Aftenen vidste hvert Stykke Kvæg at finde sin Stald. Hyrden havde sine Indkomster i Mælk, Korn og Brød, og var til sine Tider bedre stillet end mangan en Bonde, men han måtte også holde flere Folk, oplyser Jørgen Fausbøl.⁶) — Vi har tidligere hørt om Vogtningen af Kvæget på Pøl ved Als' Sydøstkyst.⁷)

¹) Vider og Vedtægter III, 11.

²) Vider og Vedtægter II, 15 (År 1753).

³) Vider og Vedtægter III, 27.

⁴) Vider og Vedtægter III, 56.

⁵) K. J. Lyngbys Saml., Afskrift i E. T. Kristensens Saml. (Dansk Folkemindesamling).

⁶) Degn Gammelgaard i Varnæs (1913), 47 ff.

⁷) Henrik Ussing: Det gamle Als, 32. — Om Bybyrder se i det

Foruden Byhyrden var der også en *Markmand*, der havde Indseende med Kreaturerne i Vangene. Markmanden skulde føre et Slags Overopsyn med Byhyrden og overhovedet med alt vedrørende Bymarken. Markmandsstillingen holdt sig helt til vor Tid i visse Egne, — til en Tid, da Byhyrdebestillingen næsten overalt var nedlagt og Jorderne udskiftede. Han fik sin Løn og Bøderne for de Kreaturer, han traf udenfor det Område, hvor Kreaturerne måtte gå.

Pastor J. Hansen, Hostrup, har i de fortrinlige Uddrag, han har meddelt af Rørkær Bys Grandebog,¹⁾ fremsat forskellige Oplysninger om Markmanden og hans Bestilling i nævnte By. I Grandebogen findes således for 1791 blandt Udgifterne Markmandens Løn: 21 Mk. Han forpligter sig så til at indespærre alle Heste, Kreaturer og Får i »æ Hellet« (»Schöttkofen«²⁾) som antræffes andre Steder, end hvor de bør være, mod den sædvanlige Betaling 6 Pfenning Stykket for Rørkær By, 1 Sk. for Jejsing, Kornved, Tønder og Hostrup og 2 Sk. for Sæd. Når Dyrene ikke afhentes samme Dag eller Dagen efter Indspærringen, kan Markmanden forlange mere. Dersom han ikke håndhæver sin Gerning upartisk, skal han betale en Bøde til Byens Kasse. Foruden den sædvanlige Løn

hele min Bog: »Byhyrder« (1928), hvor det mellemslesvigske Materiale også er meddelt. I denne Bog findes omtalt Byhyrder og Vogtningsforhold fra flg. Steder i Sønderjylland: Åbøl, Agerskov, Als, Angel, Daler, Emmerlev, Flensborg, Haderslev Østeramt, Haksted, Hanved, Hygum, N. Jersdal, Juvre, Kragelund, Rømø, Rødding, Rørkær, Skovlund, Slesvig, Valsbøl, Østerby.

¹⁾ Sønderjydsk Maanedsskrift 1929—30, 169—73, 186—89.

²⁾ Æ Hellet (»Einschöttungsplatz«) er muligvis først kommet i Brug, da man fik Markmand. Om denne Indretnings Vedligeholdelse findes stærkt detaljerede Enkeltheder i Grandebogen. Stenbroen i æ Hellet blev først lagt 1792, hvilket også tyder på, at det Sted, som i vor Tid i mange Byer er ved at gå ud af Sagaen, dengang ikke var af helt gammel Dato. Siden 1798 har Markmanden i Rørkær tilsyneladende ikke mere fået nogen fast Løn af Byen, men har måttet klare sig med de aftalte Bøder. Dog fik han i Regelen også Kosten hos Bønderne (i Forhold til Plovantallet). I 1861 og flg. År fik Andreas Martin Dumstreich desuden 1 Td. Rug. 1850 blev Chr. Christensen Markmand. I Kontrakten lægger man Mærke til, at der for en løsgående Vædder må bødes med 1 Mark.

— i 1793: 8 Rdl. — får han 2 Dages Kost af hvert Bol. Når han desuden som »Starrekong«¹⁾ jager omstreffende Tiggere bort fra Byen, bliver der lovet ham 2 Dages Kost mere af hvert Bol. Pastor Hansen føjer til, at Markmanden vistnok først blev Byens »Embedsmand« efter at Byhyrden var ophørt at eksistere, nemlig da Udskiftningen her afsluttedes i 1757. Hyrdehuset blev dengang solgt til en Bolsmand. Markmanden var så nødvendig, at man betragtede ham som en hel Embedsmand. I Rørkær anskaffede man endog en Kasket til ham i 1881, 1883 og 1887. Nu er han dog en Saga blott selv i de midt- og vestslesvigske Egne, hvor man har haft længst Brug for ham. I et af Sognene nær ved vor nye Grænse så O l a f A n d e r s e n i 1927 i en lille Landsby i et Hjørne af Byen Folden. »hvor det vildfarende Kvæg bliver sat ind, når det fanges på fremmede Enemærker. Indtil fornylig havde man også en Markmand, der skulde holde Øje med Dyrene og sætte Kryds på Døren hos de Folk, hvis Kreaturer ikke holdt sig på deres eget.«²⁾

Først så sent som i 1931 ophørte Tønder med at have Markmand. Da Institutionen efterhånden mistede sin Betydning, »— flere Landsbyer er i de senere År gået bort fra den —« vedtog Tønder Byråd i sit Møde o. 28/3 1931, at også Tønder By vilde skille sig af med sine tre Markmænd. Dette var ikke så mærkeligt; thi Udgifterne til Markmændene var 1800 Kr., medens de samlede Indtægter af Byens Jorder kun var 1975 Kr. Opsigelsen vilde dog finde Sted i så god Tid, at de pågældende Markmænd i Ro kunde se sig om efter noget andet at bestille.³⁾

Da Byhyrden på Grund af Bymarkernes »Opdeling« blev overflødig, benyttedes Hyrde drenge til at vogte Kvæg og Får trindt om på de enkelte Gårdes Marker. Drengene havde dog stadig Markmændene som deres Overopsyn, og de var ikke glade, når han var i Nærheden; thi passede de ikke deres Kram, og han fangede et Kreatur, der f. Eks. gik i Kornet, skulde han have

¹⁾ Stodderkonge.

²⁾ Fyns Venstreblad 14/7 1927.

³⁾ Hejmdal 30/3 1931.

nogle få Skilling for den Bedrift, og disse Penge gik som Regel af i Hyrdedrengenes i Forvejen ikke store Løn. De advarede derfor hinanden som gode Kammerater, når Markmanden kom steglende. De havde en Remse om ham. I Medelby Sogn Syd for Grænsen har C. l. E s k i l d s e n i 1926 optegnet den sålydende efter en gammel Kones Diktat:

Hov å hov å Harketand,
 her kan I se vor Markemand,
 han meen, han var en hy Kommandeer,
 da var han kun en Underofficer,
 en Fiddenlapper,
 en Brænd'vinsslapper,
 en Søslingstyv,
 en Skilligstyv.¹⁾

Det var, som man kunde vente, ikke venlige Ord, Drengene havde at udråbe om deres »Politi.«²⁾

Det er den tidlige Udskiftning i Sønderjylland, der er Årsag i, at man i Midt- og Vestlandet har holdt Markmænd til vore Dage. I Sønderjylland blev Jorderne udskiftede og Markfællesskabet ophævet nogle Årtier før end i det øvrige Danmark. Disse for vort Landbrug så gavnlige Reformer blev så tidlig gennemførte i Nord- og Østslesvig, fordi Kronen her sad inde med de store Gårde og Godser, og på Kronens Ejendomme havde Bønderne mere Frihed og Råderum, end hvor de hørte under Adelen.

Angels Indbyggere så allerførst den ødelæggende Skade, som Markfællesskabet forårsagede, og derfor eftertragtede de at afkaste dette Åg ved at adskille deres Marker ved Grøfter, »og paa den deraf opkastede Jord at plante levende Gærder. — Dette høyst nyttige Arbejde have de nu [o. 1781] næsten tilendebragt over det hele Land, endskønt det har foraarsaget dem megen Møye og udfordret megen Tid, hvori de selv var Skyld, da de i Førstningen udvalgte det møjsommelige Middel, at til-

¹⁾ Sønderjydsk Maanedsskrift 1926—27, 123.

²⁾ I min Bog: »Hyrdedrenge og Hyrdeliv« (1926) er skildret Hyrdedrengenes Arbejde i Stald og på Mark. I denne Bog findes Oplysninger fra flg. sdj, Byer og Steder: Fol, Hanved, Læk, Løjt, Roager, Tønderregnen, Valsbøl, Vesterbæk.

bytte sig de Stykker Jord, som laae langt fra deres Marker for saaledes at adskille enhver Ejendom i Steden for de i meget kortere Tid kunde have udrettet dette, naar de havde deelt deres Jorder ved Lodkastning.«¹⁾ Udskiftningen viste sig at være et Fremskridt også i økonomisk Henseende. Erik Pontoppidan nævner således herom: »Indbyggerne [i Haderslev Amt] er i Almindelighed rige og formuende, og formeere deres Velstand ikke lidet ved Fælledsskabets Ophævelse, da her siden 1739 ere indrettede over 1000 Lykker eller Indhegninger.«²⁾ Bønderne i den ene Landsby efter den anden enedes om »at udtuske deres Jorder og hver for sig indhegne sin Part«, — deraf Østsløvigs mange Hegn, — og snart fandtes »nogle Tusinde Haver og Lykker indrettede der, hvor der forhen haver været lutter store Fællesmarker« (Pontoppidan).³⁾

Den sønderjydske Udskiftning blev imidlertid ikke gennemført så praktisk og hensigtsmæssig som den kongerigske, der fandt Sted en Årrække senere. Man kunde i Kongeriget bygge på de Erfaringer, der var indvundne i Sønderjylland, hvilket førte til en bedre Arrondering af Ejendommene her end i Landet Syd for Kongeåen, hvor Jordernes ofte dårlige Beliggenhed i Forhold til Bygningerne endnu i vor Tid har virket hemmende på den intensive Drift. I Vestereggen findes endnu Gårde, som har deres Jord splittet og skilt ad i 40 eller flere, til Dels langt fra Gården liggende Parceller. Dette Forhold spiller en Rolle for Tiden, da Sønderjylland er særlig haardt ramt af Landbrugskrisen. Sålænge man hovedsagelig fik Indtægterne af Kvægopdræt og Studedefning, spillede det ingen Rolle. Men efter at Tabet af det tyske Kvægmarked har fremtvunget en mere intensiv Drift, hemmer det i høj Grad Udviklingen.⁴⁾ Det er allerede længe siden, man havde Øje for det uheldige i den spredte Beliggenhed af Jorderne i Vestsløvig. Pastor J o h s. K o c h, B u r k a l, skriver herom i 1860 og nævner, hvor-

¹⁾ Danske Atlas VII (1781), 93.

²⁾ Danske Atlas VII, 119.

³⁾ Jfr. Johan Ottosen: Vor Historie III (1912), 92.

⁴⁾ H. P. Hanssen: Sønderjylland under Krisen (Politiken 17/3 1932).

ledes en Gårds Jorder ofte findes adspredte på over tyve forskellige, så langt fra hverandre liggende Steder, at til Eksempel Bønderne i Rens har henimod en Mil fra den ene af deres Marker til den anden. Denne Spredthed går ud over Ejerens ordentlige Tilsyn med sine Jorder, og det var tit vanskeligt for ham at opretholde Markfreden på sine Enemærker. »Ikke sjældent ses hele Flokke Køer eller Kalve vanke om midt i en Kornmark og tage sig en solid Erstatning for den magre Græsgang, hvorpaa deres Herre oprindelig havde givet dem Anvisning«. Koch føjer til, at de fleste indser dog godt, hvor store Fordele en fornuftig Udskiftning vilde medføre, »men saa ofte man taler til dem derom, ytre de stedse Tvivl om Muligheden af at opnaa samme. Uden stor Misfornøjelse vilde det heller ikke vel kunne ske, navnlig for nærværende Tid, da enhver, selv den gavnligste, Regeringsforanstaltning lægges for Had og bruges som et Agitationsmiddel af de politisk misfornøjede.«¹⁾

Man vil forstå, at den dårlige Udskiftning har gjort det nødvendigt med et Markopsyn. I det hele taget var i ældre Tid Spørgsmålet om Markfred på Landsbyjorderne altid brændende. I Vider og Vedtægter indtager Bestemmelserne om Hegn og Fred derfor også en stor Plads. Og i Tingbøgerne ses det meget ofte, at det var Strid om Markskel og Kreaturer på ulovlige Veje, der gav Anledning til Ufred og Processer mellem Enkeltmænd eller hele Landsbyer.²⁾ Under Brud på Markfreden hører ikke alene Byhyrdens og Markmandens Forsømmelse, men også Selvtægten, der dels kunde bestå i simpelt Tyveri fra anden Mands Mark dels i, at en rethaverisk eller også en moralsk krænket Bonde tog selv, enten ved at flytte et uretfærdigt Skel, eller ved at tage f. Eks. flere Høstakke, end han efter sine Granders Mening kunde tilkomme.

¹⁾ Johs. Koch: Den mellemslesvigske Slette og dens Beboere (Slesvigske Provinsialefterretninger I 1860, 63 f.).

²⁾ Se Eksempler i P. Eliassens Artikel: For Ret og Dom i Gram Herred (Hejmdal 28/9 1925). Om en Skelsten, hvor Bolderslev og Uge Sogne støder sammen, se Hejmdal 7/6 1932. Denne Sten, fra 1788, er sikkert sat til Minde om Udskiftningen.

Udskiftningen og Markfællesskabets Ophævelse rådede Bod på en Del af de gamle Stridigheder, men helt ud af Verden kunde de selvsagt ikke komme. Markmændene havde her en betydningsfuld Gerning at udføre ved at holde Ret og Orden på Markerne, der iøvrigt endnu ikke alle Vegne er helt udskiftede. Der findes således på Barsø (Løjt Sogn) Jord, som stadig drives i Fælleseje, nemlig Nørrerevl og Søndermade.¹⁾ Langs Lille Belt i Nordborg Landsogn ligger der 12 ha Fællesjord,²⁾ og på Sydkysten af Als ved Skovby og Fjelby findes der også Jord, der ligger i Fællesskab, delt mellem Bønderne i de to Byer. Det er en Sump- og Engstrækning, hvor Bymændene fra de anførte Byer fra gammel Tid har haft Ret til at lade et bestemt Antal Kvæg græsse, der her er Tale om Skovby Grandelav ejer og styrer Strækningen, der bærer Navnene Birket, Pøl og Uføret. På Grund af Lokalitetens særegne Karakter egnede den sig ikke til Udskiftning, da denne fandt Sted i Slutningen af det 16. Århundrede.³⁾

Det kunde dog vist være passende på dette Sted og i denne Sammenhæng lige at meddele nogle få Oplysninger om Udskiftningen i Sønderjylland. Varnæs By i Lundtoft Herred, har således Æren af at være den tidligst udflyttede By i Danmark. Allerede i 1710—11 udflyttede man her Gårdene. Skovene udskiftedes ikke, og endnu den Dag i Dag ejes de af Bønderne i Fællesskab; de benævnes: Tykskov, Dyrbæk, Søbjærg (ved Skovsøen) og Blåkrøg. Byen bestod ved Udskiftningen af 31 Bol, der endnu har bevaret deres Navne. De 8 af dem var hele Bol, d. v. s. med kun en Ejer, de øvrige havde to Ejere (et enkelt flere); deraf den Ejenommelighed, at Gårdene endnu ligger to og to sammen. Hvor der var to Ejere af Bolet 1710—11, byggede de hver sin Gård på Bolets Jord og drev denne i Fællesskab. I Slutningen af 18. Århundrede delte Ejerne Bolet.⁴⁾ — For Hostrup Bys Vedkom-

¹⁾ Trap IX, 441.

²⁾ Trap IX 631.

³⁾ Henrik Ussing: Det gamle Als (1926). 30.

⁴⁾ Trap IX, 465.

mende (Slogs Herred) begyndte Udskiftningen allerede 1724 og fortsattes i de følgende År, så at den i Hovedsagen var afsluttet før Loven af 10. Februar 1766. De andre Byer i Sognet fulgte det af Hostrup By givne Eksempel. Engene udskiftedes endnu tidligere, således i Rørkær allerede 1717.¹⁾ — Udskiftningen af Fællesjorden i Ensted Sogn (Lundtoft Herred) foregik fra 1776 til 1778. Disse Årstal er udhugne på Stene i de gamle Diger, der er typiske for Egnen.²⁾ — Ved Udskiftningen af Vollerup (Ulkebøl Sogn, Als Sønder Herred) i 1795 flyttedes 6 af Byens 16 Bøndergårde ud på Bymarken Langdel og 1 Gård til Røde, den nuværende Rodegård.³⁾ — I Hygum (Frøs Herred) påbegyndtes Udskiftningen 1769. Den fandt i Harreby først Sted 1790—92. I Brøstrup tog man fat herpå 1770, i Hjortvad 1786—87, Barslund 1787—90.⁴⁾ Toftlund 1774—76.⁵⁾ Øster Løgum havde sin første Gård udskiftet 1762. 1777 blev tre andre Gårde flyttede ud. Hjarup Mark blev delt 1799.⁶⁾

Vi skal nu ikke høre mere om Udskiftningen, men vende os til de to sidste af Fællesskabslandsbyens Bestillingsmænd: Smeden og Natvægteren.

Bysmeden besad forhen i Landsbyerne et Hverv, der i social Henseende kunde sidestilles med Byhyrdens og Markmandens. Ligesom disse var Bysmeden afhængig af de Bestemmelser, der blev vedtaget på Grandestævnet; men der er dog ingen Tvivl om, at Smeden i Almindelighed personlig var mere anset end Hyrden, hvad bl. a. Smedens Betydning mange Steder som klog Mand er et Vidnesbyrd om. I Felsted Sogn var Smeden selvskreven Dyrlæge fortæller Jørgen Fausbøl; ja han trak også stundom Tænder ud på Folk. Ved Byjordernes Udskiftning i Felsted fik Smeden Land udlagt til et Par Køer;

¹⁾ Trap IX, 365 f.

²⁾ Trap IX, 457.

³⁾ Trap IX, 601.

⁴⁾ Thøste Thøstesens: Fra Hygum Sogn, 39 ff.

⁵⁾ Thorvald Møller: Paa Strejftog i Amtet (1913), 17.

⁶⁾ Hans Hejselbjerg Paulsen i »Vor Hjemstavn« II (1928), 132 ff.

Om Fællesskab og Udskiftningshistorie, især på Als, se R. Meiborg: Nordiske Bøndergaarde I (1892), 146 ff, 180 ff.

derfor skulde han holde Bøndernes Redskaber vedlige — Hestebeslag o. s. v., men Bonden skulde selv levere Kul, Jern og Brændevin samt trække Blæsebælgen. Smedien var et yndet Samlingssted; der vankede Brændevin, Vittigheder og Nyt. I Tråsbøl fik Smeden af hver Bonde to Skæpper Byg. Til Gengæld gjorde han et Gilde, som kaldtes »Smejøl«, det blev i Regelen meget fugtigt, da Smeden tillige var Krømand.¹⁾ Fra Als er os overleveret særlig fyldige Oplysninger om Smedens Forhold til Bønderne. Der foreligger flere Smedekontrakter affattede som Rettesnor mellem Bymænd og Bysmed. Fra Mjang kendes en Kontrakt fra 1778, trykt i Vider og Vedtægter III, 82. En lidt ældre Kontrakt — fra 1764 — mellem de Stolbro Bolsmænd og Smeden Peter Johannsen er udgivet af Dr. Jørgen Hansen i hans Dissertation for Doktorgraden: »Die Flurverfassung der Dörfer auf der Insel Alsen im 17. und 18. Jahrhundert« (Kiel 1913), 54—55. Og en Kontrakt mellem Stevning Bymænd og Smeden Mathias Pedersen er offentliggjort S. 20—22 i min Bog: »Landsbysmeden« (1932). I samme Bog findes der Smedeoplysninger fra Åabenrå, Als, Bovlund, Ertebjerg, Mjang, Nordborg, Sjellerup og Stevning. Henrik Ussing har i »Det gamle Als« S. 96 ff en ret udførlig Skildring af Smedeforholdene på denne skønne Ø.

H. F. Feilberg nævner i »Fra Heden«, at der i Valsbøl (o. 1860) var en Natvægter. Pastor J. Hansen giver også Oplysninger om denne Bestillingsmand i sine Uddrag af Rørkær Bys Grandebog. Medens Markmandens Tjenestetid var fra 1. April til Mortensdag, havde Natvægteren sit natlige Arbejde fra November til April. Den første Natvægter som omtales i Grandebogen fra Rørkær, er Anders Martensen. Han fungerede fra 4. Dec. 1791 til Påskedag 1792 og fik herfor ialt 9 Rdl. eller 24 Skilling ugentlig (1 Rdl. = 48 Sk.) og desuden en Frakke, som kom på 3 Rdl. 23½ Sk. Allerede i 1800 steg Vægteren

¹⁾ J. Fausbøl: Minder fra Sundeved og Felsted Sogn (1914), 98. Smst. S. 8—11 findes aftrykt en Smedekontrakt fra 1778 fra Skjeldø.

L o r e n t z R o e s t e s L ø n til 1 Rdl. om Ugen og så måtte han endda gå rundt i Byen til Jul, hvor enhver kunde give ham efter Behag. — Man blev ved langt ned i Århundredet at holde Natvægter i de midt- og vestslesvigske Byer. Der haves Optegnelser om Natvægtere i B r a m s t e d og Ø s t e r b y i M e l l e m s l e s v i g fra så sen en Tid som omkring 1870. — N i s C a l l e s e n, Lerskov, har også gået som Vægter — vel nok i Ø s t e r L ø g u m — og en Nat, da han gik og råbte og var kommet op til Smedien, så han Smedesvenden stå ved Smedjedøren, som han ikke kunde få op. Længere nede på Gaden gik der to Heste og tre Svin. En senere indtruffen ulykkelig Hændelse fik Nis Callesen til at forklare sit Møde med Smedesvenden og de tre Husdyr som et Dødsvarsel.¹⁾

Landsbyvægtere har jeg — foruden fra Sønderjylland — kun truffet Oplysninger om fra Vardeegnen og fra Århuseggen. Det er vist ikke helt sikkert, at man har haft denne »Embedsmand« i alle danske Landsbyer, som man havde ham i Købstæderne.

Her kan jeg slutte min Redegørelse om Landsbylove, Bystyre, Bygilder og Udskiftning i den Del af Sønderjylland, der i 1920 stemte sig hjem til Danmark. Der er herudfra det tilfældigt optegnede og spredt tilgængelige Materiale søgt givet et Indtryk af en vigtig Side af det gamle sønderjydske Landsbyliv. Fremtidige Lokalhistorikere kan sikkert have Held til på mange Punkter måske endog i omfattende Grad at supplere, hvad her er meddelt; men jeg tør dog tro, at Hovedlinjerne i nærværende Afhandling ikke vil kunne ændres, selv om Stoffet skulde blive mangfoldiggjort. Måske også mit Bidrag til sønderjydsk Folkeliv kan være vejlendende for Lokalhistorikere med sønderjydsk Speciale.

Det er glædeligt, at man har så fortrinlige Arbejder om nordslesvigske Aгрarhistorie og Almuekultur som C a r o l i n e

¹⁾ Evald Tang Kristensen: Danske Sagn II, Nr. 236 Side 394.

Emilie Andersens omfangsrige Værk: Grams Historie (1926), Thade Petersens Romø (1904—06), Hans-Peter Carstensens og Jørgen Hansens på Tysk skrevne Undersøgelser om Markforholdene i det 17. og 18. Århundredes Landsbyer i Ravstedegnen og på Als, R. Mejborgs Nordiske Bøndergaarde (1892) og Henrik Ussings Det gamle Als (1926). Men der skulde jo gerne i Fremtiden udkomme talrige Bøger og Afhandlinger vedrørende de mange andre Egne af Nordslesvig, som endnu ikke har været gjort til Genstand for særlig dybtgående Specialstudier.

Det bør ikke lades uomtalt her til Slut, at man fra Mellemslesvig har en af de bedste kultuhistoriske Egnsskildringer, der forefindes på Dansk, nemlig H. F. Feilbergs klassiske Værk: Fra Heden (1863 og 2. Udg. 1920), hvori er givet en levende og fængslende Fremstilling af Folkelivet i Sognene Vest for Flensborg. — En kortfattet, men på Grundlag af det samtlige foreliggende Stof udarbejdet. Skildring af ældre Bondekultur og Folkeminder i Mellemslesvigs Midtland er meddelt af nærværende Afhandlings Forfatter i første Bind af Værket: Sydslesvig (1933), udgivet på Foranledning af Grænseforeningen, redigeret af Gunnar Knudsen og Knud Kretschmer. Hvad jeg har skrevet deri, er for visse Partiers Vedkommende at betragte som et Sidestykke til mit Bidrag her i Sønderjydske Aarbøger. De to Afhandlinger kan læses som sideløbende Oversigtsredegørelser vedrørende Sædvaner og Fællesskabsforhold i Sønderjyllands Landsbyer i gamle Dage.

19. 1. 1933.

August F. Schmidt.

Aarsberetning.

Historisk Samfund for Sønderjyllands Generalforsamling afholdtes paa Folkehjem i Aabenraa Søndag den 26. Maj.

Beretningen for Aaret 1934 lød:

»I Aarets Løb har Hist. Samf. f. Sdj. modtaget 33 nye Indmeldelser. Overfor disse staar imidlertid en Række Udmeldelser, saa Medlemstallet pr. 31. 12. 1934 var 673.

Af disse er 641 fuldt betalende Medlemmer.

I Fjor afholdtes Aarsmødet i Uge den 27. Maj. Ved den Lejlighed holdt cand. theol. Hejselbjerg Paulsen Foredrag om det Røre, Forsøget paa at indføre Adlers rationalistiske Agende for rigelig 100 Aar siden fremkaldte her i Nordslesvig, mens Seminarielærer Eskildsen i Tønder talte om Urnehoved og dets Historie.

Hist. Samfund har med Støtte fra »Det kgl. danske Videnskaberne Selskabs Komite for Indsamling af Kilder til Danmarks Historie i privat Eje« paabegyndt en Undersøgelse af, hvilke Arkivalier der findes i privat Eje i Nordslesvig, I Aarets Løb er der indgaaet gode Fortegnelser fra vore Tillidsmænd i Døstrup, Møgeltønder og Nørre Løgum. Vi takker disse Tillidsmænd for det gode og uegennyttige Arbejde og haaber, at ogsaa de andre vil fortsætte Undersøgelserne. Der er i 1934 ligeledes afleveret nogle Arkivalier til Arkivet, deriblandt den gamle Lø Herreds Tingbog med Tingvidnerne ang. den store Stormflod i 1634. Afleveringerne har været færre i Tal end i det foregaaende Aar, men vi haaber, at man overalt i Hjemmene vil være opmærksom paa, at Landsarkivet er det sikreste og lettest tilgængelige Sted til Opbevarelse af gamle værdifulde Dokumenter.

Navnlig gælder det ved Dødsfald og ved Flytninger om at passe paa, men især, hvis et Hjem fuldstændig opløses. I saadanne Tilfælde er meget værdifuldt gaet til Grunde.

Som meddelt i Fjor er Student Viggo Petersen fra Øbening i Færd med at udarbejde et Navneregister til »Sønderjydske Aarbøger«. Han regner med til December i Aar at være naaet frem til 1920 og saaledes have to Tredjedele af Arbejdet udført. Det vil, naar det bliver færdig, blive en værdifuld Hjælp for Granskningens Udnyttelse af den Mængde Materiale til Sønderjyllands Historie, der er nedlagt i de mange Afhandlinger og Artikler, »Sønderjydske Aarbøger« i Aarenes Løb har bragt.«

Regnskabet balancerede med 6,863 Kr. og udviste et Overskud paa 1367 Kr.

Sønderjydske Maanedsskrift havde en Fremgang af 46 nye Abonnenter. Dets Driftsregnskab balancerede med 3822 Kr., og det havde

en Formue af 1879 Kr. Det havde sidste Aar bragt Lis Jacobsens Indledning til Danmarks Riges Breve.

Ved det offentlige Møde talte Pastor emer. Carsten Petersen, Stentoft, om Præsternes Stilling til det slesvigholstenske Oprør i 1848.

De efter Tur fratrædende Bestyrelsesmedlemmer: Dr. Mackeprang, Eskildsen og Thade Petersen genvalgtes.

Aarsmødet 1936 blev efter Indbydelse af Højskoleforstander Hans Lund i Rødding bestemt til at finde Sted paa Rødding Højskole Søndagen før Pinse, den 24. Maj.

Medlemsfortegnelse.

Indmeldelser fra 21. September 1930 til 31. December 1934.

Appel, Hans, Sparekassedirektør, Hjallesø.
Andresen, Sune, Højskolelærer, Snoghøj.
Andersen, Caroline, Arkivar, mag. art., Aabenraa.
Augustinus, Præst, Høpstrup.
Asbo, Ejnar, Kantor, København.
Andersen, Louis, Dr., Kiel.
Balslev, V., Lektor, København.
Bøgh, Chr. Gaardejer, Alslev.
Børresen, Jernbaneassistent, Aabenraa.
Brøndsted, Højskolelærer, Rødding.
Biblioteket, Jægerup.
Folkebiblioteket, Ribe.
Nybøl-Sottrup Bibliotek, Vester Sottrup.
Bibliotek, Askov Højskoles, Askov.
 » , Folke-, Aarhus.
 » , Folke-, Vejen.
 » , Folke-, Skive.
 » , Rens.
 » , Central-, Holstebro.
Christiansen, Lærer, Vennemose.
Christensen, Anders, Gaardejer, Lundsgaard.
Christensen, Kommunalærer, Aabenraa.
Christensen, Ehm, Købmand, Tønder.
Christensen, Direktør, Aabenraa.
Dejbjerg, Lærer, Vester Hæsinge.
Danholt, Telegrafingeniør, Aabenraa.
Dethlefsen, Hans, Præst, Bylderup.
Eriksen, Stationsmester, Tønder.
Fink, Troels, Aabenraa.
Frank, N. H., Direktør, Rødding.
Frederiksen, Overassistent, Haderslev.
Fyns Stifts Læseforening, Odense.
Friis-Petersen, Fr., Viceskoleinspektør, København.
Fink, Joh., Seminarist, Tønder.
Gad, M., København.
Gregersen, Kr., Højskoleforstander, Nørre Ørslev.
Grønberg, Thøger, Lærer, Hjallerup.
Guttormsen, Anna, Frk., København.
Hvidt, C. V., Præst, Brabrand.
Hylsebeck, Paul, Toldassistent, Aarøsund.
Holm, Lærer, Guderup.

Hendriksen, Knud, Heliogravør, København.
Hanssen, Astrid, Frue, Aabenraa.
Henningsen, P., Urmager, Haderslev.
Have, Ferd., Aabenraa.
Hanssen, Eva, Frk., Aabenraa.
Hartmann, Sagfører, Aabenraa.
Hansen, P., Lærer, Aabenraa.
Hansen, S. P., Lærer, Haderslev.
Hammerich, Sagfører, Aabenraa.
Holbæk, Adjunkt, Aabenraa.
Hansen, Sigurd Brandt, Friskolelærer, Lørup.
Holdt, Jacob, Lærer, Bolderslev.
Hansen, Chr. Lærer, Sønderborg.
Hansen, H. P., Stationsforstander, Tinglev.
Holdt, Axel, Præst, Hellerup.
Hvidtfeldt, Joh., Arkivar, Aabenraa.
Hvorslev, Præst, Jels.
Jepsen, Christine, Lærerinde, Avnbøl.
Japsen, G., cand, mag., Aabenraa.
Jensen, Th., kommunal Undersøger, Haderslev.
Jensen, J. N., Journalist, Padborg.
Jørgensen, Overbetjent, Sønderborg.
Jacobsen, Jens, Prokurist, Aabenraa.
Jensen, Gerhard, Dommerfuldmægtig, Aabenraa.
Jepsen, Aabenraa.
Jensen, Ejler, Lærer, Vojens.
Jørgensen, Ingeborg Roos, Lærerinde, Kragelund.
Jacobsen, Th., Farvermester, Aabenraa.
Jensen, Agnete, Frk., Bovlund.
Jørgensen, J., Præst, Skærbæk.
Jensen, Aage, Pasadena.
Jensen, Niels, Sekretær, Tønder.
Jensen, Lærer, Traasbøl.
Jessen, Heinrich, Lærer, Nybøl.
Krogh, Hans B., Fuldmægtig, København.
Klintø, Distriktsbestyrer, Aabenraa.
Kjær, Frk., Bogholderske, Aabenraa.
Karstoft, Frk., Sygeplejerske, Vedsted.
Kristensen, K., Lærer, Østerløgum.
Krogh, Anna, Forstanderinde, Snoghøj.
Kjær, Juliane, Frk., Haderslev.
Laursen, Bogtrykker, Tønder.
Lyngby Bibliotek, Lyngby.
Landsarkivet, Aabenraa.
Lyck, P., Bankdirektør, Rødding.
Lauritzen, L. P., Læge, Haderslev.

- Lorentzen, Sagfører, Aabenraa.
Louw, A. Chr., Kontorchef, København.
Lauritzen, M., Præst, Bov.
Lausten, Viggo, Journalist, Padborg.
Lindrum Jepsen, Kontorist, Aabenraa.
Lildholdt, Mads, Gaardejer, Fasbro.
Laursen, Joh., Kontrolass., Bovrup.
Lorenzen, Ewald, Kreditforeningsrepræsentant, Rørkær.
Lorenzen, Forpagter, Rønhave.
Lund, Hans, Højskoleforstander, Rødding.
Løber, Key Erik, cand. mag., Odense.
Larsen, Gudrun, Frk., København.
Lindegaard, Præst, Vejen.
Leide, A. J., Konsulent, Tønder.
Mikkelsen, Anton, Friskolelærer, Søllinge.
Madsen, M., Førstelærer, Hvidding.
Michaelsen, Dylrlæge, Gadbjerg.
Michaelsen, Grosserer, Lunderskov.
Mortensen, P. Skøtt, Askov.
Markussen, P., Lærer, Haderslev.
Nuthorn, Assistent, København.
Nicolaisen, Fr., Sognepræst, Hvidbjerg vesten Aa.
Nielsen, Johs. Birkedahl, cand. theol., Fynshav.
Nissen, H. C., Lærer emer., Haderslev.
Nybroe, H., Læge, Vojens.
Nissen, Anton, Lærer, Lovrup.
Nielsen, Johs., Boghandler, Haderslev.
Nissen, Frk., Lærerinde, Skovby.
Nielsen, Bankassistent, Aabenraa.
Nielsen, Viggo, Kommiss, Nykøbing F.
Nielsen, N. P., Lærer, Hovslund.
Ottsen, M. B., Lærer emer., Haderslev.
Overgaard, Hedvig, Frue, Ladelund.
Olsen, Læge, Aabenraa.
Obel, S. K., Apoteker, Haderslev.
Olesen-Løkken, Th., Forfatter, Blokhus.
Petersen, P. A. J., Lærer, Stenderup.
Paulsen, Jørgen, stud. mag., København.
Petersen, Viggo, stud. mag., København.
Petersen, Chr., Gaardejer, Graasten.
Poulsen, Dømmerfuldmægtig, Aabenraa.
Petersen, Anna Alfhild, Lærerinde, Sdr. Vilstrup.
Priemer, Ruth, Frue, København.
Pfeiffer, Stationsforstander, Hovslund.
Prien, Provisor, Aabenraa.
Petersen, Thorvald, Repræsentant, Aabenraa.

- Petersen, Anna, Lotterikollektrice, Skærbæk.
Petersen, Lærer, Rends .
Popp, A., Præst, Hygum.
Paulsen, Morten, Trafikassistent, Padborg.
Petersen, Journalist, Haderslev.
Petersen, Kr., Lærerinde, Rødning.
Pedersen, Gudrun Fredsgaard, Lærerinde, Gaansager.
Petersen, P. Jessen, Dyr læge, Bagsværd.
Petersen, A., Overgendarm, Rens.
Petersen, Fr., Generalsekretær, Flensborg.
Petersen, Guttorm, København.
Petersen, Frede II., Førstelærer, Sdr. Næraa.
Petersen, Viggo, Maler, København.
Rætinge, Kriminalbetjent, Graasten.
Rasmussen, Frk., Bestyrerinde, Genser.
Ræder, Postmester, Sønderborg.
Rasmussen, Johs., Lærer, Store Jynde vad.
Rosenstand, Sagfører., Aabenraa.
Rasmussen, H. K., Læge, Sommersted.
Rasmussen, Lærer, Aabenraa.
Ravn, Præst, Østerløgum.
Refslund, Maren, Frue, Bovlund.
Ravn, P., Gaardejer, Aastrup.
Rasmussen, Hilmer, Malermester, København.
Rasmussen, V., Prokurist, Flensborg.
Schmidt, Laur., Enelærer, Egebæk.
Styhr & Kjær, København.
Stevns, Ole, Højskoleforstander, Voldby.
Sidenius, Sagførerfuldmægtig, Korsør.
Schmidt, J. H., Gaardejer, Vojensgaard.
Skive Folkebibliotek, Skive.
Sørensen, Bygmester, Aabenraa.
Sidenius, Marie, Frue, Taastrup.
Schmidt, Fr. J., Postbud, Tinglev.
Smith, Otto, Kapt., København.
Skalberg, Professor, Kiel.
Terkelsen, Holger, Seminarielærer, Silkeborg.
Terkelsen, Frede, Højskoleforstander, Danebod.
Thomsen, Aage, Husejer, Ubberup.
Tofft, Helga, Frue, Aabenraa.
Tholstrup, Postkontrollør, Aabenraa.
Tønnesen, Gaardejer, Aabenraa.
Terkelsen, Enevold, Præst, Herning.
Vig-Nielsen, Stationsforstander, Aabenraa.
Vøgnsen, Sophie, Frue, Skønholt.
Verrier, Professor, Paris.

Wehl, Hans, Gaardejer, Tandslet.
Zachariassen, Sv., Præst, Kliplev.
Historisk Samfund for Viborg Amt, Viborg.
Centralbiblioteket for Viborg Amt, Viborg.
Hjørring Amts historiske Samfund, Hjørring.
Gøteborg Statsbibliotek, Gøteborg.
Det kgl. danske geografiske Selskab, København.
I Fortegnelsen i Aarg. 1924 var Pastor M. H. Nielsen i
Skrydstrup, bleven glemmt.

Historisk Samfund
for Sønderjylland

AARSREGNSKAB 1934

INDTÆGT	Kr.	Ø.	UDGIFT	Kr.	Ø.
Medlemsbidrag	3.488	25	Trykning af Sønderjydske Aarbøger...	2.626	40
Statstilskud	560	—	Forfatterhonorar	1.232	—
Kommunale Tilskud	340	—	Foredrag ved Aarsmødet	100	—
Dansk Kultursamfund	1.000	—	Annoncer m. m. til Aarsmødet	95	45
Salg af Sønderj. Aarbøger	770	89	Tryksager og Porto	469	58
Udestaaende Fordringer indbetalt	704	25	Samleregister til Sdj. Aarbøger	31	60
			Aarsbidrag til Dansk hist. Fællesforening	73	77
			Sekretær og Kasserer	700	—
			Renter til Nordsl. Folkebank	167	55
			Kr...	5.496	35
			Balance..	1.367	04
	Kr...	6.863	Kr...	6.863	39

Regnskabet revideret; intet at bemærke.

Aabenraa, 25. Maj 1935.

JAKOB PETERSEN.

Aabenraa, 23. Maj 1935.

Dr. MICHELSEN.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« III. Række, og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. fhv. Folketingsmand H. P. Hanssen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg, Amtslæge H. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Arkivar Frode Gribsvad, Aabenraa, og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for »Sønderjydske Aarbøger« bestaar af Thade Petersen, Lausten Thomsen, Hans Lund og Gribsvad.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Cl. Eskildsen koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Opkrævningen af Medlemsbidraget sker i April.

Ældre Aargange af »Sønderjydske Aarbøger« kan, for saa vidt de haves (Se Omslaget af 1. Halvbind 1931), faas mod Betaling af tilsvarende Medlemsbidrag: 5 Kr. for en hel Aargang, 2 Kr. 50 Øre for et Halvbind + Porto.

Ogsaa Festskriftet til H. P. Hanssen faas for 5 Kr. + Porto, saa vidt Oplaget rækker.

Indhold.

Hans Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne	Side 161—231
Roar Skovmand: Udgravningerne i Hedeby	» 232—262
Thade Petersen: Kristian IV og Havnen ved Ballum	» 263—273
Aug. F. Schmidt: Fra den gamle Landsby	» 274—307
Aarsberetning	» 308—309
Medlemsfortegnelse	» 310—314
Regnskab	» 315

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,**
Kjøbenhavn,